

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2022 / 258
MAYIS - HAZİRAN
MAY - JUNE

DergiPark
AKADEMİK

SOBIAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ISAM.

TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES

مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2022

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
65 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	390 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yünni SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Hekeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmek KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmekkiliocglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzil.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderezlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ali AKAR** * Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı
- Prof. Dr. Erkan GÖKSU** * Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU** * Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü
- Prof. Dr. Hatice ORUÇ** * Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü
- Prof. Dr. Hava SELÇUK** * Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Prof. Dr. İlhami DURMUŞ** * Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Prof. Dr. Mesut UYAR** * Antalya Bilim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
- Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL** * Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
- Prof. Dr. Sezai BALCI** * Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Prof. Dr. ZEYNEL ÖZLÜ** * Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Doç. Dr. Ümmügülüm CANDEĞER** * Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
- Doç. Dr. Bilal KOÇ** * Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** * Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
- Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR** * Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
- Doç. Dr. Fatma İNCE** * İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Doç. Dr. İsmail ÖZER** * Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı
- Doç. Dr. Serap ÜNAL** * Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Bölümü
- Doç. Dr. Serkan KEKEVİ** * Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
- Doç. Dr. İuba TOMBULOĞLU** * Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı
- Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN** * Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- Dr. Öğr. Üyesi Halil Emre DENİŞ** * Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bil. ve Ulus. İlişkiler
- Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ** * İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erziyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erziyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayınlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanılıyorsa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'na dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

HUNCA İ-CHİH-HSIEH, GÖKTÜRKÇE İ-HSİ-CHİ, ESKİ UYGURCA İ-Tİ-CHİEN SANLARIYLA ÖTÜKEN YURT ADININ KÖKEN ve ANLAMI

ORIGINS AND MEANINGS OF THE HUNNISH I-CHIH-HSIEH, THE KOKTURK I-HSI-CHI AND OLD UYGHUR I-TI-CHHEN, İDI-KUT TITLES AND OTUKEN COUNTRY NAME

Yusuf GEDİKLİ 13

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE KUTLU YIŞ VE KU-TU

BLESSED FOREST AND KU-TU IN STEPPE TURKIC CULTURE

Engin GÜNGÖR 33

AYDIN NAZİLLİ'DE BULUNAN SALUR DAMGALI MEZAR TAŞLARI

SALUR STAMPED TOMBSTONES IN AYDIN NAZILLI

Bülent Nuri KILAVUZ - Mutlu ADAK 53

SURİYELİ BİR TÜRK BEYİ: EMEN-ÇOR VE EFRADI

A SYRIAN-TURKIC BEG: EMEN-ÇOR AND HIS COMPANIONS

Asım ŞİŞİKOĞLU 73

XII.-XIII. YÜZYILDA AHLAT'IN COĞRAFİ VE SİYASİ SINIRLARI

THE GEOGRAPHICAL AND POLITICAL BORDERS OF AHLAT IN THE 12TH AND 13TH CENTURIES

Emin DALMIŞ 83

RUS TEHDİDİNE KARŞI İSTANBUL BOĞAZI'NIN GÜVENLİĞİ VE TAHKİMİ MESELESİNE DAİR BAZI TESPİTLER (1774-1789)

DETERMINATIONS ON THE SECURITY AND FORTIFICATION OF THE BOSPHORUS AGAINST THE RUSSIAN THREAT (1774-1789)

Seyyid Vakkas TOPRAK 101

AZERBAIJAN GENÇE HANLIĞI: CEVAD HAN'IN GENERAL SİSİANOV'LA MEKTUPLAŞMASI (GENÇE UĞRUNDA MÜCADELE)

AZERBAIJAN KHANATE OF GANJA: LETTER OF JAVAD KHAN TO GENERAL SISIANOV (STRUGGLE FOR GANJA)

Javid HAJIYEV 135

SUDAN'DA 'TÜRKİYE DEVRİNDE' TÜRKLERİN SUDAN'IN GELİŞMESİNE KATKILARI (1821-1855) <i>CONTRIBUTION OF TURKS TO THE DEVELOPMENT OF SUDAN IN THE 'TURKIYE PERIOD' (1821-1885)</i>	
Altan ÇETİN - Alyagout Yousif Hassan AMİD	159
MİLLÎ MÜCADELE'DEN CUMHURİYET DÖNEMİNE İNGİLİZ BELGELERİNDE SURİYE VE MİSİR'DAKİ "KEMALİST AJANLAR"	
<i>"KEMALIST AGENTS" IN SYRIA AND EGYPT IN BRITISH DOCUMENTS FROM THE NATIONAL STRUGGLE TO THE REPUBLICAN ERA</i>	
Mustafa MÜJDECİ	181
TÜRK SİYASETİNDE MİRALAY SADIK BEY (1860-1941)	
<i>MIRALAY SADIK BEY IN TURKISH POLITICS (1860-1941)</i>	
Celil BOZKURT	199
DURMUŞ HOCAOĞLU'NUN TÜRK AYDININA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ	
<i>DURMUŞ HOCAOĞLU'S VIEWS ABOUT THE TURKISH INTELLECTUAL</i>	
Mervenur TUZAK.....	215
KİTAP İNCELEMELERİ	
TARİHİN KARA KİTABI TARİHÇİLİĞİMİZDE USÛL VE AHLÂK MESELELERİ	
Muhammet KEMALOĞLU	229

HUNCA İ-CHİH-HSİEH, GÖKTÜRKÇE İ-HSİ-CHİ, ESKİ UYGURCA İ-Tİ-CHİEN SANLARIYLA ÖTÜKEN YURT ADININ KÖKEN ve ANLAMI

Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede Hunların İ-chih-hsieh, Göktürklerin İ-hsi-chi, Uygurların İ-ti-chien hükümdar unvanları üzerinde durulmuş, Hunca unvanın *İgis, Göktürkçe unvanın *İsig, Uygurca unvanın *İdigen olduğu ortaya konulmuştur. Bunların hepsi "Tanrısal, İlahi; kutsal" anlamındadır. Hunca *İgis sanı Ahmed Yesevi ve Nevai'de geçen İge "sahip; Rab"dandır. Göktürkçe *İsig sanı Yunus Emre'de geçen ısı, isi "sahip", Nevai'de geçen ısı "sahip" tendir. Uygurca *İdigen sanıysa Orkun yazıtlarında geçen idi "sahip", Ahmed Yesevi'de geçen İdi "sahip; Rab"dan gelişmiştir.

Ayrıca *İdigen sözünün i- > e- > ö- evrimiyle Ötüken olduğu belirtilmiştir. Varılan sonuçların en önemlilerinden biri Hunca *İgis sanının Hunların Türkçe konuştuğunu kanıtlayan sözlerden biri olması, öbürü Ötüken "Tanrısal, İlahi; kutsal yurt" adının köken ve anlamının açıklanmasıdır.

Anahtar kelimeler: *İgis, *İsig, *İdigen, Ötüken, Kutsal.

Origins and Meanings Of The Hunnish İ-Chih-Hsieh, The Kokturk İ-Hsi-Chi and Old Uyghur İ-Ti-Chien, Idi-Kut Titles And Otuken Country Name

Abstract

In the article, the titles of the rulers of the Huns I-chih-hsieh, the Kokturk I-hsi-chi and the Uyghurs I-ti-chien are emphasized. It has been revealed that the title in Hun language is *İgis, the Kokturk title is *İsig and the Uyghur title is *İdigen. All of these mean "Godly, Divine; holy". *İgis title in Hun language is "İge", whose name is mentioned in Ahmed Yesevi and Nevai; It comes from "sahib; Lord". *İsig title in Kokturk language comes from ısı, isi "owner (sahip)"

Geliş Tarihi: 14 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 20 Mayıs 2022.

Atf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Hunca İ-Chih-Hsieh, Göktürkçe İ-Hsi-Chi, Eski Uygurca İ-Ti-Chien Sanlarıyla Ötüken Yurt Adının Köken ve Anlamı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 13-32, doi: 10.55773/tda.1087929.

* Dr., İstanbul-Türkiye, dr.yusufgedikli@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-6681-5750.

that is mentioned in Yunus Emre and “owner (sahip)” in Nevai. *Idigen title in Uyghur language has evolved from idi “owner (sahip)” that is mentioned in Orkun inscriptions and Idi “owner (sahip), God” that take part in Ahmet Yesevi.

It is also stated that the word *Idigen is Otuken with the evolution of i -> e -> ö-. One of the most important conclusions reached is that *Igis title in Hun language is one of the words proving that the Huns spoke Turkish. The other is the explanation of the origin and meaning of the name Ötügen, which means “Godly, divine; holy homeland”.

Keywords: *İgis, *İsig, *İdigen, Otuken, Sacred.

1. HUNLARDAKİ İ-CHIH-HSİEH SANI

Beşinci Hun tanhusu olan *İ-chih-hsieh*, MÖ 126 - 114 arasında egemen olmuştur. Mete'nin torunu, Lav-shang'ın oğlu, Chün-chên'in kardeşidir.¹ Tahtı Chün-chên'in veliahtı Yü-shan'dan (Ying-Shih Yü'de ve Onat'ta Yü-dan)² gasbetmiştir. Yü-shan ~ Yü-dan, Çinlilere kaçmış³, kısa süre sonra ölmüştür.

1.1. Yazımı

1. Shen Wei-hsien *I-t'i-hsieh* yazar.⁴
2. F. Hirth *İ-çi-sie* yazar.⁵
3. M. A. Köymen'de *İ-chih-hsieh* biçimindedir.⁶
4. B. Ögel *İ-chih-tze* yazar, unvan olduğunu söyler.⁷
5. Ying-Shih Yü okunuşu olan *İ-çı-şya* biçimini aktarır.⁸
6. T. Çakmak *İ-chih-hsieh* yazar, ad olarak gösterir⁹; özge bir yazısında *Yi Zhi Xie* (ok. Yi-ci-şie) yazar.¹⁰
7. A. Onat'ta *İ-chih-hsieh* biçimindedir.¹¹
8. L. N. Gumilev'de imlası *İ-ch'ih-hsieh*, okunuşu *İçisiye*'dir.¹²

Farklı yazım birinci sıradaki Shen Wei-hsien'deki *I-t'i-hsieh*'dir. Diğer yazımlar ikinci öge için *-g- sesini duyumsatmasına karşın, *İ-t'i-hsieh* yazımı

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 2, s. 72.

² Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim y., İstanbul 2000, s. 192. / Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 25.

³ Shen Wei-hsien, “Muahhar Han devrinde (MS 25 - MS 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış”, çev. W. Eberhard, *Belleten*, Birinci Teşrin 1940, TTK, Ankara, c. 4, Sayı: 16, s. 378.

⁴ Shen Wei-hsien, s. 378.

⁵ “Attilâ kütüğü”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 203.

⁶ Mustafa Köymen, “Hsiung - Nuların Tuku (T'u-ko) kabilesi”, AÜDTCFD, c. III, Sayı 1, s. 56'dan sonraki tabloda.

⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 301; c. 2, s. 72.

⁸ Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, s. 192, 194.

⁹ Tülay Çakmak, “Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının eski Çince yazı çevrimi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2003, Sayı: 21, s. 8.

¹⁰ Tülay Çakmak, “Yuefu Shiji'de bir Xiong-nu (Hun) ağıtı”, AÜDTCFD, Ankara 1995, c. XXXVII, Sayı: 1-2, s. 721.

¹¹ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 25, 29.

¹² L. N. Gumilev, *Hunlar*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 120.

ikinci öğeyi *-t-* duyumsatıyor. Bu farklılığın nereden ileri geldiğini bilemiyoruz. Diğer bir farklı yazım Ögel'deki üçüncü öğe olan *-tze'*dir. Öteki yazımları göz önüne alarak *-tz-*'nin *-s-* olduğunu söyleyebiliriz.

Sözcük sandır. Bunu aşağıda göreceğiz.

1.2. *Ġ-chih-hsieh* sanının fonetik çözümü

Baştaki sesi *i* olarak alacağız. Dar ve ince olan *-chih-* unsurunu **-gi-* olarak düşüneceğiz. *-ki-* olarak değil. Çünkü bütün yazımlarda (okunuşlarda değil) *-chih-* biçimindedir. *-ki-* olması için yazımın *-ch'ih-* olması gerekirdi. Son hece olan *-hsieh'*deki *hs*, bir tür *s'*dir (Kırş. Hsiung-nu'daki *Hs-* ile). Bu *s-* olabileceği gibi *-z-* hatta *-ç-* de olabilir. Fakat burada *-s-* olarak almak gerekir. Çünkü hem genelde *-s-*'li yazılmıştır, hem de bu tür yazımların karşılığı genelde *s'*dir; *z* veya *ç* değil.

Bu duruma göre beşinci Hun tanhusunun sanı **Ġgis'*tir (Konu üzerinde düşünürken her ne kadar yazımın son unsuru öyle göstermese de sonu *z'*li ve *ç'*li biçimler olan **igiz*, **ikiz* / **igiç*, **ikiç* ve bunların *e-*'li biçimleri olan **egiz*, **ekiz* / **egiç*, **ekiç* çeşitlemelerini de göz önünde tuttuk. Ayrıca daha önce san **Ġsgi*, **Esgi*, **Ġsgü*, **Esgü*, **Ġsegi*, **Esegi* vb. olabilir mi?" diye de kafa yorduk).

Sanın **Ġgis* olup olmadığını anlamak için tarihsel Türk kişi adları hazinesine baktığımızda, Eski Uygurcada *Ġkiçi*, *Ġkiç* (Toyın) "antroponim"lerinin bulunduğunu gördük.¹³ Bunları da dikkate alarak tanhunun sanının **Ġgis* olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Eski Uygurca *Ġkiçi*, *Ġkiç* (Toyın) kişi adları *Toyın* dâhil, aslında sandır. Eğer gerçekten kişi adysalar unvandan kişi adı olmuş demektir. *Ġkiçi* ve *Ġkiç* (Toyın), **Ġgis* biçiminin değişkenleridir.

1.3. *Ġ-chih-hsieh* sanının anlamı

Sözcüğün ad değil san olduğunu belirtmiştik. Yalnız birincil değil, sonrakil bir sandır.

**Ġgis* sanının anlamı "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. Sanın bu anlama geldiğini üçüncü Uygur kağanının unvanı olan *Ġ-ti-chen* sözünü çözünce anladık. Aşağıda göreceğimiz üzere *Ġ-ti-chen* = **İdigen*'in anlamı "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. *Ġ-ti-chen*'i çözünce Hunca unvan hakkında daha önce kafa yordığımız için **Ġgis*'in anlamını çözmek zor olmadı. **Ġgis*'le **İdigen* akrabadır.

1.4. **Ġgis* unvanı ve *Ġge* sözcüğü

**Ġgis* unvanı Türkçe *Ġge* "sahip, malik, iye, efendi; Tanrı" kelimesiyle köktedir. *Ġgeyi* birçok eski Türkçe kaynakta buluruz. En eski tarihlisinden başlayalım:

1. Dağlık Altay'da bulunan A - 48 nolu eski bir Türk yazıtında *Ġge* "Tanrı"dır.¹⁴ Yazıt muhtemelen 8-10. yüzyıllarda dikilmiştir.

¹³ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 61.

¹⁴ D. D. Vasilyev, "Dağlık Altaylardaki Kalbak - Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50)", *TDAYB* 1993, s. 93.

2. Eski Uygurca *iä*, *iyä* “bey, sahip”tir.¹⁵ *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nü yazan Ahmet Caferoğlu (1899 - 1975), *iä*, *iyä* sözlerini *igäye*, *igä* sözünü *idiye* yollamıştır. Caferoğlu *iä*, *iyä* = *igä* eşleştirmesinde doğru olarak -g- > -y- değişimi düşünmüştür. Gerçekten de *igä* > *iyä* ~ *iä* olmuştur. Çünkü *g* ve *y* seslerinin çıkakları birbirine yakındır. Son sesi teşkil eden -ä de *igä* > *iyä* ilintisinin kanıtlarından biridir. Yani *igä* ~ *iyä* ~ *iä* sözleri kökteştir. Aşağıda göreceğimiz gibi bunlar *idi* sözleriyle akrabadır (ocaktaştır).

3. Kaşgarlı’da *igenmek* “benimsemek [sahiplenmek]; ...”tir.¹⁶

4. Ahmed Yesevi’de (1093-1166) *İge* “sahip, Rab”dır.¹⁷

5. Nevai’de (1441-1501) *İge* “sahip, mevlâ, Tanrı”, *igelemek* “sahip olmak”-tir.¹⁸

6. Şeyh Süleyman’da *ige* ~ *igem* “sâhib, mâlik, bânî, mürebbi”, *ige* “büyük, cesîm, büzürg, azîm, sâhib”dir.¹⁹ Üç kelime arasında yazılış farkı vardır. *İge* ~ *igem* son sesi *elif* ile, sonuncu *ige* sözününkü *güzel he* ile yazılmıştır. *İge* sıfatlaşmıştır.

7. Özbekçe *egä* “1. ..., sâhib 3. Tängri, Hudâ”dır.²⁰ Özbeklerde *Egä-berdi* “Tanrı-verdi”, *Egäm-berdi* “Tanrım-verdi” şeklinde kişi adları vardır. *Molla Egäm-berdi* 1920’li yıllarda Sovyetlere karşı savaşan bir korbaşıydı. Afganistan Özbeklerinde *Yegem* şeklinde ve “Allahım” anlamındadır. Başa *y* takısı almış yahut mevcut *y*’yi korumuştur. *Egäm*, *Yegem* değişkenlerinin sonundaki -m, tekil birinci şahıs iyelik ekidir.

8. Yeni Uygur Türkçesinde *Égem* “1. iye, sahip 2. Allah”tır.²¹ Sondaki *m* tekil birinci kişi iyelik ekidir.

9. Azerbaycan Türkçesinde *yeyä* ~ *yiyä* “hər hansı bir şey üzərində mülkiyyət hügugu olan adam; sahib”dir²²; baştaki *y* korunmuştur.

10. Yunus Emre’de (1240 - 1320, son zamanlarda 1238 - 1328 tarihleri veriliyor) *iyē*, *eyē* “sahip, malik, efendi”dir.²³ Osmanlıca *eye*, *iyē* “malik, sahip, efendi”dir.²⁴

11. Anadolu ağızlarında *eğe I*, *eye I* “sahip, koruyucu”, *yiye*, *yiyelik*, *yiyelikçi* “sahip”tir.²⁵

¹⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 58, 60, 68.

¹⁶ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 49.

¹⁷ Ahmed-i Yesevi, *Divan-i Hikmet’ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, KTB y., Ankara 1983, s. 352, 447, 451.

¹⁸ Ali Şir Nevai, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler* (sözlük kısmı), yay. haz. Agâh Sırrı Levend, TDK, Ankara 1968, c. IV, s. 282.

¹⁹ Şeyh Süleymân Efendi-i Buḥârî, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1881], cild-i evvel, s. 54, 57.

²⁰ *Uzbek Tilining İzahlı Lügati*, Moskova 1981, c. 2, s. 437.

²¹ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, TDK y., Ankara 1995, s. 121.

²² *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayinevi], Bakü 2006, c. 4, s. 594, 602.

²³ *Yunus Emre Divanı*, haz. F. K. Timurtaş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972, s. 209.

²⁴ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK y., Ankara 1983, s. 87.

²⁵ *Derleme Sözlüğü*, c. 5, s. 1675, 1819. / *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4284.

12. Cumhuriyetten sonra Arapça *hâkim* yerine ikame edilen *egemen* sözü, Kazak Türkçesinde mevcuttur²⁶ ve *ege* “sahip” sözüyle *-men* ekinde yapılmıştır. “Sahip olan kişi” demektir. *Egemen* ileri sürüldüğü gibi Fransızca veya Eski Yunanca *hegemon*dan gelmez.²⁷ Sözcük A. İnan, A. B. Taymas, Z. V. Togan gibi bilim kişilerinin önerisiyle benimsenmiştir. Çünkü anılan bilginler *egemen* sözünün Kazakçada bulunduğunu biliyorlardı (*-men* eki Kaşgarlı’da *kekmen*, *ketmen*, *közmen* vb. kelimelerde görülür).²⁸ Kaşgarlı’da *Türkmên* de geçer.²⁹

13. *İye* “sahip”, cumhuriyetten sonra Türkiye Türkçesinde yeniden kullanıma sokulmuş, *iyelik* ekleri “sahiplik ekleri” gramer terimi türetilmiştir.

14. Türk yazı dilindeki *ıye*; Türkmencede *eye*, Kazakçada *ıye*, Tatarca, Başkurtçada *ıyã*, Özbekçede *egã*, Yeni Uygurcada *ege*, Kırgızcada *ë* “sahip, malik” şeklindedir.³⁰

Ana ve asıl kavram “sahip, malik, ıye, efendi”dir; “Tanrı” anlamı sonradır.

1.5. Hunca *İgis unvanının kökeni

*İgis’in Eski Uygurca *igã*, *ıyã*, *iã* ile kökteş olduğunu söylemiştik. *İge*, *ıyã*, *iã*’nin köken ve gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-eg > *yigeg > *igeg > igã ~ ıyã ~ iã.

Aynı *di-g kökünden gelen Hun unvanı *İgis’in köken ve gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-ed > *yiged > *iged > *igeδ > *iges > *İgis.

*di-g-ed, başta d > y > sıfır evrimiyle *iged olmuş, sonda d > δ > s evrimiyle *İgis meydana gelmiştir. Son hecede darlaşma olmuştur.

Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç* (Toyın) biçimlerinin gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-ed > *yiged > *iged > *iget > *iket > *ikeç > İkiçi ~ İkiç. *İkiç*’deki *-i* takılmadır. Hunca *İgis’te sonda d > δ > s, Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç*’te sonda d > t > ç değişimi vuku bulmuştur (Şu ana kadar raslamadıysak da sonda d > δ > z değişimiyle *İgiz çeşitlemesi de mümkündür).

NOT: *İgis ve aşağıdaki çözümlerimizin doğrulamasını (sağlamasını) sonraki yüzyıllarda görülen unvan, kişi ve yer adlarıyla yapıyoruz. Eski Uygurca *İkiçi* ve *İkiç* (Toyın) adları gibi. Aksi halde çözümlerimiz birer görüş veya öneri olurdu.

1.6. Shen Wei-hsien’deki I-t’i-hsieh

I-t’i-hsieh yazımının Türkçe yeniden oluşturması *İdis’tir. Gerçi *I-t’i-hsieh* yazımına göre ortadaki *-t’i-* hecesinin Hunca karşılığının *-t-* olması gerekir. Fakat *İtis’in o çağdaki biçimi *İdis olmalıdır. O çağda *-d-* sesi henüz sert-

²⁶ Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük), Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 135. / Tuncer Gülensoy, “Bir etimolojik sözlük üzerine notlar”, *Türk Dili*, Mart 2004, s. 211.

²⁷ Faruk Kadri Timurtaş, *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur k., İstanbul 1979, 32. s. vd. / Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest y., 4 b., İstanbul 2009, s. 235, “hegemonya.”

²⁸ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 62, 64, 74.

²⁹ *Divanü Lügati’t Türk*, Mahmüd el-Kâşgarî, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 607.

³⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 556-57, 734-35.

leşmemelidir. İkincisi Çince yazımlar da çağlar boyu ufak tefek değişiklikler gösterir (Çözümü kesinleştirmeden önce de *I-t'i-hsieh* biçiminin *İdis, *İtis vb. olabileceğini fıkretmiştik).

*İdis'in anlamı da aynıdır. "Tanrısal, İlahi; kutsal."

I-t'i-hsieh eğer doğru bir yazımsa Hunlar o devirde hem *İ-chih-hsieh*, hem de *I-t'i-hsieh* unvanlarının ikisini de kullanıyorlardı demektir. Benzer şekilde Avrupa Hunları da hem Dengizik, hem *Dinzik sanlarını eş zamanlı ve eş anlamlı kullanıyorlardı. Dengizik, *Dinzik aynı kelimedir. İksisi de "prens" anlamındadır. Dengizik'teki *-gi-*, kök ünlünün uzunluğundan dolayı ortaya çıkmıştır.

2. GÖKTÜRKLERDEKİ *İ-HSİ-CHİ* SANI

Bumin'den sonra ikinci Göktürk kağanı olan K'o-lo (Kara Kağan, 552 - 553), tahta çıkarken *İ-hsi-chi* sanını almıştı.³¹

2.1. Gumilev'in görüşü

Gumilev kağan sanının okunuşunu Kolo Isığı-han olarak verir, Kara Isık-han olarak yeniden oluşturur; dizinde İsi-han ihtimaline de yer verir.³²

2.2. *İ-hsi-chi*'nin fonetik çözümü

Baştaki *İ-*, tabi ki *i-*'dir. *-hsi-* ögesini *-s-*, sondaki *-chih-* ögesini *-g-* olarak alacağız. Böylece elde edeceğimiz sözcük *İsig'dir.

2.3. Eski Türkçede *İsig* kişi adları

1. Yenisey yazıtlarında *İsig* "kişi adı", *İsig* (Inal) "kişi adı ve unvanı", *İsiz* "kişi adı"dır.³³ Bu yazıtların 8 - 10. yüzyıllarda dikildiği tahmin edilir.

2. Eski Uygurcada *İsikä*, *İsig* (Tarhan)³⁴, ayrıca Eski Türklerde *İsig* (Sangu) "antroponimi" vardır.³⁵ *İsikä*'deki *-e* takılmadır.

İsikä Moğulca biçim olabilir. Çünkü sözcük sondan genişlemiştir. Moğulca Türkçeden aldığı sözleri sondan genişletir. Cengiz Han'ın babası **Yesükey**, *İsikä*'nin bir varyantıdır. *Yesükey* ya *y-*'li biçimi korumuştur ya da sonradan başa *y* ilişmiştir.

3. Günümüzde Kırgız erkek adı olan *İşeke*³⁶, *İsig*'den gelişmiştir. Krş. Eski Uygurca *İsikä* ile.

2.3. *İsig*'in anlamı

Sözcük sandır. "Tanrısal, İlahi; kutsal" anlamındadır.

2.4. *İsig* unvanı ve *idi* sözcüğü

San Türkçe **idi** "1. sahip, iye, malik, efendi 2. Tanrı" sözcüğüyle kökteştir. *İdiyi* Orkun yazıtlarından itibaren takip edebiliyoruz. Aşağıdaki verileri okurken *idi* ve değişkenlerinin "Tanrı" anlamına geldiğini akılda tutalım.

³¹ Ahmet Taşağıl, *Gök - Türkler*, TTK, Ankara 1995, s. 18, 141.

³² Gumilev, *Eski Türkler*, s. 45, 79, 583.

³³ Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, Kronik y., İstanbul 2019, s. 261.

³⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 66.

³⁵ Ebülfez Kuliyev, *Kadim Türk Onomastikası*, Bakü 2007, s. 100.

³⁶ "Uslu Duramayanlar", TRT Belgesel, 8 Şubat 2022, 14.47.

1. Orkun anıtlarındaki *idi* “sahip”, *idisiz* “sahipsiz”dir.³⁷
 2. Eski Uygurca *idi* “1. sahip”tir.³⁸
 3. Eski Uygurca *İdi* - kut “1. Basım Türk halkından alınmış hükümdar ünvanıdır; ...”, *ıdk* kut “1. rütbe 2. şahzâde antroponimi, adı”, *İdi* Kurt “antroponim”dir. Bunların anlamı “Tanrı’nın kutu; Tanrısal kut”tur.
 4. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı’da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.³⁹ Bu veride *d* sesinin *δ* oluşunu dikkatten kaçırmayalım. -*δ*- daha sonra karşımıza -*s*- olarak çıkacaktır.
 5. *İbni Mühenna Lügatı*’nde *İdi* “sahip, Tanrı adlarından biri”dir.⁴⁰
 6. Ahmed Yesevî’nin (1093 - 1166) hikmetlerinde *İdi*, *İdi* ~ *İzi* (İ = *zel* yazarıyla) şeklinde üç değişik varyantta olup “sahip, Rab” anlamlarında pek çok defa geçer.⁴¹ Dikkat edersek Yesevî’de *İdi* ~ *İzi* biçimlerine, yani -*δ*-li ve -*z*-li biçimlere tesadüf ediyoruz.
 7. Nevaî’de *ıst* “sahip”tir.⁴² Burada -*s*-li biçimle karşı karşıyayız. -*d*- > -*s*- değişimi *Atebetü’l- Hakayık* için ırsaldır (karakteristiktir).
 8. Şeyh Süleyman’da *id* “...”, *sâhib*, *mâlik*”, *idi* “sâhib, mâlik, ige”, *İzi* “Allâh, Hudâ, Hâlık”tır.⁴³ -*z*-li biçimi burada da görüyoruz.
 9. Yunus Emre’de (1238 - 1328) *ıst*, *isi* “sahip”tir.⁴⁴ Örneğin “Bostan ıssı kakıdı / Der ne yersin kozumu” beytinde geçer.⁴⁵ Osmanlıcada *isüz*, *ıst*, *ıst*, *ıst*, *ıst*, *ıst*, *ıst* “boş, تنها, sahipsiz, ıst”dır.⁴⁶ Bu biçimler -*d*- > -*δ*- > -*s*- yoluyla gerçekleşmiştir.
 10. Bitlis - Ahlat’tan derlenen *yes* “sahip”tir.⁴⁷ Kaynakta “*Yessinin* [sahibinin] başını *yesin*” tümcesi örneklenmiştir. Görüldüğü gibi *yessi* “sahibi” sözünde de *koşa* (çift) *s*’yi görüyoruz. *Yesisinin* denmemiş, ünsüz çarpışması nedeniyle *yessinin* denmiştir. İkizleşmede gelenek de etkili olabilir.
 11. Kastamonu - Tosya’dan derlenen *ez* “sahip”tir.⁴⁸
- Verdiğimiz örneklerde *idin*in çeşitlemeleri ve türevleri genelde “sahip, malik, iye” anlamındadır. 3 - 6 ve 8. şıklarda *İdi*, *İdi*, *İzi* biçimleri “Tanrı” anlamındadır. Eski Uygurca *İdi kut* “Tanrı kutu, Tanrısal kut”sa unvandır. Krş. Hunca **Tängri(g) kut* “Tanrı kutu” ile.

³⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 103.

³⁸ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 59.

³⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. lar Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, TKAE y., İstanbul 1979, s. 187. / *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 49.

⁴⁰ *İbni Mühenna Lügatı*, çev. Abdullah Battal Taymas, 2. b., TDK, Ankara 1988, s. 33.

⁴¹ Ahmed-i Yesevî, *Divan-i Hikmet’ten Seçmeler*, s. 352, 447, 451.

⁴² Ali Şir Nevaî, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, s. 282.

⁴³ Şeyh Süleymân Efendi-i Buḥârî, s. 48, 51.

⁴⁴ *Yunus Emre Divanı*, s. 207.

⁴⁵ *Yunus Emre Divanı*, s. 210.

⁴⁶ Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 118.

⁴⁷ *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4254.

⁴⁸ *Derleme Sözlüğü*, c. 5, s. 1828.

NOT: Yazılı kaynaklarda -s-'li biçime 13 - 14. yüzyıldan önce raslamıyoruz. Fakat bu durum 552'de kelimenin -s-'li olmayacağını göstermez. Dil böyledir. 1 500 yıl önceki durum bugün görülmez, fakat 1500 yıl önce olduğuna ihtimal verilen biçim bugün görülebilir. Örneğin Kaşgarlı'da *öl* "ıslak, yaş, nem"dir.⁴⁹ Yaklaşık bin yıl sonra Isparta, İzmir, Manisa'dan derlenen *döl II* "topraktaki nem"dir.⁵⁰ Dilin sürekli değiştiğini göz önüne getirdiğimizde normalde Kaşgarlı'da *döl* biçimine tesadüf etmeliydik. Lakin *öl* biçimine tesadüf ediyoruz. Bugünkü *döl* ise birincil hâlde görünmektedir.

2.5. Göktürkçe *İsig'in kökeni

Göktürkçe *İsig sanının Türkçenin *idi* sözcüğüyle kökteş olduğunu belirtmiştik. *İdinin* gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *ide > idi. Yukarıda gördüğümüz üzere *idinin İdi*, *İzi* biçimleri de mevcuttur. Bunların hepsinde -g yitmiştir.

*İsig sanının gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *iğig > *İsig (< İ-chih-hsieh).

2.6. Yenisey yazıtlarında *İsig, İsiz unvanları

Yenisey yazıtlarında *İsig* "kişi adı", *İsig* (Inal) "kişi adı ve unvanı", *İsiz* "kişi adı"dır.⁵¹ Bu yazıtların 8 - 10. yüzyıllarda dikildiği tahmin edilir. Bunların hepsi sandır ve anlamları "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. *İsiz* "kişi adı" da aslında sandır ve *İsig'in bir çeşitlemesidir. Gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-ed > *yided > *ided > *iđed > *ised > *iseđ > *isez > İsiz.

3. UYGURLARDAKİ İ-Tİ-CHİEN SANI

1. G. Çandarlıoğlu, Ötügen Uygurlarının üçüncü kağanının adını *İ-ti-chien*, kağanlık sanını Böğü Teng-li (Çince Mo-yü Teng-li) yazar.⁵²

2. Şinasi Tekin *İtiken* (759 - 780) yazar.⁵³

3. Eski Uygurcada *İti-kän* "antroponim"i vardır.⁵⁴

3.1. İ-ti-chien'in fonetik çözümü

Baştaki sesi *i* olarak alacağız. -*ti*- ögesi -*di*-'dir; -*ti*- değildir. -*ti*- olması için -*t'i*- yazılması gerekirdi. Bu kurala her zaman uyulmadığı için hece -*ti*- de olabilir. Fakat madem kesme konulmamış, biz heceyi -*di*- olarak almalıyız. -*ti*- hecesindeki durumu -*chen* unsurunda da görüyoruz. Bu yazıma göre -*chen*, -*gen* olmalıdır. -*ken* olması için -*ch*'en yazılmıyordu. Dolayısıyla tespitlediğimiz öğeleri yerli yerine oturtursak ortaya *İdigen biçiminde bir kelimenin çıktığını görürüz. *İdigen, Ötügen vezninde bir kelimedir.

⁴⁹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 92.

⁵⁰ *Derleme Sözlüğü*, c. 4, s. 1575.

⁵¹ Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, s. 261.

⁵² Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV y., İstanbul 2004, s. 78, 154.

⁵³ Şinasi Tekin, "Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762-1962)", *TDAYB* 1962, s. 5./ Aynı yazar, *Maytırsimit - Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi y., Ankara 1976, s. 14.

⁵⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 68.

3.2. *İdigen'in anlamı

Sözcük sandır; “Tanrısal, İlahi; kutsal” anlamındadır. *İdigen, Türkçe **idi** “1. sahip, malik, iye, efendi 2. Tanrı” sözündendir. İdi ve anlamlarını yukarıda 2.4.’te ayrıntılı biçimde incelediğimiz için yinelemeyi gereksiz buluyoruz.

3.3. Eski Uygurca *İdigen'in kökeni

Yukarıda 2.4.’te *İsig unvanının *idi sözünden geliştiğini söylemiş, 2.5.’te şu gelişme çizgisini göstermiştik:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *iđig > *İsig.

İdigen unvanının kökü de aynıdır ve gelişimi benzerdir:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *idig + en (< İ-ti-chien).

Asıl ek -g’dir; -en ögesi genişleme veya örneksemeyle g-ye bitişmiştir.

*İdigen yeniden oluşturmasındaki -g-en ögelerini başka sözlerde de buluyoruz. Yazıtlarda Ötüken “yer adı (Hangay dağlarının doğu etekleri)”, Kadırkan “yer adı (Kingan dağları)”dır.⁵⁵ Eski Uygurca Tängrikän “1. Tanrıhan, antroponim 2. unvan”dır. Kaşgarlı’da yetigen ~ yetiken “yedi kardeşler adı verilen yıldız”dır.⁵⁶ Ötüken ve yetigen ~ yetiken sözlerindeki -gen’in -en kısmı, genişleme sonucudur. Çünkü *İdig sözcüğünün son sesi ündeş (ünsüz) olmalıdır. Yani -gen’deki -g-, *İdig sözüne dâhildir. Tängrikän, *Tängri-g-än şeklinde oluşabileceği gibi Tängrikändeki -kän ögesi analogik de olabilir.

Gabain -kan, -kän eki için “ünvan bildirir” der; Burhan “Buda”, t(ä)ngrikän “ilâhi, hazretleri”, Kadırkan, Ötüken, yıldız adı olan yitiken “(yedi beyler, yani) büyük ayı” örneklerini verir.⁵⁷ Gabain aynı yerde tarhan’daki -han unsurunu -kan eki olarak düşünürse de bu, doğru değildir. Tarkandaki ek de -an’dır.

4. *İDİGEN SANININ ÖTÜKEN’E DEĞİŞMESİ

*İdigen, daha sonra Ötüken’e çevrilmiştir. Önce başta i- > e- değişimi yaşanmıştır. Bu değişim vakayi adiyedendir. Daha sonra e- > ö- değişimi meydana gelmiştir. Son hece olan -gen’de sertleşme ortaya çıkmış, -ken olmuştur. Yani *İdigen > Ötüken olmuştur. Kısaca Ötüken, *İdigen sözcüğünün biraz değişmiş şeklidir. Anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal Türk yurdu”dur.

Çok tartışılan Ötüken yer adını böylece çözmüş bulunuyoruz.

4.1. Türkçede e- > ö- ve -e- > -ö- değişimleri

Türkçede t’den önce ve t’den sonraki e’lerde öleşme vuku bulduğunu biliyoruz. t sesinin öncesinde ve sonrasında görülen bu ilginç olgunun sebebi, araştırılmaya değer.

(Benzer şekilde Türkçede ünlü ve ünlümsü = selensi seslerden sonra gelen -l- eki, -t- sesinden sonra, hatta p sesinden sonra da görülür. Söz gelimi Hintli, Sintli; Sırp vb. Krş. Ünlümsü seslerden sonra görülen öteki biçimlerle. Yani Galli; Çinli, Yunanlı; Asurlu, Sümerli vb. ile. Yunanlı yerine son yıllarda kul-

⁵⁵ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 104, 108.

⁵⁶ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 149.

⁵⁷ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988, s. 44, paragraf 48.

lanılmaya başlanan Yunan biçimi gereksizdir. Dil bir sözcüğe *-li* ekliyorsa bir nedeni vardır. Eklemiyorsa da bir nedeni vardır).

4.1.1. Göktürkçede *e- > ö-* ve *-e- > -ö-* değişimleri

Yazıtlarda geçen Ötüken'in *e- > ö-* değişimi geçirdiğini az yukarıda belirttik. Göktürkçede *Teles > *Tölis* “etnik ad (kağanlığın doğu boyları)” sözcüğünde de⁵⁸ *-e- > -ö-* değişimine tesadüf ederiz. Dikkat edersek *-e- > -ö-*leşme *t* sesinden sonra vuku bulmuştur.

4.1.2. Eski Uygurcada, Kaşgarlı'da, Kumancada *e- > ö-* değişimi

Kaşgarlı'daki *etmek, étmek* “yenecek ekmek” yine Kaşgarlı'da, Eski Uygurcada ve Kumancada *ötmäk* “(yenecek) ekmek” şeklindedir.⁵⁹

Kaşgarlı'daki *etik* “pabuç, mest”, *etük* “pabuç, etik”⁶⁰; Eski Uygurcada *ötük* “edik, ayakkabı”dır.⁶¹

4.1.3. Çağataycada *e- > ö-* ve *-e- > -ö-* değişimleri

e- > ö- değişimi *ç, k* seslerinden önce ve sonra da görülür.

Eski Uygurca *äçkü*⁶²; Karahanlıca, Harzemce *eçkü*, Çağataycada *öçkü* “keçi” olmuştur; keza Karahanlıca, Harzemce *eksü-* Çağataycada *öksü-* “eksilmek”, Karahanlıca, Harzemce *çeküç* Çağataycada *çöküç* “çekiç” biçimini almıştır.⁶³

4.1.4. Çağdaş Türk yazı dilinde *-e- > -ö-* değişimi

Günümüz Türkçesinde *atelye* sözcüğünün *atölye* biçiminde, *-t-*'den sonra *-ö-*leşme vardır.

4.1.5. Anadolu ağızlarında *e- > ö-* değişimi

Bursa'dan derlenen *özü* “kutsal”dır.⁶⁴ *Özgüde* başta *e > ö* değişimi yaşanmıştır. T. Tekin sözcüğün *Anonim Tefsir*'deki *ezgüler* “es-sâlihât”tan geldiğini yazar.⁶⁵ Biçim bakımından doğrudur. Yalnız kelime anlam açısından Orkun yazıtları, Eski Uygurca ve Kaşgarlı'daki *ıduk* sözüyle bulaşmıştır.

4.2. Göktürklerin ve Uygurların kutsal vatanı Ötüken

Göktürk yazıtlarında Ötüken'in kutsal bir yer olduğu açıkça belirtilir. Örneğin KT D 23'te *ıduk ötük(e)n* “kutsal Ötüken”, BK D 35'te *ıduk y(e)r sub* “kutsal yer ve su (ruhları)” söz öbekleri geçer.⁶⁶ Ayrıca Kül Tigin G 3, Bilge Kağan K 2'de şöyle denilir:

⁵⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 110.

⁵⁹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 103. / *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 41, 93. / K. Grönbech, *Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini - Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992, s. 152.

⁶⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 41.

⁶¹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 103.

⁶² Caferoğlu, s. 45.

⁶³ Nuri Yüce, “Türk dili ve lehçeleri”, *İA*, c. 12-2, s. 487.

⁶⁴ *Derleme Sözlüğü*, c. 9, s. 3372.

⁶⁵ Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg y., İstanbul 1997, s. 78 vd.

⁶⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008, s. 30, 62, 141.

“türük k(a)g(a)n ötü(k)e(n) yış ol(u)rs(a)r ilte buñ yok.”

Yani “Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.”⁶⁷

Ötüken, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında genelde *Ötüken* yış olarak geçer.

Göktürklerden sonra Uygurlar da Ötüken’i kutsal kabul etmiş, ilk devletlerini orada kurmuşlardır. Uygur devletinin 840’ta Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Ötüken Türkler için önemini yitirmiştir. Bununla birlikte 840’tan 230 yıl sonra bile Türklerin belleklerinde Ötüken’in izleri kalmıştır. Söz gelişi 1069-70’te yazılan *Kutadgu Bilig*’in 1962 ve 2682. beyitlerinde “*Ötüken begi*” tamlaması geçer. Kaşgarlı’da *Ötükên* “Uygur ülkesine yakın Tatar bozkırlarında bir yer adı”dır.⁶⁸

Ötüken hem ağaçlık, çayırılık olması, hem dağlık olması, başka deyişle hayvancılığa ve savunmaya elverişli olması nedeniyle Göktürklerin kutsal vatanı, mekânı olmuştur. Göktürkler çeşitli yerlere akın yaptıktan sonra hızlı atlarının sırtında buraya dönüyor, savunmaya elverişli bu yerde özgürce, korkusuzca dolaşıyorlardı. Uygur kağanı “iç otağım Ötüken” derken dolaylı olarak merkezinin Ötüken olduğunu anlatıyor.

4.3. Ötüken neresidir?

Bu konu çok tartışılmıştır. Birincil kaynaklarda şu bilgiler verilir:

1. Çin kaynağı *HTS*, Uygurlar “Güneyde T’u-chüeh’lerin eski topraklarında oturdular. Otağlarını Ötüken dağı ile Orhun nehri arasına naklettiler” der.⁶⁹ Buna göre Ötüken dar anlamda Moğulistan’ın Arvayheer - Çeçerleg - Hadasan üçgenidir (Hangay dağlarının doğu etekleri).

2. Göktürk kaynağı Kül Tigin G 13’te şöyle yazılır:

“(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkkettirdim, yazdırttım.”⁷⁰

Anlaşılan Göktürklerin karargâhı Orkun ırmağının kaynağına yakındı ve kolay ulaşılan bir yerdi. Burası Çin’e gidiş gelişe en uygun yerlerden biriydi.

3. Uygur kaynağı şöyle der:

“Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı (nadedir). Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”⁷¹

Yani Moğulistan’ın kuzeybatısındaki Tes başı (Mongin), kuzeydoğusundaki Hatgal, güneybatısındaki Tayşir, güneydoğusundaki Arvayheer arasındaki dörtgen, Ötüken demek oluyor.

T. Tekin, Ötüken için “...Hangay dağlarının doğu etekleri” der.⁷²

⁶⁷ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 20, 21, 44, 45.

⁶⁸ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, s. 382.

⁶⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 56.

⁷⁰ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK y., s. 23.

⁷¹ Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 45, 164.

⁷² T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 108.

Ötüken için kısaca ve kabaca Hangay dağları demek de mümkündür. Araştırmacıların dediği üzere bu bölgenin orta-batısında yer alan 4.031 metre yüksekliğindeki Otgon Tenger dağının adı baskın olasılıkla Ötüken sözündendir.⁷³ (Haritalarda 4031, Aydın'da 4021 metre). *Bilgi ağında* Otgon Tenger'in diğer iki adının Etügen ve Yıkılmaz Hayrhan olduğu, dağın kutsal sayıldığı bildirilir.⁷⁴

4.4. Şinasi Tekin'in Ötüken yış görüşü

Ş. Tekin, Ötüken "Hangay sıra dağları ile kuzeyde Tang-nu-ola mıntıkası arasında, çayırı ve suyu bol, yüksek bir arazidir." der⁷⁵; Rus jeologlarının Hangay bölgesinde araştırmalar yaptıklarını, bu bölgenin 1 000 yıl önce sık ormanla kaplı olamayacağını ortaya koyduklarını, *yış* sözünün anlamının "orman" olmadığını, Gabain'e dayanarak *yış* sözünün "dağ, çayır" anlamına geldiğini söyler.⁷⁶

Ş. Tekin'in Ötüken görüşü *daraltılmaya* muhtaçtır. Tannu-ola dağları bir hayli kuzeybatıdadır. Ş. Tekin'in *yış* görüşü de eksiktir. Yazıtlarda *yış* "dağ, ormanlı dağ; orman, ormanla kaplı dağ"dır.⁷⁷ Radloff'ta *yış*, *çış*, *tyış* yahut *kara orman* "çam, karaçam, pihta çamı, ladin, köknar, sedirden oluşan ormana verilen ad"dır.⁷⁸

Buna göre *yış* sözünün tam karşılığı "ormanla kaplı dağ"dır. Bu çok geniş bir arazi olan Ötüken'in her tarafının ormanla kaplı olduğu anlamına gelmez. Bazı yerlerinin *ormanlı* olduğu anlamına gelir. Ayrıca Rus jeologları araştırmalarını 1950'lerde yaptılar yazıtların bu tarihten 1 000 değil, 1 250 yıl önce dikildiğini anımsamak gerekir.

4.5. Ötüken'in anlamı ve kökeni hakkında iki görüş ve eleştirilerimiz

Ötüken hakkında pek çok görüş vardır. Bu görüşler derli toplu bir şekilde ortaya konulmuştur.⁷⁹ Biz şu ana değin gerek kökensel gerek anlamsal açıdan, sergilenen bu görüşlerin hiçbirisine katılmıyoruz. Bunların hepsini vermeye de gerek görmüyoruz (Aydın'da verilmiştir). Sadece *iki* görüşe değineceğiz.

4.5.1. Moğulca *Etugen* "yer ilahesi" görüşü

Ötüken'in anlamı hususunda en çok taraftar bulan görüş, Moğulca "yer tanrısı" anlamına geldiğidir.⁸⁰ Bu görüş muhtemelen ilkin 1929'da seslendirilmiştir. Bunu H. N. Orkun'dan öğreniyoruz. Orkun bu görüş için iki kaynak

⁷³ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 165.

⁷⁴ "Ötüken dağı", Vikipedi, 24 Ağustos 2021, 11.53.

⁷⁵ Ş. Tekin, *Maytırsimit - Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, s. 14.

⁷⁶ Ş. Tekin, s. 12. / Aynı yazar, "Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762 - 1962)", s. 4.

⁷⁷ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 102, 115.

⁷⁸ Wilhelm Radloff, *Sibiryadan*, çev. Ahmet Temir, MEB y., İstanbul 1994, c. 1, s. 197.

⁷⁹ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 162-165.

⁸⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 916.

gösterir: 1. Vladimirtsov, *Doklady Aka. Nauk SSSR* 1929, s. 133-136. 2. Pelliot, *T'oung-Pao*, 1929, s. 212-219.

Daha sonra Nikolai Poppe de, Ötüken'in "yer ilahesi" olduğu görüşünü benimsemiştir. Bunu Gabain'in 22 ve 24 Kasım 1943'te Ankara'da verdiği, metni 1944'te *AÜDTCFD*'de yayımlanan iki konferansından öğreniyoruz.⁸¹ Doğal olarak Gabain de aynı kanaattedir.⁸²

Ötüken "yer ilahesi" kanısına, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen "Anamız *Etugen*'in yardımıyla" ifadesinden varılmıştır; aynı eserde *etugen* "yer yüzü" anlamında da geçer.⁸³ Birincide "kutsal yer - su"lar kastedilmiştir. İkincisinde alelade "yeryüzü" manasındadır. Tarihsel Moğulcada *etugeni*, Çağdaş Moğulcada *itügen* "yeryüzünün şamanist tanrıçası"dır.⁸⁴ *Etugeni*, *itügen* yukarıda çözdüğümüz Uygurca *İdigen sanıyla ne kadar da benzeşiyor?!

Mantıklı görünmesine karşın bu görüşü doğru sayamıyoruz. Çünkü *ev-vela* 1207'den önce Moğulların, Moğulcanın, Moğul kültürünün Türkler, Türkçe, Türk kültürü üzerinde etkisi olduğuna inanmıyoruz. *İkincileyin* bizim açıklamamız çok daha tutarlıdır. *Üstelik* Türkçe Ötüken, Moğulca *Edugen*'den 500 yıl daha önce kayıtlanmıştır (*Moğolların Gizli Tarihi* 1240'ta yazılmıştır). Özetle diyebiliriz ki Moğulca *etugen*, Türkçe Ötüken'den alınmıştır. Türkçe Ötüken "kutsal yer" terim ve anlamı Moğulcaya aynen aktarılmıştır.

4.5.2. Tatarintsev'in görüşü

Değirmek istediğimiz ikinci görüş B. İ. Tatarintsev'e aittir. Yazar 1972'de Tuva'da *Ödüqen* adında dağlık bir bölge bulunduğunu saptar ve özetle şöyle der:

"Bölge sakinlerinin verdiği bilgiye göre *ödüqen* toprağı taşlı olan, ağaçsız, sadece liken biten, maralların otladığı, dağlar arasında nispeten düzlüklerden ibaret arazi, başka deyişle dağlık tundradır."⁸⁵

Yazıda Tuvaca *ödüqen* sözcüğüyle bağlantılı şu kelimelere de yer verilmiştir: Tofa Türkçesi *ödögön* "maralların otarılmasına uygun karlı tepeler", Kuzey Altay Türkçesi *ödögön* "dağ yamacındaki çukurlar", Yakut Türkçesi *ötögön* "yargan, uçurum."⁸⁶

Bu görüş de bizi ikna etmiyor. Çünkü Tuva ağızlarındaki anlam "liken, yani yosun ve mantardan oluşan bitki örtüsünü", tanımında da görüldüğü üzere *tundrayı* imliyor. Oysa Ötüken bölgesinin yosun ve mantardan değil, çayır çimen ve dağlardan oluştuğunu biliyoruz. "Maralların otladığı karlı tepeler", "dağ yamacındaki çukurlar", "yargan, uçurum" anlamları da Ötüken için uygun anlamlar değildir. Bunlar Tuva Türkçesindeki sözcüğün yan anlamlarıdır.

⁸¹ A. von Gabain, *Türkooloji Makaleleri*, şerheden Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009, s. 73.

⁸² Gabain, s. 73. / Ş. Tekin, *Maytırsimit - Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, s. 12.

⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995, s. 51, 176.

⁸⁴ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca - Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2003, s. 533.

⁸⁵ Kuliyeve, *Kadim Türk Onomastikası*, s. 33.

⁸⁶ Kuliyeve, s. 33.

Hülasa Tatarintsev'in açıklaması bilinenlerden farklı olsa da doğru değildir. Biz yalnızca bilinmesi için yer verdik.

5. “Sahip, malik, iye, efendi”yle ilişik sözcüklerin “Tanrı” anlamına gelişi

Birçok dilde “sahip, malik, iye, efendi”yle ilişik sözcüklerin aynı zamanda “Tanrı” anlamına geldiğini müşahade etmekteyiz. Yukarıda bu hususa dokunmuştuk. Aşağıdaki verilere dikkat edersek bu durumu açık seçik görürüz. Nitekim Türkçe *İdi* ve *İge* sözlerinin iki anlama da geldiğini görüyoruz. Şöyle ki:

5.1. Türkçede

1. Türkçe *çelebi* “iye, sahip, malik, efendi”dir. Aynı zamanda Anadolu ağzlarında *Çelep I* “Tanrı”dır.⁸⁷ Yunus'ta geçen *Çalab, Çalap* “Tanrı”⁸⁸, bunun kalınlıdır.

2. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı'da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.⁸⁹

3.1. Dağlık Altay'da bulunan A - 48 nolu eski bir Türk yazıtında *İge* “Tanrı”dır.⁹⁰

3.2. Ahmed Yesevi'de (1093 - 1166) *İge* “sahip, Rab”dır.⁹¹

3.3. Nevai'de (1441 - 1501) *İge* “sahip, mevlâ, Tanrı”, *igelemek* “sahip olmak”tır.⁹²

3.4. Özbekçede *egâ* “1. ..., sâhib 3. Tängri, Hudâ”dır.⁹³

3.5. Yeni Uygurcada *Égem* “1. iye, sahip 2. Allah”tır.⁹⁴ Sondaki *m* tekil birinci kişi iyelik ekidir.

NOT: Türkçe *çelebi* *de-İb kökündendir. 2 ve 3. maddedeki sözcükler ocaktaşdır. Aşağıda anlatılacaktır.

5.2. Yabancı dillerde

1.1. Sami dillerindeki *Rabb* “1. Allah 2. efendi, sahip”, *rabbât* “kadınların kocaları”dır.⁹⁵

1.2. Arapça *Mevlâ* “1. efendi, sâhib, mâlik 2. Allah”, *melik, melik* “1. Allah adlarından 2. mal sâhibi 3. pâdişah, hâkan, hükümdar”dır.⁹⁶

1.3. İbranca *Yahve, Yehova* “Rab, egemen”dir.⁹⁷

2.1. Hint - Avrupa dillerinden Farsçada *huvâce* “efendi, ağa, başkan, kâhya, evin büyüğü, mal sahibi, vali, hakim; harem ağası, ...”dır⁹⁸; yine bu kökle

⁸⁷ *Derleme Sözlüğü*, c. 3, s. 1118, 1120.

⁸⁸ *Yunus Emre Divanı*, s. 193.

⁸⁹ Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, s. 187. / *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 49.

⁹⁰ Vasilyev, “Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50)”, s. 93.

⁹¹ Ahmed-i Yesevi, *Divan-i Hikmet'ten Seçmeler*, s. 352, 447, 451.

⁹² Ali Şir Nevai, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler (sözlük kısmı)*, s. 282.

⁹³ *Uzbek Tilining İzâhli Lugâti*, s. 437.

⁹⁴ Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 121.

⁹⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 6. b., Aydın k., Ankara 1984, s. 1044.

⁹⁶ Devellioğlu, s. 728, 760.

⁹⁷ *Kutsal Kitap - Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, s. iv.

⁹⁸ Ziya Şükûn, *Farsça - Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB, İstanbul 1984, c. 2, s. 814.

ilişik olan Farsça *Hudâvend* “1. Allah, Tanrı 2. efendi, sâhip, mâlik 3. hâkim, hükümdar”dır.⁹⁹ Farsçadan alınan Osmanlıca *h^voca*, *h^vace* “hoca, efendi, ağa, çelebi, sâhip, muallim, profesör, öğretmen, müderris; molla, ev sâhibi”dir.¹⁰⁰ Türkçede *koca* şeklini almıştır ve “kadının eşi, kadının sahibi” anlamındadır.

2.2. Keza İngilizce *Lord* “iye, sahip, malik” anlamına geldiği gibi “Tanrı” anlamına da gelir.

Somuttan soyuta gidildiğini göz önüne alarak “Tanrı” anlamının sonracıl olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu sonracılık şüphesiz çok eskiye dayanmaktadır (Tanrı kavramını ifade eden birincil sözcükler de vardır. Türkçe *Bayat* gibi).

6. Türkçede “sahip, malik iye, efendi; Tanrı”yla ilgili *di+ ocağı (*di-b, *di-d, *di-g, *di-l (*dib, *did, *dig, *dil)

Yukarıda verdiğimiz *idi* ve *ige* sözcükleri Türkçede “sahip, malik, iye, efendi”; sonracıl anlam olarak “Tanrı”yla ilgili bir ocak teşkil eder. Ocak *dizelge* sinde gösterirsek durumu daha iyi anlatabiliriz.

1. *di-b kökünden gelen herhangi bir sözcüğe raslayamadık. Mutlaka vardır. Unutulmuş veya kayda geçmemiştir.

2.1. *di-d kökünden, başta d > y > sıfır izlemiyle gelen Orkun anıtlarındaki *idi* “sahip”, *idisiz* “sahipsiz”dir (İlk örnekleri vermeyi yeterli görüyoruz).

2.2. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı’da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.¹⁰¹

2.3. Uygurların üçüncü kağanının sanı olan **İdigen* (< İ-ti-chen) “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır; başta i- > e- > ö- değişimiyle *Ötüken*’e evrilmiştir.

2.4. Göktürklerin ikinci kağanının sanı olan **İsig* (< İ-hsi-chi) de bu köktendir. Başta d > y > sıfır izlemi vardır. -d- sesi -δ- yoluyla -s- olmuştur. Yani -d- > -δ- > -s- evrimi mevcuttur. Dikkat edersek sondaki *g* korunmuştur. İlk biçim *di-d-eg. Anlamı aynıdır: “Tanrısal, İlahi; kutsal.”

Göktürk unvanı **İsig*’le Yenisey yazıtlarındaki *İsig* “kişi adı”, *İsig* (Inal) “kişi adı ve unvanı”, *İsiz* “kişi adı” kökteştir. Sadece *İsiz*’de sonda *g* yerine *z* (< *d) vardır. Anlamları “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

3.1. *di-g kökünden gelen **İgis* (< İ-chih-hsieh), Hunların beşinci tanhusunun sanıdır. Başta d > y > sıfır izlemi olmuştur. Sondaki *s*, birincil bir *d sesindedir. İlk biçim *di-g-ed. Anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

3.2. Hun unvanı **İgis*’le Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç* (Toyın) kişi adları kökteştir. Sonuncularda sonda -s yerine -ç (< *d) vardır. Anlamları “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

7. Sonuç

Yazımızdan şu önemli sonuçlar ortaya çıkıyor:

1. En başta Hunca *İ-chih-hsieh* sanı Türkçe **İgis* “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır. Aynı zamanda bu Hun yönetim ailesinin Türklüğünü ve dillerinin Türkçe olduğunu gösteren bir kanıttır.

⁹⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 451.

¹⁰⁰ Devellioğlu, s. 365.

¹⁰¹ Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, s. 187. / *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 49.

2. İkincisi Göktürklerin *Ī-hsi-chi* sanı Türkçe **İsig'*dir; anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır. Bu ve alttaki san Hunca **İgis* sanının anlamsal açıdan doğruluğunu tasdikler.

3. Üçüncü Uygur kağanının sanı olan *Ī-ti-chien*, Türkçe **İdigen'*dir; anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

4. **İdigen* karşımıza *Ötüken* “kutsal yurt” yer adı olarak da çıkar. Göktürk ve Uygurların kutsal yurtları olan *Ötüken*, **İdigen* sözünden gelir ve anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal yurt”tur. Başta *i- > e- > ö-* değişimiyle *Ötüken* olmuştur. Şu ana değin kökence çok tartışılan *Ötüken* yer adının ikna edici, kandırıcı olarak mana ve kökeninin açıklanması pek önemlidir.

5. *Ötüken* kabaca Hangay dağlarıdır.

6. Birçok dilde “sahip, malik, iye, efendi” anlamlarına gelen kelimeler aynı zamanda “*Tanrı*” anlamına da gelir (13 Mart 2022).

Kaynakça

AHMED-İ YESEVİ: *Divan-i Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, KTB y., Ankara 1983.

ALİ ŞİR NEVAİ: *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler* (sözlük kısmı), yay. haz. Ağah Sırrı Levend, TDK, Ankara 1968, c. IV.

“Attilâ kütüğü”; *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 203.

ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz.lar Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, TKAE y., İstanbul 1979.

AYDIN, Erhan: *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

----- ; *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, Kronik y., İstanbul 2019.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərş [yayınevi], Bakü 2006, c. 4.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

ÇAĞATAY, Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, 3. b., DTCF y., Ankara 1977, c. 1.

ÇAKMAK, Tülay; “Yuefu Shiji’de bir Xiong-nu (Hun) ağıtı”, AÜDTCFD, Ankara 1995, c. XXXVII, Sayı: 1-2, s. 719- 723.

----- ; “Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının eski Çince yazı çevrimi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2003, Sayı: 21, s. 1-17.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV y., İstanbul 2004.

DERLEME SÖZLÜĞÜ: c. 3, 4, 5, 9, 11.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 3. b., Aydın k., Ankara 1978.

DİLÇİN, Cem:; *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK y., Ankara 1983.

Divanü Lügat-it-Türk Dizini: TDK, Ankara 1972.

- GABAİN, A. von: *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988.
- ; *Türkoloji Makaleleri*, şerheden Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: “Dede Korkut Destanlarında İslami Unsurlar”, *TDAYB* 1971, s. 61-82.
- GRÖNBECH, K.: *Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini - Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992.
- GUMİLEV, L. N.: *Hunlar*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003.
- GÜLENSOY, Tuncer: “Bir etimolojik sözlük üzerine notlar”, *Türk Dili*, Mart 2004, s. 204-222.
- İBNİ MÜHENNA LÜGATİ*: çev. Abdullah Battal Taymas, 2. b., TDK, Ankara 1988.
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ*: KB y., Ankara 1991.
- Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (Kazakşa - Türkçe Sözdik) ; Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.
- KÖYMEN, Mustafa: “Hsiung - Nuların Tuku (T’u-ko) kabilesi”, *AÜDTCFD*, c. III, Sayı 1, s. 51-59.
- KULİYEV, Ebülfez: *Kadim Türk Onomastikası*, Bakü 2007.
- Kutsal Kitap - Eski ve Yeni Antlaşma* (Tevrat, Zebur, İncil; yeni çeviri) ; 3. b., Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, Mart 2003.
- LESSİNG, Ferdinand: *Moğolca - Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara 2003.
- MAHMÜD EL-KÂŞGARİ: *Divânü Lügati’t Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007.
- Moğolların Gizli Tarihi*; çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995.
- NECİP, Emir Necipovic: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, TDK y., Ankara 1995.
- NİŞANYAN, Sevan; *Sözlerin Soyağacı*, Everest y., İstanbul 2009.
- ONAT vd., Ayşe: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 1, 2. “Ötüken dağı”, *Vikipedi*, 24 Ağustos 2021.
- RADLOFF, Wilhelm: *Sibiryadan*, çev. Ahmet Temir, MEB y., İstanbul 1994, c. 1.
- SHEN WEİ-HSİEN: “Muahhar Han devrinde (MS 25 - MS 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış”, çev. W. Eberhard, *Belleten*, Birinci Teşrin 1940, TTK, Ankara, c. 4, Sayı: 16, s. 337-385.
- ŞEYH SÜLEYMÂN EFENDİ-İ BUHÂRÎ: *Lûgat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1881], cild-i evvel.
- ŞÜKÜN, Ziya: *Farsça - Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB, İstanbul 1984, c. 2.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1995.

- TEKİN, Şinasi ; “Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762-1962)”, *TDAYB* 1962, s. 1-11.
----- ; *Maytrısimit - Burkanlıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, AtaTürk Üniversitesi y., Ankara 1976.
- TEKİN, Talat: *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg y., İstanbul 1997.
----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur k., İstanbul 1979.
- “Uslu Duramayanlar” ; TRT Belgesel, 8 Şubat 2022, saat 14.47.
- UZBEK TİLİNİN İZÂHLİ LÜGÂTİ*, Moskova 1981, c. 2.
- VASİLYEV, D. D.: “Dağlık Altaylardaki Kalbak - Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A - 47, 48, 49, 50)”, *TDAYB* 1993, s. 91-97.
- YİNG-SHİH YÜ: “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim y., İstanbul 2000, s. 167-208.
- YUNUS EMRE DİVANI*; haz. F. K. Timurtaş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.
- YÜCE, Nuri: “Türk dili ve lehçeleri”, *İA*, c. 12-2, s. 468-530.

Extended Summary

Origins and Meanings Of The Hunnish İ-Chih-Hsieh, The Kokturk İ-Hsi-Chi and Old Uyghur İ-Ti-Chien, İdi - Kut Titles And Otuken Country Name

In this paper, the origin and meaning of the titles of four rulers and the place name Otuken are mentioned:

1. The fourth Hun yabgu, I-chih-hsieh yabgu, ruled from 126 to 114 BC.

We solve the Hunnish İ-chih-hsieh title as *İgis. İ- is i-. -chih- shows -g-sound. The hsieh element at the end satisfies the -s sound. All of these gives us reshaping *İgis form that means “Divine, holy”.

In old Uyghur language we come across the anthroponyms of İkici and İkici Toyın, which are likely to be cognate with *İgis. The origin of *Igis* is *Ige* which means in old Turkish “God”. İge is “God” in the inscription A - 48 found in mountainous Altai and dated to the 8th - 10th centuries. Likewise, in Ahmed Yesevi’s work (1093-1166), *Ige* is “the Sahib, the Lord. *Ige* is also same meaning in Nevai’s Works who lived 1441-1501. In today’s Uzbek language, *İge* means God and lives in two person’s names such as *Ige-berdi* means God-given, and *Igem-berdi* means My God-given.

In Anatolian Turkish dialects it is seen as *eĝe*, *eye*, *yiye* forms and means “Owner, Protector”.

In Azerbaijani Turkish, it is seen in the forms of *yey* and *yyi* that means these two also “sahib, owner”. Likewise, in Turkmen *eye*, Kazakh *iyе*, Tatar, Bashkir *iyä*, Uzbek *egä*, New Uyghur *ege*, Kyrgyz *ē* means “sahib, owner”. Some of them have -g- > -y- change. When -g- melted in Kyrgyz, vowel lengthened.

In Turkish written language, *iye* is in the form of “owner”. In Turkish linguistics, *iyelik ekleri* means “possessive suffixes”. This word is the first element of the word *ege-men* (i.e. sovereign) in Kazakh and Turkey Turkish.

2. K’o-lo (Kara Kagan, 552 - 553), the second khan of the Kokturks after Bumin, took the İ-hsi-chi title when he ascended the throne.

The leading i- is, of course, i. We’ll take -hsi- as -s- and the trailing -chih- as -g-. So, the word we get is *İsig. Its meaning is “Divine, holy”.

There are *Isikā*, *Isig Tarhan* “anthroponyms” in Old Uyghur, and *Isig Sangu* in Old Turks. Likewise, in the Yenisey inscriptions dated to the 8th-10th centuries, *İsig* is “personal name”, *İsig Inal* is “personal name and title”, and *İsiz* is “personal name”.

*İsig title is in Turkish. In Yunus Emre (1238 - 1328), *ııı*, *ııı* is the “owner”. In Nevai, *ııı* is “owner”. These forms were realized through -d- > -δ- > -s-. The change -d- > -δ- > -s- is characteristic for the book of *Atebetü’l-Hakayık*. The word of *Isı* is the previous phase of word of *ııı*. The word of İdi in Orkun monuments and in Old Uyghur means “owner”. In *Kutadgu Bilig* and Kaşgarlı’s *Divān İdi* means “owner, master, God”. Note that in this example, the d sound is δ. In the wisdom of Ahmed Yesevi (1093 - 1166), *ııı* is mentioned many times in the meaning of “Lord”.

3. The title of the third khan of the Otuken Uyghurs, who ruled between 759 and 780, is Ī-ti-chien. We will take the first letter as i, -ti- is -di-; not -ti-. The syllable -chen should be pronounced -gen; not ken. If we put the items we have determined into place, a word in the form of *Idigen comes out. *Idigen is a word in “Otuken” meter. Its meaning is “divine, sacred, holy”.

*Idigen is derived from a Turkish word of *idi* means god. In *Kutadgu Bilig* and *Dīvān*, *Īdi* means “master, effendi; lord, god”. In the poems of Ahmed Yesevī *Īdi*, or *Īdi* means “master, lord” that used many times. In the *Ibn Mühenna Dictionary* *Īdi* means again “master or one of the names of god.

Above I said that the *Īsig title comes from *ısl*, and *isi* (< *idi) word. The word *Īdigen* comes from the same root as *Īsig*. These developed two separate ways. In the word *Īsig* happened the change of -d- > -s-. In the word *Īdigen* -d- letter is protected and -en suffix is a result of expansion, i.e. The word will be divided into three parts in *Īd-ig-en.

4. *Idigen, the title of the third Uyghur khan, became Otuken with the change i- > e- > ö. Otuken is the holy home of Kokturks and Uyghurs. In Turkish, we see the -e- > -ö- change at the beginning of words. For example, in the Orkun inscriptions *Telis > Tölis is an “ethnic name (eastern tribes of the khanate)”. Again, in Old Uyghur, ätmäk > ötmäk was “bread”.

It should be emphasized that in all languages, words meaning “owner, lord, sāhib, master” also mean “God”.

Thus, we deciphered three titles belonging to Huns, Kokturks and Uyghurs. We also determined the correct title amongst of Idi-Kut, Idık-Kut and Iduk Kut. We determined also the origin and meaning of the place name Ötügen. One of the important results is this: The fact that the title of the fourth Hun yabgu is Turkish is a linguistic evidence also showing that the Huns were spoke Turkish.

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE KUTLU YIŞ VE KU-TU

Engin GÜNGÖR*

Öz

Eski Çağ medeniyetlerinin birçoğu yaşam alanlarında karşılaştıkları ve kendileri açısından esrarengiz, güçlü veya olağanüstü olarak tanımladıkları varlıkları mitolojik birer unsur olarak görmüş ve onların birtakım gizli güçlere sahip olduğuna inanmışlardır. Çoğu halk inanışlarının bir ürünü olarak karşımıza çıkan bu mitolojik varlıkların, sahip oldukları güçler sayesinde insanlara iyilik yapabildikleri gibi kötülüklerinin de dokunabileceğine olan inanış ise bu Eski Çağ medeniyetleri arasında yaygın bir anlayış olarak yer almıştır. Dünyanın farklı coğrafyalarında Eski Çağlardan itibaren kadim bir millet olarak yer alan bozkır Türkleri de Kült olarak tanımlayabileceğimiz bu gizli güçlerin varlığına inanmışlar ve onlara saygı gösterme konusunda itinalı bir tavır sergilemişlerdir. Tarih sahnesine çıktıkları bozkır coğrafyasının doğal bir sonucu olarak konargöçer bir hayat süren Türkler için hayatlarının her alanında karşılaştıkları tabiat oluşumları ise mitolojik olarak kabul ettikleri varlıkların en önemlileri arasında yer almıştır. İşte bu çalışmanın ilk amacı Yer-su kültürleri içerisinde en önemlilerden kabul edilen Dağ ve Orman kültürlerinin beraber oluşturduğu Kutlu Yiş anlayışını ortaya koymaktır. Kutlu Yiş'in ve bu kutsal ormanlı dağlarda yaşadığına inanılan efsanevi Ku-tu hayvanının bozkır Türk kültüründeki yeri ve önemi ise çalışmamızın bir diğer amacıdır.

Anahtar kelimeler: Kutlu Yiş, Ku-tu, Kilen Keyik, Yer-su, Kült.

Blessed Forest And Ku-tu In Steppe Turkic Culture

Abstract

Many of the ancient civilizations saw the beings they encountered in their living spaces and described as mysterious, powerful or extraordinary for themselves as mythological elements and believed that they had some secret powers. The belief that these mythological beings, which we encounter as a product of most

Geliş Tarihi: 20 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2022.

Atf Bilgisi: Engin Güngör, "Bozkır Türk Kültüründe Kutlu Yiş ve Ku-Tu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 33-52, doi: 10.55773/tda.1106215.

* Dr., Yusuf Ziya Öner Fen Lisesi, Antalya-Türkiye, ezgungormez@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-3951-8371.

folk beliefs, can do good to people as well as harm them, thanks to the powers they have, has taken place as a common understanding among these Ancient Age civilizations. Steppe Turks, who have been an ancient nation in different geographies of the world since ancient times, also believed in the existence of these secret powers that we can define as Cults and showed a careful attitude to respect them. For the Turks, who lead a nomadic life as a natural consequence of the steppe geography in which they stepped onto the stage of history, the natural formations they encountered in every aspect of their lives were among the most important of the beings they considered mythological. The first aim of this study is to reveal the concept of the Blessed Forest, which is formed together by the Mountain and Forest cults, which are considered to be the most important among the Earth-water cults. Another aim of our study is the place and importance of the Blessed Forest and the legendary Ku-tu animal, which is believed to live in these sacred forested mountains, in steppe Turkic culture.

Keywords: Blessed Forest, Ku-tu, Kilen Keyik, Earth-Water, Cult.

Giriş

Tarihte birçok kadim medeniyet varoluşu açıklayabilmek için çeşitli kozmolojiler ortaya koymuşlardır.¹ Çoğu yaşadıkları çevrenin etkisiyle ortaya çıkan bu mistik anlatılara sahip önemli medeniyetlerden biri de bozkır Türkleri olmuştur. Varoluşu açıklayabilmek gayesiyle doğada birlikte yaşadıkları varlıklara mistik anlamlar yükleyen bozkır Türkleri bunlardan özellikle tabiat kuvvetleri ve tabiatı meydana getiren unsurları kutsal olarak nitelemiştir. Gündelik hayatlarında mühim bir yeri olan ve inanişe göre gizli güçleri sayesinde iyilik ya da kötülük yapabilen bu varlıklar Türk mitolojisinde “Kült” yani yüce ve kutsal olarak kabul edilip olağanüstü güçleri olduğuna inanılan varlıklar şeklinde tanımlanmıştır.²

Bozkır Türklerinde kozmoloji “Dikotomi” denilen iki ilkeli sistem biçiminde şekillenmiştir. Bu ilkeye göre Evren; Gök ve Yer-su olmak üzere hem birbirini tamamlayan hem de birbirlerine zıt iki kutsal temel üzerine oturtulmuştur.³ Orhun kitabelerinde “Yär-sub”, eski Uygur Türkçesi sözlüklerinde ise “Yir-suw” şeklinde kaydedilen tabiat kuvvetleri inanişinden anlaşıldığı üzere bozkır Türkleri kâinatı mistik kuvvetlere sahip ruhlarla dolu bir âlem olarak algılamışlardır.⁴ Tonyukuk yazıtlarındaki kayıtlarda Umay’la beraber Göktürk ülkesinin düşmanlarını bertaraf ettikleri anlaşılan bu “Iduk” yani mukaddes ruhlar vatan korumasında üstlendikleri kutlu rolleri sayesinde Vatan kültü

¹ Kamil Şahin, Salih Toprak, “Türk Kültüründe Ağaç’ın Düşünsel ve Toplumsal Bağlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 43, Cilt: 9, Nisan 2016, s. 1309.

² Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 80; Türklerdeki Kült tapma değil tanrısal olma anlamıyla değer verme, tanrı ile kullar arasında aracılık edebilme kudretine sahip olma anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Emin Bars, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları”, *International Journal of Social Science*, Sayı: 27, 2014, s. 381/389.

³ Türklerde yalnızca gök değil yer de kutsal olarak kabul edilirdi. Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 591.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 42-45; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 298.

derecesine ulaşmışlardır.⁵ Kudretleriyle saygı duyulması ve ulaşılmaz bir nitelik kazanan Yer-su ruhları arasında özellikle “Kutlu Yiş” şeklinde isimlendirilen ormanlı yüksek dağlar heybetli görünüşleri sayesinde müstesna bir yer edinmişlerdir. Merkezîyetçi devlet anlayışıyla hareket eden Türkler, Hunlar zamanından itibaren -özellikle devletlerinin güçlü olduğu dönemlerde- hükümdarlarının ikamet yeri olarak algıladıkları bu Kutlu Yiş’leri Dünyanın da merkezi kabul etmişlerdir.⁶ Çalışmamızda üzerinde duracağımız ve Türkçe Ku-tu olarak isimlendirilen efsanevi hayvanlar da diğer hayvanların kralı olarak yalnızca bu kutsal mekanlarda bulunmuşlardır.

Özellikle belirtmek gerekmektedir ki bahsi geçen bu unsurlar bozkır Türk kültürüne ait kurgan buluntularındaki işlemlerde de sıklıkla yer almaktadır. Bunların en meşhurlarından biri olan ve tarihe “*Altın Elbiseli Adam*” olarak kaydedilen Genç Tigin’in borkünde yere alan işlemler bu duruma örnek teşkil etmektedir. Türk inanç sistemindeki hayat ağacı motifi, kuşlarla süslenmiş kutsal dağ manzarası motifi ve dağ keçisi motifleri Türk kültür tarihi açısından oldukça kıymetlidirler.⁷ Üstelik bu motifler sadece bu buluntularda değil başka buluntularda da mitolojik birer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸ Nitekim ilk Türklerle atfedilen Han devri (MÖ II.-MS II. yüzyıllar) Kargalık mezarında kadın bir şamana ait altın taç bulunmuştur. Kutlu Dağ ve Kutlu Hayvanlar ile onlara binen bir Alp ya da Tanrı motiflerinin sergilendiği bu eser Türk kültüründeki Kutlu Dağ ve Kutlu Hayvan efsanelerini akla getirmektedir.⁹

1. Kutlu Yiş

Bozkır Türk kültüründe Kutlu Yiş olarak ifade edilen kutsal ormanlı dağları açıklayabilmek için öncelikle bu ormanları oluşturan ağaçların kültürdeki yerini anlamak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihinin birçok döneminde ve muhtelif kültür çevrelerinde ağaç kültürüyle ilgili inanışların varlık gösterdiği gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Gölgesi, meyveleri, çiçekleri ve özellikle mevsimsel değişimleriyle her daim toplumların dikkatini çeken ağaçlar bu özellikleriyle Eski Çağ toplumları tarafından ruhların ve ilahların mekânı olarak kabul görmüşlerdir. Özellikle mevsimlere göre gösterdiği değişim onun canlı evrenin temsilcisi olduğu düşüncesini hafızalarda diri tutmuştur. Kış mevsiminin gelişile kuruyan fakat baharda yeniden yeşeren

⁵ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, 48.

⁶ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 19-26; Metin Özarslan, “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”, *Türkbilg Dergisi*, 2003, s. 94.

⁷ Kemal Akishev, *Ancient Gold of Kazakhstan*, Didar Publishing Company, Almaty, 1983, s. 9-11; Batı Türk veya Türgiş devrine ait olduğu düşünülen Talas vadisindeki bir mezardan çıkarılan tunç kemer levhaları da bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu eserlerde de bozkır Türk’ünün her fırsatta işlemekten vazgeçmediği ölümsüzlük otuyla birlikte dağ keçisi veya geyik motifli hayvan figürleri yer almaktadır. Bu eserlerde de geyikler alışılmış bir şekilde tepesinde bir çift kuş olan ağacın altında bazen tek başına bazen de çift olarak resmedilmiştir. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1994, s. 86.

⁸ Mireli Seyidof, “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I”, *Çev. Yavuz Akpınar, Kardeş Edebiyatlar Dergisi*, Sayı 2, 1982, s. 32.

⁹ Esin, *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 40.

ağaçlar kendilerini yeniledikleri bu döngü sayesinde diriliş ve ebediliğin sembolü olarak kabul görmüşlerdir.¹⁰ Bu kabul onların oluşturduğu mekânların yani ormanların da güçlü ruhların merkezi olarak algılanması ve kutsal kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.¹¹ Bu nedendir ki bozkır Türkleri bazı dağ, kaya, pınar, göl ve ırmaklar gibi; ağaç ve ormanları da kutsal sayıp bunların sahipleri olan birer ruhu (*İye*) olduğuna inanmışlardır.¹² Yeryüzünde insanlarla birlikte olan bu yardımcı iyelerin Gök Tanrıya karşı sorumlu oldukları da bu inanış biçiminin bir parçasıdır.¹³ Ayrıca İslamiyet öncesi inanışlarındaki ölümden sonra gerçekleşecek olan diriliş ağaçların dirilişleri ile özdeşleştiren Türkler, ölümlerini yaprak dökümü (sonbahar) veya ağaçların yapraklanması (ilkbahar) dönemlerinde defnetmeyi uygun görmüşlerdir.¹⁴

Bozkır Türk kültürünün kaynaklarında genel olarak “*yıgaç*”¹⁵ şeklinde kaydedilen ve hayatın merkezinde yer alan ağaçlar; bereketi, varoluşu ve canlılığı temsil ederek mitolojik bir varlık şeklinde algılanmıştır. Dünya ya da Hayat Ağacı tanımlamasıyla kozmolojide¹⁶ de önemli bir yer edinen kutsal ağaç; güneşin batışını engelleme veya geciktirme, rüzgâr estirme veya durdurma, ay tutulmasını engelleme ya da onu kurtarma ve yağmur yağdırma gibi doğa olaylarına etki edilen törenlerde yer almıştır. Ayrıca yine bu kozmik ağaçlar Tanrıyla iletişim kurmak, kötü ruhları kovmak ve bereketi artırmak gibi vazifelerinin yanında¹⁷ bilgeliği ve gençliği de temsil etmişlerdir.¹⁸

Şunu da belirtmek gerekmektedir ki bozkır Türkleri çevrelerinde karşılaştıkları her ağacı kutsal kabul etmemişlerdir. Onların özellikle koruyucu ruh¹⁹ vasfına sahip olan en ünlü kutsal ağaçları kayın olmakla beraber bazen çam, sedir, ardıç ve çınar gibi meyvesiz, ulu, açık renkli, derin gölgeli ve iri ağaçlara da çeşitli

¹⁰ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 298-299.

¹¹ Hikmet Tanyu, “Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1976, s. 129; “Ağaç” İslam Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul, 1988, s. 456

¹² İnan, “Hurafeler ve Menşeleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (Batıl İnanışlar Serisi I)*, Nur Matbaası, Ankara, 1962, s. 39.

¹³ Abdulkadir Kıyak, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü-Elazığ Örneği-”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, 2011, s. 94.

¹⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 27.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ü Lugat-it-Türk*, Cilt I/II/III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985; Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kocabalı Yayınevi, İstanbul, 2005, b. 1428/2455/4522.

¹⁶ Türk Mitolojisinde Dünya Ağacı inanışıyla Evrenin merkezini temsil eden ve üç dünyayı bir eksen gibi tutarak dini ritüel ve kutlamalarda önemli bir yer edinen kutsal ağaç motifi, üç katmanlı dünyayı birleştirerek kozmolojide önemli bir yer edinmiştir. Kutsal Dünya Ağacı inanışa göre kökyle yeraltı dünyasını, gövdesiyle orta dünyayı, dalı ve yapraklarıyla ise yukarı dünyayı temsil etmiştir. Nitekim Altay ve Yakutlara göre Tanrı Bay Ülgen de bu kozmik ağaçların en büyüğünün tepesinde oturmaktadır. Bkz. Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, s. 187.

¹⁷ Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü”, *Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2004, s. 17-66.

¹⁸ Kıyak, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü-Elazığ Örneği-”, s. 93.

¹⁹ Eski Türklerin inanışları açısından kendilerini, yeni doğan çocuğu ruhunu, hayvanlarını ve yiyeceklerini kötü ruhlara ve olaylara karşı koruyan ayrıca yeni evlenenlerin evliliklerinin uğurlu olmasını sağlayan yine bu kutsal Dünya Ağacı'nın kendi iradesidir. Bkz. Ergun, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü”, s. 196.

kutsiyetler yüklemişlerdir. Türk sanatında genel olarak Altın Elbiseli Adam'ın borkünde²⁰ olduğu gibi dağ başında ve yalnız bir şekilde resmedilen²¹ kutsal ağaçlara Hun döneminden itibaren tapınma geleneği olduğu bilinmektedir.²²

Bozkır Türk inanç sisteminde mühim bir yer edinen Şamanizm'de de kutsal ulu ağaç motifinin sıklıkla yer aldığı görmekteyiz. Merkez ve Kuzey Asya halklarında şamanlara inanan insanların dua etmek için önlerine kayın dalı koymaları ve şaman seçimi yapılan ayinlerde ayin yerine kökleriyle sökülen kayın ağacını dikmeleri bu kültürdeki kutsal ağaç motifi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.²³ Altaylıların yaradılışla ilgili efsanelerine bakıldığı vakit ilk insanın yaradılışına sunmuş olduğu katkı ile Tanrısal bir vasıf elde eden kutsal ağaçların Tanrı ile ilişkilerinde insanlara yardımcı olan şaman ayinlerinde,²⁴ onların aletlerinde,²⁵ hatta dünyaya gelişleri ile ilgili efsanelerde²⁶ yer alması şaşırtıcı bir durum değildir.

Altaylıların yaradılışla ilgili efsanelerine,²⁷ Oğuz destanlarına²⁸ ve Uygur

²⁰ Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II", s. 36-37.

²¹ Istvan Erdelyi, "The Art of The Avars (Avar Sanatı)", *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, Cilt 2, 1972, s. 110.

²² Ergun, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü", s. 196.

²³ Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı", *Turkish Studies*, Vol. 4/3, 2009, s. 585.

²⁴ Ünver Günay, Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Lâcın Yayınları, İstanbul, 1988, s. 55; Nitekim şamanlarının her birinin "Turuu" adında bir ağacı olan Yakutlarda gençlerden biri şaman olmaya karar verince hemen bir ağaç diker ki bu ağaç büyüdükçe onun da rütbesi artardı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 105; *Şamanlar yapacakları ayinler esnasında Tanrı ile görüşmelerini bu Kozmik Ağacı kullanarak gerçekleştirdiler. Buna göre Türkistan Şamanizm'inde şamanın seçtiği ulu bir ağaca yedi veya dokuz kertik açılırdı. Bu kertikler Tanrının mekânına kadar uzanan kutsal ağacın yedi veya dokuz dalını temsil ederdi ki şaman bunlara basarak tırmanırken göğe çıkıp indiğini ve orada Tanrı ile görüştüğünü ilan ederdi. Bkz. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2017, s.56.*

²⁵ Bu şamanların davullarının kasnak ve tokmaklarında genellikle Dünya Ağacına işaret eden, kutsal saydıkları kayın ve sedir ağaçları kullanılırdı. Bkz. Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 81.

²⁶ Şamanların dünyaya gelişleri ile ilgili Yakut efsanelerinde bu ağaçlar önemli rol almışlardır. Efsaneye göre; doğumları kuzeyde gerçekleşen şamanlar orada dallarında yuvalar taşıyan ulu bir çam ağacında yuvalanırlardı. Rütbelere göre büyük şamanların en üst dallarında, orta sınıftakilerin orta dallarında, en küçüklerin ise en alt dallarında yer aldığı bu kutsal ulu ağaç motifi alışılmamış bir şekilde bozkır Türk kültüründeki yalnız ulu ağacı anımsatmaktadır. Bkz. Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 59-60; Ayrıca ağaçtan geldiklerine inanan Yakut şamanlarının her birinin dünyadayken bir ağacı da bulunurdu. Dünyada bir insan doğunca şamanlığa geçişlerinde kapılarına diktikleri ve Tanrının çocuklarının dalları arasında himaye edildiğine inandıkları bu ağaçlardan bir ruh uçar ve o ruh o insana can verirdi. Şamanlar bu ağaçlarla öyle özdeşleşmişlerdir ki onlar ölünce ağaçları da kesilirdi. Bkz. Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 120.

²⁷ Altaylıların yaradılışla ilgili efsanelerine bakıldığı vakit orada da kutsal ağaç motifinin yaradılışta aldığı rolü çok net bir şekilde görürüz. Efsaneye göre ilk insanlar bir ağaç dalında meyve gibi bitmişlerdir. Bozkır Türklerinin yaradılış mitlerine göre su ve yerden sonra üçüncü sırada yaratılan ve bu nedenle kutsallık atfedilen ağaçlar Tanrının isteği ile bizzat insanın yaratılışında aktif rol almışlardır. Konuyla ilgili efsaneler; evvelce var olan sudan sonra toprağı yaratan Tanrının yer üzerinde yarattığı dalsız budaksız ağaçtan hoşlanmayıp önce onun üzerinde dokuz dal bitirdiğini sonra da bu dokuz dalın kökünden dokuz kişi türetilip dokuz ulusu böyle yarattığını anlatır. Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 14-15.

²⁸ Dokuz Oğuz destanında da ağaca inen bir ışık sayesinde ağacın karnı şişmiş dokuz ay sonra ağaçtan açılan bir kapıdan çıkan erkek çocuklara bu kutlu ağaç analık etmiştir. Bkz. Ziya Gökalp,

rivayetlerindeki²⁹ hakan soyunun ortaya çıkışı ile ilgili anlatılara bakıldığı vakit kutsal ağaç motifinin ilk insanın yaratılışında aktif bir rol oynadığı *görül-mektedir*. Yine İslami dönemi içeren bir eser olsa da bozkır Türk kültürüne ait inanışları net bir şekilde tespit ettiğimiz Dede Korkut Hikayelerindeki kahramanların ya da Türk boylarının sıklıkla cetlerini dayandırdığı³⁰ kutsal ağaçlar *Türk* mitolojisinde Dünya'yı dalları üzerinde tutan ve onun gelişimini sağlayan bir kudrete sahiptir.³¹ Ayrıca bu efsanevi varlıklar Dünya'nın eksenini ve direği olarak gök kubbeyi delip geçer, kutup yıldızına kadar *çıkarak* semanın en üst katında bulunan Tanrı Ülgen'in mekanına uzanırlardı.³²

Tanrı'nın Dünya ile insanları idare ettiği mekân kabul edilen cennete ulaşan kutsal ağaçlar,³³ zamanla bozkır Türklerinin hayal dünyasında Tanrı'nın somut bir görüntüsü olarak da algılanmaya başlamıştır. Bu haliyle bir Tanrı olarak kabul edilmeyen fakat vasıflarıyla tanrısallık kazanan kutsal ağaçlar, dağ ruhu ve hakanla birlikte Tanrı'nın yeryüzündeki yansımaları olmuşlardır. Bu sebeptendir ki kutsal ağaç motifleri artık bozkır Türk mitolojinde Tanrı'nın Dünyadaki sembolü haline gelmiştir.³⁴ Nitekim Divan-ü Lügat-it-Türk'te Tanrı anlamında kullanılan "*Tengri*"³⁵ sözcüğünün aynı zamanda büyük bir dağ ya da ağaç gibi göze ulu görünen şeyleri de tanımladığı düşünülürse ağaca yüklenen tanrısallık daha doğru anlaşılabilir olacaktır. Bu durum bize bozkır Türklerinin bazı zamanlarda ölümlerini kutsal kabul ettikleri ağaçların tepelerine bırakma sebebinin açıklar niteliktedir. Özellikle kut sahibi beylerinin cesetlerini kutsal ağaçların dallarına ya da dibine defnetmeyi tercih eden Şor

Türk Uygarlık Tarihi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s.61; Oğuz Kağanla ilgili efsanelerde Türklerin ağaçtan geldikleri hakkındaki inanışlarını pekiştirir niteliktedir. Nitekim Oğuz Kağan'ın ikinci karısının bir ağaç kovuğundan doğduğu efsanesi ile Kıpçakların ağaçtan türediklerine dair inanışlar bu destanda ağaç kültürüne yönelik kuvvetli vurgulamalardır. Bkz. W. Bang, G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936, s.15-23.

²⁹ Uyur rivayetlerinde de ağaç hakan ve onun soyunu temsil etmiştir. Rivayete göre Buğu Hakan ve kardeşleri iki ağaç arasında yerde yükselen ve tepesine bir ışık düşen höyüğün yarılması ile dünyaya gelmişler ve ağaçların çocukları sayılmışlardır. Çocuklar bu yüzden ağaçlara ve onları yeşerten toprağa saygı duymuşlar sonra da aralarından en küçük olan Buğu Uygurlara hakan seçilmiştir. Bkz. Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman (Orta Asya'nın Antik Dinleri)*, Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 69.

³⁰ Dede Korkut Hikayelerinde de efsanevi kahramanların ya da Türk boylarının sıklıkla cetlerini kutsal ağaç motiflerine dayandırdığı görülmektedir. Örneğin; Tepegözü yenen meşhur kahramanımız Basat'ın onunla konuşurken; "*Atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan kağan arslan*" şeklindeki ifadeleri ile yine Beyrek'in Kazan beye soylamasında kullandığı; "*ak-kavağın budağından yargayuban geçmişsin*" şeklindeki ifadeler kutsal ağaç kültürüne işaret etmektedir. Bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. CCXCIV-CCXCV.

³¹ Uno Holmberg, *The Mythology Of All Races*, Vol. IV, Cooper Square Publishers, New York, 1964, s. 337.

³² Jean-Paul Roux, "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı", *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 1972, s. 77.

³³ Abakan Tatarlarının efsanelerinde Dünya'nın tam ortasında bulunan demir bir dağ üzerindeki yedi dallı beyaz kayın ağacı Tanrıya ulaşan cinsten olup kutsal ağaçlardandır. Bkz. Mehibe Şahbaz, "Türk İnanç ve Düşünce Sisteminde Servi/Selvi ve Kayın Ağacının Yeri ve Önemi", *II. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi*, 9-11 Şubat 2018, s. 351.

³⁴ Kutsal ağaçların vasıfları için bkz. Metin Ergun, "Türk Ağaç Kültü İnanıcının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları", *Bellekten*, Cilt. 46, Sayı. I, 1998, s.72-73.

³⁵ Kaşgarlı, *Divan-ü Lugat-it-Türk*, Cilt. III, s. 377.

Türkleri bu ağaçların ölenlerin ruhunu Tanrı katına çıkaracak kudrete sahip olduğuna inanmışlardır.³⁶ Zaten onların inanışlarına göre Tanrı mekânı olan cennete kadar ulaşabilen kutsal ağaçlar onların en kutlu ölüleri olan beylerini de cennete ulaştıracak kudrettedirler.

Şaman dualarında³⁷ ve Türk destanlarında³⁸ mitolojik bir varlık olarak kabul edilip Tanrı ağacı³⁹ olarak sayıldığından dolayı kendisinden övgü dolu sözlerle bahsedilen ve kansız kurbanlar adanan⁴⁰ kutsal ağaç (kayın), inanışa göre Tanrı Ülgen ve Umay Ana'yla birlikte gökten inmiştir. Bu nedenle üzerine yıldırım dahi düşmeyeceğine inanılmıştır.⁴¹ Umay Ana'nın kendisine verdiği ana kutundan kaynaklı kesilmesi yasaklanmış⁴² ayrıca insanlara fayda sağlayacağı düşünülmüş ve medet umulan bir varlık olarak kabul edilmiştir.⁴³

³⁶ Şor kahramanlık destanları onların efsanevi kahramanlarının altın çam tepesine bırakıldığından bahsetmiştir. Destanlarda geçen en önemli efsanevi kahramanlardan Altın Çiltus efsanesinde verilen şu örnek; “*Altın Çiltus'ın ölü bedenini, Altın eyerden indirip, Altın tabut yontup... Altın çamın tepesine... Braktıklarında*” duruma açıklık getirmektedir. Bkz. Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 90/268/298/326.

³⁷ Abakan Şaman dualarında kayın ağacından bahsedilirken; “*Altın yapraklı mübarek kayın, Serin gölgeli mukaddes kayın, Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın...*” şeklindeki ifadelere sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bkz. Wilhelm Radloff, Andrey Viktoroviç Anohin, “Şaman Dua ve İlahileri”, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 437-438.

³⁸ Türk kültür tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler elde ettiğimiz Maaday-Kara destanında mitolojik bir varlık olarak kabul edilen Dünya Ağacı tarif edilirken; “*Aya doğru eğilmiş bu yanından altın yapraklar dökülen, Güneşe doğru eğilmiş bu yanından gümüş yapraklar dökülen...*” şeklinde övgü dolu ifadeler yer almaktadır. Bkz. Salahaddin Bekki, *Maaday-Kara Destanı*, Manas Yayınevi, Elazığ, 2007, s. 207.

³⁹ Tanrı'nın ağacı sayılan Kayın Türk kültürünün ve mitolojisinin en önemli ağacıdır. Bu ağaç iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne inme yoludur. Örneğin, kadınların ve çocukların koruyucu ruhu Umay, Tanrı'nın emriyle yeryüzüne indiğinde yanında iki kayın ağacı getirmiştir. Bkz. Ergun, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü”, 2004, s. 196-197.

⁴⁰ Bozkır Türk boylarının tamamında görülen dallara bez bağlama geleneği de bu ulu kayın ağacına yapılırdı. Kansız kurban olarak nitelendirilebileceğimiz bu uygulamada bağlanan bezler sıradan bezler olarak görülmeyp bağlayan kişinin vücudunun bir parçası olarak kabul edilirdi. Bkz. Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Söleni*, Ankara, Nisan 2007, s.3; İdil Türk boylarının geleneklerini taşıyan Kreşin Tatarlarında var olan ve Kayın Bayramı olarak adlandırılan törende gençlerin kayın ağaçlarına yazma, mendil ve havlu gibi kumaşlar bağlaması aynı geleneğin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Çetin, “Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı”, s. 585-587; Ağaçtan geldiklerine inanan Türklerin vücutlarının bir parçası olarak kabul ettikleri bu bezleri onlara sunmasını belki bir öze dönüşün belki de insanla ağaç arasında olan güçlü bağın bir sembolü olarak yorumlamak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığı vakit Göktürk kağan soyunun sülalelerini ağaca benzetmesi bu birliğin net bir tezahürüdür. İnanışa göre ruhu olan bu ağacın kökü ve gövdesi büyük olanlar iken, gençler ise dalları ve yaprakları gibiydi. Oluşturulan bu ağaç ise kardeşlerin birbirine dost olduğu ahenkli bir boyu temsil etmekteydi. Bkz. Muharrem Kaya, *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 58; Esin, “Ötüken Yiş (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 160.

⁴¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt. II, s. 608-09.

⁴² Ergun, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü”, s. 196.

⁴³ Başkurtlar “*Bay Kayın*” olarak adlandırdıkları ulu kayın ağaçlarını mübarek sayıp, kurbanlarını bu ağaçların yanında keserek yağmur dualarını da burada yapmışlardır. Bkz. İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 276; Çocukları olamayan Yakut kadını ise bu ağaçların önlerine gelerek dua edip çocuk dilemişlerdir. Bkz. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 64; Dostluk antlarının da bu ağaçlar huzurunda yapıldığı Yakutlarda, özellikle aralarından biri uzun bir yolculuğa çıkacaksa kalacak olan kişi ulu ağaca tırmanıp dallarından keser böylece bu ağaç ömür

Kutsal ağaç inancının tarihi köklerine bakıldığı vakit onun Türk kültüründe tarih öncesi devirlere kadar dayanan Orman Kültü ile ilişkili olduğu görülmektedir. Ormanın bir iyesi yani sahibi ve ruhu olduğuna inanan bozkır Türkleri bu ruhtan çekindikleri için ona saygı göstermekte kusur etmemişlerdir.⁴⁴ Baharda yapılan büyük törenler kutsal orman kültürünü ve ona yüklenen anlamı net bir şekilde göstermektedir. Bu tören esnasında kutsal kabul ettikleri korular etrafında at yarışları düzenleyip kurbanlar kesen Türklerden olan Tabgaçlar karaağaç dedikleri ağaçları büyük hakanlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Onların inancına göre karaağaçtan oluşan kutsal ormanlar hükümdarlarının ya da hanedan üyelerinin gömüldüğü yerde kendiliğinden oluşur,⁴⁵ belki de onların ormanlarına kutsallık ve ruh katan unsur bu inanışla ilgilidir. Nitekim Türklerin Atalar Kültü icabı ölmüş atalarının dahi kendi aileleri üzerinde koruyucu bir ruha sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla onların en kudretli ölüleri diyebileceğimiz hükümdarların mezarlarının bulunduğu alanlarda kendiliğinden oluşan koruyucu ruha sahip kutsal ormanlar belki de inanışa göre orada yatan kutsal ölülerin ruhlarından bu gücü almaktadır.

Bozkır Türk kültüründe kutsal ağaç (orman) ruhuyla birlikte Kutlu Yış'ı oluşturan diğeri bir unsur da kutsal Dağ Kültü olmuştur. Diğeri birçok Eski Çağ medeniyetinde⁴⁶ olduğu gibi Türklerde de dağlar mitolojik varlıklar olarak kabul edilmiştir. Coğrafyalarında sıklıkla rastladıkları dağların heybetleri ve yüksekliklerinden oldukça etkilenen bozkır Türkleri bu doğa oluşumlarını saygı duyulması kutsal varlıklar olarak tanımlamışlardır ki bu inanış Türk kültüründe hem çok eski hem de yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürlerinde doğa olayları ve kozmik cisimleri "Animizm"⁴⁷ (canlandırıcılık) anlayışıyla yorumlayan Türkler, bunlardan özellikle dağ gibi

boyu ikisinin dostluğunun nişanesi olarak kabul edilirdi. Bkz. Baldick, *Hayvan ve Şaman (Orta Asya'nın Antik Dinleri)*, s. 83.

⁴⁴ Örneğin; Altayların kuzeyinde yaşayan ve en yaşlı kayın ağacının altında bahar ayini yapıp, her insana ait bir ağaç olduğuna inanan ve hatta insanın yaşamı ile ağacın yaşamının birbirine bağlı olduğu düşünüp insan ölünce ona ait ağacın da öleceğine inanan Şor Türkleri ormana avlanmaya giderken çok saygılı olurlar, temizlenirler, yalan ve kötü söz söylemezler hatta cinsi ilişkide bulunmazlardı. Dokuz orman ruhu olduğuna inanan Yakutlar da mukaddes kabul ettikleri bu ruhlarla iyi ilişkiler kurmak isterlerdi. Bkz. Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, s. 186; Metin Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları*, s. 257; Orman ruhunu ak saçlı saygı duyulması bir ihtiyaç olarak tasavvur eden Sibiry topluluklarında bu ruhun ormanın derinliklerinde haykırmak, ağlamak ve kahkaha atmak suretiyle çeşitli sesler çıkarabildiğine inanılmıştır. Ayrıca bu kutsal ruhun yabani hayvanlar üzerinde de hâkim olduğu kabul edilmiştir. Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt. II, s. 621; Sadettin Buluç, "Şaman ve Şamanizm", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 328-329.

⁴⁵ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 80-81.

⁴⁶ Evrensel bir nitelik taşıyan dağ kültürü anlayışı gereği onlara yüklenen kutsiyet sadece Türklerde değil çok eski çağlardan itibaren birçok medeniyette vücut bulmuştur. Nitekim bu inanış gereği Yahudiler Sina, Araplar Arafat, Yunanlar Olimpos, Hititler Himalaya, Moğollar ise Burhan-Kaldun dağlarını kutsal kabul etmişler. Bkz. İnan, *Makaleler ve İncelemeler II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 253.

⁴⁷ Evrendeki canlı veya cansız bütün varlıkların bir ruhu olduğuna inanmak. Şaman inancına göre bütün dünya bu ruhlarla doludur. Bu inanışta dağlar, göller, ırmaklar vs. sadece yer adı değil aynı zamanda konuşan, duyan, evlenen, çocuk sahibi olan varlıklardır. Bkz. Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, Cem Basımevi, İstanbul, 1995, s. 32.

güçlü olanlarını ataları ile ilişkilendirmiş ve birçok Türk boyu cetlerini kutlu bildikleri bu varlıklara dayandırmıştır. Heybetleri kadar yalnızlıklarıyla da ün yapmış bu kutsal dağların Altın Elbiseli Adam'ın borkünde gerek üzerindeki aslan motifleri ile gerekse de boş zirveler şeklinde yer alması onların Türk kültüründeki yerini işaret etmesi açısından oldukça kıymetlidir.⁴⁸

Bahsi geçen animist anlayışla saygı duydukları ulu dağları kişileştiren ve kutsallaştıran bozkır Türkleri onlara han ve ata gibi unvanları da bu anlayışla vermişlerdir.⁴⁹ Özellikle Altay (Kin-şan)⁵⁰ dağları bölgesindeki Türkler bu varlıkların tıpkı benzettikleri insanlar gibi öfkelenebileceğine ve merhamet gösterebileceğine inanmışlardır. Bu nedenle hiddetinden korktukları dağlar hakkında kötü söz söylemeyip medet dahi ummuşlardır.⁵¹ Bir nevi kutsal bir otorite kabul ettikleri dağlar bozkır Türkü'nün hayatının her alanında öyle yer edinmiştir ki, Şor Türklerinin şamanları davul yapma emrini veya ihamını dahi Mustag (Buzdağ) denilen dağdan almışlardır.⁵²

Türk mitolojisinde dağların arasından en yüksek olanları dikeyliklerinin kendilerine verdiği güçle evrenin merkezi olarak kabul görmüştür. Gök Tanrıya en yakın oluşları⁵³ ve ona destek olan konumları ise yüksek dağları hem gizemli hem de erişilmez bir pozisyona ulaştırmıştır.⁵⁴ Bu minvalden bakıldığında tarihin farklı ya da aynı zaman diliminde muhtelif coğrafyalarda hayat süren Türkler buldukları topraklarda mutlak suretle kendilerine kutsal bir dağ bulmuşlardır. Buldukları kutsal dağlarla ormanların ruhlarını birbirinden asla ayırmayan bozkır Türkleri için en ünlü ormanlı dağlar ise her daim Ötüken olmuştur.⁵⁵ Bu anlamda Türkler tarafından ormanlı dağların en kud-

⁴⁸ Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I", s. 32/36.

⁴⁹ Kutsiyet yükledikleri varlıkların bir ruhu olduğuna inandığını daha önce belirttiğimiz bozkır Türkleri kişileştirdikleri ruhlardan olan dağlara; mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamlara gelen Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Art, Kuttağ gibi isimleri bu sebeple vermişlerdir. Bkz. Erol Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 263.

⁵⁰ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 14.

⁵¹ Altaylı Türklerin Abu-Kaan dedikleri dağa yakarışlarında geçen şu ifadeler; "Sümer Ulan Dağım, Süt Köl'üm, Sümer Dağım! Altın hükümünü versin, Ağaran başıma rahat versin..." veya "Ey ayın dolanmadığı altın dağ... Kutsal büyük dağım... Neslin Tükenmemesi için çocuk ver... Güttüğümüz sürülere bereket ver..." şeklindeki ifadeler bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir. Yine özellikle Altaylı Türkler rahmet ve merhamet diledikleri kutsal dağlardan istekte bulunurken, kendileri açısından hayırlı bir karar vermesi ve bu yönde verilecek kararın kıymetini ifade etmek için dualarında; "Altın yargı ayladıp pereri kandiy? (Altın yargı versen ne olur?)" şeklindeki ifadeleri sıklıkla kullanmışlardır. Bkz. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya, 2006, s. 16/90/93-94.

⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt. II, s. 29.

⁵³ Altay şamanlığındaki efsaneye göre Dünya bir sürü katlardan oluşmaktadır. İnanca göre on yedi kattan oluşan göğün on altıncı katında bulunan Bay Ülgen bu kısımda altın bir dağ üzerinde yaşamaktadır. Burada bulunarak ayın, gökyüzünün, gökkuşağının ve ateşin yaratıcısı olan Bay Ülgen ayrıca gök cisimlerini hareketlendiren, gök gürültüsü ve yıldırımı yaratan, tanrı tükürüğü olarak kabul edilen yağmurları yağdıran iyilik ilahıdır. Bkz. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 87-88.

⁵⁴ Roux, "Dağ Kozmik Eksen (Türkler ve Moğollar)", *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda*, Cilt 1, Türkçe Çeviri ed. Levent Yılmaz, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 246.

⁵⁵ İnan, *Makaleler ve İncelemeler II*, s. 253.

retlisi kabul edilen Ötüken, yeryüzünün merkezinde yer alan ve Dünya'nın eksenini oluşturduğuna inanılan kutsal dağlar arasında ruhu için kurban kesilen yegâne mekândır. Ayrıca Türkler atalarının kutsal mağaralarının⁵⁶ burada olduğuna ve ölen hükümdarlarının ruhlarının burada ikamet ettiğine inanmışlardır.⁵⁷

Eski Türk inanışına göre Yer-su ruhlarının en meşhurlarından olup iyi ruhlar sınıfında yer alan dağ ruhları; hayvanların çoğalması, sağlıklı yaşam ve insanların kötülüklerden korunmasını sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında topluma birçok fayda sağlayan ve koruyucu yönü ile Türk kültürüne ait efsanelerde sıklıkla karşımıza çıkan kutsal dağlar,⁵⁸ bazen bu gizemli ve ulaşılmaz yönleriyle hükümdarlıkların merkezi olarak bazen de heybetleri ve göğe yakınlıklarıyla kudretin timsali olarak Türk kültüründe her daim dini nitelik taşımışlardır.⁵⁹

Daha önce de ifade edildiği gibi bozkır Türkleri önem atfettikleri dağ kültürünü orman (ağaç) kültüründen hiç ayrı tutmamışlardır.⁶⁰ Açıkçası Gök Tanrı'nın sıfatlarını sembolize eden ve Tanrı kutunu taşıyan ağaçlar buldukları yüksek dağ zirvelerini ve çevresini de kutsallaştırmışlardır.⁶¹ Ötüken ve Karakum gibi bu ormanlı kutsal dağların Türkçe Kutlu Yış ya da Altun Yış (Ormanlı Altın Dağ) olarak adlandırılmaları bu sebeptir.⁶²

Türk kültüründe "yış, tayga, koru ve bük" şeklinde ifade edilen bu ormanlı dağlar tepelerinde Tanrıların bulunduğu bu sebeple de bolluk, bereket ve düzenin hâkim olduğu coğrafyalardır. Kutlu hükümdarların Tanrının birer temsilcisi olarak ve Türk kültürünün vazgeçilmez geleneklerinden Orun ile Ülüş

⁵⁶ Türkler tarafından ecdat veya yaratılış mağaraları olarak da anılan bu mağaralar kutsal kabul edilirdi. Türk kağanları yılın belirli zamanlarında soylular ile buraya gelerek kurban sunar ve ritüellerini gerçekleştirirdi. Bkz. Denis Sinor, "(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, DrI. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 397-398/421-422.

⁵⁷ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayınevi, Ankara, 2011, s. 62; Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 18-19.

⁵⁸ Bir türeyiş değil ama nerdeyse yok oluşa sebep olacak büyük bir felaketten sonra yeniden tarih sahnesine çıkışın vurgulandığı Ergenekon Destanı konuyu örneklendirmek açısından önem arz etmektedir. Efsanede geçen kutsal demir dağ adeta yeniden varoluşa başrol oynamıştır. Esasen Türklerin kutsal kabul ettikleri dağlara yükledikleri koruyucu vasfı bu efsanede bahsi geçen demir dağ üstlenmiş ve adeta yok olmak üzere olan Türk boyu yeniden hayat bulmuştur. Efsane özetle şu şekildedir; "Mağlup edilen boylardan iki kadın ve iki erkekten başka kimse kalmamıştı. Bu iki ev halkı da gelir bizi öldürürler diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp saklanmışlardı. Etrafı dağlarla çevrili bu verimli ovanın bin bir güçlkle çıkılacak bir geçidi vardı... "Sarp dağ belı, geçidi" manasında Ergenekon denilen bu dağların arasında sıkışarak çoğalmaya başlayan halk artık burada yaşayamaz hale geldi. Hepsi bir araya gelerek dar geçitten nasıl geçeceğini düşündü. Geçitte bulunan demir madenini eritmeye karar verdiler. Bolca odunlar, kömürler toplayıp büyükçe körükler yaptılar. En sonunda dağı eriterek dışarı çıktılar, bu sırada çokça demir elde ettiler. Bu boyların her biri bozkıra yayılıp, yerleştiler". Bkz. Saim Sakaoğlu, Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 208-209.

⁵⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 34.

⁶⁰ Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I", s. 36.

⁶¹ Ergun, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü", s. 195.

⁶² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972, s. 976; Kaşgarlı, *Divan-ü Lügat-it-Türk*, Cilt. III, s. 4/143.

gereği⁶³ otağlarını kurdurduğu bu mekanlar devletin merkezi, tahtın ve iktidarın da sembolü niteliğindedirler. Devletin kutu ve bekası açısından son derece önemli olan Kutlu Yışlar'ın bu önemi Orhun Kitabelerindeki nasihatlerde net bir şekilde ortaya konmaktadır. Kitabeye göre; Türk milleti eğer Ötüken Yış'ı terk etmeyip burada oturmaya devam ederse güçlü ve refah bir devlete sahip olacakken tersi durumunda milletin yok olacağı, kızların cariyeye, erkeklerin ise köle olacağı ısrarlı bir şekilde vurgulanmıştır.⁶⁴ Bu konularından mütevellit Yeryüzünün de merkezi şeklinde algılanan ve etrafında Güneş ile Ay'ın dolandığına inanılan kutlu Yışlar⁶⁵ Uygur resimlerinde de sıklıkla tasvir edilmiştir. Resimlerde yer alan Meru ismindeki ormanlı dağın yanında Türkçe "Ol temürci" diye ifade edilen iki figürden anlaşıldığı kadarıyla Göktürk hanedan üyeleri de diğer güçlü Türk boylarının hanedan üyeleri gibi Altun Yış'ta yaşamışlardır. Batı Türk Kağanlığının hüküm sürdüğü Ak Dağ da kaynaklarda aynı isimle anılmıştır.⁶⁶

Bozkır Türk geleneğinde Tanrının yeryüzündeki temsilcisi hükümdarların merkezi olarak kabul edilen Kutlu Yışlar İskitler ve Hunlar döneminde Gök Tanrıya yapılacak büyük at kurbanı merasimlerinin vazgeçilmez mekânları olmuşlardır. Nitekim Bozkır Türkleri bir vesile ile dini törenler düzenleyip ayinler yapmayı ve bu ayinler esnasında Gök Tanrı ve çeşitli ruhlar için kanlı ve kansız kurban sunmayı gelenekleri haline getirmişlerdir. Bu ayinler Gök Tanrı haricinde ata kabul ettikleri dağlar ve savaş mabutları için de düzenlenmiştir.⁶⁷ Hunlar gibi To-palar, Kargılar ve Göktürkler de kutsal kabul ettikleri ağaçların altında ayinler yapmışlardır.⁶⁸ Esasen Gök ile Yer-su'yu birleştirdiğine inanılan dağlar ve ağaçlar bu kutsal vazifeleri nedeniyle her daim yapılan ayinlerin merkezi olmuşlardır. Ayinleri icra ederek tahta çıkan yeni hükümdar ise kendi sülalesinin mukaddes korusunu yaratmak için ayin yeri olan kutlu dağlara ağaç dikmiş⁶⁹ böylece Kutlu Yışlar meydana çıkmıştır.

Gök Tanrı ve savaş mabudu olarak kabul etikleri *kingrakların* (kılıç) şahitliğinde ant içerek birbirlerine sadakat sözü veren⁷⁰ bozkır Türkleri için bu kutlu mekânların bir başka önemli özelliği de hanedan üyeleri gibi nüfuzlu

⁶³ Bozkır Türk kültüründe Orun daha çok taht için Ülüş ise pay veya hisse için kullanılmıştır. Bkz. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 233/153.

⁶⁴ Ergun, "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Milli Folklor*, Sayı. 87, 2010, s. 115/116.

⁶⁵ Çin kaynakları Tu-kin-şan olarak andıkları Ötüken dağını, Göktürk ve Hun hükümdarların her daim otağlarını kurdıkları bir merkez şeklinde kullandıklarından bahsediler. Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 23/66.

⁶⁶ Çinlilerin Chou (MÖ 1050-249) adını verdiği ve Eberhard'a göre Türklerin ataları olan bu boy hükümdarlarının başkentini, dünyanın merkezi sayıyorlardı ve merkezdeki kutlu dağ veya dağ şeklinde set Gök tanrının temsilcisi sayılan hükümdarın makamıydı. Bkz. Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 26-27/18; Esin, "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El-Kitabı II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 38.

⁶⁷ N. Ishjamts, "Nomands in Eastern Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia (The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250)*, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Unesco Publishing, Paris, 1994, s. 160.

⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakibnamelerinde İslam Öncesi Türk Motifleri*, İstanbul, 1983, s. 85.

⁶⁹ Esin, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", s. 148-149.

⁷⁰ Esin, "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", s. 38/97.

kişilerin mezarlarına ev sahipliği yapmasıdır. Bilindiği üzere bozkır Türk geleceğinde nüfuzlu kişilerin kurgan adı verilen oda mezarları, içlerindeki değerli eşyaların mezar soygunlarından korunması adına genellikle ıssız bölgelere yapılmıştır. Bu noktada kurganlar için en güvenli yerler olarak görülen ve en çok tercih edilen alanlar yüksek ormanlı dağlar olmuştur.⁷¹

Kanaatimize göre Türklerin nüfuzlu ölülerini gömmek için ısrarla Kutlu Yiş'ları seçme sebebi sadece kurganlarını gözden uzak güvenli bir bölgede inşa etmek istemelerinden kaynaklı değildir. Nitekim onların coğrafyalarında ormanlı bir dağ bulunurken ölülerini başkaca ıssız yerlere gömmedikleri bilinen bir gerçektir. Burada akla iki sebep gelmektedir ki esasen ikisi de bozkır Türk inanç sistemiyle bağlantılıdır. Öncelikle bozkır Türk inanç sisteminde dağların saygı duyulması kutsal varlıklar olarak hükümdarlığın merkezi kabul edildiği ve gökteki Tanrıya yakınlığı ifade ettiğinden daha önce bahsetmiştik. Bu nedenle Türkler kut inancı gereği yönetime bizzat Tanrının lütfu ile sahip olan bey ve yöneticilerinin öldükten sonra da Tanrıya yakın olmalarını istemiş, hatta onlara ve hayvan sürülerine sağladığı sağlıkla koruyucu ata olarak andıkları dağların, beylerinin ölülerini de koruyacağını düşünmüş olabilirler. Burada başka önemli bir husus da bu kutsal dağların hükümdarlığın merkezi sayılması hadisesidir. Bu nokta da aklımıza derhal Orhun abidelerindeki “Gökte de hayattaki gibi olacaksınız”⁷² ifadesi gelmektedir. Bu söz bize Türk inanç sisteminde ölümden sonraki yaşamın Dünya ile aynı olacağı anlayışını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Dünyada bey olarak hayat sürmüş bir kişi ahirette de aynı hayatı yaşayacağına göre onun gömüleceği yer de hükümdarlığın merkezi olan kutsal dağlar hatta onların zirveleri olmalıdır.

2. Ku-tu

Bozkır Türkleri tarafından “Kelen-keyik”⁷³ ya da “Kilen-keyik”⁷⁴ olarak da adlandırılıp ölümsüzlüğü temsil ettiğine inanılan bu efsanevi hayvanın Türk kültüründe kutsal kabul edilen geyik veya dağ keçisi türünden olduğu düşünülmektedir. Türk mitolojisinde oldukça mühim bir yere sahip olan ve genellikle bir tek boynuzuyla tasvir edilen Ku-tu ismi Eberhard'a göre Türkçe Kutlug'dan gelmektedir. Göktürklerin kutsallığını Gök Tanrıyla ilişkisine bağladığı Ku-tu onların inancına göre yalnızca hükümdara ait Kutlu Yiş'ta ölümsüzlük otu olarak bilinen ve hazırlanan ölümsüzlük karışımlarının vazgeçilmezi olan “Sıgun Otu”nu⁷⁵ yiyerek ölümsüzlük elde etmiştir.

⁷¹ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalci Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 248-251.

⁷² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul, 2003, s. 22.

⁷³ Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 86; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 282.

⁷⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, 108/110; Kaşgarlı, Keyik olarak kaydettiği kelimeyi; “geyik, yaban hayvanı; aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sıgun, dağ keçisi gibi hayvanlar” olarak tanımlamıştır. Bkz. Kaşgarlı, *Divan-ü Lügat-it-Türk*, Cilt. IV, s. 309.

⁷⁵ Divan-ü Lügat-it-Türk'te Sıgun; “yaban sığıru” olarak kaydedilmiştir. Sıgun Otu ise; “kökü insana benzeyen bir ot olup erkeklik kuvveti kalmayanlara verilir. Bu otun erkeği ve dişisi olur, erkeği erkeğe dişisi ise kadına verilir” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. Kaşgarlı, *Divan-ü Lügat-it-Türk*, Cilt. I, 409.

Hükümdar korusundaki dört ayaklı hayvanların kralı olarak kabul edilen⁷⁶ ve Kırgız rivayetlerine göre yalnızca onların illerinde bulunan bu hayvan hükümdarın otağının, atalar ve Gök-yer tapınaklarının bulunduğu kutlu dağda kendisi gibi başka efsanevi hayvanlarla beraber yaşamaktadır. İnanışa göre tabiatın dirilmesi ve yazın sembolü olarak kabul edilen bu mistik dağ keçisi veya geyiklerin⁷⁷ başkaları tarafından avlanması yasaktır. Yalnızca hükümdar tarafından avlanması gereken bu hayvanların avı da ona yakışır şekilde mistik bir ayinle gerçekleşmiştir. Buna göre avcıların oluşturduğu dairenin içine giren bu kutsal hayvan Kağan tarafından çıplak elle yakalanır. Bazı araştırmacılar İkinci Göktürk devletinin kurucusu İltiş Kağana ve hanedanına Kutluk adının verilmesini bu kutsal hayvanla ilişkilendirmişlerdir. Nitekim Göktürk devrine ait damgalarda oturur halde duran kutsal dağ keçisinin okla vuruluş sahnesi ve Göktürk Kağan soyunun dağ keçisi şeklindeki damgaları ölümsüz olduğuna inanılan bu kutsal varlığa işaret olarak kabul edilmiştir.⁷⁸ Yine Issık Göl civarındaki Batı Türk Kağanlığına ve Türgiş Kağanlığına ait olan hükümdar Kutlu Yışlar'ında da kutsal geyiklerin avlanması aynı inanıştan ötürü yasaklanmıştır.⁷⁹ Tanrı ile yakın ilişkide olduğuna inanılan ve hakanın ormanında yaşayıp yalnızca onun tarafından avlanan bu mistik hayvanlar inanışa göre Kut'u tanrıdan alıp hakana vermiş bu yüzden de bozkır Türk kültüründe hakanlar *Kutlug* olarak anılmışlardır.⁸⁰

Pazırık'tan çıkarılan ve M.Ö. 100 yılına ait atlara giydirilen ren geyiği maskeleri⁸¹ bozkır Türk kültüründe mistik geyiğin (Ku-tu) sembolize ettiği gücü göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. İnanışa göre atlar kendilerine takılan bu geyik maskeleri sayesinde onlar kadar hızlı koşacak güce sahip olacaklardır.⁸² Yine şamanlar üst dünyaya yapacakları yolculukta taçlarının üzerine geyik boynuzları yerleştirir ki bu durum göksel geyikleri sembolize etmektedir. Elbiseleri üzerindeki şekillerde yardımcı hayvan ruhu olarak en çok tercih edilenlerden biri olan bu mistik varlıklar sayesinde göğe yapacakları yolculuğu kolayca tamamlayan şamanlar yine onun kendilerine verdiği güç ve erkeklik ile rakiplerine karşı giriştiği mücadelede de üstünlük elde ederler.⁸³

Bu mitolojik hayvan bozkır Türk kültürüne ait efsanelerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Başkurt efsanelerinde zor durumda kalan insanlara yurt

⁷⁶ Esin, "Ötüken Yiş (Türk Sanatında Ağaçı Dağ Hakkında Notlar)", s. 151.

⁷⁷ Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III", s. 36-37.

⁷⁸ Esin, "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", s. 49/94-95.

⁷⁹ Esin, "Ötüken Yiş (Türk Sanatında Ağaçı Dağ Hakkında Notlar)", s. 158.

⁸⁰ Bozkurt, *Türklerin Dini*, s.15-16

⁸¹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Üzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 35.

⁸² Roux, "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı", s. 76; Alexey Pavlovich Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Peabody Museum Cambridge, Massachusetts, 1959, s. 36-39.

⁸³ Mihayl Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram – H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 206/217-220.

bulması için yardım ederek rehberlik eden, öksüz çocuklara koruyuculuk yapan ve beklenen güzel haberleri insanlara ulaştıran kutsal geyiğin (Ku-tu) kendisidir.⁸⁴ Buryatlarda çocuğu olmayan kadınların geyik heykeli boynuzlarına çaput bağlamaları⁸⁵ onun bozkır Türk geleneğinde iyilik getiren kutsal bir hayvan şeklinde algılanmasından kaynaklıdır.⁸⁶

Bu türden kutsal kabul edilen hayvanlar sadece rivayetler ya da mitolojik anlatılarda değil kurgan buluntularında da gerçek görünümünün dışında efsanevi bir şekilde tasvir edilmiştir. Bozkır Türkleri bu sıra dışı tasvirleri kendilerine ait olan Hayvan Üslubunda bir hayvanı başka bir hayvana ait uzuvlarla birleştirerek yaygın bir şekilde kullanmıştır.⁸⁷ Esasen bozkır Türkleri bu uygulamayı daha çok avcı yırtıcılara ait resimler üzerinde yapmışlardır.⁸⁸ Fakat otçullar arasında olmasına rağmen Türk Hayvan Üslubunda en eskilerden olup en çok kullanılanlar arasında yer alan⁸⁹ bu efsanevi geyik veya dağ keçisi figürlerinin çoğunda da aynı teknik uygulanmıştır. İşte bozkır Türk kültürüne ait önemli verilerin elde edildiği Ordus Tunçlarındaki geyik figürleri⁹⁰ ile M.Ö. V. yüzyıla ait bir İskit kemer plakasındaki toynaklı tasviri bunlardandır.⁹¹ Özellikle Altın Elbiseli Adam'ın vücudunu kaplayan altın levhalardan oluşmuş zırhta, başındaki börtünde ve yine altın kemerinde dağ keçisi veya geyik motiflerinin mitolojik bir şekilde yer aldığı dikkatlerden kaçmamaktadır.⁹²

Bozkır Türk mitolojisinde Ku-tu türünden ölümsüzlüğü simgeleyen geyik de tıpkı kurt gibi koruyucu özelliği olan öncü bir hayvan olarak kabul edilmiştir.⁹³ Nitekim İskit yöneticilerine ait kurganlardan çıkan kalkanların ortalarındaki mitolojik altın geyik figürleri onların koruyucu ruha sahip olmaları

⁸⁴ M. Muhtar Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, Ankara, 1986, s.128.

⁸⁵ Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2001, s.154.

⁸⁶ Merdan Güven, "Oğuz Kağan Destanı'nda Hayvanlar", *Milli Folklor*, Cilt.8, Sayı.57, 2003, s. 87.

⁸⁷ Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 148-150. Bu tarzdan hayvan figürlerini bozkır Türk kültürünün önemli temsilcilerinden Tagar dönemine ait Minusinsk eserlerinde sıklıkla görmekteyiz. Örneğin: Pazırık kurganlarından elde edilen eserlerde efsanevi griffonlar arasında bir kartal gagasına ve bir yırtıcı kedinin kuyruğuna sahip geyik gövdeli kuşlarda vardır. Bkz. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, s. 35/38.

⁸⁸ Özellikle vücutları abartılı bir şekilde tasvir edilen ve helezonik kıvrımlarla süslenen yırtıcı hayvanların kuyruk, omuz ve pençe gibi uzuvlarının kartal cinsinden yırtıcı kuşların başları ile süslenmesi Bozkır Türk kültürünün klasik örneklerindedir. Bkz. Emma C. Bunker, James C. Y. Watt, Zhixin Sun, *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2002, s. 90.

⁸⁹ Bunker, Watt, Sun, *a.g.e.*, s. 180.

⁹⁰ Andersson, *Hunting Magic*, 288; Andersson, *Ordos Bronzes*, 149.

⁹¹ İskit kemer plakasındaki toynaklının arka kısımları 180 derece döndürülmüş, at benzeri bir başı olan, gagalı bir burnu ve uzun boynuzlara sahip mitolojik yapısı vardır. Bir geyik imajından çevrildiği belli olan bu mitolojik varlıkta da kuyruk ve boynuzlarında kartal başı figürleri kullanılmıştır. Ayrıca figürü etrafı da dikdörtgen oluşturacak şekilde abartılı kıvrımlara sahip mitolojik kartal başları ile süslenmiştir. Bkz. Bunker, Watt, Sun, *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes*, The Metropolitan Museum of Art, s. 124.

⁹² Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III", s. 35.

⁹³ Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 23, 1969, s. 600.

ile ilişkilendirilmektedir.⁹⁴ Araştırmalar bu hayvan figürlerini onların daimi sınır komşuları Çinlilerde⁹⁵ de var olduğunu göstermektedir ki bu durum Türkistan kültür çevresinin Çin kültürüne olan etkisinden kaynaklanmaktadır.⁹⁶ Çin eserlerinde daha çok merkezdeki bir ağaç dalını yiyerek resmedilen dağ keçisi veya geyiklerin kuyrukları ise çift ejder kuyruğu şeklinde çizilmiştir. Muhtemelen bu durumun sebebi Çin kültürlerinde sıklıkla karşılaşılan mitolojik ejder kuyruklarıyla onların kutsallığının artırılmak istenmesidir.⁹⁷ Çin menkıbelerinde de tıpkı Türklerde olduğu gibi ölümsüzlüğün timsali olarak anlatılan bu efsanevi hayvanlar Çinliler tarafından uzun ömürün veya ölümsüzlüğün sembolü olarak kabul edilen, kurutulduğunda çok dayanıklı bir hal alan ve ağaç köklerinde yetişen bir mantar türünü bulup yiyebilen tek hayvandır. Bu efsanevi yaratık Çinliler tarafından tek boynuzlu at olarak adlandırılırsa da daha çok misk geyiğinin gövdesine, öküzün kuyruğuna, kurdun alnına ve atın toynaklarına sahip; derisi kırmızı, mavi, siyah, sarı ve beyaz renklerden oluşan büyük bir geyiği andırmaktadır. Ayrıca başı çoğu zaman uzun ömür Tanrısının kafası olarak kullanıldığı için iyiliğin ve güzel talihin sembolü olarak saygıdeğer bir yer edinmiştir.⁹⁸

⁹⁴ Liudmila Galanina, Scythian Gods and Customs, *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, Ed. Joan Aruz-Ann Farkas-Andrei Alekseev-Elena Korolkova, Yale University Press, New York, 2000, s. 57; Boris Nikolayevič Grakov, *İskitler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 149/182-183; Max Loehr, "The Stag Image in Scythia and the Far East", *Archives of the Chinese Art Society of America*, Vol. 9, 1955, s. 65-66; Vladimir G. Petrenko, "Scythian Culture in the North Caucasus", *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, 1995, s. 15.

⁹⁵ İlk örnekleri geyik türünden olsa da Çin kültüründe bu hayvanlar genellikle tek boynuzlu at şeklinde tasvir edilmiştir. Çin inancına göre Çoğunlukla mutluluk ve uzun ömür temsil eden bu efsanevi yaratığın iyi talih vermek veya hastalık, ateş, vb. gibi durumlarda fayda sağlamak gibi özellikleri vardır. Çin efsanelerindeki birçok kahramanın ve yıldırım tanrısının bineği olan bu hayvanın bir ışık huzmesi kadar hızlı olduğu da rivayet edilir. Bkz. Edward Theodore Chalmers Werner, *Myths and Legends of China*, George G. Harrap & Co. Ltd. London Bombay Sydney, London, 2005, s. 37/98/114-115/119.

⁹⁶ Eberhard MÖ. 2500'den itibaren Doğu Asya'da ortaya çıkmaya başlayan hakiki Çin kültürünün oluşumunda Türk kültürünün çok büyük oranda etki ettiğini delilleri ile ortaya koymuştur. Bkz. Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. I, Sayı. IV, 1943; Yine Jane Gaston-Mahler'de "Çin San'atı İle Münasebetler" adlı makalesinde Sien-pi'lere mensup Tabgaçların Türk olduğunu ve bunların miladi ikinci yüzyıldan itibaren kuzey Çin'e doğru akınlar yaparak 300 sene boyunca burada sanat ve kültür alanında çok büyük etki yarattıklarından bahseder. Bkz. Jane Gaston-Mahler, "Çin San'atı İle Münasebetler", *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, Cilt. 2, 1972, s. 118-124.

⁹⁷ Bahsi geçen bu dağ keçisi motiflerini MÖ VII.-II yüzyıllar arasında Sibirya'da hüküm sürmüş olan Tingling'lerin devamı kabul edilen Tagar Kültür çevresinde de görmekteyiz. Esasen Tagar Kültürü ile Çin Kültürü arasındaki bu sıkı benzerliğin kökenlerini yine Türkistan kültür çevresinin Çin sahasına olan etkisi olarak yorumlamak yerinde olacaktır. Çünkü kaynaklar bize, dağ keçisi ile geyik motiflerinin Türkistan'da doğduğunu, bu motiflerin hem Tagar Kültürü Alp'larının hem de Göktürk hakanlarının ongunları olduğunu ifade etmekle beraber yine Göktürk hakanlarının damgasının dağ keçisi olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Bkz. Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 39.

⁹⁸ Charles Alfred Speed Williams, *Chinese Symbolism and Art Motifs*, Tuttle Publishing, North Clarendon, U.S.A, 2006, s. 132-133/215/317/391.

Sonuç

Sonuç olarak tarih sahnesine çıktıkları coğrafya gereği konargöçer bir yaşam tarzı belirlemek zorunda kalan bozkır Türkleri bu yaşam tarzlarından dolayı tabiatla iç içe bir hayat sürmüşlerdir. Tek tanrılı bir inanış biçimi olan Gök Tanrı dinini benimseyen bozkır Türkleri bu inanışları gereği bir taraftan Tanrıyı tek olarak algımlarken diğer taraftan çevrelerindeki birçok varlığın ruhu olduğuna da kabul etmişlerdir. Bunlardan özellikle tabiat kuvvetleri, onlarla her daim mücadele halinde olan aynı zamanda da onların kendilerine sunduğu imkanları en üst düzeyde kullanan bozkır Türkleri için ayrı bir yere sahip olmuştur. Tabiat kuvvetleri arasında ise heybetleri ve yükseklikleri ile mitolojik bir varlık olarak kabul edilen dağlar, ataları ile ilişkilendirilecek kadar mukaddes kabul edilmiştir. Kesin olarak iyi ruhlar arasında kabul edilen dağlar inanışa göre; hayvanların çoğalması, sağlıklı yaşam ve insanların kötülüklerden korunması ile koruyucu bir ruh olarak da kabul edilmiştir. Dikeyliklerinin kendilerine verdiği güçle evrenin merkezi olup Tanrıya yakınlığı temsil ederek han ve ata gibi unvanlar alan bu kutlu oluşumlar yine Türkler tarafından yaratılışlarına sağladığı katkıdan dolayı kutsal kabul edilen orman (ağaç) kültürü ile birleşince daha fazla gizemli ve erişilmez bir hal almışlardır. Nitekim Türk mitolojisinde Tanrı ile bağın kuvvetlenmesine yardımcı olan kutsal ağaçlar ayrıca üç katmandan oluşan Dünya'yı da bir arada tutmuşlardır.

Bozkır Türk kültüründeki iki önemli kültürün (dağ ve orman) birleşmesiyle oluşup Kutlu Yış olarak anılan ve Tanrı temsilcisi olduğu için kutlu hükümdarın otağını kurduğu ormanlı dağlar bu vasıflarıyla devletin merkezi dolaşısıyla da iktidarın sembolü olarak kabul edilmişlerdir. Bozkır Türkleri en kıymetli kurbanlarını bu mekânlarda Gök Tanrıya sunmuş ve kudretli atalarını buralara gömerek adeta Kutlu Yış'a emanet etmişlerdir. Yine bu kutlu ormanlarda ölümsüzlük otunu yiyerek beslendiği düşünülen efsanevi Ku-tu da Türkler tarafından kutsal kabul edilmiş hatta kağanlık soylarını ve hanedan adlarını ona dayandırmışlardır. Kut'u Tanrıdan alarak Hakan'a verdiği- ne inanılan bu mitolojik hayvan Türk geleneklerindeki ülüş gereği yalnızca hükümdar tarafından avlanarak kıymetli misafirlere ikram edilmiştir. Bozkır Türk kültüründeki inanışa göre bu hayvanın eti uzun ömür ve sağlık veren kutsal bir yiyecek olarak kabul edilmiştir.

Kaynaklar

- AKİSHEV, Kemal: *Ancient Gold of Kazakhstan*, Didar Publishing Company, Almaty, 1983.
ANOHİN, Andrey Viktoroviç: *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya, 2006.
ARAT, Reşid Rahmeti: *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
ATEŞ, Mehmet: *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2001.
BALDİCK, Julian: *Hayvan ve Şaman (Orta Asya'nın Antik Dinleri)*, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.
BANG, W; Rahmeti, G. R: *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936.
BARS, Mehmet Emin: "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları", *International Journal of Social Science*, Sayı: 27, 2014.
BAYAT, Fuzuli: *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
BEKKİ, Salahaddin: *Maaday-Kara Destanı*, Manas Yayınevi, Elaziğ, 2007.

- BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- BULUÇ, Sadettin: “Şaman ve Şamanizm”, *İslam Ansiklopedisi Cilt 11*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.
- BUNKER, C; WATT, James C. Y; SUN, Zhixin: *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2002.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- CLAUSON, Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972, s. 976.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova: “Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı”, *Turkish Studies*, Vol. 4/3, 2009.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- EBERHARD, Wolfram: Çin’in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- EBERHARD, Wolfram: “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. I, Sayı. IV, 1943.
- ELİADE, Mircea: Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- ELİADE, Mircea: *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- ELİADE, Mircea: *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2017.
- ERDELYİ, Istvan: “The Art of The Avars (Avar Sanatı)”, *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, Cilt 2, 1972.
- ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul, 2003.
- ERGUN, Metin: “Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları”, *Belleten*, Cilt. 46, Sayı. I, 1998.
- ERGUN, Metin: *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- ERGUN, Pervin: “Türk Kültüründe Ağaç Kültü”, *Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2004.
- ERGUN, Pervin: “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, Sayı. 87, 2010.
- ESİN, Emel: “Ötüken Yiş (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976.
- ESİN, Emel: “İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş”, *Türk Kültürü El-Kitabı II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- ESİN, Emel: *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- ESİN, Emel: *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2003.
- GALANİNA, Liudmila: *Scythian Gods and Customs, The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, Ed. Joan Aruz-Ann Farkas-Andrei Alekseev-Elena Korolkova, Yale University Press, New York, 2000.
- GASTON-MAHLER, Jane: “Çin San’atı İle Münasebetler”, *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, Cilt. 2, 1972.
- GÖKALP, Ziya: *Türk Uygurluk Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973.
- GRAKOV, Boris Nikolayevič: *İskitler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2008.
- GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Üzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999.
- GÜNGÖR, Engin: “Bozkır Türk Kültüründe Metalin Yeri ve Önemi (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)”, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Aralık 2020.
- GÜNGÖR, Erol: “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- GÜNGÖR, Harun: “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni*, Ankara, Nisan 2007.
- GÜVEN, Merdan: “Oğuz Kağan Destanı’nda Hayvanlar”, *Milli Folklor*, Cilt.8, Sayı.57, 2003.

- GÜNAY, Ünver; Güngör, Harun: *Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, İstanbul, 1988.
- HOLMBERG, Uno: *The Mythology Of All Races*, Vol. IV, Cooper Square Publishers, New York, 1964.
- HOPPAL, Mihayl: *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram – H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- ISHJAMTS, N: “Nomands in Eastern Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia (The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250)*, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Unesco Publishing, Paris, 1994.
- İBN FAZLAN: *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı -İbn Fazlan Seyahatnamesi-*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.
- İNAN, Abdulkadir: “Hurafeler ve Menşeleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (Batıl İnanışlar Serisi I)*, Nur Matbaası, Ankara, 1962.
- İNAN, Abdulkadir: “Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü”, *Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1966.
- İNAN, Abdulkadir: *Makaleler ve İncelemeler II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- İNAN, Abdulkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- KAŞGARLI MAHMUT: *Divan-ü Lugat-it- Türk*, Cilt I/II/III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- KAYA, Muharrem: *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- KIYAK, Abdulkadir: “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü-Elazığ Örneği-“, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, 2011.
- LİU MAU-TSAİ, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- LOEHR, Max: “The Stag Image in Scythia and the Far East”, *Archives of the Chinese Art Society of America*, Vol. 9, 1955.
- OCAK, Ahmet Yaşar: *Bektaşî Menakibnamelerinde İslam Öncesi Türk Motifleri*, İstanbul, 1983.
- OKLADNIKOV, Alexey Pavlovich: *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Peabody Museum Cambridge, Massachusetts, 1959.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi (2 Cilt)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖZARSLAN, Metin: “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”, *Türkbilgi Dergisi*, 2003.
- PETRENKO, Vladimir G: “Scythian Culture in the North Caucasus”, *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, 1995.
- RADLOFF, Wilhelm; Anohin, Andrey Viktoroviç: “Şaman Dua ve İlahileri”, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2012.
- RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.
- ROUX, Jean-Paul: “Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı”, *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 1972.
- ROUX, Jean-Paul: *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1999.
- ROUX, Jean-Paul: *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayınevi, Ankara, 2011.
- ROUX, Jean-Paul: “Dağ Kozmik Eksen (Türkler ve Moğollar)”, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt 1, Türkçe Çeviri ed. Levent Yılmaz, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- SAGİTOV, M. Muhtar: “Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ (Belleten)*, Ankara, 1986.
- SAKAOĞLU, Saim; Duymaz, Ali: *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.
- SEYİDOF, Mireli: “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I”, Çev. Yavuz Akpınar, *Kar-*

- daş Edebiyatlar Dergisi*, Sayı: 2, 1982.
- SEYİDOF, Mireli: “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II”, Çev. Yavuz Akpınar, *Kar-daş Edebiyatlar Dergisi*, Sayı: 3, 1982.
- SEYİDOF, Mireli: “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III”, Çev. Yavuz Akpınar, *Kar-daş Edebiyatlar Dergisi*, Sayı: 4, 1982.
- SİNOR, Denis: “(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Drl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- ŞAHBAZ, Mehibe: “Türk İnanç ve Düşünce Sisteminde Servi/Selvi ve Kayın Ağacının Yeri ve Önemi”, *II. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi*, 9-11 Şubat 2018.
- ŞAHİN Kamil, Toprak Salih: “Türk Kültüründe Ağaç’ın Düşünsel ve Toplumsal Bağlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 43, Cilt: 9, Nisan 2016.
- TANYU, Hikmet: “Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1976.
- TARHAN, Taner: “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 23, 1969.
- WERNER, Edward Theodore Chalmers: *Myths and Legends of China*, George G. Harrap & Co. Ltd. London Bombay Sydney, London, 2005.
- WILLIAMS, Charles Alfred Speed: *Chinese Symbolism and Art Motifs*, Tuttle Publishing, North Clarendon, U.S.A, 2006.
- YUSUF HAS HACİB: *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Extended Abstract

Blessed Forest And Ku-Tu In Steppe Turkic Culture

Almost every society in history has developed a cosmology to explain the world and its existence. The most important factor on these narratives about the existence of the universe has often been the environment in which that society lived. When evaluated in this respect, steppe Turks, who ascribe a mystical meaning to the many beings they live together in nature in order to explain existence, considered, especially, natural forces and many of the elements that make up nature sacred. These beings, whom they believe can do evil as well as do good to people by means of their secret powers, have taken an important place in their lives and are called "Cult". Steppe Turks accepted the universe as a realm full of spirits within the framework of this cult belief. The Turks, who believed that there were some mystical forces there, named these natural forces as "Earth-water". This belief, which we see in many of the ancient civilizations, is not unique only to Turks. Many ancient civilizations surrounded them with entities such as volcanoes, seas, rivers, moons, stars, and the sun; Considering that events such as fire, thunder and lightning are their spirits, they sanctified them. Earth-water spirits, which rose to the level of homeland cults during the period of great empires of the Turks, such as the Kokturks, were considered sacred for them. Beings that are accepted and respected as cults are essentially inaccessible formations that are respected with their power in the environment in which societies live. When evaluated from this point of view, the forested high mountains, which are the subject of our study, are among the most important formations accepted as cults among the Earth-water spirits with their majestic appearance. These formations were seen by the Turks as the center of both their reign and the world. In fact, there are two important reasons why these high forested mountains were sanctified by the Turks. The first of these is the tree and the forest spirit formed by the trees, which we often encounter in steppe Turkic culture. The sacred tree motif, which represents the center of the Universe and holds the three worlds as an axis, with the belief of the World Tree in Turkic mythology, has gained an important place also in cosmology by combining the three-layered world. According to the belief, the Sacred World Tree represented the underworld with its root, the middle world with its trunk, and the upper world with its branches and leaves. According to the belief, the most famous of them is the beech tree and generally depicted solitary on the mountain top in Turkic art; It has a protective spirit that protects the soul of the newborn child, animals and food against evil and also ensures the marriages to be auspicious. In the steppe Turkic belief system, the sacred trees, which acquired a divine quality with their contribution to creation, also took place as an important figure in the rites of the shamans who helped people in their relations with God. It was these sacred trees themselves that enabled the shamans to communicate with God. The Turks performed their greatest rites in the spring seasons in the sacred forests formed by the sacred trees. They held horse races around the wooded areas where they buried their Great Ruler and the members of the dynasty and offered sacrifices to God. The second reason why high forested mountains are considered sacred in Turkic culture is related to the sacred mountain spirit. One of the mythological elements that the Turks resorted to in order to understand and explain the environment they lived in was the mountains. With their majesty and heights, the mountains, which steppe Turks frequently encounter in the geography where they live, are among the important natural formations that can be considered as mythological beings. For this reason, the recognition of the mountain as a sacred and revered being in steppe Turkic culture has become both a very old and very common tradition. The Turks, who interpreted natural events and cosmic objects in their culture with the understanding of animism, associated especially the strong ones such as mountains with their ancestors and many Turkic tribes based their ancestors on these beings, which they consider sacred. The steppe Turks, who personified and sanctified the lofty mountains they respected with the aforementioned animist understanding, gave them titles such as khan and ancestor. The Turks believed that these beings could be angry and show mercy just like the people they likened. For this reason, they did not say bad words about the mountains, the anger of which they were afraid, and even asked for help from them. Mountain spirits in the class of good spirits ensured the reproduction of animals, healthy life and the protection of people from evil. The Turks also considered animals such as deer or mountain goats, which they believed to be grown in these sacred forested mountains by eating the grass of immortality, and which they called "Ku-tu". This mythological animal, believed to represent immortality, is depicted as a unicorn in legends. According to belief, these mystical mountain goats or deer, which are accepted as the symbol of nature's resurrection and summer, are forbidden to be hunted by others. The hunt of these animals, which should only be hunted by the ruler, was also carried out with a mystical ritual, as befits him. The meat of this animal is believed to be a sacred food that gives longevity and health.

AYDIN NAZİLLİ'DE BULUNAN SALUR DAMGALI MEZAR TAŞLARI

Bülent Nuri KILAVUZ* - Mutlu ADAK**

Öz

İnsanoğlunun hayatında ölüm çok önemli anlardan biridir. İnsan topluluklarının inanışlarına göre boyut değiştirme, yok olma, başka kılığa bürünme gibi ölüme verilen değer ya da ölümden beklenti zamana, mekâna ve kültüre göre değişmektedir. Ölünün gömülmesi geleneği ve ölüm ile ilgili âdetler de aynı şekildedir. Türklerin kadim kültüründe ölüm ve gömü gelenekleri çok önemlidir. Bunu destanlar başta olmak üzere kaynaklarda, kurgan gibi mezarlarda görmek mümkündür. Bu nedenle mezar taşı hakketmek (işlemek, kazımak) eski Türklerden itibaren süregelen bir gelenektir. Mezar taşları birçok disipline yönelik zengin bir kaynaktır. Dikkatli incelendiğinde tarih, sosyoloji, sanat tarihi, edebiyat, arkeoloji gibi disiplinler için bazı önemli sorulara cevaplar barındırmaktadır. Bu noktada damgalar dikkati çekmektedir. Damga, Türk insanının çeşitli nedenlerle ürettiği ve taşta, eşyaya, hayvanlarına işlediği önemli sembollerdir.

Bu çalışmada Salur Boyu damgası taşıyan mezar taşları incelenmiştir. Mezarlara işlenen bu semboller Türkistan Türklerinden itibaren mezar taşlarına kazanmaktadır. Bu damgalı mezar taşları geleneğin başlaması, sürdürülmesi ve İslamiyet sonrası Anadolu'ya taşınması açısından değerlidir. Aydın ili Nazilli ilçesinde XIV. yüzyıla tarihlenen bu mezar taşları Salur Boyundan kişilere aittir. Salur Boyunun yerleşim alanlarını ve Aydın'daki ilk Türk yerleşimlerinden biri göstermesi açısından Anadolu Türk tarihi ve sanat tarihi için önemli bir kaynaktır. Bu nedenle çalışmada Türklerde mezar geleneği, damga, damga kazımak, damganın kullanım nedenleri, kullanım alanları, Salur boyu, Anadolu'ya taşınması ve Batı Anadolu'daki Salurların yerleşimi tahlil edilerek çıkarımlarda bulunulmuştur.

Geliş Tarihi: 16 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 17 Mart 2022.

Atf Bilgisi: Bülent Nuri Kılavuz-Mutlu Adak "Aydın Nazilli'de Bulunan Salur Damgalı Mezar Taşları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 53-72, doi: 10.55773/tda.1074334.

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Aydın, Türkiye, bnkilavuz@adu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0775-1945.

** Öğr. Gör. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, AİİT Bölümü, Aydın, Türkiye, mutlu.adak@adu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-3641-1840.

Ayrıca Beşir Ayvazoğlu'nun ifadesiyle; "Mezarlar ve mezarlıklar vatanlaşma macerasının somut şahitleridir..." Bu mezar taşları bize, Anadolu'nun fetih, Batı Anadolu'nun vatan haline getirilmesi sürecinde Salur boylarının varlık gösterdiğini göstermektedir. Bunun yanında XIV. yüzyılda Oğuz boylarının yurt tuttıkları yerler arasında Aydın'ın da olduğunu göstermesi açısından değerli bir malzemedir.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı, Damga, Salur Boyu, Anadolu, Aydın.

Salur Stamped Tombstones In Aydın Nazilli

Abstract

Death is one of the most important moments in human life. According to the beliefs of human societies, the value given to death, such as changing dimensions, disappearing, disguising itself, or the expectation from death varies according to time, place and culture. The tradition of burial of the dead and the customs related to death are in the same way. Death and burial traditions are very important in the ancient culture of the Turks. It is possible to see this in sources, especially in epics, and in tombs such as kurgans. For this reason, engraving tombstones is a tradition that has been going on since the ancient Turks. Gravestones are a rich resource for many disciplines. When examined carefully, it contains answers to some important questions for disciplines such as history, sociology, art history, literature and archeology. At this point, the stamps draw attention. Stamps are important symbols produced by Turkish people for various reasons and embroidered on stones, goods and animals.

In this study, tombstones bearing the Salur tribe stamp were examined. These symbols on the tombs are engraved on the tombstones since the Turkistan Turks. These stamped tombstones are valuable in terms of starting and maintaining the tradition and carrying it to Anatolia after Islam. These tombstones, which date back to the 16th century, belong to people from the Salur tribe. It is an important source for Anatolian Turkish history and art history in terms of showing the settlements of the Salur tribe and one of the first Turkish settlements in Aydın. It is an important source for Anatolian Turkish history and art history in terms of showing the settlements of the Salur tribe and one of the first Turkish settlements in Aydın. For this reason, in this study, inferences were made by analyzing the tomb tradition, stamp, stamping, the reasons for using the stamp, the areas of use, the Salur tribe, its transportation to Anatolia and the settlement of the Salurs in Western Anatolia.

In addition, in the words of Beşir Ayvazoğlu; "Graves and cemeteries are concrete witnesses of the adventure of nationalization..." These tombstones show us that the Salur tribes existed during the conquest of Anatolia and making Western Anatolia a homeland. In addition, it is a valuable material in terms of showing that Aydın was among the places where the Oghuz tribes settled in the 14th century.

Keywords: Tombstone, Stamp, Salur tribe, Anatolia, Aydın.

Giriş

Türk milletinin önemli kültürel özelliklerinden biri hiç şüphe yok ki ata kültürüyle bağlantılı olarak bu dünyadan uçma ve arkada kalanlarla iletişimi sağlayan mezar ve şahidelerdir. Her kültür devamlılık gösterir. Türk kültürünün sürekliliğini gösteren önemli unsurlarından biri ölü gömme gelenekleridir. Türk kültürünün genetik kodlarını, gittikleri her yerde bir damga olarak

bıraktığı mezar taşları, gelecek nesillere milli hafızanın taşıyıcılığını ve devamlılığını sağlayan önemli kültürel öğelerdendir.

Anadolu Türk kültürünün; kültürel gelenekler; dini yaşantı (İslamiyet) ve yerel unsurlar, olmak üzere üç kaynaktan beslendiği söylenebilir.¹ Türkler Anadolu'nun fethi sonrasında yerleştikleri bu yeni ve farklı coğrafyada bir taraftan eski mezar geleneklerini devam ettirirken bir taraftan da çevrenin ve tarihi faktörlerin etkisiyle Anadolu'ya özgü örnekler de meydana getirmişlerdir.

Anadolu'daki mezar taşı; şahide ve sandukaların çeşitliliği ve zenginliği Türk-İslam dünyasında özel bir yer işgal eder.² Bunun için "her mezar, bu toprağa basılmış bir mühür ve tarihe düşülmüş bir not olarak görülmelidir. 'Şahide'ler, sadece mezarda yatanın kimliğine değil, bir medeniyete, bir var oluşta da şahitlik eder."³ Bu varoluş ve yerleşim bilgilerinin ortaya çıkarılmasında şahideler önemlidir.

Mezar taşı, mezarda yatanın kimliği hakkında bilgi verdiği gibi aynı zamanda kültüre dair unsurlar barındırdığı için dönemlere ve bölgelere göre farklılıklar gösterebilmektedir.⁴ Bu taşlar üzerinde taşıdıkları kitabe, tarih gibi bilgiler nedeniyle birer tarihi vesika⁵, olmasının yanında şahsın kimliği, mezhebi, sosyal statüsü, toplumdaki mevki ve sanat anlayışı gibi birçok konu hakkında da bilgi vermesiyle de birçok disipline kaynak niteliğindedir.⁶ Üzerinde işlenen yazı ve kitabelerdeki; hat sanatı, unvan ve lakaplar açısından şahideler kültür tarihçileri, sanat tarihçileri ve edebiyatçılar için hem disiplinlerarası/ çok disiplinli çalışma alanı hem de birinci el kaynaklar arasındadır.⁷

Mezarın başucuna şâhide veya mezar taşı denilen taşların konulması işleminin İslâm tarihinde ilk dönemlerden beri devam eden bir uygulama⁸ olmasına rağmen bu gelenek Türklerde Kurganlara kadar inmektedir.⁹ İnsan biçimli taş heykeller ve balballar Türk topluluklarında özellikle MS. VI.- XIII. yüzyıl-

¹ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 366.

² Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 1.

³ Beşir Ayvazoğlu, "Mezar Taşları: Eşsiz Bilgi Kaynakları", *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Haz. Süleyman Berk, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 7. Mezar taşları, tarih, sanat tarihi, kültür tarihi, edebiyat gibi disiplinler için önemli kaynaklardandır. Bu nedenle mezar taşı kitabeleri üzerine pek çok araştırma yapılmış ve yayımlanmıştır, bu konuda derli toplu biyografi olarak bakınız: Mıhrıcan Kayalı, *Mezar Taşları Bibliyografyası*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009. Kemal Özkurt, Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Türk-İslam Sanatında Kitabeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, 2009, 275-295.

⁴ Hakkı Acun, *Türk Kültüründe Taşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 52.

⁵ Ahmet Sacit Açıkgozöğlü, "Mezar Taşı Çalışmaları", *Türkiye Literatür Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 14, Yıl: 2009, İstanbul, s. 297.

⁶ Timur Sili, "Taşların Dili", *Bilgi Dergisi*, Yıl: 1996, Yaz, s. 220.

⁷ Beyhan Karamağaralı, "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri İstanbul 1998*, Mezarlıklar Vakfı, İstanbul 1999, s. 31.

⁸ Nebi Bozkurt, "Mezarlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 519.

⁹ Kurgan veya gömü geleneği Türklerin kadim kültürünün paçasıdır. Bu konuda hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

lar arasında yaygın olarak kurganların üzerine dikildiği görülmektedir.¹⁰ Türk adını taşıyan ilk devlet olan Göktürklerde mezarların üzerine heykel koymak yaygın bir uygulamaydı. Bu gelenek Bulgarlarda ve Kumanlarda devam etmiştir. Bu geleneğin en önemli nedeni bazı kadın heykellerine de rastlanıldığı için mezarda yatan ölüleri tasvir etmek olduğu anlaşılmıştır.¹¹ Bu geleneğin Anadolu'ya taşındığını gösteren deliller de tespit edilmiştir.¹² Sevin'in başkanlığında Hakkari'de yapılan çalışmalarda aslında 1071 tarihinden çok önceleri Son Tunç Çağı içinde Türkistan'da benzerleri bulunan elinde kadeh, üstünde çeşitli silah aletleri işlenen heykel çeşitlerine rastlanmıştır.¹³ İlk önce İskitler'de, daha sonraki dönemde ise Türkistan'da Kazakistan ve Kırgızistan'da sayıları binleri bulan balbal türü mezar heykellerinin çoğunluğunda aynı tarzda figürlerin olması Anadolu'daki Türk varlığını çok öncesine götüren önemli birer kanıt durumundadır.¹⁴ Benzer figürlü bu heykeller önemli bir geleneğin ve kültür kodlarının yayıldığı coğrafi genişliği göstermesi açısından da önemlidir. Anlaşıyor ki gelenekçi ve güçlü bir *töre* yapısına sahip Türk kavimleri ve boyları kimliklerini taşlara, mezar geleneklerine de işlemeyi binlerce yıldır sürdürmektedir. Bunun yanında mezarların başına ağaç dikmek, mezar taşına hayat ağacı işlemek eski Türklerden itibaren süren bir gelenektir. Çünkü ağaç eski Türklerde; "ölümün ve yeniden doğuşun simgesiydi."¹⁵ Bu nedenle Roux'un aktardığına göre günümüzde bile bir Yakut Türkü, gömülmek istediği yeri, "*en güzel görünen bir ağacın altı olarak*" seçmiştir.¹⁶ Kültür unsurlarını Türkistan'dan Anadolu'ya taşıyan, getiren Türk toplulukları köklerine ve kültürlerine olan bağlılıklarını da göstermektedir. Kültürün devamlılığı onların tarihi kökleriyle bağını koparmamış; kimliklerini, özlerini unutmalarını engellemiş ve gelecek kuşaklara aktardıkları birtakım ritüel ve geleneklerle varlıklarını somut kanıtlarla belli etmişlerdir.

İlk dönemlerden itibaren özgün bir mezar geleneği olan Türkler'in, mezarlarında ve mezar taşlarında çeşitli damgalara da rastlanmıştır. Pazırık kurganlarında bir erkek mummyası üzerinde ve Uygur dönemindeki duvar resimle-

¹⁰ Oktay Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2003, s. 35. Belli, bu çalışmasında XIII. yüzyıla kadar balbal yapma geleneğinin varlığını sürdürdüğünü örnekleriyle eserinde vermektedir; s. 35 vd.

¹¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s. 165 vd.

¹² Emel Esin tarafından Malatya'da buna örnek heykel tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Emel Esin, "SİN (Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlardan Lahdler İle Anadolu'daki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese)", *Orientalni Institutu Sarajevu*, Cilt 30, Yıl: 1980, s. 114. Bunun dışında birçok değişik motiflere Anadolu'daki mezar taşlarında rastlanmıştır. Bakınız: Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

¹³ Veli Sevin, *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015, s. 34-35.

¹⁴ Veli Sevin, *a.g.e.*, s. 35 vd. Sevin çalışmasında Hakkari'deki mezar araştırmalarında buradaki insanların yarı-göçebe kültürü taşıyan insanlar olduklarına dair kanıtlar tespit etmiştir. Bakınız, Veli Sevin, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul 1994, s. 232 ve 234.

¹⁶ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s. 232.

rinin birinde bir insan vücudunun üzerinde bazı damgalar tespit edilmiştir.¹⁷ Bu damgalar bir geleneğin devamını ifade ederken, neden bu şekilde mezarlarda ve kaya resimlerinde bulunmaktadır? Bu konu Türk mezar geleneğinin ayrıntılarıyla ortaya çıkarılması kadar Anadolu'ya kadar gelen bir gelenek olması açısından da önemli bir meseledir. Bu konuda yapılan çalışmaların ve buluntuların artması Anadolu'nun tarihinin ve yerleşen toplulukların tespitinin daha iyi aydınlatılmasını da sağlayacaktır.

Damga (Tamga)

Türklerde, biraz önce belirtildiği gibi, çok eskiden beri kullanılan damga vurmak geleneği Türk dünyasının ilk sözlüğü olan Kâşgarlı Mahmûd'un eserinde damga eski şekliyle tamga; Hakanın damgası, sembolü şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸ Bunun dışında damga/tamga bir şeyin üzerine bir nişan, bir im basmaya yarayan araç olarak ve bu araçla basılan nişan, iz anlamlarında kullanılmıştır.¹⁹ Eski Türkçede "tamga, tamka ve damga" şeklinde yazılan bu kelime "el ile yapılan motif" anlamına gelmekteydi.²⁰ Kutadgu Bilig'de ise damga (tamga) mühür olarak tarif edilmiştir.²¹ Damga (tamga) uygulaması incelendiğinde, ırksal bir mensubiyetin, bir medeniyetin, bir dinin mensubiyetini ya da sosyal konumu belirten çeşitli aidiyetlerin bir nişanesi olarak kullanılmıştır.²² Özellikle hayvancılığın yaygın olduğu bir kültür olan Türklerde, damga başkaları tarafından onlara ait olduğu bilinsin diye hayvanlarına (at, inek, deve, koyun) vurulan bir nişandı.²³ Damga (tamga) sözcüğü köken olarak, yanmak ve yakmak anlamında hayvanlara vurulan demiri dağlamaktan gelmiştir.²⁴ Özellikle Türk atları ve sürüleri ait oldukları boyların damgalarını taşımıştır.²⁵ Kültürün devamlılığı neticesinde Anadolu'ya taşınan bu gelenek sonucu Anadolu'nun birçok yerleşim yerinde hayvanlar dışında ev eşyalarında, duvarlarda, kilimlerde ve örtülerde ait oldukları boylara ait damga ve değişik motiflere rastlanmıştır.²⁶ Damgalar sadece Oğuzlarda değil, diğer Türk

¹⁷ Beyhan Karamağaralı, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁸ Mahmûd el-Kâşgarî, *Divânü Lugâti't-Türk*, Çev. Mustafa S. Kaçalin, Kabalcı Yay., İstanbul 2019, s. 436. Yine Kağanların kendilerine ait ibrik ve sofraları mühürleyerek, onlara ait olduklarını (tamgalık) belirten bir geleneğin varlığını görmekteyiz; aynı eser, s. 437.

¹⁹ Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 11. Gülensoy eserinde Göktürk - Orhun alfabesinin de kökeninin damgalar olduğunu örnekleriyle açıklamaktadır.

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Damga", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 454-455.

²¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II, Ankara 1988, s. 86, 135 ve 293.

²² Araz Qurbanov, *Damğalar, rəmzlər... mənim səmələr*, Strateji Araştırmalar Mərkəzi Yay., Bakı 2013, s. 17-22.

²³ Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005, s. 40.

²⁴ Orhan Koloğlu, *Tamga Pençe Tuğra İmza*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 10-11.

²⁵ Emel Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, s. 281. Eski Türk yazıtlarından birinde açıkça yıllık atlarına damga vurulduğu yazmaktadır. Bakınız: Tuncer Gülensoy, *a.g.e.*, s. 11.

²⁶ Rıza Yalın, *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağdan Toroslara*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943, s. 14, 17, 22, 33.

boylarında da kullanılmıştır.²⁷ Bu şekilde kadim bir uygulama olan damgaların, hem kullanım alanının hem de kullanan boy ve kavimlerin çokluğu dikkat çekmiştir.

Damgaları, Türk kültürünün kodlarının taşındığı ve korunduğu (Türkleri bu yönüyle diğer milletlerden ve kültürlerden ayıran) önemli bir ayırıcı uygulama ve gelenek olarak görmek mümkündür. Türk tarihinde ilk dönemlerden itibaren damga ve semboller dikkat çekmektedir. Türklerin yaşadıkları ve gittikleri coğrafyalarda bu damgalara rastlanmış ve mülkiyet simgesi ya da ilgili boyun simgesi olmuştur. Damgaların kullanılış amaçları arasındaki diğer önemli nokta Türkler; taşa, kayada ve abidelerde silinmeyecek izler bırakarak yüzyıllar sonraki nesillere bu izleri, nişanlarını aktarmak istemelelidir.²⁸ Göktürlere ait Kül Tigin kitabesindeki damga da bir “Kotuz” (bir boğa cinsi) çizilmiş, aynı Kotuz damgası Oğuz hakamı Baz Kağan’ın oğlunun mezar taşında da yer verilmiş ve yanına Göktürk alfabesiyle de kotuz yazılmıştır.²⁹ Günümüze kadar ulaşan bu örneklerden, damga uygulamasının çok eski bir Türk geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültür unsurunun incelenmesi, araştırılması hem Türk tarihinin hem de Türk kültürünün zenginliklerinin ortaya çıkarılmasında önemli katkılar sunacaktır.

Damgalar (semboller) bir sürekliliğin yaşatılmasıdır; bu süreklilik insanlara ait oldukları toplulukların ortak mirasını ve ortak kaderini hatırlatır. Damgalar, birçok örneğini verdiğimiz gibi Türklerin yaşadıkları coğrafyaların tamamında özellikle de Türkistan, İdil-Ural ve Sibirya Türklerinde tarihin bilindiği devirlerinden itibaren kullanılmıştır.³⁰ Bu durum o topraklara (yurda) kimin oturduğunu ve sahip olduğunu, ayrıca o topraklarda hangi kavim ve milletlerin yaşadığını gösteren delil ve bir tapu senedi olarak damgaların varlığını da göstermektedir.

Günümüze kadar Anadolu’da damga vurma geleneğinin devam ettiğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır.³¹ Bu durum bilinçsiz bir işlem değil, kültürel devamlılığın bir yansıması ve geçmişin Türk toplumunun hafızasında yaşadığının göstergesidir. Türk kültürünü tanıma açısından önemli bilgiler içeren damgalar, Aksoy’un ifadesiyle: “... *biyolojik genetik gibi kuşaktan kuşağa aktarıldıkları için bir anlamda Türklerin kültürel DNA’sıdır.*”³²

²⁷ Mustafa Aksoy, “Damga (Tamga) Kavramı Bağlamında, Oğuz Damgaları mı, Türk Damgaları mı?”, Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türküyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 418-420.

²⁸ Tuncer Gülensoy, *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 3.

²⁹ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006, s. 188. Bu çalışmada çeşitli örnekler verilerek eski Türklerde mezar taşlarında damga ve motiflerin varlığı aktarılmaktadır. Bakınız, s. 216 ve 243.

³⁰ Mustafa Aksoy, “Gümüşhane Kilimlerinde Kullanılan Damgaların Tarihi Kökleri”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Yıl: 2020, s. 176.

³¹ B. Karamağaralı’nın çalışmasında bunun birçok örneğini görmek mümkündür; Beyhan Karamağaralı, “Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, Aralık 1980, s. 5-24.

³² Mustafa Aksoy, “a.g.m.”, s. 177.

Damgalar toplulukların hayvanlarını, eşyalarını, mezarlarını birbirinden ayırırken, aile, soy, milletleşme, dayanışma ve aidiyet gibi değer ve kavramların da toplumlarda gelişmesini sağlamıştır. Bu yönüyle Türk boylarının gelişiminde, kimliklerinin korunmasında önemli bir fonksiyonu da yerine getirmiştir. Ancak hem coğrafi dağılışı ve kültürel etkileşim hem de zamanla boy, soy, oymak, oba, aşiret, cemaat, aile gibi farklı sosyal grupların da kendilerine özgü damgalara sahip olduğu görülmüştür. Böylece, tarihi süreç içerisinde dallanıp budaklanarak genişleyen alt topluluklar ile birlikte damgalar da çeşitlenmiştir.³³ Yapılan çalışmalar da göstermektedir ki mezar taşlarına damga işlemek Türkistan'dan getirilen Türk kültürünün bir özelliğidir.

Bu çalışmada esas amaçlardan biri kadim Türk geleneğinin bir uygulaması olan damga ile ilgili yeni buluntuların paylaşılması ve bu geleneğin devamının Batı Anadolu'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda sürdürüldüğünü göstermektir. Diğer amaç ise Oğuzların bir boyu olan Salurların Anadolu'nun batısında da yurt tuttuğunu ve bölgenin Türkleşmesinde rol aldıklarının tespitidir. Kısaca bu çalışmanın konusu Salurların Batı Anadolu'daki varlığı ve Salur damgali mezar taşlarıdır.

Salur Boyunun damgası Yazıcızade Ali'de ve Divânu Lugâti't-Türk'te şu şekilde çizilmiştir:³⁴

Salurlar ve Salur Boyunun Anadolu'da Yayılışı

Salurlar, Divânu Lugâti't-Türk'te Oğuz'un 22 boyundan biri olarak gösterilmiştir.³⁵ Ancak bilindiği gibi Oğuzlar 24 boydur. Oğuz'un altı oğlu vardır ve her birinden dörder tane oğlu olmuştur, bu şekilde Oğuz boyları 24 boy olmuştur. Oğuz'un altı oğlu şunlardır; (Bozoklar) Gün Han, Ay Han, Yıldız Han; (Üçoklar) Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'dır. Salur boyu Dağhan'dan gelmektedir. Dağ Han, Oğuz'un beşinci oğludur. Salur da onun en büyük oğludur, Salur'un anlamı da "*vardığı her yerde kılıç ve çomak vuran*"dır.³⁶ Aynı gruplandırma Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın eserinde de yapılmıştır ve Salur'un anlamı burada "*kılıçlı*" olarak ifade edilmiştir.³⁷ Salur'un anlamı kaynaklardan

³³ F. Mine Temiz, Servet Özkan, Müge Çiftçürek, "2018 Yılı Bulgularına Göre Kırıkhan ve Hassa Mezartaşlarında Damga, İdeogram ve Simgeler", *TÜRKMES 2019 Tam Metin Bildiriler*, Kayseri 2020, s. 507. Bu çalışmada Hatay İlinin Kırıkhan ve Hassa İlçelerinde 12 mezarlıkta yapılan çalışmalarda Salur boyu dâhil Anadolu'daki Türk kültürünün ilk dönemine ait önemli damga ve motifler tespit edilmiştir.

³⁴ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yay., Çamlıca Yay., İstanbul 2009, s. 26; Mahmûd el-Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 354.

³⁵ Mahmûd el-Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 354. Yazar eserinde Oğuzları Türkmen olarak niteler ve 22 boy olduklarını belirtir. Her boy kendini hayvanlarına vurdıkları bu damgalarla tanıdıklarını belirtir.

³⁶ Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 20, 53, 54 ve 55.

³⁷ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi Türk'ün Soyağacı*, Çev. Rıza Nur, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009, s. 33.

anlaşıldığına göre bir sıfattır ve “*muharip, savaşçı ve hücum hazır*” kişidir.³⁸ Salurların adları, Moğol devrine kadar “Salgur” şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.³⁹ Savaşçı bir Türk boyu olduğu anlaşılan Salurlar Türk tarihinde, önemli bir yer edinmiştir.

Türkistan’daki yurtlarından daha sonra İran’a (Şehrızor) taraflarına gelip belli bir süre burada⁴⁰ varlıklarını sürdürdükleri bilinen Salurlar, Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılışından sonra, Salgurlar olarak atabeylik kurmuştur.⁴¹ Devlet yönetme ve idare etme tecrübesinin olduğu anlaşılan Salgurlar, Fars (İran) ülkesinde uzun süre atabeylik olarak bölgenin imarında ve refahında önemli roller oynamıştır.⁴²

Moğol istilası üzerine Mâverâünnehir⁴³, Horasan ve Azerbaycan’da yaşayan Türkmenlerin birçoğu Anadolu’ya gelmiştir. Bu gelen topluluklar arasında Salurlar da bulunmuştur.⁴⁴ Moğol baskısı üzerine Anadolu’ya birçok boyla birlikte Salurların da geldiği yer isimlerinden ve buradaki Salur boyundan olan kişilerin faaliyetlerinden anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu, Gürcistan ve Azerbaycan’da Türklerin mücadelelerini anlatan Dede Korkut destanlarında⁴⁵ Salur boyundan Salur Kazan adlı boy beyi önemli bir yer tutar.⁴⁶ Buradan da anlaşılmaktadır ki Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu’nun fethinde Salurlar etkin bir rol oynamıştır.

Anadolu’nun ilk dönem Türk tarihindeki önemli hükümdarlarından olan Kadı Burhaneddin de Salur boyuna mensup bir Türk beyidir.⁴⁷ 1381-1398 yılları arasında Sivas merkez olmak üzere kendi adıyla kurulan beyliği yönetmiştir.⁴⁸

Köprülü, Karamanoğulları’nın Salurların “Karaman” şubesine mensup olduklarını ifade etmiştir⁴⁹. Nitekim Karaman ilinde ve Anadolu’da birçok yer-

³⁸ Köprülü, Salur’un “salmak” fiilinden geldiğini belirtmektedir. M. Fuad Köprülü, “Salur”, *İslam Ansiklopedisi*, C. X, MEB Yay., İstanbul 1979, s.136.

³⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 332.

⁴⁰ Salur boyuna mensup Karabelliler, İran’ın güney batısında uzun süre etkin olmuşlardır.

⁴¹ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁴² Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 334-335. Salgurların paralarında da Salur damgası vardı. Aynı eser, s. 225 ve M. Fuad Köprülü, “Orta Zaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, Yıl: 1939, İstanbul, s. 50.

⁴³ Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isimdir.

⁴⁴ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 162. Salur adı, şahıs ismi olarak Anadolu Selçuklularında bir uc kuvvetinin komutanının adı olarak da geçmektedir. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Masamarat al-ahbâr*, Neşr. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1944, s. 71.

⁴⁵ Adnan Binyazar, *Dede Korkut*, YKY Yay., İstanbul 2008, s. 88.

⁴⁶ H. Achmed Schmiede, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, TDV Yay., Ankara 2000, s. 35.

⁴⁷ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 52.

⁴⁸ Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 1. Ayrıca bakınız: Kemal Demirel, *14. Yüzyılda Bir Türk Dehası Kadı Burhaneddin*, Epsilon Yay., İstanbul 2006.

⁴⁹ M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, Haz. Y. Kemal Taştan, Akçağ Yay., Ankara 2006, s. 13-14.

leşim yerinin adı Salur'dur.⁵⁰ Bu şekilde Anadolu'da birçok yere yerleşen ve Anadolu Türk tarihinde Salurların önemli bir rol üstlendiği ve etkili olduğu anlaşılmaktadır. Salurlar beylikler kurmuş ve yönetmiştir. Salurlar, örneklerde ifade edildiği gibi Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde faal bir rol üstlenmiştir. Ayrıca Batı Anadolu'ya kadar yoğun bir Oğuz-Türkmen yerleşmesi kaynaklardan takip edilebilmektedir. İslam tarihçisi ve coğrafyacısı olan Ebü'l-Fidâ Ali el-Eyyübî (Ö.1331) eserinde Toroslarda ve Denizli (eserde Toğurlu) taraflarında 200.000 çadıra sahip uc Türkmenlerinden bahsetmiştir.⁵¹ Bu durum Toros dağlarında ve Menderes Ovası hattında önemli bir Türkmen nüfusunun varlığını göstermektedir. Bunu az önce belirtilen, Sümer'in çalışmasında Salur adı taşıyan yer isimlerinden haricinde, Salur mensubu Karaman Türkmenlerinin adını taşıyan yer isimlerinde de görmek mümkündür. Karaman adlı yer adları Batı Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Karaman adına yerleşim adı olarak Bursa, Balıkesir, Denizli Acıpayam ve İzmir Ödemiş ilçelerinde rastlanmaktadır.⁵² Baykara yazdığı eserinde Denizli çevresinde Türklerin ilk görüldüğü tarih olarak 1070 tarihini vermiştir.⁵³ Türk beylerinden Tanrıvermiş'in Selçuk'ta varlığı 1070 yıllarına inmektedir ve Çaka'nın da İzmir ve çevresine hâkim olması da 1081 tarihindedir.⁵⁴ Bölgede Türklerin XI. yüzyıldan itibaren varlık göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Türklerin sağlam bir karaktere ve kültüre sahip olduğu; yeni bir coğrafyada azınlık olmalarına rağmen varlıklarını koruyup, Anadolu'yu yurt tutmaları ve zamanla kimliklerini, kültürlerini koruyarak varlıklarını Anadolu'da hâkim duruma getirmelerinden anlaşılmaktadır.

Bu varlığın Batı Anadolu'da somut delillerinden biri bu çalışmanın da konusu olan mezar taşlarıdır. Aydın'a komşu olan Denizli ilinde Salur damgası bulunan mezar taşları tespit edilmiştir. Denizli'nin Çivril ilçesinde Özdemirci ve Çal adlı yerleşim yerlerinin çevresinde damgalı mezar taşları bulunmuştur.⁵⁵ Denizli'nin Tavas ilçesinde de XIII. Yüzyıla ait eski Türk geleneğini yansıtan mezarlar bulunmaktadır.⁵⁶ Başka bir çalışmada ise Denizli'de Oğuz'un 24 boyunun 23'ünün yerleştiği tespit edilmiştir.⁵⁷ Bunlar arasında Salur boyu da

⁵⁰ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 418, 419 ve 427.

⁵¹ Ebü'l-Fidâ Ali el-Eyyübî, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yedi-tepe Yay., İstanbul 2017, s. 302.

⁵² Hilmi Göktürk, *Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1974, s. 167.

⁵³ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969, s. 13.

⁵⁴ Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 44.

⁵⁵ Ümit Şıracı tarafından yapılan bir araştırma yerel basında yer almıştır. Bakınız, <https://www.denizlipost.com/denizlide-salur-boyu-tamgali-balballar.html>, erişim tarihi: 05.12.2021. Ayrıca bakınız: Fidan Uğur Çerikan, "Mezar Taşlarının İzinden "Denizli Çivril Özdemirci (Kasabası) Mahallesi Mezarlığı", 1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Aydın 2018, s. 174-183.

⁵⁶ Mustafa Beyazıt, "Ruhu Olan Taşlar: Kale-i Tavas Mezarlığından Örnekler", Ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan, *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ankara 2020, s. 921-923.

⁵⁷ Turgut Tok, "Denizli ve Yöresinde Oğuz Yerleşimine Dair Bazı Tespitler", Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 622-624.

bulunmaktadır. Bu tespitler de Anadolu'nun batı kesiminde Aydın ve Denizli taraflarında XIII. ve XIV. asırlarda Salurlar gibi Oğuz boylarının yoğun bir şekilde yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu yerleşmelerin XII. Yüzyıllardan itibaren başladığı kaynaklardan anlaşılmıştır. Miryokefalon savaşından önce Menderes vadisinde Haçlı ordularının Türkler tarafından sürekli saldırıya uğradığı⁵⁸ ve 1176'da ise Aydın (Tralles), Kuyucak - Başaran Köyü (Antioch) gibi önemli merkezlerin ele geçirilip yağmalandığı görülmüştür.⁵⁹ Boyasin'de ilk izlerine ulaştığımız Aydın beyin liderliğinde Aydınogulları da XIII. Yüzyılın sonlarında bölgeyi yurt tutmaya başlamış ve devletlerini kurmuşlardır.⁶⁰ Bu durum Aydın-Denizli gibi merkezlerin olduğu Menderes Ovasında Türklerin XII. yüzyıldan beri yurt tutmaya başladığını göstermektedir. Tespit ettiğimiz Nazilli'deki Salur damgalı mezar taşları da Türkistan'dan getirdiği toplumsal-kimlik hafızasını yaşatan boy bireylerinin mezar taşlarına damgalarını işleyerek Aydın'ı da yurt tuttuklarının önemli bir delilidir. Bu konuda yapılan çalışmaların ve buluntuların artması aynı zamanda Anadolu'nun tarihinin ve yerleşen toplulukların tespitinin daha iyi aydınlatılmasını da sağlayacaktır.

Aydın Nazilli İlçesinde Bulunan Mezar Taşları

Nazilli ilçesinin merkez mahallelerinden olan Arslanlı Mahallesi mezarlığında (Foto. 1) 2021 yılı başlarında yapılan kaçak define kazısı (Foto. 2) sırasında ortaya çıkarılan iki taş, Nazilli merkez Sümer Parkı içinde yer alan Belediye kontrolündeki alanda koruma altına alınmıştır. Aydın ili Nazilli Belediyesi'nin isteği doğrultusunda⁶¹ yapılan incelemeler sonucunda bu taşların üzerindeki Salur boyu damgası dikkat çekmiştir (Foto. 3-4). Daha önce yakın coğrafya Denizli-Çivril'deki Salur damgalı mezar taşlarından sonra Aydınogulları beyliğinin ilk kurulduğu bu bölgede de Salur damgalı mezar taşlarının ortaya çıkması Anadolu Türk Tarihi ve Sanatı açısından son derece önemlidir. Bu çalışmaların artarak devam etmesi Batı Anadolu yerleşim tarihinin, kültürünün ve sanatının daha iyi bir şekilde ortaya çıkarılmasını sağlayacaktır.

Bulunan mezar taşları, şahide türündedir. Muhtemelen yakındaki antik yerleşim yerlerinden sağlanan devşirme mermer malzemeden üretilmiştir. Baş taşı olarak düşünülebilecek "Allah" kelamı yazılı ve üstünde Salur damgasının olduğu şahide; 80x 35 cm. ölçülerinde ve 20 cm. kalınlığındadır. Taşın üst kısmı kenarlardan hafif kırıkta da diğer cepheler büyük oranda düzgündür. Taşın daha düzgün olan geniş ön yüzün üst kısmının ortasına Salur Boyu Damgası, kazıma (sgraffito) tekniğinde yarım yuvarlak profilli olarak 9 cm.,

⁵⁸ Speros Vryonis Jr, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma Süreci*, Çev. İdem Erman, Kalkedon, İstanbul 2020, s. 163.

⁵⁹ Speros Vryonis Jr, *a.g.e.*, s. 199.

⁶⁰ Enver Konukçu, "Aydın İli'nin gelişiminde Aydın Bey", *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, Cilt:2, Tire Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016, s.109. Aydınogulları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

⁶¹ Burada özellikle belirtmek gerekir ki Nazilli Belediye Başkanı Kürşat Engin Özcan'ın teşvik ve yakın ilgisi bölgedeki çalışmaların artmasına katkıda bulunmaktadır.

damganın hemen altında aynı teknikte Arapça “Allah” kelamı 12 cm. boyunda kazınmıştır. Taşın alt kısmı ve diğer yüzeyler boş bırakılmıştır. (Foto. 5, 7-8).

Muhtemelen ayak taşı olarak kullanılan diğer şahide 80x33 cm. ölçülerinde ve 20 cm. kalınlığındadır. Baş taşıyla aynı özelliklerde olmasından birlikte devşirildiği anlaşılmaktadır. Bu taşın yan tarafında zivana deliği şeklinde iki oyuk bulunmaktadır. Ön yüzü daha düzgündür. Diğer yüzler hafif kırıktır. Ön yüzün üst kısmında Arapça harflerle “Muhammed” kelamı, yarım yuvarlak profilli ve kazıma tekniğinde 10 cm. boyunda yazılıdır. Altında ve yanlardan ortalayacak şekilde Salur Boyu damgası 12 cm. boyunda aynı teknikte işlenmiştir. Taşın yine alt kısmı ve diğer yüzeyleri boş bırakılmıştır (Foto. 6, 9-10).

Baş taşında Salur damgası üstte iken ayak taşında yazının altındadır. Baş taşında damga ve yazı daha kalın ve büyüktür. Her iki şahide de kime ait olduğu ve tarihle ilgili bilgi yoktur.

Sonuç

Taş; Türklerin dini, kültürel hayatında önemli bir yer tutar. Eski Türklerin inançlarını, estetik zevklerini ve dünya görüşlerini muhtelif figürler halinde kaya üzerlerine, mezar taşlarına aksettirmesi tesadüfi değildir.

Mezar taşlarındaki bilgiler, damgalar insanın yaşadığı ânâ bir iz bırakmak ya da kendinden sonrakilere varlığını, kim olduğunu belirtmek ya da göstermek istediğinin önemli bir örneğidir. Bu yönüyle mezar taşları tarih ilmi açısından önemli bir kaynaktır. Varlığının delili olarak toplumlar tarafından miras bırakılan mezar taşlarının incelenmesi toplulukların yerleşim alanlarının tespit edilmesinin yanında sanat tarihi ve kültür tarihi açısından çeşitli toplumlarının sanat ve kültür anlayışlarının yayılım alanlarını göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Kadim Türk toplulukları da mezar taşına kimliklerini, boylarını simgeleyen damgaları vurarak yayıldıkları, yerleşip yurt tuttıkları toprakları bize bir mühür, bir tarihi belge olarak miras bırakmıştır. Ayrıca damga geleneği bu topraklarda bir milletin varlığını, toprağa (vatana) olan bağlılığını, atalarına olan saygısını ve milli birliğini göstermesi açısından önemlidir. Şöyle ki ayrı gibi gözükse de, aşiret damgaları boyların ayrılığını ayrı milletten olduğunu değil; tarihi süreç içerisinde incelendiğinde Türk milletinin diğer kültürlerden ayırıcı bir özelliğini ortaya koymaktadır. Bu uygulama Türklere özgüdür. Taşından eşyasına, çadırından kilimine kadar boyuna, aşiretine özgü olan bu damgalar (semboller) onların hangi kökten geldiğini göstermektedir. İslamiyet öncesinden başlayıp İslamiyet sonrasında da yaşatılan bu gelenek Türk topluluklarının aynı kökten geldiğini gösteren en önemli delillerden birini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Aydın ili Nazilli ilçesinde bulunan Salur damgası taşıyan mezar taşlarının bulunmasıyla Batı Anadolu’da ve Menderes vadisinde Oğuz Türklerinin Salur boyunun varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Salur boyunun varlığını gösteren boyun simgesini içeren damgalara ve Salur adına; Anadolu’nun birçok yerinde anlatılarında, yer isimlerinde, damga taşıyan mezar taşı, ev eşyası gibi gereçlerde rastlanmıştır. Bu durum Salurların Anado-

lu'nun birçok yerinde yurt tuttuğunu, bunlar arasında Aydın'ın da olduğunu somut delilleriyle göstermektedir. Aynı zamanda Anadolu'nun iskân tarihinin Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerinin aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır. Yerelde bir çalışma olarak Türklerin XIV. yüzyıldaki iskân bölgelerinin ve tarihlerinin aydınlatılmasında somut bir kanıt oluşturmuştur.

Moğolların, Anadolu Selçuklularını baskı altına almaya başladığı ve Türkmen isyanlarının (Cimri olayı, Karamanoğullarının Moğollarla Mücadelesi gibi) meydana geldiği süreçte (XIII. Yüzyıl sonlarında) Batı Anadolu'da Türk boylarının yurt tutmaya başladığı görülmektedir. Bulunan mezar taşları, hem Moğol baskısından uzaklaşmak hem de otorite boşluğundan faydalanarak uçlarda yurt tutmak amacıyla Batı Anadolu'ya gelen Salurların yerleştikleri dönem olan XIV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu mezar taşları, Aydın çevresini ilk fetheden boylar arasında Salurların da olduğunu ve Salurların damga, mezar geleneklerini unutmadığını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Kaynakça

- ACUN, Hakkı: *Türk Kültüründe Taşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2010.
- AÇIKGÖZOĞLU, Ahmet Sacit: "Mezar Taşı Çalışmaları", *Türkiye Literatür Dergisi*, Cilt:7, Sayı:14, Yıl: 2009.
- AKIN, Himmet: *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- AKSOY, Mustafa: "Damga (Tamga) Kavramı Bağlamında, Oğuz Damgaları mı, Türk Damgaları mı?", Ed. Gündüz, Tufan, Cengiz, Mikail: *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015.
- AKSOY, Mustafa: "Gümüşhane Kilimlerinde Kullanılan Damgaların Tarihi Kökleri", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Yıl: 2020.
- AYVAZOĞLU, Beşir: "Mezar Taşları: Eşsiz Bilgi Kaynakları", *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Haz. Süleyman Berk, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006.
- ESTERABADİ, Aziz B. Erdeşir-i: *Bezme u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- BAYKARA, Tuncer: *Denizli Tarihi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969.
- BAYKARA, Tuncer: *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- Belli, Oktay: *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2003.
- BEYAZIT, Mustafa: "Ruhu Olan Taşlar: Kale-i Tavas Mezarlığından Örnekler", Ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan, *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ankara 2020.
- BİNYAZAR, Adnan: *Dede Korkut*, YKY Yay., İstanbul 2008.
- BOZKURT, Nebi: "Mezarlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004.
- ÇERİKAN, Fidan Uğur: "Mezar Taşlarının İzinden "Denizli Çivril Özdemirci (Kasabası) Mahallesi Mezarlığı", *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın 2018.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- DEMİREL, Kemal: *14. Yüzyılda Bir Türk Dehası Kadı Burhaneddin*, Epsilon Yay., İstanbul 2006.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer: *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005.
- EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN: *Türk Şeceresi Türk'ün Soyağacı*, Çev. Rıza Nur, İlg Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.
- EBÜ'L-FİDÂ Ali el-Eyyübi: *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.
- ESİN, Emel: "SİN (Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlardan Lahdler İle Anadolu'daki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese)", *Orientalni Institutu Sarajevu*, Cilt 30, Yıl: 1980.
- ESİN, Emel: *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.
- ESİN, Emel: *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- GÖKTÜRK, Hilmi: *Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1974.

- GÜLENSOY, Tuncer: *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- GÜNDÜZ, Tufan: *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.
- HALAÇOĞLU, Yusuf: "Damga", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8.
- KARAMAĞARALI, Beyhan: "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri*, Mezarlıklar Vakfı, İstanbul 1998.
- KARAMAĞARALI, Beyhan: "Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, Aralık 1980.
- KARAMAĞARALI, Beyhan: *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- KAYALI, Mihrican: *Mezar Taşları Bibliyografyası*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- KERİMÜDDİN Mahmud-i Aksarayî: *Masamarat al-ahbâr*, Neşr. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1944.
- KOLOĞLU, Orhan: *Tamga Peñçe Tuğra İmza*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.
- KONUKÇU, Enver: "Aydın İli'nin gelişiminde Aydın Bey", Ed. M. Akif Erdoğan & Şule Pfeiffer, *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, Cilt: 2, Tire Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: "Orta Zaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, Yıl: 1939, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: "Salur", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, MEB Yay., İstanbul 1979.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: *Tarih Araştırmaları I*, Haz. Y. Kemal Taştan, Akçağ Yay., Ankara 2006.
- KURAT, Akdes Nimet: *Çaka Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- Mahmūd el-Kāşğari: *Divānu Lugāti't-Türk*, Çev. Mustafa S. Kaçalın, Kabalcı Yay., İstanbul 2019.
- ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984.
- ÖZKURT, Kemal, Tüfekçioğlu, Abdülhamit: "Türk-İslam Sanatında Kitabeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, 2009.
- QURBANOV, Araz: *Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr*, Strateji Araştırmalar Mərkəzi Yay., Bakı 2013.
- ROUX, Jean Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul 1994.
- SCHMIEDE, H. Achmed: *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, TDV Yay., Ankara 2000.
- SEVİN, Veli: *Hakkâri Taşları II Gizemin Peşinde*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.
- SİLİ, Timur: "Taşların Dili", *Bilgi Dergisi*, Yıl: 1996, Yaz, s. 220-227.
- SÜMER, Faruk: *Oğuzlar Tarihleri*, Boy Teşkilatı, Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- TEMİZ, F. Mine, Özkan, Servet, Çiftçiyürek, Müge: "2018 Yılı Bulgularına Göre Kırkhan Ve Hassa Mezartaşlarında Damga, İdeogram ve Simgeler", *TÜRKMES 2019 Tam Metin Bildiriler*, Kayseri 2020.
- TOK, Turgut: "Denizli ve Yöresinde Oğuz Yerleşimine Dair Bazı Tespitler", Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015.
- ÜMİT, Şirac: <https://www.denizlipost.com/denizlide-salur-boyu-tamgali-balballar.html>, erişim tarihi: 05.12.2021.
- VRONİS Jr, Speros: *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma Süreci*, Çev. İdem Erman, Kalkedon, İstanbul 2020.
- YALGIN, Rıza: *Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943.
- YAZICIZADE Ali: *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yay., Çamlıca Yay., İstanbul 2009.
- HACİB, YUSUF HAS: *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II, Ankara 1988.
- YÜCEL, Yaşar: *Kadı Burhaneddin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Foto 1: Arslanlı Mahallesi Mezarlığı (Türkiye, Aydın, Nazilli) Hava Fotoğrafı

Foto 2: Arslanlı Mezarlığı Kaçak Define Kazısında açılan ve taşların çıkarıldığı mezar

Foto 3: Nazilli Sümer Parkı Taşların bulunduğu bölüm

Foto 4: Salur Damgalı ve Allah ve Muhammed Yazılı Mezar Taşları

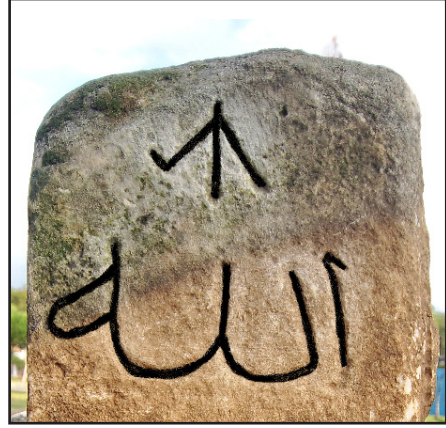

Foto 5: Allah Yazılı ve Salur Damgalı Muhtemelen Baş Taşı

Foto 6: Muhammed Yazılı ve Salur Damgalı Muhtemelen Ayak Taşı

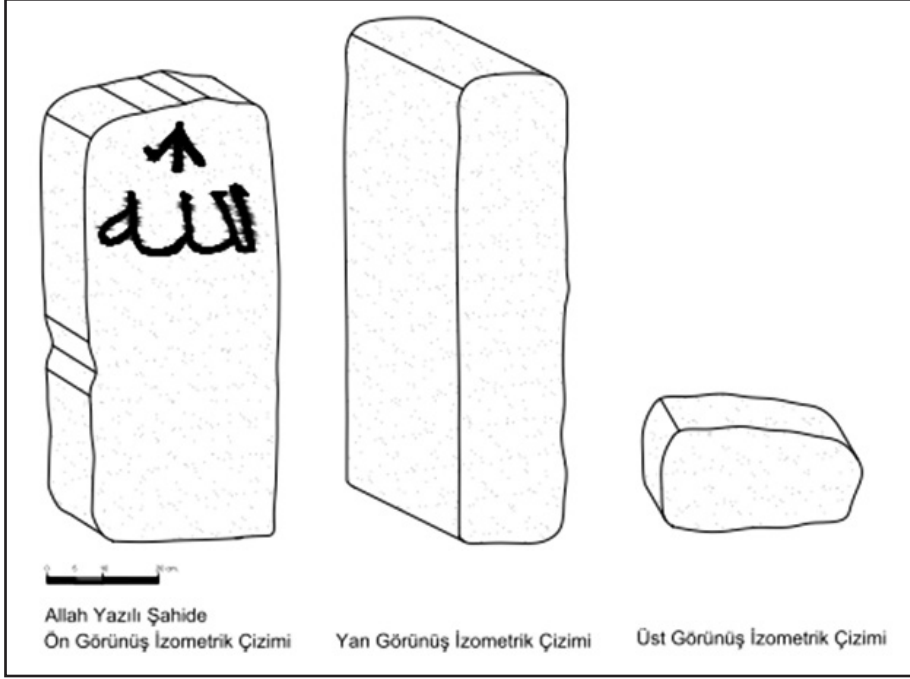

Foto 7: Allah yazılı ve Salur Damgali Muhtemelen Baş Taşının İzometrik Çizimi

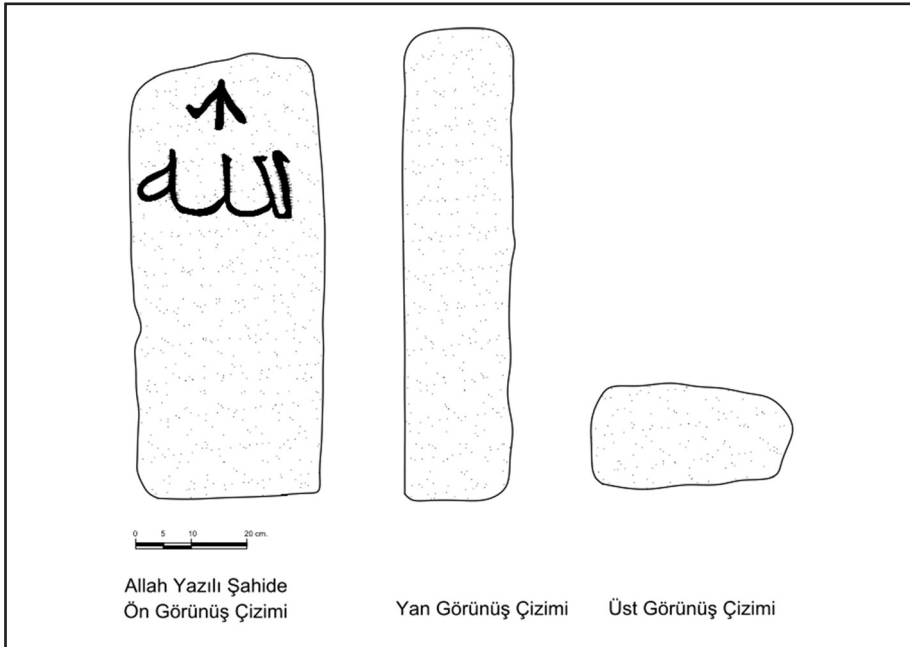

Foto 8: Allah yazılı ve Salur Damgali Muhtemelen Baş Taşının Görünüş Çizimi

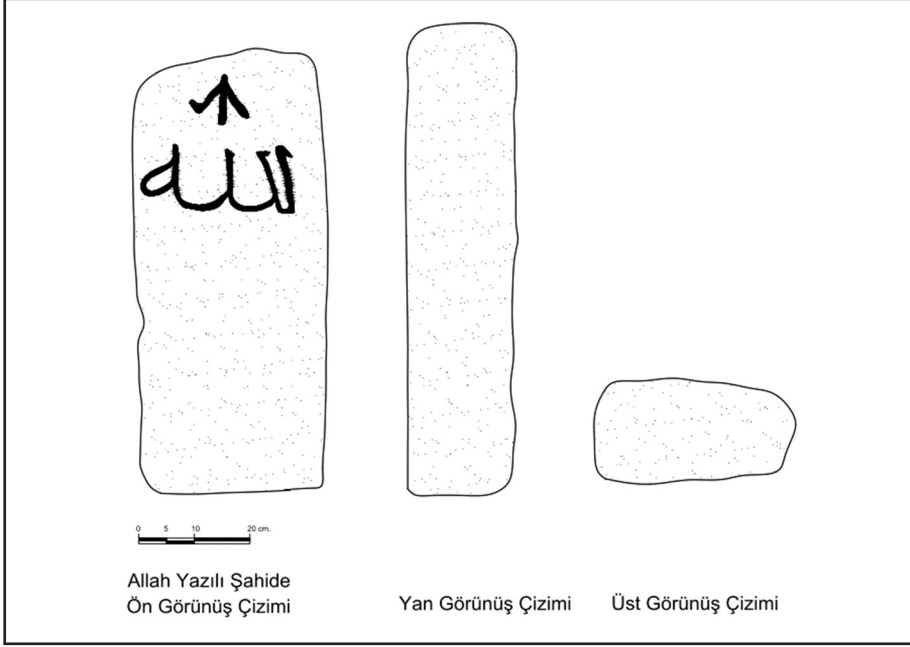

Foto 9: Muhammed Yazılı ve Salur Damgalı Muhtemelen Ayak Taşının İzometrik Çizimi

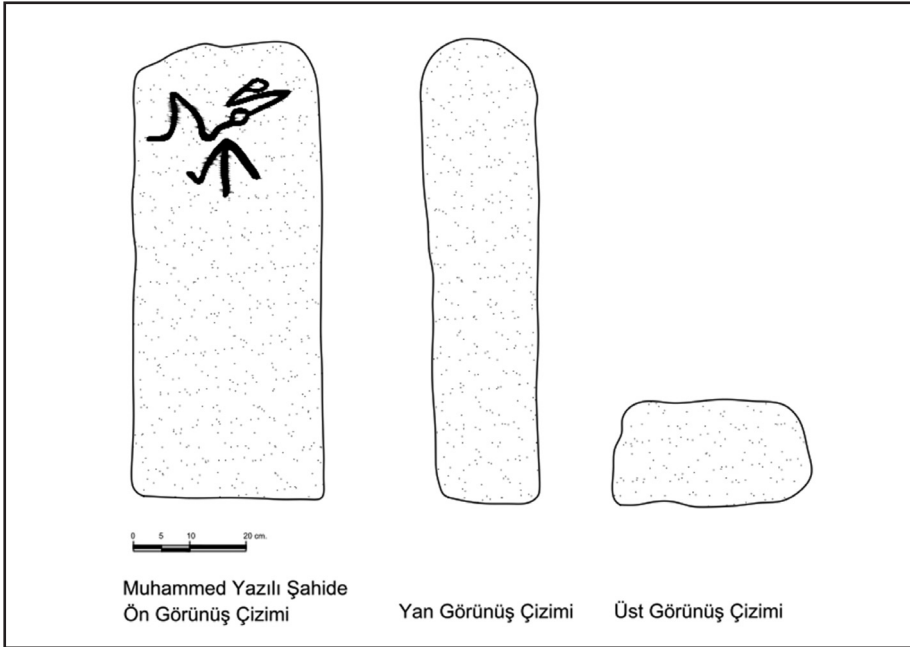

Foto 10: Muhammed Yazılı ve Salur Damgalı Muhtemelen Ayak Taşının Görünüş Çizimi

Extended Abstract

Salur Stamped Tombstones In Aydın Nazilli

Death is one of the most important moments in human life. According to the beliefs of human societies, the value given to death, such as changing dimensions, disappearing, disguising itself, or the expectation from death varies according to time, place and culture. The tradition of burial of the dead and the customs related to death are in the same way. Death and burial traditions are very important in the ancient culture of the Turks.

There is no doubt that one of the important cultural features of the Turkish nation is the tombs and inscribed tombstones that enable communication with those left behind and flight from this world in connection with the ancestral culture. The tombstones, which the Turkish culture left its genetic codes as a stamp wherever they went, are important cultural elements that ensure the carrier and continuity of the national memory for future generations.

In this study, two tombstones bearing the stamp of the Salur tribe, located in the Nazilli district of Aydın province, will be introduced to the scientific community. These tombstones, which were unearthed from the Arslanlı Cemetery in Nazilli district, will be scientifically introduced for the first time with this study. The tombstone is valuable for Anatolian Turkish history and art, as it not only gives information about the identity of the deceased, but also reflects cultural characteristics. These stones are historical documents because of the information they carry on them, such as stamps and writing. By determining who they belong to and what period they belong to, these tombstones will contribute to illuminating the history of the region where they are located.

It is possible to see stamps as an important distinctive practice and tradition in which the codes of Turkish culture are carried and preserved. Stamps and symbols have attracted attention since the first periods in Turkish history. These stamps were found in the geographies where the Turkish tribes lived and went and became the property symbol or the related neck symbol. The tombstone with the stamp of Salur in Nazilli, which we have identified, is an important proof that the tribe members who brought the social-identity memory from Central Asia have made their homes in Aydın by engraving their stamps on their tombstones.

Two stones unearthed during the illegal treasure excavation in the Arslanlı Cemetery one of the central neighborhoods of Nazilli district, in early 2021, were taken under protection in the area under the control of the Municipality, located in the center of Nazilli Sümer Park. As a result of the examinations made at the request of the municipality, the Salur tribe stamps on these stones attracted attention. After the tombstones with the stamp of Salur in the nearby geography Denizli-Çivril, the emergence of tombstones with the stamp of Salur in this region, where the Aydınogulları principality was first established, is extremely important in terms of Anatolian Turkish History and Art.

Gravestones are of the type of inscribed tombstones. It is probably spolia marble from nearby ancient settlements. On the tombstone with the word “Allah”, which can be considered as a headstone, and the stamp of Salur; 80x35 cm. measures and is 20 cm thick. Although the upper part of the stone is slightly broken from the edges, the other facades are mostly smooth. The Salur tribe Stamp was engraved in the middle of the upper part of the smoother, wider front side of the stone with a half-round profile in the engraving (sgraffito) technique, 9 cm, and the Arabic word “Allah” was engraved with the same technique, 12 cm in length, just below the stamp. The bottom of the stone and other surfaces are left blank. (Photo 5, 7-8). The other tombstone measures 80x33 cm and is 20 cm thick. It is understood that it was collected together with the same features as the previous stone. On the side of this stone, there are two grooves in the form of a mortise hole. The front is smoother. Other faces are slightly broken. On the upper part of the obverse, the word “Muhammad” in Arabic letters is inscribed with a half-round profile and a length of 10 cm in scraping technique. The Salur tribe stamp, centered at the bottom and from the sides, is embroidered in the same technique at a length of 12 cm. The lower part and other surfaces of the stone were left blank (Photo 6, 9-10). There is no information about who they belong to and the date of both tombstones.

In this study, the existence of the Salur tribe of Oghuz Turks in Western Anatolia and the Menderes valley of the tombstone bearing the Salur stamp in the Nazilli district of Aydın province was tried to be determined. Stamps containing the neck symbol showing the existence of the Salur tribe and in the name of Salur; It has been found in narratives, place names, stamp bearing tombstones and household items in many parts of Anatolia.

The tombstones found are dated to the 13th and 14th centuries. These tombstones are also important in that they show that the Salurs were among the tribes that first conquered Aydın and that the Salurs did not forget their stamp and burial traditions.

SURİYELİ BİR TÜRK BEYİ: EMEN-ÇOR VE EFRADI

Asım ŞİŞİKOĞLU*

Öz

Bugünkü Suriye toprakları tarih boyunca önemini muhafaza etmiştir. Jeo-stratejik konumundan dolayı dönemin güç faktörlerinin ilgisini çeken bölge pek çok kez istilalara maruz kalmıştır. Türklerin göçleri esnasında bölgeyi yurt edinmeleri Türk tarihi araştırmacılarının ilgisini bu coğrafyaya sevk etmektedir. IX. yüzyıldan itibaren artan göçler ve gelenlerin buradaki faaliyetleri bölgenin gelecekteki siyasi haritasını şekillendirmiştir. Ne var ki ilk gelen gruplar hakkında malumat oldukça kısıtlıdır. Bazı Beylerin adları günümüze hiç ulaşamamış bazıları ise çeşitli değişimlere uğramıştır. Şimdiye kadar pek çok eserde Amacur et-Türki şekliyle yaygınlaşan isim kaynaklardaki bilgiler karışıştırıldığında bu telaffuzun Türkçeye uygun olmadığı saptanmıştır. O halde Şam'da en yetkili Türk devlet adamlarından birinin adı ne olmalıdır? Araştırmamız bu meraktan doğan bir hareketin ürünüdür. Müstakil bir çalışmada rastlanmayan bu konu Suriye'deki Türk kimliğinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Emen-Çor'un hayatına dair bilgiler birkaç kaynakla sınırlı olsa da o ve akrabalarının Fergana'dan Mısır'a, Suriye'den Şiraz'a uzanan faaliyetleri dikkat çekmektedir. Çalışmamızın hedefi daha önce farklı konular dâhilinde ele alınan Türk gulâm Emen-Çor ve efradının Türk tarihindeki yerini yad etmektedir. Zira Arap kaynaklarındaki bir takım ham bilgilerin değerlendirilmeye alınmasıyla oluşacak yeni bakış açısı Türklerin Suriye'ye yerleşme çabalarına ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Suriye, Türkmenler, Türkler, Amacur, Emacur, Çor.

A Syrian-Turkic Beg: Emen-Çor and His Companions Abstract

The territory of today's Syria has maintained its importance throughout history. The region, which attracted the attention of the power factors of the period due to its geostrategic location, was exposed to invasions many times.

Geliş Tarihi: 15 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2022.

Atıf Bilgisi: Asım Şişikoğlu, "Suriyeli Bir Türk Beyi: Emen-Çor ve Efradı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 73-82, doi: 10.55773/tda.1073694.

* Doktorant, Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Genel Türk Tarihi Bölümü, Ankara-Türkiye, asimsisikoglu@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7844-4910.

The fact that the Turks settled in the region during their migration has drawn the attention of Turkish history researchers to this geography. From 9th century, increasing immigration and the activities of those who came Syria have shaped the future political map of the region. However, information about first comers is limited. The names of some Beys have never survived, while others have undergone various changes. When the name of Amacur, which has become widespread in the form of Amacur et-Turkî in many works so far, is compared, it has been determined that pronunciation isn't suitable for Turkish. Then what should be the name of one of the most authoritative Turkish statesmen in Damascus? Our research is the product of a movement born of this curiosity. Subject, which isn't encountered in an independent study, is very important in terms of understanding the Turkish identity in Syria. The aim of our study is to commemorate the place of Turkish gulam Emen-Çor in Turkish history. Because a new perspective that will be formed by evaluating some raw information in Arab sources will shed light on the efforts of Turks to settle in Syria.

Keywords: Syria, Turkmens, Turks, Amacur, Emacur, Cor.

Giriş

VIII. yüzyıl sonundaki Suriye coğrafyası, konumu ve kaynaklarıyla stratejik öneme sahipti. Halife Me'mun'a göre Şam, Arapların dünyayı idare ettikleri yerdi.¹ Şam vilayetinin güneyinde; Amman şehri, batısında; Lübnan bölgesi, kuzeyinde; Ba'albek şehri, doğusunda ise Suriye çölleri yer alıyordu.² Bölge hem Müslüman hem Müslüman olmayan halkların hac yolları üzerinde bulunmaktadır. Bilhassa Şam-Der'a-Amman gibi karadan gelinen hac yolunun Şam vilayetinden geçmesi şehrin önemini göstermektedir. Emen-Çor Mu'temid Billah H.231-279/M.845-892 devrin en önemli devlet adamlarından biridir. İbn Asâkir'in verdiği bilgilere göre H. 256-264/870-878 yıllarında valilik görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Saygın ve yetenekli bir asker olarak tanınan Emen-Çor, Şam çevresinde tesis ettiği disiplin ve güvenlik sayesinde hâkimiyetini sürdürebilmiştir. Emen-Çor'un, hâkim olduğu eyaletin yıllık haracı çevresiyle beraber 1.600.000 dirhemi aşmaktaydı. Bu paranın iki misliyle aynı yıllarda Ahmed b. Tolun'un 100.000 kişilik bir orduyu idare ettiği düşünüldüğünde onun önemli kaynaklara sahip olduğunu anlayabiliriz. Emen-Çor'un Şam emirliğinden önce nerede olduğuna dair kaynaklarda net bir bilgiye rastlayamasak da onun Fergana kökenli gulâmlardan olduğuna dair birtakım işaretler vardır. Orta Çağ kaynakları arasında öne çıkan İbn'ül Esir Emen-Çor'dan ilk kez 869-870 yılı olaylarını³ aktarırken bahsetmiştir. Yahya b. Hakan'ın Abbasi yönetiminde vezirlik görevine tevdi edildiği 870 senesinde Emen-Çor'un da tayin edilmesi onun Samerra'da güçlü bağlantıları olduğunu işaret eder.⁴

¹ Taberî, *The History of Al-Tabari An Annotated Translation*, Çev. Joel L. Kraemer, Haz. İhsan Abbas vd., C.32, Newyork 1987, s. 96-98.

² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, Çev. Murat Agan, İstanbul, 2008, s.71-73. ; Ya'kubî, *Kitab el-Buldan*, y.y. 1918, s. 86-88. ; Münir Atalar, "Emir-i Hac", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1998, s.131-133.

³ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Ahmet Ağrakça, C.7, İstanbul 1991, s. 199.

⁴ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s.71-73.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C.7, s. 199.; Ya'kubî, *a.g.e.*, s. 88.; İbn Asâkir, *Tarih-i Medinetü Dimaşk*, C.9, Beyrut 1424, s. 218.; Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 387.

Kaynakların önemli görerek bahsettiği Emen-Çor ve çağdaş beylerin isimlerinin tarihi açıdan tetkik edilmesi önemlidir. Böylece dil bilimcilerin dikkati çekilerek daha doğru isimlendirmeler ortaya çıkacaktır. Emen-Çor (أماجور) isminin muhtelif şekillerine rastlanmaktadır. Kaynak eserlerde okunduğu şeklinin yanı sıra; Anujur, Beni Macur, Bayuncur şekillerine de rastlanmaktadır.⁵ Joseph Marquart, Türkistan coğrafyasındaki Cur-Çor unvanının Arap coğrafyasındaki Türk askerler arasında kolaylıkla tanınabileceğine işaret etmiştir.⁶ Osman Sertkaya, Marquart'ın iddiasını destekler nitelikte ismin "Öme-Çor" olduğu iddia etmektedir. Emel Esin, Zeki Velidi Togan'ı referans göstererek ismin Haşim b. Bani-Çur ile aynı kökten olabileceği değerlendirmesini yapmıştır.⁷ Türk dünyasının önemli şahsiyetlerinden Ebulfez Elçibey ise "Amakor" şeklini ortaya atmıştır.⁸ Yukarıda zikredilen araştırmacıların da gündeme getirdiği üzere Türklerin Türkistan'dan göç etmeden önce aldığı isimlerin Arapça metinlerde karşımıza çıkması olağandır. Yaygın kullanımının "Amacur/Emacur" olmasına karşın devrin diğer Türk gulâmlarının Türkçe adlar alması⁹ göz önüne alındığında buna uygun bir telaffuz daha isabetli olacaktır. Öte yandan daha önce hiç rastlanmamış Amacur veya Öme-Çor gibi önermeler çok olası gözükmemektedir. Bu bilgilerin sonucunda Kitab-ı Dede Korkut'daki "Emen" ismi benimsenmiştir.¹⁰ Dede Korkut, Bügdüz Emen'i Peygamber diyarına gitmiş biri olarak tasvir etmiştir. Bügdüz Emen Üçok beylerinden biri olarak anlatılmışsa da yine Kitab-ı Dede Korkut'un bazı hikâyelerinde Bozok beyleriyle beraber tasvir edilmiştir.¹¹ Burada dikkat çeken bir diğer husus ise Emen Bey Üçok kolunun Bügdüz oymağına bağlı gösterilmesidir. XVI. yüzyılda Suriye'nin Hama sancağında 65 nüfuslu bir Bügdüz oymağı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Hikâyelerde hatırası yâd edilen Emen-Çor'un boyunun beş yüzyıl sonra da Suriye'de yaşıyor olma ihtimali ismin bu kullanımı hakkında önemli bir dayanak olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan bu yüzyıllarda Türklerin konuştuğu üstün dil hakaniye lehçesiydi fakat bölgeye ilk gelenler günlük Oğuz ağzını kullanmaktaydı.¹² Emen ismi yanında görülen "Çor" unvanı bu devirde sıkça gördüğümüz Türkistan kökenli askerî unvandır.¹³ Bu konuda çağdaş isimlere örnek olarak;

⁵ Muhammet b. Yusuf el-Kindî, *Kitab'ul Vulat ve'l Kitab'ul Kudat*, Beyrut 1908, s. 215.

⁶ Joseph Marquart, *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'ic*, Berlin 1901, s. 300-303.

⁷ Emel Esin, "Mushaf Hattatlığı ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalara Dair", *İslam Tetkikleri Dergisi*, S.8, İstanbul 1984, s. 1-4.

⁸ Ebulfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, İstanbul 1997, s. 67.

⁹ Abbasi devrinde önemli idari vazifeler üstlenmiş kişilerden; İshak b. Kayıgılı, Otamış, Kuftehir, İsmail b. Bülbül/Balbal, Takşa, Tuğhan, Ömer b. Sima gibi isimler öne çıkmaktadır.

¹⁰ Bu konuda Dede Korkut'un Bügdüz Emen'i tarif şeklide çalışmamızdaki öneriyi desteklemektedir. Bkz.: Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 113. "varıp peygamberin yüzünü gören, Oğuzda sahibesi olan... Bügdüz Emen". Ayrıca diğer isimlendirmeler için; أماجور el-Mesudi, *Muruc' Ez-Zeheb ve Maadin el-Cevher*, C.4, 2005 Beyrut, s.169.; أماجور İbn Asâkir, *a.g.e.*, C. 9, s. 219.; أماجور Kindî, *a.g.e.*, s.218.

¹¹ Faruk Sümer, "Bügdüz", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 483.

¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2014, s.439.

¹³ Saadetin Gömeç, "Kök Türkçe Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Edem*, C. 12, S. 36, Ankara 2000, s. 934.

Abbas b. Haşim b. Bani-Çor (H.170-218/M.813-833), İhşid Hanedanlığı'nın kurucusu Muhammed b. Togac'ın oğlu Ebu'l Kasım Unû-Çor veya Anu-Çor ve Astronom Ebu'l Kasım Abdullah b. Emen-Çor örnek gösterilebilir.¹⁴

Siyasi Hayatı

Emen-Çor'un siyasi hayatına dair malumatımızın yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Onun siyasi faaliyetlerini kaynakların ara satırlarından bulmak mümkündür. Bu kaynaklara göre; Emen-Çor, Şam'a askerleri ile geldikten sonra ilk işi bölgenin eski valisi İsa b. Şeyh'in isyanı ile uğraşmak olmuştur. Kalabalık bir grupla gelen İsa b. Şeyh'in oğlu Mansur Şam'ı kuşatmıştır. Muhasara şiddetlenince Emen-Çor ve efradı şehri terk etmeye mecbur kalmış sonra başka bir Türk gulâm Zafer b. Yaman'ın yardımıyla Mansur'u öldüren Emen-Çor Şam'ı yeniden ele geçirmiştir. Bu hadise Taberi'nin kayıtlarında biraz daha farklı şekilde; İsa b. Şeyh'in komutanlarından Ebu'l Şehba'nın Emen-Çor'u şehirden çıktığı esnada gafil avladığını ancak Emen-Çor'un takriben 200-300 askeriyile Ebu'l Şehba'nın 2000 kişilik ordusunu bozguna uğratarak muzaffer olduğu anlatılmaktadır.¹⁵ Emen-Çor, Abbasi Halifesi el-Muzaffer tarafından Ahmed b. Tolun'u saf dışı bırakmak için Mısır valiliği görevine atanmış, muhtemel ondan çekindiği için bu görevi kabul etmemiştir.¹⁶ Kaynaklarda bundan sonra Emen-Çor'un ölümüne kadar Şam'ın sessiz bir dönem geçirdiği görülmektedir. Aslında bu sessizliğin nedeni cereyan eden diğer hadiselerin kaynaklar bakımından daha dikkat çekici bulunmasıdır. Mesela Abbasi hilafetini uzun süre uğraştıran Zenc İsyanı aynı zamanda ülkede pek çok karışıklığa neden olmuştur.¹⁷ Diğer yandan Emen-Çor'un kendi başına bir devlet ve ikbâl sahibi olmadığı için kaynakların ilgisine mazhar olamadığı düşünülmektedir. Fakat onun disiplin ve idaresiyle alakalı oldukça mühim ve daha önce herhangi bir tenkit araştırmada karşılaşılmayan bir olayın izahı mecburiyet arz etmektedir. İslam tarihçilerinin Ben-i Kaynuka adlı Yahudilerin göç ettirilme hadisesi sebebiyle bahsettiği Ezriat'a¹⁸ Emen-Çor'dan mektup götüren askerlerden biri buradan sonraki durağı Yermük'te bedevi Araplardan biriyle karşılaşmıştır. Bedevi, askerın kıyafetinden tutup çekiştirirken saç ve sakalından bir tutam koparmıştır. Asker, Şam'a geri dönüp hikâyesini anlattığında Emen-Çor sinirlenerek bölgeye bir casus yollamıştır. Asıl hedefi bedevinin kimliğini tespit etmek olan casus aynı zamanda olayın gerçekleştiği köydeki çocuklara öğretmenlik yapmakla vazifelendirilmiştir. Burada geçirdiği altı ayın sonunda köyün dışında görülen bedevi posta kuşları vasıtasıyla

¹⁴ Ya'kubî, *Tarihü Ya'kubî*, C.3, Beyrut 2010, s. 416-417.; İbn Hallikan, *Kitab-ı Vefayat'ül Ayan*, Çev. Mac Guckin De Slane, C.1, Paris, s. 105-108.; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2. Basım, İstanbul 1970, s. 435; Marquart, *a.g.e.*, s. 300-303. ; Emel Esin, *a.g.m.*, s.1-4.; İbn el-Nedim, *El-Fihrist*, Beyrut t.y., s. 390.

¹⁵ Taberi, *a.g.e.*, C.36, s.116. ; İbn'ül Esir, *a.g.e.*, c. 7, s.199.; Mathew S. Gordon, *The Breaking of A Thousand Swords : A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork 2001, s. 251.

¹⁶ Elçibey, *a.g.e.*, s. 73 .

¹⁷ Ya'kubî, *a.g.e.*, C.3, s. 474.; İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C.7, s. 199.; Taberi, *a.g.e.*, C. 36, s. 116.

¹⁸ Ezriat şehrinin Emen-Çor'un iktalarından olup olmadığı bilinmemektedir.

bildirilmiştir. Süratle gelen Emen-Çor bedeviyi de alarak Şam'a dönmüş soruguya çekilen bedevi her ne kadar hadiseyi hatırlamadığını, o esnada sarhoş olduğunu söylese de Emen-Çor çağırıldığı berbere adamın kaş ve kirpikleri de dâhil vücudundaki tüm tüyleri yoldurmuştur.¹⁹ Ardından dört yüz kere kırbaçlatarak hapsedmiştir. Adamın her gün sırayla önce elleri, sonraki gün dizleri kesilmiş en sonunda boynu vurularak öldürülmüştür. İbn Asâkir tarafından aktarılan bu hikâyenin pek çok açıdan doğru olduğuna şüphe yoktur. Kutadgu Bilig'te de gördüğümüz yönetim kaidesi: "Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa kayalık ve taşlık dahi olsa hep düzene girer" şeklindedir. Aynı dönemlerde isyanlarla baş etmekte zorlanan diğer Türk olmayan valilere karşın Emen-Çor'un hâkimiyetini sürdürmesi onun Türk yönetim felsefesini uygulamasıyla ilgili görünmektedir. Ayrıca yukarıda zikredilen hadisede de görüldüğü üzere Orta Çağ Türk devletlerinde saç-sakal kesme gibi tahkir edici cezalar son derece yaygındır.²⁰ Bozkır töresinin Suriye coğrafyasında izlerini görmek mümkündür. Memlükler döneminin ilk yıllarında dahi Uygurca yazı ile diplomatik yazışmaların yapıldığına dair izler vardır. Türklerin Türkistan anılarının çok eski olmadığı ilk dönemlerde bu an'aneler daha fazla hatırlanmaya yatkındır.²¹ Mesela askerin posta işiyle meşgul olduğu sırada rahatsız edilmesi üç asır sonra oluşacak Cengiz Yasası'nda ciddi bir suç olarak nitelendirilmiştir. Eski Türk an'anelerinde de yol kesmenin hükmü ölümdür.²² Buna en yakın örnek Gerdizi'nin Dokuz Oğuz Türklerinden aktardığı bir hadisede görülmektedir. Hırsızlık yapan kişinin elleri, ayakları bağlandıktan sonra 200 kırbaç atılmış, meydanlarda teşhir edildikten sonra kulakları, burnu ve elleri kesilmiştir; "Bunu görün, yaptığını yapmayın" şeklinde halk uyarılmıştır.²³ Şer'i kanun perspektifinde de yol kesmek ve bozgunculuk sert cezalarla karşılık bulmuştur.²⁴

İbn'ül Esir'den öğrendiğimize göre Emen-Çor 878 yılında vefat etmiştir.²⁵

Emen Bey'den Sonra Aile Üyelerinin Durumu

Suriye coğrafyası 868 tarihinden itibaren Ahmed b. Tolun'un iktasına geçmiştir. Emen-Çor'un ölümünden sonra İbn Kifti'nin adını Ali b. Emen-Çor²⁶ olarak verdiği oğlunun iktaları devralmasını istemiştir. Ne var ki Ahmed b.

¹⁹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, C. 9, Beyrut 1990, s. 218-220

²⁰ Fedâ Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, Ankara 1995, s. 46.

²¹ Bu devirden sadece 30 sene evvel Afşin Bey'in yargılaması sırasında Afşin mektuplaşmalarında Öz Türkçe kullandığını ve Türkistan'da yaşayan tebası ile ilişkilerinin hala eski an'anelere göre devam ettiğini bildiriyordu. Bkz.: İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C. 6, s. 450.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 2005, s. 292.

²³ Gerdizi, "Gardizi's Two Chapters on the Turks", Çev. A.P. Martinez, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, S. 2, Weisbaden 1982, s.134-135.

²⁴ İbn Asâkir, *a.g.e.*, C.9, Beyrut 1990, s. 218-220.; İ. Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *AÜHFD*, C52, S.1, s. 167-181.; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Haz. M. Altay Köymen, Ankara 1999, s.10.; Fethi Gedikli, "Yasa", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 337-339.

²⁵ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C. 7, s. 263.

²⁶ İbn Kifti, *Tarihu'l Hukema*, Liepzig 1903, s. 289.

Tolun'un hâkimiyeti ele geçirmesi durumu tersine çevirmiştir. Şam'a doğru yola çıkan Ahmed b. Tolun'u Filistin'in Remle şehrinde Emen-Çor'un oğlu Ali karşılayarak itaat etmiştir. Çünkü iktanın asıl sahibi babası değildi. Ahmet b. Tolun, Emen-Çor'un ismi malum olmayan bir kızı ile evli idi. Bu akrabalık sayesinde Şam Valiliği Emen-Çor'a ikram edilmişti. İbn'ül Esir'in aktardığına göre tabisini üzmeyen Ahmed b. Tolun kendisini karşılayan Ali b. Emen-Çor'a Remle'yi başışlayarak Şam'a ilerlemiştir. Ahmed b. Tolun Emen-Çor'a bağlı ismi bilinmeyen diğer Türk iktâ sahiplerinin de yerlerinde kalmasına müsaade ederek bölgeyi barış içinde ele geçirmiştir.²⁷ Kaynaklarda konuyla ilgili muhtelif anlatılar vardır. Lakin konumuz çerçevesi dışında kaldığı için tafsilatlı açıklamaya lüzum görmedik. Ali b. Emen-Çor'un aslında Şam'da bulunduğu ve zayıf kişilik özellikleri sebebiyle bölgeyi elinden kaçırdığı, yeni bir iktaya da mazhar olmadığı bu iddialar arasındadır.²⁸ Bu durumda Remle'ye gönderilmesi bir sürgün olarak yorumlanmıştır. Nitekim bu konu tarihsel açıdan sorgulamaya müsaittir. Eğer bu görüş doğru olsaydı Ali b. Emen-Çor'un Remle'de kalması beklenirdi. Fakat durumun aksini kaynaklardaki anlatılardan görmek mümkündür. Ahmed b. Tolun tüm işlerini tamamladıktan sonra Suriye'yi azatlı kölesi Lü'lü'e bırakmıştır. Ali b. Emen-Çor'un Ahmed b. Tolun'un komutanlarından biri olarak görüldüğü, yaşamının Mısır ve Suriye arasında devam ettiğine dair bilgiler de dikkat çekmektedir. Ali b. Emen-Çor'un adı hem alimler arasında hem de İbn Tolun'a Mısır'ı elinde tutması için yardım eden komutanlar arasında geçmektedir. Yani Emen-Çor ailesinin uğradığı inkıraz siyasi saha ile sınırlı kalmıştır. İlerleyen süreçte farklı alanlarda bölgenin ileri gelen ilim adamlarından olmuşlardır. Ali b. Emen-Çor'u Türk- İslam medeniyeti sahasında önemli kılan bir başka husus ise Buhara'da Türklerin yazdığı tahmin edilen en eski Kufî Mushaf'larından biri olan "*Amacur Mushaf*" dır. Bu mushaf bugün Kahire'de Amr b. Âs Camii'de mahfuzdur. Mushafı vakfeden kişi ise Emen-Çor'un oğlu Ali'dir. Diğer yandan Mushaf'ın Mısır'a sonradan gittiğini düşünmek makul bir öneridir.²⁹ Aynı soydan olsa da kan bağıının tam bilinmediği diğer bir akraba ise Ebu'l Kasım Abdullah b. Emen-Çor da İbn el-Nedim'in meşhur eserinde yer almıştır. Burada ismi İbn Emen-Çor şeklinde geçmektedir. Ona ait bilinen pek çok eser vardır. Ebu'l Kasım isimli bir oğlu ve Muffih b. Yusuf isminde bir de kölesi vardır. Emen-Çor soyunda Ali b. Emen-Çor ismi oldukça mükerrirdir. Emel Esin bu kişilerin kardeş veya torun olabileceğinden bahsetmiştir. Bu kişilerin astronomik ölçümleri ve diğer ilmi çalışmalarını beraber yaptığı bilinmektedir. Yaşadıkları yerler kesin olarak bilinmese de Bağdad ve bir süre Şiraz civarında buldukları tahmin edilmektedir.³⁰

²⁷ İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C.7, s. 263.

²⁸ Abdullah bin Muhammed el-Medini el-Belevî, *Siretu Ahmed bin Tulun*, Kahire t.y., s. 245-246.

²⁹ el-Belevî, *a.g.e.*, s.245.

³⁰ İbn Kiftî, *a.g.e.*, s.289; Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s. 141-143. ; Esin, *a.g.m.*, s.1.; Bkz.: İbn Emen-Çor'un eserleri; Kitab'ul Fenn, Kitab'u'z-Zic Maruf bil Halis, Kitabuz-Zad el-Misafir, Kitabü Zic Maruf bil-Muzannar, Kitab'u Zic Maruf bil-Bedi, Kitab'u'z-Zic Maruf bil-Sindhind, Kitab'u'z-Zic Maruf bil-Mumerrat.; Ferruh Müftüoğlu,

Suriye’de mukim bu ailenin fertleri hakkında bunlardan başka kaynaklarda malumat yoktur. Erişilen bilgilere istinaden Emen-Çor’un Bağdat üzerinden önce Suriye’ye geldiğini, aile fertlerinin bir kısmının Suriye ve Mısır’da kaldığı ve bir müddet Suriye’de bulunduktan sonra Bağdat’a geri göçtüğünü söylemek mümkündür. İbn Emen-Çor, astronomi gözlemlerinin bir kısmını 885’te Bağdat’ta gerçekleştirmiştir. Bu da Ahmed b. Tolun’un ölümünden bir yıl sonraya tekabül eder ki Emen-Çor efradının bir kısmının Suriye’deki karışık ortamdan göçmesini son derece makul göstermektedir. Suriye Türklüğünün nüvesini oluşturmada önemli yer tutan bu ailenin siyaset dışında astronomi, matematik, edebiyat gibi çeşitli alanlardaki eserleri oldukça mühimdir.

Sonuç

Selçuklu Devleti’nden günümüze kadar Suriye ve çevresindeki devletler içerisinde geniş bir Türk kitlesi mevcudiyetini koruyagelmıştır. Malazgirt ile başlayan Anadolu’daki Türk yerleşiminin aksine Suriye’deki Türk yerleşimi daha farklı bir zaman çizgisine sahiptir. Bu çalışma vesilesiyle kaynaklara yansıyan Suriye’deki ilk Türk yerleşiminin Emen Bey ile gerçekleştiği söylenebilir. Dönem kaynaklarına göre Emen-Çor yanında ailesi ve bin kişilik Türk gulâmlarıyla Şam ve Şam vilayetine bağlı iktalara yerleşmiştir. Doğrudan bahsedilmese dahi bu kişilerin maişetleri iktalarla karşılandığı açıktır. İkt sahiplerinin Türk olması ve daha önce gelenlerin aksine bölgeye yerleşmelerine bakılacak olursa bu bölgenin demografik değişimi için önemli bir mil taşıdır. Fakat bunların ne ilk ne de son gelenler olduğunu söylemek yanlıştır. Zira onlardan önce gelen ikta sahiplerinin bölgeye ulaştığı sabit olmakla birlikte yerleşip yerleşmedikleri şüphelidir. Emen-Çor ve efradının iskânını önemli kılan olay kendinden sonra Tolunoğlu hâkimiyetine zemin hazırlamasıdır. Hâdiselerde isimleri geçmese de Suriye’ye ikta sahipleri sıfatıyla yerleşen ilk Türk gulâmların bu aile etrafında birleşmesi Emen-Çor’u önemli hale getirmektedir. Bu çalışma ise Emen Bey’in biyografisi çerçevesinde Türk yerleşimlerinin bir portresini çıkartmıştır. Bu portreye göre Abbâsi gücünün tamamen yok olmadığı bu dönemde bazı Türk beyleri kendileri ve ailelerini bilinenin aksine Bağdat dışında ikamet ettirmişti. Emen Bey bunlardan sadece biriydi. Aynı tarihlerde Ahmed b. Tolun Mısır’da, Sâcoğulları Azerbaycan’da görece bağımsız alanlar oluşturuyorlardı. O halde Emen-Çor başta olmak üzere bu yerleşim hareketleri bölgesel Türkleşmeye katkı sunan öncüller olarak değerlendirmek gerekir. Bu sayede Suriye’deki Türk yerleşimlerini köklü ve kesin şekilde başlatılabilecek tarihsel bir noktayı araştırmacıların önerisine sunuyoruz. Yeni çıkacak tarihi kanıtların öncülüğünde daha fazla bilginin araştırmayı doğrular nitelikte olacağını ummaktayız.

“İbn Emâcür”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999, s. 476.; Şemsettin Sâmî, *Medeniyet-i İslamiyye*, İstanbul 1999, s. 42.; J. Vernet, “İbn Amadjur” *The Encyclopaedia of Islam*, C.3, London 1986, s. 703.; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*, Ankara 1988, s. 101-103.

Kaynakça

- ABDULLAH BİN MUHAMMED EL-MEDİNİ EL-BELEVİ: *Siretu Ahmed bin Tulun*, Kahire tarihsiz.
- AKBULUT, İ.: "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *AÜHFD*, C52, S.1, s.167-181.
- AKTAN, Ali: "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s.387-388.
- ARIK, Feda Şamil: "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.17, S. 28, Ankara 1995, s.1-50.
- ATALAR, Münir: "Emir-i Hac", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1998, s.131-133.
- BİLİNİR, Sedat: "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Sugur-Eş'şam Sınır Hattının Halep'e Gerilemesi Süreci ve Türklerin Bölgedeki Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.3, S.6, 2016.
- BOSWORTH, C.E.: *The New Islamic Dynasties - A Chronological and genealogical manual*, Edinburgh 1996.
- EL-MESUDİ: *Muruc' Ez-Zeheb ve Maadin el-Cevher*, C.4, 2005 Beyrut.
- ELÇİBEY, Ebülfez: *Tolunoğulları Devleti(868-905)*, İstanbul 1997.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2014.
- ESİN, Emel: "Mushaf Hattathğı ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalara Dair", *İslam Tetkikleri Dergisi*, S. 8, İstanbul 1984, s. 1-4.
- GEDİKLİ, Fethi: "Yasa", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul 2013, s. 336-340.
- GERDİZİ, "Gardizi's Two Chapters on the Turks", Çev. A.P Martinez, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, S. 2, Weisbaden 1982, s. 134-135.
- GORDON, Mathew S.: *The Breaking of A Thousand Swords : A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork 2001.
- GÖMEÇ, Saadetin: "Kök Türkçe Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Edem*, C.12, S.36, Ankara 2000, s.929-946.
- İBN ASAKİR: *Tarih-i Medinetü Dımaşk*, C.9, Beyrut 1424.
- İBN EL-NEDİM: *El-Fihrist*, Beyrut tarihsiz.
- İBN HALDUN: *Tarihü İbn Haldun*, Haz. Sehil Zekkar ve Halil Şehade, C.3, Beyrut 2000.
- İBN HALLİKAN: *Kitab-ı Vefayat'ül Ayan*, Çev. Mac Guckin De Slane, C.1, Paris.
- İBN HURDAZBİH: *Yollar ve Ülkeler*, Çev. Murat Agarı, İstanbul, 2008.
- İBN İYÁS: *Bed'ü'u'z-zühur fi vekâ'i'i'd-dühür*, Tashih: Muhammed Mustafa, C.1, Kahire 1984.
- İBN KİFTİ: *Tarihu'l Hukema*, Liepzig 1903.
- İBN MİSKEVEYH: *Tecâribu'l-umem ve te'âkibu'l-himem*, Tashih: Seyyid Kesruvi Hasan, C. 4, Beyrut 2003.
- İBNÜ'L-ESİR: *El-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Ahmet Ağrakça, C.7, İstanbul 1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ankara 2005.
- MARQUART, Joseph: *Eransahr nach der Geohrapie des Ps. Moses Xorenac'ic*, Berlin 1901.
- MUHAMMET B. YUSUF EL-KINDİ: *Kitab'ul Vulat ve'l Kitab'ul Kudat*, Beyrut 1908.
- MÜFTÜOĞLU, Ferruh: "İbn Emâcür", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999, s. 476.
- NİZAMÜ'L-MÜLK: *Siyasetname*, Haz. M. Altay Köymen, Ankara 1999.
- SAYILI, Aydın: *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*, Ankara 1988.
- SUYÜTİ, Celâleddin: *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015.
- SÜMER, Faruk: "Bügdüz", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1992, s.483.
- ŞEMSETTİN Sâmî: *Medeniyet-i İslamiyye*, İstanbul 1999.
- TABERİ: *The History of Al-Tabari An Annotated Translation*, Çev. Joel L. Kraemer, Haz.Ihsan Abbas vd., C.32, Newyork 1987.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2. Basım, İstanbul 1970.
- VERNET, J.: "İbn Amadjur" *The Encyclopaedia of Islam*, C.3, London 1986, s.703.
- YAKUBİ: *Kitab el-Buldan*, Yayın yeri yok 1918.
- YAKUBİ: *Tarihü Ya'kubî*, C.3, Beyrut 2010.
- YILDIZ, Hakkı Dursun: "Ahmed b. Tolun", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s.141-143.

Extended Abstract

A Syrian-Turkic Beg: Emen-Çor and His Companions

The territory of today's Syria has maintained its importance throughout history. The region, which attracted the attention of the power factors of the period due to its geostrategic location, was exposed to invasions many times. The fact that the Turks settled in the region during their migration has drawn the attention of Turkish history researchers to this geography. In the 9th century increasing immigration and the activities of the nomads have shaped the future political map of the region. However, information about first comers is very limited. The names of some Beys have never survived, while others have undergone various changes. When the information in the sources of the name, which has become widespread in the form of Amacur et-Turkî in many works so far, is compared, it has been determined that this pronunciation is not suitable for Turkish. So, what should be the name of one of the most authoritative Turkish statesmen in Damascus? Our research is the product of this curiosity. This subject, which has not been found in an independent study, is very important in terms of Turkish identity in Syria. Emen-Çor, which we find more appropriate to use in the light of the exceptional sources of Turkish history, is one of the Turkish Beys known as the Syrian Governor. Although the information about his life is limited to a few sources, the activities of Emen-Çor and his relatives from Fergana to Egypt, from Syria to Shiraz draw attention. After Ahmed b. Tolun established his dominance, his family members, who were less visible in the political field, gained respect among the prominent scholars of the region. The name of one of the oldest Kufic mushafs is the Amacur Mushaf.

The aim of our study is to commemorate the place of Turkish gulam Emen-Çor and its people in Turkish history, which has been discussed within different subjects before. Because a new perspective that will be formed by evaluating some raw information in Arab sources will shed light on the efforts of Turks to settle in Syria.

On the other hand, the fact that a source that has not been mentioned before by other historians is included in this research has reinforced its originality. Although the information given by Ibn al-Asakir about Emen-Çor is limited, it has brought a new perspective to our study. This originality proves that the Syrian Turks actually established dominance in Syria in a very early period as iqta owners. But this does not come from the notion that they constitute the majority. It can be likened to the dominance of regions such as India and China, where Turks are a minority.

At this point, giving brief information about Emen-Çor will be the basis for understanding the subject. Emen-Çor is one of the most important statesmen of the period. According to the information given by Ibn Asakir, it is understood that he carried out the duty of governor in 870-878. Emen-Çor, known as a respected and talented soldier, was able to maintain his dominance thanks

to the discipline and security he established around Damascus. The annual tribute of the province that Emen-Çor dominated, together with its surroundings, exceeded 1,600,000 dirhams. Considering that Ahmed b. Tolun commanded an army of 100,000 in the same years, with twice this amount, we can understand that he had important resources. Although we cannot find any clear information about where Emen-Çor was before the Damascus, there are some indications that he was one of Fergana Turks origin. Ibn al-Athir, who stands out among the medieval sources, mentioned himself for the first time while describing the events of 869-870. The appointment of Emen-Çor in 870, when Yahya b. Hakan was entrusted to the post of vizier in the Abbasid administration, indicates that he had strong connections in Samarra. These connections were not only in Baghdad. He was also Ahmed b. Tolun's father-in-law. Thanks to this marriage bond, he continued to be the governor of Damascus. In this way, Emen-Çor's son was found in the palace of Ahmed b. Tolun's son Abbas after his father died. As far as we understand from this closeness, he had strong connections with the Tolunoglu palace. But it could not turn it into a political power.

There is no information about the members of this family residing in Syria in sources other than our study. Based on the information available, it is possible to say that Emen-Çor first came to Syria via Baghdad, some of his family members stayed in Syria and Egypt, and after staying in Syria for a while, he migrated back to Baghdad. One of his family members called Ibn Emen-Çor made some of his astronomical observations in Baghdad in 885. This corresponds to a year after Ahmed b. Tolun's death, which makes it very reasonable that some of the Emen-Çor people migrated from the mixed environment in Syria. The works of this family, which has an important place in forming the core of Syrian Turkish culture, in various fields such as astronomy, mathematics and literature, apart from politics, are very important. Although their names are not mentioned in the events, we guess that the first Turkish gulams who settled in Syria as iqta owners united around this family, and for this reason, we hope that more information will confirm our research under the leadership of new historical evidence.

XII.-XIII. YÜZYILDA AHLAT'IN COĞRAFÎ VE SİYASÎ SINIRLARI*

Emin DALMIŞ**

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ahlat, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla dağlık ve zorlu bir iklime sahip olmasına rağmen tarihin eski dönemlerinden itibaren ulaşım yollarının kavşağında bulunması gibi etkenlerden dolayı stratejik önem arz etmiştir. Şehrin kurucuları olarak bilinen Urartuların ardından Ahlat, birçok devlet ve kavim tarafından sürekli yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Şüphesiz Ahlat'ın coğrafi konumu sahip olduğu bereketli topraklar ve bol miktarda su kaynaklarının olması bundaki önemli nedenlerdendir. Şehir, Türklerin Anadolu'ya giriş kapısı olması bakımından da çok önemli bir yere sahiptir.

XII. yüzyılda Sökmenli (Ahlatşahlar) beyliğinin başkenti olan Ahlat, siyasi ve ticari bakımdan en müreffeh olduğu devirdir. Bu beyliğin bir asırdan uzun süren hâkimiyeti sırasında Ahlat'ın siyasi sınırlarının bir ülke derecesinde genişlemiş olması son derece dikkat çekicidir. Uzun süren taht kavgaları ve tecrübeli devlet adamlarının idare edemediği Sökmenli hanedanlığına Eyyübîlerin doğu kolu son vermiştir. Eyyübîler de şehrin siyasi sınırlarını çok geniş bir alana ulaştırmışlardır. Bu çalışmada Ahlat'ın Orta Çağ'da coğrafi konumunun stratejik önemine dikkat çekilerek, siyasi sınırları harita üzerinde gösterilecektir. Ayrıca XII.-XIII. yüzyılda Ahlat'a bağlı şehir, belde ve kale gibi başka yerleşim yerleri Orta Çağ kaynaklarının işaret ettiği doğrultuda haritada belirtilecektir.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Ahlat, Şehir, Sökmenli, Eyyübî.

Geliş Tarihi: 5 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 10 Mart 2022.

Atıf Bilgisi: Emin Dalmış, "XII.-XIII. Yüzyılda Ahlat'ın Coğrafi ve Siyasi Sınırları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 83-100, doi: 10.55773/tda.1068704.

* Bu makale "Ortaçağda Ahlat", Adıyaman Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında 2021 yılında yapılan doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Dr., dalmisemin@gmail.com. ORCID: 0000-0003-2024-5120.

The Geographical And Political Borders Of Ahlat In The 12th And 13th Centuries

Abstract

Although Ahlat, located in the Eastern Anatolia Region, has a mountainous and harsh climate due to its geographical location, it has been of strategic importance due to factors such as being at the crossroads of transportation roads since ancient times. After the Urartians, who are known as the founders of the city, Ahlat has been used as a permanent settlement by many states and tribes. Undoubtedly, Ahlat's geographical location, fertile lands and abundant water resources are among the important reasons for this. The city has a very important place in our history as it is the entrance gate of the Turks to Anatolia.

Ahlat, which was the capital of the Sokmanids (Ahlathsahts) principality in the 12th century, was the most prosperous in terms of politics and trade. During the rule of this principality for more than a century, it is extremely remarkable that the political borders of Ahlat expanded to the level of a country. The eastern branch of Ayyubids put an end to the Sokmanids dynasty, which could not be managed by long-lasting throne fights and experienced statesmen. Ayyubids also extended the political borders of the city to a very wide area. In this study, by drawing attention to the strategic importance of the geographical position of Ahlat in the Medieval, its political borders will be shown on the map. In addition, other settlements such as cities, towns and castles connected to Ahlat in the 7th and 8th centuries will be indicated on the map in the direction indicated by the Medieval sources.

Keywords: Medieval, Ahlat, City, Sokmanid, Ayyubid.

Giriş

İlk Çağ ve Orta Çağ coğrafyacıları bir bölgenin sınırlarını genelde doğal unsurlara göre tayin etmişlerdir. Ahlat'ın içinde olduğu Ermeniye bölgesi, kaynaklardaki anlatımda çeşitlilik gösterebilmektedir. Antik dönemde büyük ve küçük olarak ayrılan Ermeniye'nin sınırları, batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kür ırmağına kadar uzanır.¹ Coğrafyacı Strabon'a göre Ermeniye'nin doğusu Media, batısı Kapadokya, kuzeyi İberya ve güneyi ise Suriye'dir.² M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Pers-Grek savaşına katılan ünlü Yunan felsefeci ve komutan Ksenophon, İran'dan dönerken ordusunu Van Gölü'nün kıyı hattından geçirmiştir. Bu sırada savaş ve yolculuk anılarını kaleme aldığı eserinde Van Gölü Havzası'nın coğrafi ve idarî yapısı hakkında dikkate değer detaylar vermiştir. Bölgenin yüksek dağlarla çevrili sarp, yerleşim birimlerinin de küçük köylerden oluşan farklı bir yapısı olduğunu, ancak halkın bu olumsuz duruma rağmen müreffeh ve mamur yaşadığını belirtmektedir.³

¹ Herodotos, *Tarih*, 8. bs, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 97, 403, 405; Karl Maximilian Streck, "Ermeniye", IV, *İA*, İstanbul 1988, s. 323.

² Strabon, *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987, s. 3, 12-15, 26, 40, 45, 285.

³ Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 127; Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

Bereketli Van Gölü Havzası bilhassa Pers ve Roma devletleri arasında yüzyıllar süren savaşların yaşandığı coğrafya olduğundan ya muzaffer devletin egemenliğine geçmiş ya da devletlerarasında tampon bölge olmak suretiyle bölünmüştür. Antik Çağ ve Orta Çağ'da Doğu-Batı istikametindeki ticarî ve askeri sefer yolculukları nehir ve vadi yataklarında, su kaynaklarının yakınlıklarında gerçekleşmekteydi. Söz konusu güzergahlardan birisi de Ahlat'ı da içine alan Van Gölü'nün kuzey kıyısından geçen yoldu.⁴ Bölgenin stratejik konumu ve göç yolları üzerinde olması münasebetiyle siyasi, sosyal ve ekonomik coğrafyasının arka planında başta Kafkasya ve İran olmak üzere, Suriye ve Mısır'a kadar geniş bir alanı etkilemiş olması dikkate değerdir.⁵ Dolayısıyla bölgenin bu durumu antik devirde Romalılar ile Persliler, Orta Çağ'da ise Bizanslılar ile Sasaniler arasında bitmek bilmeyen hâkimiyet mücadelelerini beraberinde getirmiştir.

Müslümanların marifetiyle Sasanilerin inkıza uğramasının (29/651) ardından Ermeniye Bölgesi Müslümanların hâkimiyetine geçmiş ve artık Ahlat ile çevresi Hristiyan – İslâm mücadelesinde önem kazanan sınırı teşkil etmiştir. Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Ahlat'ın bir daha elden çıkmaması, Anadolu'daki ilk İslâm şehirlerinden biri olmasını sağlamıştır. Makalemizde ele aldığımız şehrin siyasi sınırlarının tarihsel süreç içerisinde çeşitli değişiklikler yaşadığı görülmektedir. Şehrin coğrafi konumu ve ikliminin tarımsal faaliyetlere elverişli olması burayı her dönem cazip kılmıştır. Ayrıca Ahlat'ın bazı İslâm kaynaklarında "ülke" olarak anılması siyasi sınırlarını göstermesi açısından önemlidir.

1. Ahlat'ın Coğrafi Konumu

Günümüzde Bitlis ilinin bir ilçesi olup bağlı bulunduğu ile 68 km uzaklıkta bulunan Ahlat, Van Gölü Havzası'nda, Yukarı Murat Van bölümündedir. İlçenin coğrafi koordinatları 38° güney, 42° doğu konumunda olup, deniz seviyesinden yüksekliği 1750 metre, yüz ölçümü ise 1044 kilometrekaredir.⁶ Ahlat, Yukarı Murat Havzası, Muş Ovası ve Sütey Yaylası gibi doğal sınırlarla çevrilidir. Güneyinde Tatvan ilçesi, güneydoğusunda Van Gölü,⁷ batısında Güroymak ilçesi, doğusunda Süphan Dağı ve Adilcevaz ilçesi, kuzeyinde Malazgirt ve kuzeybatısında ise Bulanık ilçeleri yer almaktadır.⁸ İlçe, sönmüş iki

⁴ Strabon, *a.g.e.*, s. 28.

⁵ Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 49.

⁶ Kenan Arıncı, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 109, İstanbul, 1997, s. 110-111; Arıncı, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Mehmet Bilen, Veyssel Gürhan, Ercan Gümüş, Bildiriler Kitabı, İstanbul 2008, s. 745-747.

⁷ Gölün adı Ortaçağ'da İslâm coğrafyacıları tarafından Ahlat Gölü veya Erciş Gölü olarak kaydedilmiştir. Bkz. Ebû'l-Fidâ, İmadüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850, s. 289; İbn Said el-Mağribî, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan 1958, s. 104.

⁸ Streck, *a.g.e.*, I, s. 160; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990, s. 47.

volkanik dağ olan Süphan ve Nemrut arasında,⁹ Doğu Anadolu Bölgesi'nin mümbit bir ovası üzerinde kurulu halde olup Van Gölü'ne nazır, gölden dağlık alanlara doğru uzanan geniş bir plato halinde dokuz mahalleden oluşmaktadır.¹⁰ Ahlat, kıyasına kurulmuş olduğu Van Gölü ve Nazik Gölü'nün arasındadır. Yöre halkı için önemli bir tatlı su gölü olan Nazik Gölü, Bitlis il sınırlarında, Ahlat'ın kuzeybatısında bulunur. Yöre halkı gölden çıkardıkları balıkların bolluk ve bereketinden dolayı bunları başka yerlere de satarlar.¹¹ Van Gölü Havzası'nın genelinde görülen karasal iklimin aksine ilkbahar (% 40.1) ve kışları (% 28.5) yağışlı, yazları da kurak geçen Ahlat, arz ettiği karakter itibarıyla Akdeniz iklimine yakın bir konumda yer almaktadır.¹²

Orta Çağ'da Küçük Ermeniye (ya da dördüncü Ermeniye¹³) bölgesinin en büyük ve mamur şehirlerinden biri olan bugün gayr-ı meskun durumdaki Eski Ahlat (yerli halk arasında Harabe Şehir), Safevî hükümdarı Şah Tahmasb tarafından yıkılarak yerle bir edilmiştir. Sonrasında Kanunî Sultan Süleyman tarafından eski kalenin iki kilometre doğusunda inşasına başlanan Ahlat Kalesi (günümüzdeki Yeni Şehir) Van Gölü kıyasına yayılmıştır.¹⁴ Eski Ahlat'ın içinden geçen ve şehri kuzey-güney yönünde ayıran çay, şehri ikiye bölmüştür. Bu durum şehirdeki yapıların yerleşim şeklini belirlemesinin yanı sıra ziraat ve hayvancılık için de toprağı gayet verimli kılmıştır. Dolayısıyla tarihsel süreçte şehrin sahip olduğu iklim şartları ve bol su kaynakları sayesinde, Ahlat tarımsal faaliyetlere elverişli olmuştur.

Kuruluşundan bu yana Ahlat jeo-stratejik konumuyla İlk Çağ ve Orta Çağ boyunca Azerbaycan-Kafkasya hattı ile Yukarı Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlarken, buradan da Bitlis Çayı vadisi güzergahı vasıtasıyla batıya geçişi sağlayan bir kavşak noktasıydı.¹⁵ Antik dönemlerden bu yana halen ulaşım yolu olarak kullanılan Bitlis boğazı, önemini korumaktadır. Şehri ziyaret etmek suretiyle coğrafyası ve sosyolojik yapısıyla ilgili birinci elden haber veren ilk müellif XI. yüzyıl seyyahı Nasır-ı Hüsrev'dir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında (1046) Tebriz'den Hoy'a gelen Nasır-ı Hüsrev Van Gölü Havzası'na ulaştı. 1047

⁹ Rahmi Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018, s. 27; Hakim Abdulrahman Zober Babiry, *Medinetü Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasi ve'l-Kadari (493 – 641 / 1100 -1243)*, Erbil 2005, s. 31.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 170; Celil Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, <https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html>, Erişim tarihi: 28.09.20, 15:49, s. 1.

¹¹ Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 408; el-Babirî, *a.g.e.*, s. 34.

¹² Arıncı, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar", s. 114-115.

¹³ el-İmam Şehabeddin Ebi er-Rumî el-Bağdadi Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, Beyrut, 1977, s. 160.

¹⁴ Sümer, "Ahlat", II, *DİA*, İstanbul 1989, s. 23.

¹⁵ C. E. Bosworth, "Akhlat", *Encyclopedia Iranica*, 1/7, p. 725-727, <http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khleat-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1>, ulaşım tarihi 02.05.2019, 09:36; Antony Eastmond, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, London 2017, s. 73.

mında yer alan şehirler ise Ahlat, Kalikala (Erzurum), Erciş, Bargiri (Muradiye), Vestan²³ (Gevaş), Bitlis ve Malazgirt'tir.²⁴ Ahlat'ın güney istikametinde batıdan doğuya kadar uzunluğu dört merhale (4 günlük yolculuk), genişliği ise bir merhale. Orta Çağ coğrafya kaynaklarında tarif edilenlere göre, şehir düz ova üzerinde yer alır, tarımın yapıldığı pek çok tarla ve bostana sahiptir. Bazı İslâm coğrafyacıları Ahlat'ın büyük ve geniş bir ticaret hacmine sahip olmasından dolayı şehri Dimaşk'a (Şam) benzetmektedirler. Çünkü Ahlat, tarım ve içme suyu ihtiyacını karşılayan ırmaklara sahip mamur, hayratı bol bir şehirdir.²⁵

İslâm kaynaklarına göre Ahlat'ın çevresindeki yerlere uzaklığı ihtilafıdır. İdrisi, Erciş'ten Ahlat'a üç gün ve 75; Bitlis'e 70 mil,²⁶ Makdisi Erciş'e iki merhale;²⁷ Yakut ve Ebül-Fida Malazgirt'e 7 fersah,²⁸ İbn Hurdâzbih ise Bitlis'e 4 sekek mesafe olduğunu zikrederler.²⁹ XI. yüzyılda Bargiri (Muradiye) üzerinden Ahlat'a geldiği anlaşılan seyyah Nasır-ı Hüsrev ise, Bargiri (Muradiye) ile aradaki mesafenin 19 fersah, Meyyâfârikîn'e de 28 fersahlık yol olduğunu söyler.³⁰ İslâm coğrafyacılarına göre Ermeniyye'nin dördüncü kısmındaki şehirlerin büyüklüğü birbirine yakındır. Ancak mamur bir şehir olan Ahlat, tüccarların uğrak yeri ve büyük çarşılara sahip olması sebebiyle diğerlerinden ayrılır.³¹ Bu noktadan hareketle İslâm kaynaklarında Ahlat için yapılan tanımlar şu şekildedir; İbn Said, "Ermeniyye'nin en büyük şehri Ahlat'tır, adı ünlüdür";³² Yakut el-Hamevi, "Ahlat mamûr ve hayratı bol, geniş, meyve bahçeleri ile de meşhur yer";³³ el-Bağdadî, "mümbit, mamur ve kışı sert";³⁴ el-Himyerî, "Ermeniyye'nin çok karmaşık nüfus yapısına sahip bir şehir";³⁵ Zekeriyâ Kazvinî, "Ermeniyye'nin bir kasabası, büyük ve meşhur bir şehir";³⁶ Kalkaşendî, "Ermeniyye'nin en büyük ve güzel şehri".³⁷ XIV. yüzyıl Moğol dö-

²³ Yakut, Vestan (günümüzde Gevaş) Kalesi'ni Ustan olarak belirtir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 177.

²⁴ İdrisi ve İbn Hurdazbih, Ahlat'ın Rum toprakları içinde kaldığını ifade eder. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hamudi el-Hüseynî eş-Şerif el-İdrisi, II, Kahire 2002, s. 820, 828; Ebül-Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 122, 229.

²⁵ İbn Said el-Mağribî, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970, s. 171; Hemedani, *Kitabül-Buldan*, Beyrut 1996, s. 583.

²⁶ İdrisi, II, s. 827.

²⁷ Makdisi, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden 1906, s. 383-384.

²⁸ Ebül-Fidâ, *Takvim*, s. 387; Ölçü sistemleri için, bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

²⁹ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

³⁰ İdrisi, *a.g.e.*, II, s. 827; Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 19, 21.

³¹ Yakut, *Mu'cem*, I, s. 159-160; Hamdullah Ebû Bekr b. Muhammed Nasır Müstevî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958, s. 101.

³² İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tül ve'l-'Arz*, s. 104.

³³ Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380.

³⁴ El-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 476.

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar fi Haberil-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Kahire 1980, s. 220.

³⁶ Zekeriyâ Mahmud b. Ahmed el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 524.

³⁷ Ebül-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, III, Kahire 1922, s. 356.

nemi müverrihlerinden Hamdullah Müstevfi Kazvini'ye göre ise “en güzel şehir ve başkent olan Ahlat'ın havası mutedil, mümbit bir yer”dir³⁸. *Şerefnâme* müellifi Şeref Han Bitlisî Ahlat'ı anlatırken, şehrin güvenli ve coğrafi yapı olarak da gayet güzel olduğunu ve zengin bahçelerinde her çeşit ağaç ve meyvelerin yetiştiğini, bilhassa bu meyvelerin tadının ve iriliğinin civar yerlerde bir eşinin olmadığını ifade etmektedir.³⁹

İslâm öncesi dönemde de önemli bir yerleşim yeri olan Ahlat, yerel Ermeni hanedanları tarafından yönetilen Bznunik'in merkez şehriydi.⁴⁰ Antik bir geçmişe sahip olması, ticarî ve siyasî bir özelliğe bürünmesiyle birlikte yıllar içerisinde şehrin önemi arttı. Öte yandan Arap İslâm ve Türk ordularının Bizans'a karşı seferlerinde Van Gölü'nün kuzey kıyıları elverişli bir hat oluşturmuştu. Bu *elverişli* yol üzerinde olan Ahlat, askerî anlamda taşıdığı ehemmiyetin yanında, tüccar kabilelerinin el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan arasındaki (Suğur'dan Sis'e kadar) bağlantısını sağlayan yeni pazar rolündeydi.⁴¹ Aynı zamanda Azerbaycan, Horasan ve Mazenderan gibi İslâm ülkelerinden gelen hacılar için Meyyâfârikîn-Diyarbakır üzerinden Suriye'ye geçişlerde kullanılan önemli bir güzergâhtı.⁴² Ahlat'ın sahip olduğu tarihî miras modern dönemde (1898'de) burayı ziyaret eden H. B. Lynch gibi pek çok seyyahın dikkatini çekmiş ve bu seyyah notlarında bölge hakkında kayda değer bilgiler aktarmıştır. Lynch, Ahlat'ın, Avrupa ile Kuzey İran'ı birbirine bağlayan önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu belirtmektedir.⁴³

2. Ahlat'ın Siyasî Coğrafyası

Ahlat, Anadolu'nun doğu kısmında ilk hâkimiyet kuran Hurriler ve Mitanelerin ardından, Urartulara M.Ö. VI. yüzyılda son veren Medlerin hâkimiyetine girdi, sonra da Perslerin egemenlik sınırlarına dâhil oldu. Bundan sonra Anadolu'nun doğu sınırları Perslere bağlı olan Armenia/Ermeniye satraplığının (eyaletinin) idaresinde kaldı.⁴⁴ Büyük İskender'in M.Ö. 331'deki meşhur Doğu Seferi sırasında Pers egemenliğine son vermesinden sonra Makedonya krallığı egemenliğine girdi. Ardında da Selevkosların hâkimiyetine giren Ahlat, M.Ö. 240'larda ortaya çıkan Part krallığının İran'a hâkim olmasından sonra uzun yıllar boyunca İrani hanedanlar yönetti.⁴⁵

³⁸ Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Nüzhetu'l-Kulüb*, s. 101.

³⁹ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 403-404.

⁴⁰ Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s. 166; A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Ezpedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London 1853, s. 32.

⁴¹ Ebû İshak İbrahim Muhammed el-İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Kahire 1961, s. 194; İbnü'l-Verdi, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaib*, s. 110.

⁴² Adnan Eskikurt, “Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 25-26.

⁴³ H. F. B. Lynch, *Travels And Studies*, II, New York 1901, s. 11.

⁴⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1986, s. 43.

⁴⁵ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 77-78.

M.Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren Ahlat ve çevresi Partların hâkimiyetine girdi. Roma'nın Anadolu içlerindeki ilerleyişi ve bu bölgede çatışmaların yaşanması neticesinde M.Ö. 96'da iki taraf arasında ilk resmi temas gerçekleşti. Bu anlaşmaya göre Fırat Nehri doğal sınır olarak kabul edildi.⁴⁶ Partlara karşı yapılan bu seferler Romalı maceracı generallerin yeni bir Büyük İskender olma arzularıyla yapıldı. Ancak umumiyetle Romalıların mağlup olmalarıyla neticelendi ve Romalılar Fırat'ın öte yakasına geçemedikleri gibi Part egemenliği de Van Gölü Havzası'nda devam etti. Erken imparatorluk döneminde Roma-Part ilişkilerinde herhangi bir bozulma yaşanmazken, Roma İmparatoru Neron (M.S. 15-68) döneminde yaşanan çatışmalarda Ermeniyye iki devlet arasında tampon bölgeye dönüştü.⁴⁷ Aynı zamanda Part hükümdarları bölgedeki Ermeni hanedanları ile iyi ilişkiler kurarak evlilik yoluyla bağlılıklarını pekiştirmekteydi.

Van Gölü Havzası'nda kurulan Ermeni Artaksiad hanedanı (M.Ö. 180-M.S. 14) inkıza uğramışsa da bölge, M.S. 63-298 yılları arasında Part asıllı Arsakid/Arşakuni hanedanı tarafından idare edildi. Bu hanedan bölgede Urartulardan sonra ilk defa uzun yıllar boyunca sükûneti sağlayarak refahı hâkim kıldı. IV. yüzyılda Sasaniler tarafından son verilen Arsakid/Arşakuni hanedanının merkezi kuvvetle muhtemel Ahlat idi.⁴⁸ Partların, Roma karşısında M.S. III. yüzyılda elde ettikleri zaferler İran'ın güneyindeki Fars eyaletinde çıkan isyanları durdurmaya yetmediği gibi buradan çıkan Sasani hanedanı, Partlara son vererek yeni bir dönemi başlattı. Sasanilerin, devletlerini kurdukları dönemden itibaren, III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar süren Van Gölü Havzası'ndaki varlıkları, Roma İmparatorluğu karşısında sürekli bir tehdit oldu.⁴⁹

Roma'nın idaresinde kalan Ermeniyye'nin önemli bir kısmı Sasanilerin en güçlü krallarından olan I. Şapur (241-272) zamanında Roma'nın elinden çıktı. Ancak Roma Devleti, Anadolu'nun doğu sınırlarında varlığını sürdürmeye devam etti. Bu süreçte Ahlat ve çevresi ile Ağrı Dağı havalisini içine alan yerler Roma kontrolünde kaldı. Batılı araştırmacılara göre bölge, iki taraf arasında sürekli güç mücadelesinin nesnesiydi.⁵⁰ Neredeyse kesintisiz süren savaşlar sırasında Sasaniler, bu sırada zayıflayan Ermeni hanedanlarının iç işlerine sürekli müdahil olmaktaydı. 387 yılında Roma ve Sasaniler arasında yapılan anlaşma sonucunda bölge ikiye bölündü. Ancak yine de 395 yılına kadar devam eden savaşlar sonucunda Ahlat'ın da içinde olduğu bölge Roma sınırlarında kaldı. Öte yandan Ahlat'ta artık siyasi bir hüviyet kazanmış olan

⁴⁶ A. D. H. Bivar, "The Political History of Iran Under The Arsacids", *Cambridge History of Iran*, III/I, Cambridge, 1983, s. 46-47.

⁴⁷ Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul 2009, s. 6-7.

⁴⁸ Bivar, III/I, s. 55-56; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 46.

⁴⁹ Kaçar, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁰ R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *Cambridge History of Iran*, III/I, Cambridge, 1983, s. 138.

Ermeni Bzunik/Bznuneac hanedanının⁵¹ hâkimiyetinde başkent olarak kullanılmaktaydı.⁵²

Esasında Partlardan bu yana büyük devletler bölgede hüküm sürse de yereldeki hanedanların desteğini ve tabiiğini alarak, buradaki yerel hanedanlarda özerk bir yönetim şeklinde varlıklarını sürdürmekteydi. Sasanilerde kalan kısım ise *Persarmenia* ismiyle anıldı ve 428'de Ermeni aristokratların talebi üzerine tahttaki kral indirilerek bölge tamamen merkeze bağlandı.⁵³ Ancak Hristiyan Ermeniler, Zerdüşt inancına sahip Sasanî idarecilerin hoşuna uğradı. Ermenileri Bizans'a sığınma ve Bizans'ın tabiiyetine girmeye mecbur bırakan bu durum bölgenin siyasi coğrafyasının değişmesinde önemli bir etken oldu. Görüldüğü üzere Ahlat'ın siyasal coğrafyası yüzyıllar boyunca sürekli değişime ve tahribata maruz kaldı. Ayrıca Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya arasında hem savunmada hem de saldırıda set vazifesi gören merkezlerden biri oldu.

Bizans imparatorları, Sasanî kralı I. Şapur'un doğudaki saldırılarına karşı koymak için sınırlarına *limes* denilen ve uzun yıllar boyunca iki taraf arasındaki mücadelelerin akışını belirleyecek olan garnizon şehirleri tesis etti.⁵⁴ V. yüzyılda Ermeniyeye'nin bölünmesinin ardından Roma İmparatorluğu'nun tarafında kalan Ahlat da stratejik konumu ve kalesinin hâkim bir noktada olması nedeniyle muhtemel bir garnizon şehriydi. Nitekim modern dönem Türk araştırmacılarından Abdurrahim Şerif'in Ahlat mezar taşları ve tarihî kalıntıları hakkındaki araştırma gezisinde şehrin surlarının Roma döneminde yapıldığına dikkat çekmesi⁵⁵ bu fikri desteklemektedir. Ahlat'ın iki güç arasında el değiştirdiğine dair bir başka veri olarak, Şeref Han Bitlisi'nin, Sasanî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) zamanında kardeşi Camasb'ın Ahlat idaresinde olduğunu söylemesi burada zikredilmelidir.⁵⁶ Bölgenin sınırları 591 yılında Bizans İmparatoru Mavrikios (582-602)'un yaptığı anlaşmaya göre daha kalıcı bir netlik kazandı. Buna göre kabaca Van Gölü ve Dvin'e kadar olan yerler Bizans'a kaldı. İmparator Herakleios'un 623-630 yılları arasındaki savaşlarda Sasanîleri Van Gölü Havzası'ndan çıkarmasıyla Bizans üstünlüğü kesinleşti.⁵⁷

VII. yüzyılda Müslümanların hâkimiyetine giren Ahlat, X. yüzyıla gelindiğinde kuzey-güney yolu üzerinde önemli bir ticaret kavşağı haline gelerek

⁵¹ Ermeni Ananias, VII. yüzyılda yazdığı coğrafya kitabında Ermeniyeye bölgesinin yerleşkeleri hakkında verdiği mitolojik bilgilerde Hark'ın Ermenilerin ataları olduğunu ve onun soyundan gelenlerin Van Gölü'nün kuzeybatısına yerleştiklerini, buranın da Ahlat şehrine denk geldiğini belirtir. Ayrıca Bznuneac'Cov isminin Bznunis'in Denizi (günümüzde Van Gölü) anlamına geldiğini söyler. Bkz. Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İng. çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden, 1992, s. 166.

⁵² Layard, *a.g.e.*, s. 32.

⁵³ Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 27.

⁵⁴ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 138-139.

⁵⁵ Abdurrahim Şerif Beygu, *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 80.

⁵⁶ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 403.

⁵⁷ Honigmann, *a.g.e.*, s. 19; Grousset, *a.g.e.*, s. 260-261.

Dvin, Şam ve Kudüs'e giden ticaret ve hac kervanlarının güzergâhı üzerindeki önemli bir noktaya dönüştü. Aynı zamanda doğu-batı ticaret rotasını da birbirine bağlayan şehir, Erdebil'den Tebriz'e ve Hoy üzerinden de Amid'e ulaşımı sağlamaktaydı. Ahlat'ın siyasi ve iktisadi hinterlandı Erzurum'un kuzeyi ile Sivas'a kadar ulaştı.⁵⁸ Müslümanların hâkimiyeti sırasında Ermeniyeye'nin coğrafi genişliğinden dolayı İslâm coğrafyacıları tarafından buranın bazı kısımlara ayrıldığı yukarıda açıklanmıştı. Dolayısıyla şehrin, bu taksimat çerçevesinde Ermeniyeye'nin dördüncü kısmında yer alan ve birbirine yakın küçük şehirlerden biri olduğu belirtilmekteydi. Esasen Müslüman coğrafyacı ve tarihçileri Ahlat'ı Ermeniyeye bölgesindeki en meşhur, kadim, mümbit ve güzel şehir şeklinde tarif ederler,⁵⁹ ayrıca el-Karmanî surlarla çevrilmiş muhkem bir yer olduğunu da ilave ederler.⁶⁰ Bunların yanı sıra XII. yüzyıl ve sonrasındaki Müslüman müelliflerin Ahlat hakkında bilgi verdiklerinde buranın siyasi merkez olmasından dolayı kültürel gelişmişliği üzerinde de durduklarını belirtmek gerekir. Nitekim söz konusu yüzyılda Ahlat'ın siyasi ve ekonomik büyümesinden dolayı ed-Dımaşki, burayı tanıtırken *Bilâd-ı Hılat*⁶¹ (Ahlat ülkesi) ifadesini kullanır ve orası için bir başkent ve *daru'l-mülk* der. Ahlat'a bağlı yerleri ise Bitlis, Erciş, Erzen-i Rum,⁶² orada geniş bir ovaya sahip Muş, Şimşat, Malazgirt, Sürmari, Ani, Vestan (Gevaş) ve Bargiri (Muradiye) şeklinde listeler.⁶³ Bir başka coğrafyacı İbnu'l-Fûrat, Ahlat'ın zenginliğini ve siyasal coğrafyasının büyüklüğünü Mısır ile kıyaslayarak Ahlat'ın yaklaşık 70 (bu yerlerin adını belirtmez) beldesi olduğunu belirtir. Ayrıca Moğollar işgal edip yıkana kadar şehrin mamur olduğunu söyler.⁶⁴ Ahlat'ın, büyüklüğü ve meşhurluğu yönünden Suriye'nin Dımaşk (Şam) şehrine eş değer de tutulduğunu ifade etmek gerekir.⁶⁵ Ahlat'ın, XII. yüzyıldan itibaren siyasi bir merkez olmasının ardından oldukça geniş bir hinterlanda yayılması dolayısıyla (Sasaniler döneminde görülmeye başlanan) buraya hâkim olanlar için "Ermen Şah" veya "Şah-ı Ermen" lakapları kullanılmaktaydı.⁶⁶ Söz konusu lakap İslâm devletleri döneminde yerel Ermeni hanedanları için kullanılmışsa da İslâm kaynakla-

⁵⁸ Eastmond, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁹ İdrisi, *a.g.e.*, II, s. 824; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381-382.

⁶⁰ El-Karmanî, *a.g.e.*, III, s. 301.

⁶¹ Nüveyri de Ahlat için Bilâd-ı Hılat ifadesini kullanır. Bkz. en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab b. Nüveyri, *Nihayet-i Edeb fi Fünûn Adâb*, XXIX, thk. Müfid Kumeyhe, Beyrut, 2004, s. 91.

⁶² Bölge İslâm fetihlerinin olduğu dönemde Araplar tarafından (Kali adında bir kadının şehri olarak) Kali'nin kalesi (Kalikala) şeklinde isimlendirildi. Ancak Yakut iki yeri de birbirinden bağımsız olarak tanıtır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150, IV, s. 299.

⁶³ Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed ed-Dımaşki, *Nuhbatu'd-Dehr fi 'Acaibi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig 1923, s. 189-190.

⁶⁴ Nasireddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Fûrat, *Tarih-i İbnu'l-Fûrat*, V, thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut 1970, s. 60.

⁶⁵ Hemedani, *Kitabül-Buldan*, s. 583.

⁶⁶ Bekri, Ermeniyeye'ye hâkim olan hükümdara Şah-ı Ermen denildiğini ve bu şehirleri de Ahlat ve ona bağlı yerler ile Vestan, Erciş ve arasındaki yerler olarak belirtir. Bkz. Ebü Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekri el-Endülüsî, *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâül'l-Bilâd ve'l-Mevazi'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trz. s. 392.

rında bilhassa XII. yüzyılda Sökmenliler/Ahlatşahlar için kullanıldı. Nitekim bu gelenek daha sonra buraya hâkim olan hanedanları tarif etmek için de sürdürüldü.

Ahlat'ta XI. yüzyılın başlarından itibaren uzun süre hâkimiyet kuran Mervanilerin varlığına sultan Melikşah döneminde son veren Büyük Selçuklular, burayı valiler aracılığıyla idare etmekteydi. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, kendisine olan bağlılığı ve üstün yararlığına karşılık Sökmen el-Kutbi'ye Van Gölü Havzası'nı ikta olarak verdi.⁶⁷ Bununla birlikte Sökmen el-Kutbi'den itibaren Ahlat, beyliğin merkez şehri oldu ve Bitlis, Muş, Malazgirt, Adilcevaz, Bacûneys, Erciş, Bargiri, Vestan (Gevaş) gibi Van Gölü Havzası'nda bulunan kale niteliğindeki yerleşim alanlarının yanı sıra Meyyâfârikin, Siirt, Hani, Sason (Senasine) ve Erzen ele geçirildi.⁶⁸ Azerbaycan hâkimi Mevdûd'un vefatı sonrasında oğlu olmadığından memlûkü onun siyasetine dayanarak Tebriz'e kadar olan yerleri ele geçirdi. Böylelikle Sökmen el-Kutbi'nin hükümdarlığı sırasında beyliği (tarihi boyunca ulaşacağı) en geniş sınırlara ulaşmış oldu.⁶⁹ Nitekim İbn Haldun'un, Sökmen el-Kutbi'den 505/1212 yılında katıldığı son seferinde "Ahlat, Tebriz ve Meyyâfârikin emiri" olarak söz etmesi buna işaret etmektedir.⁷⁰

3. Ahlat'a Bağlı Yerler

Ahlat, Sökmenli beyliğinin başkenti olmasının ardından çevresine doğru geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bu bakımdan Orta Çağ Müslüman coğrafya ve kronik yazarlarının işaret ettiği üzere şehrin beldeleri (a'mâlleri) ve karyelerinin tespit edilerek belirtilmesinde fayda bulunmaktadır. Ahlat'a bağlı belde ve karyelerden biri olan Haveran, önemli ilim adamlarına ev sahipliği yapmasıyla meşhurdur.⁷¹ İbn Hallikan, Ahlat'a bağlı olan Malazgirt ve Hartbert'i tanıtırken⁷² Yakut, Hamrebert nahiyesinin yukarıdaki Hartbert'ten farklı bir yer olduğuna dikkat çeker.⁷³ Ahlat'ın yakın nahiyelerden olan Marbâla ise Habîb b. Mesleme Ahlat'a doğru geldiğinde Ahlat patriğinin kendisine emân mektubunu getirip teslim ettiği yeri.⁷⁴

Karğuvan, Ahlat ile Kars arasında kalesi olan bir şehirdi.⁷⁵ Kars'ın Ahlat'a bağlı olduğunu düşünürsek muhtemelen burası da Ahlat'ın beldelerindendi. 517/1124'te Gürcülerin Ani'ye saldırması üzerine şehrin valisinin İbrahim b.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, X, çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 294; İbn Haldun, *a.g.e.*, III, s. 38; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105.

⁶⁸ Yakut, *a.g.e.*, I, 314, 358-359; V. s. 202, 223; İbn Haldun, *a.g.e.*, V, s. 395.

⁶⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 69.

⁷⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, V, s. 49.

⁷¹ Bu karye Ebül-Hasan Muhammed b. Muhammed el-Haverani'ye nisbet edilir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 341-342.

⁷² İbn Hallikan, I, s. 144; Yakut, buranın bir Ermeni yerleşimi olduğunu ve isminin de oradan geldiğini bildirir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 355.

⁷³ Yakut, *Mu'cem*, II, s. 388.

⁷⁴ Yakut, *Mu'cem*, V, s. 97.

⁷⁵ Yakut, *Mu'cem*, IV, s. 295.

Sökmen'den yardım istemesi burasının Ahlat'ın beldelerinden biri olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Sökmen beyliğinin en parlak ikinci devrini yaşatan II. Sökmen (Ermen Şah), 541/1146 yılında Zengî hâkimiyetinde olan Hizan, Maden ve Siirt havalisini sınırlarına dâhil etti.⁷⁷ 549/1154 yılında Gürcülerin saldırısında II. Sökmen'e bağlı olan Aşorni sancağı (Kağızman ve Digor) ile tüm kayalık vadileri zapt edilmesi buraların da Sökmenlilere ait olduğunu gösterir.⁷⁸ 556/1161-1162'de Sökmenli beyliği ile Gürcüler arasında çıkan savaşta Bitlis'in beldelerinden ve Hizan'a yakın olan İsbakerd/İsbarit sahibi emir el-Heldarî el-Kurtukî'nin serbest bırakılması hadisesinden İskaberd karyesinin Ahlat'a bağlı bir yer olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ 599/1204 yılında Gürcülerin saldırdığı Erzurum sınırındaki Hısnı't-Tin Kalesi'nin Ahlat'a bağlı olduğunu kaynaklar bildirmektedirler.⁸⁰ Yakut'un bahsettiği, Ahlat ile Malazgirt'ten görülen ve oldukça büyük olan Senk-Esfid (سنك اسفيد) Dağı⁸¹ vardır.⁸² Ahlat ile Bilâd-ı Rum (Anadolu) arasında kalan Erzurum sınırındaki bir şehir olan Erzincan da Ahlat'ın beldelerindendi.⁸³ Ahlat ve Malazgirt arasında olan ve Malazgirt Meydan Savaşı'na ev sahipliği yapan Rahva ovası⁸⁴ Ahlat'a bağlı bir yerd. Söz konusu yer XII. yüzyıla gelindiğinde bir yerleşim yerine dönerken mamur şehir olmuştu.⁸⁵ Dağlar arasında büyük bir yerleşim yeri olan Zevezan, Ahlat'ın Musul'a doğru güney sınırını teşkil ediyordu.⁸⁶

Dolayısıyla şehir ve beldelere sahip olan Ahlat, XII ve XIII. yüzyıllarda İslam kaynaklarında bir ülke olarak tanımlanmaktaydı. Özellikle Sökmenli-Ahlat-şahların başkenti olması ile birlikte (1100-1207) Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamına ve Meyyâfârikîn'e kadar nüfuz alanını genişletmesi şehrin ününü arttırdı. Sökmenli hanedanı ile çağdaş olan Eyyübîler, el-Cezire ve Diyar-ı Bekr'e hâkim olmalarının ardından daha doğruya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Nitekim Eyyübî meliki el-Evhad'ın 604/1207 yılında Sökmenli beyliğinin yıkılması sonrasında Ahlat'ı ele geçirmesi ve saltanat makamını buraya taşıması sonucunda şehrin stratejik önemi arttı. 607/1210 yılında Gürcü saldırısı sonrasında galip gelen Eyyübîler, savaş tazminatı olarak daha önce işgal

⁷⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003. s. 325-326; Nevzat Keleş, *Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2016, s. 276-280.

⁷⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 589.

⁷⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 343-344.

⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 620.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 172; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 81.

⁸¹ Günümüzde Süphan Dağı olarak bilinen dağdır.

⁸² Yakut, *Mu'cem*, III, s. 268.

⁸³ Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150.

⁸⁴ Yakut el-Hamevî, *el-Müşterik Vaz'an el-Müşterik Suk'an*, Beyrut 1986, s. 227.

⁸⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109.

⁸⁶ Yakut, *Mu'cem*, III, s. 158; Zevezan, Şırnak ili ile Kuzey Irak arasındaki dağlık bölgenin adıdır. Bkz. Hüseyin Güneş, "Selahaddin Eyyübî Zamanında Nusaybin", *Mukaddime*, 2018, 9(2), s. 25; Yusuf Baluken, "Mervaniler Döneminde İlimi Faaliyetler", *Uluslararası Sivan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y. trz. s. 304.

edilmiş olan Ahlat'ın 21 kalesinin tekrar kendilerine bırakılmasını Gürcülere kabul ettirdi. Ahlat'ın kuzey sınırındaki bu kalelerin isimleri verilmese de sayı olarak epeyce fazla olmaları önemlidir. Melik el-Evhad bu zaferin ardından (607/1210) vefat etti. Bunun üzerine Ahlat'ın yeni sahibi olan Melik el-Eşref şark ülkesinin hâkimi oldu. "Şah-ı Ermen" unvanını ağabeyi Melik el-Evhad gibi o da aldı.⁸⁷ Melik el-Eşref yerine tayin ettiği Ahlat naibi Hüsameddin Hacı Ali'nin devletin sınırlarını doğuda Azerbaycan ve Hoy'a kadar ulaştırması Ahlat'ı büyük bir siyâsî merkez haline getirdi. Nitekim Dicle Nehri'nin başlangıç noktası olarak Bilâd-ı Hılat'tan (Ahlat beldeleri olan geniş bir bölgenin tanımı) başlatılması Ahlat'ın sahip olduğu sınırların genişliğini gösterir.⁸⁸ Yukarıdaki belde ve karyelerden hareketle Ahlat'ın siyâsî coğrafyasının sınırları, tespit edebildiğimiz kadarıyla en kuzeyde Ani ve Kars; güneyde Meyyâfârikîn ve çevresi, batıda Erzen ve Siirt, doğuda Şamirân (Azerbaycan sınırındaki bir kale),⁸⁹ Surmarî ve Tebrîz (Eyyûbiler döneminde Hoy, Marend ve Nahçıvan dâhil) şeklinde ortaya konulabilir.

Asırlar içerisinde yaşadığı beşerî ve doğal tahribatlara rağmen önemini muhafaza eden Ahlat, Osmanlı devletinin meşhur seyyahı Evliya Çelebi tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Osman oğlunun (Osmanlı Devleti) elinde beş büyük şehir vardır. Beşincisi olan Ahlat Erzeni bütün Erzenlerden eski ve büyük bir şehirdir".⁹⁰ XX. yüzyılda Ahlat'ı ve çevresini ziyaret eden Avrupalı seyyah Lynch, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ermeniye" maddesini yazan Streccker'ın iddiasın karşın Ahlat, Erciş ve Adilcevaz'ın Van Gölü Havzası'nda erken dönemlerden bu yana önemini koruduğuna ve tarihsel sürecinin kesintiye uğramadan devam ettiğine dikkat çeker.⁹¹ Ahlat kitâbeleri üzerinde çalışma yapan ilk yerli arkeolog Abdürrahim Şerif'e göre; Orta Çağ'daki büyük şehirler olan Bağdat, Şam, Halep, Musul, Kahire ne ise Ahlat da öyleydi. Şerif, Ahlat'ın da müstakil tarihini anlatan şehir tarihi kitabına sahip olduğuna işaret etmektedir.⁹² Nitekim Ahlat'ın "Kubbetü'l-İslâm" namıyla çağdaş kaynaklarda zikredilmesi ve öyle bilinmesi önem arz eder. Son olarak, modern dönem araştırmacılarından Tuncer Baykara da *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* adlı eserinde Vilayet-i Ermen'in Darü'l-mülk'ünün Ahlat olduğunu ifade ettikten sonra buraya bağlı yerleri Erciş, Aladağ, Bargiri (Muradiye), Hoşab, Malazgirt, Van, Vestan ve Valascirt olarak listelemektedir.⁹³

⁸⁷ İbn Vasıl, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbar Beni Eyyûb*, III, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, 1957, s. 208.

⁸⁸ İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, s. 105; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 221.

⁸⁹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953 Londra, s. 151; Ahmet Demir, *Ahlat Eyyûbüleri Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2019, s. 131.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV/1, Haz. Yücel Dağlı – Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010, s. 187-90.

⁹¹ Lynch, *a.g.e.*, II, s. 52.

⁹² Şerif, *a.g.e.*, s. 24.

⁹³ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 74.

Sonuç

Şehirler medeniyetlerin en temel özelliklerini gösteren unsurların başında sayılır. Köklü bir geçmişe sahip olan şehirler, tarihsel süreç içerisinde edindikleri tecrübe ile yoğrulurlar. Bu bakımdan şehirlerin coğrafyası ve ikliminin yapısı buradaki yerleşim ve sosyal yapı üzerinde önemli derecede etkili olur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bitlis'e bağlı bir ilçe olan Ahlat, antik dönemlere dayanan köklü bir geçmişe sahiptir. Şehir pek çok kavim ve devlete uzun yıllar ev sahipliği ve kimi zamanlar başkentlik yapmıştır. Her ne kadar antik dönemden Orta Çağ'ın yedinci yüzyılına kadar büyük devletlerin savaş bölgesi olarak kalmışsa da, Müslümanların burayı fethetmesinin ardından siyasi, ticari ve kültürel bir kavşak noktaya dönüşmüştür. Bölgenin sert iklim koşullarına rağmen Van Gölü Havzası'ndaki Ahlat, sahip olduğu verimli su kaynakları ve tarım alanları ile önemli bir hububat merkezi olmuştur. Şehrin tarım zenginliği burada üretilen pek çok ürünün başka yerlere ihraç edilmesini sağlamıştır. Orta Çağ İslâm kaynakları şehri tanıtan bilgiler verdiğinde havasının mutedil ve ticaret için pazarlarının büyük olduğunu sıklıkla anlatmış olmaları önem arz eder.

Ahlat, asıl ehemmiyet kazandığı dönem kuşkusuz XII. yüzyıl başlarında Sökmenli hanedanın başkenti olmasının ardından yaşamıştır. Hanedanın idarecileri şehri adeta Orta Çağ İslâm dünyasının ticari ve kültürel merkezlerinden birine dönüştürmüştür. Bu devrin birçok İslâm kaynağında da takip edilebildiği gibi burayı bir ülke "Bilâd-ı Hılat" olarak tanıtmaları son derece dikkat çekicidir. Ahlat, Eyyübilerin idaresine geçmesinin ardından da siyasi sınırları genişlemiş ve Azerbaycan içlerine kadar ulaşmıştı. Bu çalışmada Orta Çağ İslâm kaynaklarında Ahlat'ın sınırlarında kalan şehir, belde ve karyelerin isimleri tespit edilerek harita üzerinde gösterilmiştir. Bu anlamda yapılan araştırmalarda buna benzer bir çalışmanın olmaması ve eksikliği bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendirmiştir.

Kaynaklar

- ANANİAS SIRAK: *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992.
- ARINÇ, Kenan: "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 109, İstanbul 1997.
- _____, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Bilen, Mehmet, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Bildiriler Kitabı, İstanbul 2008.
- ARSLAN, Celil: "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, <https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html>, Erişim tarihi: 28.09.20.
- BALUKEN, Yusuf: "Mervaniler Döneminde İlmi Faaliyetler", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y. trz.
- BAYKARA, Tuncer: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 74.
- BEYGU, Abdürrahim Şerif: *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.
- BIVAR, A. D. H.: "The Political History of İnan Under The Arsacids", *Cambridge History of İnan*, III/I, 1983.

- BOSWORTH, C. E.: "Akhlat", *Encyclopedia Iranica*, 1/7, p, 725-727, <http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khlead-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1>, ulaşım tarihi 02.05.2019.
- BROSSET, M: *Gürcistan Tarihi*, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.
- DEMİR, Ahmet: *Ahlat Eyyübileri Tarihi*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2019.
- EASTMOND, Antony: *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, London 2017.
- EBÜ ABDULLAH MUHAMMED B. ABDULLAH B. ABDÜLMÜNİM EL-HİMYERİ: *Er-Ravzu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Kahire, 1980.
- EBÜ UBEYD ABDULLAH B. ABDULAZİZ EL-BEKİRİ EL-ENDÜLÜSİ: *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâu'l-Bilâd ve'l-Mevazi'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trz.
- EBÜ'L-ABBAS ŞİHABÜDDİN AHMED B. ALİ EL-KALKAŞENDİ: *Subhu'l-A'sa*, III, Kahire, 1922.
- EBÜ'L-FİDÂ, İMADÜDDİN İSMÂİL B. MUHAMMED B. ÖMER: *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850.
- EBÜ'L-KASIM ABDULLAH B. ABDULLAH İBN HURDAZBİH: *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889
- EL-İMAM ŞEHABEDDİN EBİ ER-RUMİ EL-BAĞDADİ YAKUT EL-HAMEVİ: *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1977.
- _____, *el-Müşterik Vaz'an el-Müşterik Suk'an*, Beyrut 1986.
- EL-ÖMERİ: *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, II, Beyrut 1976.
- ESKİKURT, Adnan: "Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014.
- ERZEN, Afif: *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- EVLİYA ÇELEBİ: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV/I, Haz. Yücel Dağlı - Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010.
- FRYE, R. N.: "The Political History of İnan Under The Sasanians", *Cambridge History of İnan*, III/I, 1983.
- GÜNEŞ, Hüseyin: "Selahaddin Eyyübi Zamanında Nusaybin", *Mukaddime*, 2018. 9(2).
- GROUSSET, Rene: *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- GÜL, Muammer, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- HAKİM ABDULRAHMAN ZOBER BABİRY: *Medinetü Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasi ve'l-Kadârî (493-641 / 1100-1243)*, Erbil 2005.
- HAMDULLAH EBÜ BEKR B. MUHAMMED NASİR MÜSTEVİ KAZVİNİ: *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958.
- HEMEDANİ: *Kitabül-Buldan*, Beyrut 1996.
- HERODOTOS: *Tarih*, 8. Basım, çev. Muntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- HINZ, Walther: *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- HONİGMANN, Ernest: *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İBN HALDUN: *Tarih el-İber*, (I-V), thk. Halil Şahade, Süheyl Zekar, Beyrut, 2000.
- İBN HALDUN: *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, 16. Baskı, Dergah Yayınevi, İstanbul 2018.
- İBN HURDÂZBİH: *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İBN RÜSTEH: *Kitabu'l-Alâku'n-Nefîse*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1982.
- İBN SAİD EL-MAGRİBİ: *Basitu'l-Arz fi't-Tül ve'l-Arz*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan, 1958.
- _____, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970.

- İBN VASIL, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Salim: *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbar Beni Eyyûb*, III, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, 1957.
- İBNU'L-ESİR: *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İBNÜ'L-VERDİ: *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaib*, Kahire 2007.
- KELEŞ, Nevzat: *Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2016.
- KAÇAR, Turhan: "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1.
- KSENOPHON: *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974.
- LAYARD, A. H: *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Expedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London 1853.
- LYNCH, H. F. B., *Travels And Studies*, II, New York, 1901.
- MAKDİSİ, Muhammed b. Ahmed: *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden 1906, s. 383-384.
- MANGO, Cyril: *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- MİNORSKY, V: *Studies in Caucasian History*, 1953 Londra.
- MUHAMMED B. MUHAMMED B. ABDULLAH B. İDRİS EL-HAMUDİ EL-HÜSEYNİ EŞ-ŞERİF EL-İDRİSİ, II, Kahire 2002.
- NASIR-I HÜSREV: *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzi, İstanbul, 1967.
- NASİREDDİN MUHAMMED B. ABDURRAHİM B. EL-FÜRAT: *Tarih-i İbnu'l-Fûrat*, V, thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut 1970.
- PROKOPIUS: *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.
- SAFİYÜDDİN ABDULMÜ'MİN İBN ABDULHAK EL-BAĞDADİ: *Merâsıdu'l-İttıla' alâ Esmâi el-Emkine ve'l-Bika'*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut 1953.
- STRABON: *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987.
- SÜMER, Faruk: *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990.
- ŞEHABEDDİN AHMED B. ABDULVAHHAB B. EN-NÜVEYRİ: *Nihayet-i Edeb fî Fünûn Adâb*, XXIX, thk. Müfid Kumeyhe, Beyrut 2004.
- ŞEMSEDDİN EBÜ ABDULLAH MUHAMMED ED-DİMAŞKİ: *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaibi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig 1923.
- ŞEREF HAN: *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- TEKİN, Rahmi: *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018.
- TURAN, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 10. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.
- ZEKERİYA MAHMUD B. AHMED EL-KAZVİNİ: *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.
- STRECK, Karl Maximilian: "Ermeniye", IV, İA, İstanbul 1988.
- SÜMER, Faruk: "Ahlat", II, *DİA*, İstanbul 1989.

Extended Abstract

The Geographical And Political Borders Of Ahlat In The 12th And 13th Centuries

Throughout history, people have managed to build living places suitable for the harsh conditions of nature with the experiences they have gained. Situations such as a favorable climate and suitable agricultural lands for irrigation make it easier for people to settle here. In this regard, in history, mostly great civilizations have developed in places close to water resources and where there are suitable climatic conditions. This situation has led people to live according to the needs of their geographical location since ancient times. The eastern part of Anatolia is about two thousand meters above sea level and is a wide area covered with mountains. Due to the harsh climatic conditions of the region, agriculture has been carried out in limited areas, while animal husbandry activities have intensified. As the products obtained from animal husbandry are used in all areas of life, these products were also sent to other places for commercial purposes. Located in the Eastern Anatolia Region, the Van Lake Basin is partially separated from other places in the region with its fertile lands and wetlands. It is possible to say that Lake Van, which is a volcanic barrier lake, makes the climate of the places it borders a milder climate compared to other places in the region. One of the settlements bordering this lake is Ahlat, which dates back to ancient times. Although Ahlat has a mountainous and harsh climate due to its geographical location, it has been of strategic importance due to factors such as being at the crossroads of transportation roads since ancient times. It is estimated that the history of the city dates back to approximately five thousand years, according to the archeology and surface researches carried out in Ahlat and its environs. After the Urartians, who are known as the founders of the city, Ahlat has been used as a permanent settlement by many states and tribes. During the Persian-Roman wars, Ahlat and its surroundings, which were a constant battlefield, were badly affected by this. Ahlat, which was the easternmost point in Anatolia, was in the form of a border post during the Roman expeditions into Iran. However, it is known that the city had a limited importance even in ancient times due to its location. Ahlat's geographical location, fertile lands and abundant water resources are among the important reasons for this. The city, which was a constant battleground in the Byzantine and Sassanid struggles in the Middle Ages, became a base for expeditions to Anatolia after the Islamic conquest. After the first Islamic conquests, Ahlat also hosted significant Turkish raids. The fact that the city became rich and prosperous over the years brought it to a central position during the principalities period.

Ahlat, one of the first places that Muslims conquered in Anatolia, also holds a special place in terms of being taken by peace. It is possible to say that Ahlat almost never left the Islamic domination after the Armenians, who were locals of the city, surrendered it peacefully. Turks entered Anatolia from the Eastern Anatolia Region. One of the two routes used by the Turks in the

Anatolian expeditions was the road that included Ahlat from the shore of Lake Van. During the campaigns against Byzantium and the local Armenian dynasty, the Turks were encamped in Ahlat, which had now become a Muslim city. The city was a base for expeditions to the interior of Anatolia and for returning to the Great Seljuk country. Great Seljuk Sultan Alparslan had come to Ahlat before the Battle of Manzikert and gathered his army here. In addition, the necessary logistical needs were met here, and a move towards the battlefield was made. While the Turks continued to come to settle in Anatolia after this great victory, they preferred Ahlat primarily due to its geographical location and also its political structure. Many great atabeyliks were established in Anatolia in the Middle Ages. One of these is the Sökmenli principality, which was founded in Ahlat in 1100 by Sökmen el-Kutbi by ending the branch of the Mervanids here. After Sökmen al-Kutbi made Ahlat the central city, he succeeded in reaching the borders of the principality to a very wide area. It included Meyyâfarkîn in the south, Kars-Ani in the north, Tabriz in the east, Siirt and its surroundings in the west. After him, very talented administrators did not come to the head of the principality. However, his grandson II. During the Sökmen or Ermenşah period, the old borders were partially captured again and Ahlat became a very important center in terms of culture, trade and politics in the Middle Ages. After the weakening of the Sökmenli principality, the eastern branch of the Ayyubids put an end to them. The people of Sökmen, meanwhile, had the status of “a country”, according to the sources of the period, which owned the places in and around Lake Van. After the Ayyubids captured this place, they gave the necessary importance by moving it from Meyyafarkîn, which was the center of domination, to Ahlat. As a matter of fact, the Ayyubid coins cut here are an example of this. In this study, the political borders of Ahlat, especially the situation it reached during these two dynasties were tried to be explained. The names of Ahlat and its affiliated cities, towns and castles in Islamic geography and chronicles were determined and shown on the map. In this sense, it is aimed to contribute to the academy by knowing the political and administrative borders of Ahlat, which was a very important center in the Medieval.

RUS TEHDİDİNE KARŞI İSTANBUL BOĞAZI'NIN GÜVENLİĞİ VE TAHKİMİ MESELESİNE DAİR BAZI TESPİTLER (1774-1789)

Seydi Vakkas TOPRAK*

Öz

Kutsal İttifak karşısında mağlup olan Osmanlı Devleti, imzaladığı Karlofça ve İstanbul antlaşmalarıyla Avrupa'da üstünlüğü Avusturya'ya bırakırken Azak'ı da Rusya'ya terk etmiştir. Böylece ülkenin kuzeyi ile İstanbul Boğazı tehlikeye girmiştir. Azak'ı elde ederek Karadeniz'de donanma inşa eden Rusya, askeri gücüyle Rumeli ve Doğu Anadolu'yu tehdit ederken Boğazlar ve İstanbul için de tehlikeli bir güç olmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsızlık kazandırdığı Kırım'ı ilhak ederek Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş ve sıcak denizlere ulaşmak için önemli bir merhale kat etmiştir. Karadeniz'i açık denizlere bağlayan su yolu olan İstanbul Boğazı da böylece Rus tehdidinde açık hale gelmiştir.

1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Rusya'nın Kırım'ı işgali sonrası İstanbul'un güvenliğini sağlamak için İstanbul Boğazı'nda bulunan kalelerin tahkimi ve yeni kale yapımı zorunlu hale gelmiştir. Karadeniz yönünden İstanbul'a gelebilecek askeri tehlikeleri önlemek için Boğaz'da Osmanlı Devleti'nin yaptığı tahkimat arşiv belgelerinde kayıtlıdır. Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ışığında 1774-1789 yılları arasında İstanbul Boğazı'nda yeni kale inşası, mevcut kalelerin tamir, onarım ve tahkimi, kale ve tabyalara asker ve mühimmat takviyesi gibi meseleler değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Boğaz Kaleleri, İstanbul'un Güvenliği, Boğaz Nazırı, Kılâ'-ı Hamse, Kılâ'-ı Seb'a.

Geliş Tarihi: 14 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 28 Mayıs 2022.

Atf Bilgisi: Seydi Vakkas Toprak, "Rus Tehdidine Karşı İstanbul Boğazı'nın Güvenliği ve Tahkimi Meselesine Dair Bazı Tespitler (1774-1789)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 101-134, doi: 10.55773/tda.1103526.

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Adıyaman/Türkiye seyditoprak@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3512-0945.

Determinations On The Security And Fortification Of The Bosphorus Against The Russian Threat (1774-1789)

Abstract

Ottoman State losing the war against the Holy Alliance signed Karlofça and Istanbul treaties and thus lost its supremacy in Europe in favor of Austria and left Azak to Russia. Thus, the North of the country with Bosphorus was imperiled. Russia who built a navy in the Black Sea after getting Azak started to threaten Rumelia with its military force and became a dangerous power against gorges and Istanbul. Bringing Crimea in independence with Kuchuk Kainarji Treaty Russia invaded it and settled in the North of Black Sea and passed a critical stage to reach the warm seas. Thus Bosphorus, the seaway connecting Black Sea to the warm seas, became open to Russian menace.

After Russia's Crimea occupation between 1768 and 1774 Ottoman-Russian War to provide the security of Istanbul it became compulsory to fortificate the castles around Bosphorus and to build a new castle. The fortification of Ottoman State around Bosphorus to prevent the military menaces which might come from the Black Sea direction is recorded in the archive documents. In this article the building of a new castle in the Bosphorus between 1774-1789, the restoration and fortification of the existing castles and the reinforcement of soldier and ammunition to the castles and bastions are assessed under the light of the fore mentioned Ottoman archive documents.

Keywords: *Bosphorus Castles, Security Of Istanbul, Superintendent Of Bosphorus, Five Fortresses, Seven Fortresses.*

Giriş

XVIII. yüzyılın son çeyreğinin başlangıcında, Kırım'ın elden çıkması, Rusya'nın Azak ve çevresine yerleşmesiyle Osmanlı Devleti'nin başkenti, Boğaz yoluyla Karadeniz yönünden gelebilecek askerî tehditlere açık hale gelmiş bulunuyordu. Bu tehlike, hem Osmanlı Devleti'nin bekası hem de Boğazlar için temel bir sorun oluşturmuştur. Karadeniz'de Rus tehlikesinin görülmesi Osmanlı Devleti'ni Boğazlarda tahkimat yapmaya sevk etmiştir. Osmanlı Arşivi belgeleri İstanbul Boğazı'nda ilk tahkim faaliyetlerinin, Rusya ile savaşın devam ettiği 1772 yılında yapıldığına işaret etmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Arşivi belgelerine dayanılarak I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) İstanbul Boğazı'ndaki kalelerde bina yapım, yenileme ve onarım, asker, top ve mühimmat takviyesi anlamında yapılan tahkimat faaliyetleri incelenmiştir. Rusya'nın güçlenmesi ve Karadeniz'e ulaşması, bu süreçte Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı dış sorunlar ve Boğazların tahkimi meselesi belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

II. Viyana bozgunundan sonra Papa'nın motive ettiği Avusturya, Venedik ve Lehistan devletleri *Kutsal İttifakı* kurarak Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmak için harekete geçtiler. On altı yıl süren savaşlar sırasında Rusya da ittifaka dâhil olarak Kırım ve Azak üzerine seferler düzenlemiştir. Savaşlar

sürerken tahta geçen I. Petro, ülkesini güçlü bir devlet yapmak için yeniliklere girişmiş, *sıcak denizlere ulaşmak* arzusuyla Don Nehri ve Azak Denizi istikametinde Osmanlı Devleti üzerine saldırılar tertip etmiştir¹.

Kutsal İttifaka karşı mağlup olarak 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul antlaşmalarını imzalamaya mecbur kalan Osmanlı Devleti, Avrupa'da üstünlüğü Avusturya'ya bırakırken Azak'ı da Rusya'ya terk etmeye mecbur kalmıştır. Böylece ülkenin kuzeyi ve boğazları tehlikeye girmiştir. İstanbul Antlaşmasıyla Azak'ı ele geçiren I. Petro, sıcak denizlere ulaşma politikasını gerçekleştirme yolunda önemli bir üs edinmiştir². Neticede XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırlarında Rus baskısı eskisinden daha fazla hissedilmeye başlanmıştır.

Sıcak denizlere erişim yolunun Osmanlı Devleti üzerinden geçtiğinin farkında olan I. Petro, İstanbul Antlaşması ile açık denizlerin kapısı olarak gördüğü Azak Kalesi'ni elde ettikten sonra Karadeniz'de donanma inşa etmeye girişmiştir. Bir taraftan Karadeniz'deki donanmasıyla boğazlar ve İstanbul için tehlike oluştururken, diğer taraftan askerî gücüyle Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Doğu Anadolu topraklarına yönelik bir tehdit haline gelmiştir. Kuzeydeki tehlikenin farkında olan Osmanlı Devleti, Prut Antlaşması (1711) ile Azak'ı geri almışsa da Rusya'nın Balkanlar ve Kafkasya üzerindeki baskısına engel olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin doğuda İran ile savaşta olmasından istifade eden Rusya, Avusturya ile ittifak yaparak Azak ile Kırım'a yönelik taarruzlar tertip etmiştir. Böylece Karadeniz'e çıkma arzusundan vazgeçmediğini ortaya koymuştur. Ancak Rusya, Belgrad Antlaşması (1739) ile Kırım'dan ayrılmak zorunda bırakılmış ve Azak Kalesi'nin yıkılarak etrafındaki arazinin askerden arındırılması sonucu Karadeniz'den de uzaklaştırılmıştır.³

Karadeniz'de üs edinme arzusu devam eden Rusya, Avrupa büyük devletlerinin güç kaybettiği Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra nüfuzunu Doğu Avrupa'da hissettirmeye başlamıştır. II. Katerina'nın öncülüğünde, Lehistan'da nüfuz elde ederken Kırım ve Mora'da Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kışkırtmalarında bulunmuştur. 1768-1774 Savaşı sırasında Kırım'ı işgal ettiği gibi savaşı Akdeniz'e kaydırarak Mora'da Osmanlı Devleti aleyhine isyan çıkartmaya çalışmıştır.⁴ Savaş sonunda kazandığı ticaret gemilerini serbestçe Boğazlardan geçirme hakkını, bir tehdit olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar kullanmıştır.⁵

1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım bağımsız yapılmış ise de Rusya, emellerinden vazgeçmemiş, Kırım'ı topraklarına katmak

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 252.

² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1961, s. 485-486.

³ Mücteba İlgürel, "I. Mahmud", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: XI, Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 117-121; 139-140.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 391-410.

⁵ Mustafa Hergüner, *Cumhuriyetimizin İlk Yıllarında Türk Boğazları ve Boğazlar Komisyonu Başkanı Vasıf (Temel) Paşa*, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 14-15.

için Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını artırmıştır. Nitekim kuzeyden Karadeniz'e ulaşan Rusya, askeri olarak Anadolu'nun kuzeyi, Boğazlar, İstanbul, Eflak-Boğdan ve Karadeniz'in doğu kıyıları için bir tehdit haline gelmiştir. Han seçimleri bahanesiyle askeri müdahalede bulunduğu Kırım'ı 1783'te topraklarına ilhak ettiğini ilan etmiştir. Büyük bir devlete karşı savaşı göze alamayan Osmanlı Devleti, Kırım'ın Rusya toprağı olduğunu verdiği bir senetle kabul etmek zorunda kalmıştır.⁶ Böylece Karadeniz'in kuzeyine yerleşerek sıcak denizlere ulaşmak için önemli bir merhale kat eden Rusya, Osmanlı Devleti için Karadeniz yönünden büyük bir tehdit oluşturmuştur. Karadeniz'i açık denizlere bağlayan Boğaz'ın yanı sıra Anadolu ve İstanbul da kuzeyden gelecek tehditlere açık hale gelmiştir.⁷

Rusya, özellikle II. Katerina'nın hükümlerliği sırasında Kafkasya, Kırım ve Karadeniz'in batısında elde ettiği stratejik alanları kullanarak devletinin sıcak denizlere ulaşma hedefini gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁸ Bu hedef için atılan her adımı bir tehdit niteliğinde algılayan Osmanlı yöneticileri de karşı önlemler almaya çalışmışlar; Hotin, İbrail, İsmail, Özi, Anapa, Faş gibi Rumeli ve Kafkasya sınırlarındaki stratejik kaleler ile İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki istihkâmları tahkim ettikleri gibi gereken yerlere yeni kaleler de inşa etmişlerdir.⁹

Kırım'ı ilhak ettikten sonra Avusturya'yı da yanına çeken Rusya, Rumeli topraklarını Türklerin elinden alarak başkenti İstanbul olan bir Rum devleti kurmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşmasına dayanarak Tuna, Eflak, Boğdan, Koban ve Gürcistan'la ilgili sorunları bahane etmiş ve Karadeniz'in etrafındaki stratejik noktalara yerleşmeye başlamıştır. Yine aynı anlaşma gereği Karadeniz kıyıları, Akdeniz'deki adalar, Suriye ve Mısır kıyılarında konsolosluklar açarak Osmanlı denizleri ve boğazları etrafındaki yerlerde nüfuz tesis etmek için uygun zemin oluşturmaya çalışmıştır. Buna karşı Osmanlı Devleti de Rusya'yı bir tehdit olmaktan çıkarmak için Kırım'ın geri alınması gerektiğine karar vermiş ve 1787'de kuzeydeki komşusuna savaş ilan etmiştir.¹⁰ Bir müddet sonra da Avusturya, Rusya ile olan ittifakı gereği savaşa dâhil olmuştur.

I. Abdülhamid'in vefat ettiği 1789 yılında Rusya ve Avusturya devletlerine karşı savaş devam etmekteydi. Dolayısıyla Balkanlar, Kafkasya ve Karadeniz yönünde bu iki devletin tehdidi altında bulunan Osmanlı Devleti'nin boğazları

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: II/II, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 431-432; Uzunçarşılı, *a.g.e.* s. 468-469, 490, 493-494. Antlaşma hakkında geniş bilgi için bkz: Osman Köse, *Küçük Kaynarca Antlaşması*, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kaynarca Muahedesinde Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi", *Bellekten*, Cilt: XLIV, Sayı: 175, 1980, s. 511-512; Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 2, 3, 11, 15, 16.

⁸ Rusya-Avusturya ittifakı hakkında bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: II/I, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 298-299; Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, Cilt: II/II, s. 428-429.

⁹ Fedakâr, *a.g.e.* s. 11, 15-17, 35, 139, 140, 185 vd; Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, 2008, Ayrıbasım, s. 298, 307.

¹⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.* s. 469-471, 501-507.

da tehlike altındaydı. Karadeniz'de inşa ettikleri donanma sayesinde, savaş sırasında Osmanlı donanmasına büyük kayıplar verdirerek Kırım'ın batısında bulunan Özi'yi ele geçiren Ruslar, Sinop'u da topa tutarak Anadolu kıyılarına ve boğazlara zarar verebileceklerini göstermişlerdir.¹¹

Rusya'nın Karadeniz'e ulaşmasıyla başlayan tehdit neticesi doğan Boğazlar Sorunu, XIX. yüzyılda giderek büyüyen milletlerarası bir problem halini almıştır. Osmanlı Devleti ise yıkılışına kadar bu soruna karşı önlem almakla uğraşmıştır.¹²

XVIII. Yüzyıl Sonunda İstanbul Boğazı Kaleleri

Osmanlı Devleti tarafından fethinden önce İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında çeşitli kaleler bulunmaktaydı. Kazakların XVII. yüzyılda, Karadeniz kıyılarına, köylere ve nakliye gemilerine saldırımları üzerine Osmanlı Devleti Boğaz'a yeni kaleler inşa etmiştir. Buraya yönelik saldırılar karşısında ilk olarak IV. Murat devrinde Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı mevkiilerine kaleler yapılmıştır.¹³

Evliya Çelebi'nin ifadesine göre 1624'te gerçekleşen Kazak saldırıları üzerine güvenliği sağlamak üzere Boğaz'ın Anadolu yakasına Anadolu Kavağı, Avrupa tarafına da Rumeli Kavağı kaleleri inşa edilmiştir. Boğaz'dan içeri girerek Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Sarıyer'i yağmalayan Kazaklar kalelerin yapımından sonra bir daha böyle bir teşebbüste bulunamamışlardır.¹⁴ Her iki yakada karşı karşıya bulunan bu iki müstahkem mevki sayesinde Boğaz'dan geçiş yapan gemilerin kontrolü ve gümrük işlemleri yapılmıştır.

Boğaz kalelerini tahkim den Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa, Boğaz'daki diğer kalelerle birlikte bu kalelere de yeteri kadar yeni top ve muhafız yerleştirmiştir. Yabancı gemilerin izinsiz Boğaz'a girmesi durumunda, Rumeli Feneri Kalesi'nden atılan havai fişek üzerine Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı muhafızları topları ateşleyerek engelleyecekti. Gemiler Boğaz'a zorla girmeye çalışırsa batırılacaktı. 1783 ve 1794'te tahkim edilerek genişletilen bu kalelere yeni burçlar eklenmiştir.¹⁵

¹¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 539-540, 564-566. Ayrıca Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyine yerleşmesi, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyi, Rumeli, Kafkasya, Anadolu toprakları ve Boğazları için tehdit unsuru haline gelme süreci hakkında geniş bilgi için bkz: Haydar Efe-Murat Kızıl, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın "Sıcak Denizlere İnme Politikası" Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)* Cilt: 9, Sayı: 17, 2018, s. 302-311; Elvan Özcan, *Boğazlar Üzerindeki Osmanlı-Rus Mücadelesi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008, s. 2, 9-21.

¹² Salih Kış, "Köprü Başını Tutmak: Osmanlı Devleti'nin Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarını Tahkim Etme Teşebbüsü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 37, 2015, s. 364-365.

¹³ David Nicolle, *Osmanlı Kaleleri 1300-1800*, Çev. Kahraman Şakul, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 28.

¹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap, Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 224.

¹⁵ Yeşim Yaşa, *Poyraz Kalesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 29.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Boğaz'daki Rus tehlikesi kendisini iyice hissettirmiştir. 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılması Çanakkale Boğazı'nı da tehlikeye sokmuştur.¹⁶ Boğazların bu şekilde saldırılara açık hale gelmesi dönemin padişahı III. Mustafa'yı deniz savunmasını güçlendirmeye ve Boğazları modern teknolojilerle tahkim etmeye yöneltmiştir.¹⁷ Deniz kuvvetlerini modernleştirmek amacıyla Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa ve Baron de Tott'un çabalarıyla bir askeri mühendislik okulu olan Hendesehane kurulmuştur. Ayrıca İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında bulunan irili ufaklı tüm kalelerin tamiri ve tahkimi için Cezayirli Hasan Paşa görevlendirilmiştir. Böylece kaleler onarıldığı gibi yerleştirilen topraklar ve muhafızlarla Boğaz emniyet altına alınmıştır. Yine Karadeniz kıyılarından getirilen iş bilir ve gözü pek askerler Boğaz kıyısında yer alan kalelere yerleştirilmiştir.¹⁸ Şehirden uzakta bulunan bu kalelerdeki muhafızlara evlenme izni verildiğinden kalelerin çevrelerinde yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır.¹⁹

İstanbul'un ve Boğaz'ın güvenliği Asya ve Avrupa kıyılarında sıralanan kalelerle sağlanmaktaydı. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren stratejik önemi artan Boğaz kalelerinin tamir ve tahkimine önem verilmiştir. Boğaz'ın Rumeli tarafında yer alan ve 1708'de yeniden inşa edilen Kilyos-Bağdadçık Kalesi, 1789'dan itibaren yirmi yıl boyunca sürekli onararak tahkim edilmiştir.²⁰

Rusya ile yapılan 1768-1774 savaşı sırasında Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesi Boğaz'ın güvenliğini ön plana çıkarınca III. Mustafa, İstanbul'u Karadeniz'den gelecek tehditlere karşı korumak için Boğaz'ın tahkimini artırmıştır. Bu amaçla 1769'da Anadolu kıyısında yer alan Anadolu Feneri Kalesi'nin tam karşısına Rumeli yakasında Rumeli Feneri Kalesi'ni inşa ettirmiştir.²¹ Bu kale Boğaz girişindeki ilk savunma noktasıdır. Buradaki muhafızlara zorla Boğaz'ı geçmek isteyen gemileri havai fişek atarak diğer kalelere bildirme görevi verilmiştir.²² Baron de Tott'un²³ 1770'li yıllarda incelemelerde bulunduğu bu kale

¹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, Çeşme faciasından sonra Çanakkale Boğazı'nın düşman tehdidine girdiğini, İstanbul halkının bile korkuya kapıldığını, savunma tertipleri hazırlandığını ve yeni savaş gemileri yapıldığını ifade etmektedir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: I, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172-173. Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılması, İngiliz donanmasını Boğazlardan geçme arzusuna izin verilmemesi olayı için bkz: Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, I, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 100-101.

¹⁷ Muharrem Dördüncü, "1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2001, s. 75.

¹⁸ Boğaz'da bazı kalelerin yapımından bahseden Cevdet Paşa, dönemin ihtiyaçları gereği Boğaz dışındaki bazı mevkiilerin istihkâmı icap ettiğinden gerekli yerlere kaleler yapıldığını ve mevcutlarının onarıldığını kaydetmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: VI, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309, s. 139; Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, I, Haz. S. Irmak, B. K. Çağlar, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 126.

¹⁹ Yaşa, *a.g.t.*, s. 20-21.

²⁰ Yaşa, *a.g.t.*, s. 22-24.

²¹ 1769 yılında Boğaz'ın kuzey girişinde bazı bataryaların yapıldığı hakkında bkz. Kemal K. Eyüp-giller ve Yeşim Yaşa, İstanbul Boğazı Kale ve Tabyaları, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 17.

²² Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, I, s. 126.

²³ Boğazlar üzerinde Rus tehdidinin yoğun olarak hissedildiği 1768-1774 savaşı sırasında Kırım'da

I. Abdülhamid döneminde 1783 ve 1785 yıllarında yabancı uzmanlarca yeniden tahkim edilmiştir. III. Selim devrinde 1790'dan itibaren Boğaz'daki diğer kalelerle birlikte adı geçen kalenin tamir ve tahkimi için tespitler yapılmış ve yeniden inşa ve onarımlara başlanmıştır.²⁴

Yukarıda belirtildiği gibi henüz, Karadeniz bir Osmanlı denizi konumundayken, İstanbul Boğazı'nın tehlikelerden korunması için Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli yakalarına *Anadolu Kavağı* ve *Rumeli Kavağı* kaleleri ile küçük tabyalar yapılmıştı. Karadeniz'in kuzeyinden gelen Kazakların Boğaz çevresi ve sahillere yönelik saldırıları bu istihkâmlar sayesinde bertaraf edilmiş, ayrıca İstanbul yönündeki gemi trafiği kontrol edilmiştir. Boğaz'daki esas tahkimat ise Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra yapılmıştır. Rusların Azak Denizi'nde inşa ettikleri donanma ile Karadeniz'e çıkmaları Osmanlı Devleti'ni İstanbul Boğazı'nı tahkim etmek zorunda bırakmıştır. Sultan I. Abdülhamid, Boğaz'ın Karadeniz çıkışının her iki yakasında kaleler yapmaya önem vermiştir. *Kılâ'-ı Hamse* denilen Kilyos-Bağdadçık, Rumeli Feneri, Anadolu Feneri, Garipçe ve Poyraz kalelerinin inşa ve tahkimine başlanmıştır. 1774-1781 yılları arasında kalelerde yoğun bir inşa faaliyeti görülmüştür. Nitekim Boğazın hemen dışındaki Bağdadçık ve Revancık (İrva/Riva) kalelerinin inşa görevi Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Fransız görevli Baron de Tott'a verilmiştir.²⁵

Arşiv belgelerinde İstanbul Boğazı'nda bulunan kaleler *Kılâ'-ı Hamse*, *Kılâ'-ı Seb'a* ve *Kılâ'-ı Tis'a* gibi isimlerle anılmaktadır. *Kılâ'-ı Hamse* olarak zikredilen kaleler İstanbul'a Karadeniz yönünden gelebilecek Rus tehlikesini bertaraf etmek gayesiyle Boğaz'ın her iki tarafına I. Abdülhamid zamanında yapılan veya tahkim edilen beş kaleden müteşekkildir. *Kılâ'-ı Hamse*'nin ilk sırasında Boğaz'ın hemen dışında inşa edilmiş olan iki kale yer alır. Bunlar Rumeli yakasındaki Kilyos'ta yapılan Bağdadçık ve Anadolu tarafında Riva denilen yerde inşa edilen Revancık (İrvade/İrva/Riva) kaleleridir. Kalelerden ikincisi Rumeli Feneri Kalesi, üçüncüsü Anadolu Feneri Kalesi, dördüncüsü Rumeli yakasındaki Garipçe Kalesi ve beşincisi Anadolu tarafında bulunan Poyraz Kalesi'dir. Başlangıçta bu kalelerin her birine tımarlı sipahilerden elişişer muhafız görevlendirilmiştir. Anadolu ve Rumeli'den, bilhassa Sivas, Maraş, Adana ve Özi çevrelerinden tımarlı sipahilerin avcı sınıflarından neferler tayin edilmişse de sonraları bu usulden vaz geçilmiştir. Boğaz kalelerine tayin edilen muhafız, dizdar, kethüda, cebahaneci ve topçubaşı gibi görevliler eş-

bulunan Fransa kralının görevlisi Baron de Tott İstanbul'a gelerek padişahın hizmetine girmiştir. Tott'un Osmanlı Devleti için güçlendirdiği ilk istihkâmlar, Kırım hariç tutulursa, Çanakkale Boğazı'nın iki yanındaki kalelerdir. Kale ve tabyaları tahkim eden Tott, istihkâmlardaki topları da işlevsel hale getirmiş, manevra kabiliyeti daha yüksek olan küçük toplar yapmıştır. Daha sonra İstanbul Boğazı etrafındaki kalelerde güçlendirme yapan Tott, yeni kalelerin yapımında da hizmet etmiştir. Nicolle, *a.g.e.*, s. 49, 52.

²⁴ Yaşa, *a.g.t.*, s. 24-25.

²⁵ Boğazdaki iki kalenin inşasını sürdüren Baron de Tott'un işçi yevmiyeleri için istediği 1.500 kuruşun ödendiğine dair 24 Ağustos 1775/26 Cemaziyülahır 1189 tarihli tahrir ve tahkirat. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, Sultan Abdülhamid I, BOA. AE. SABH.I. 283/19018.

ikinci tımarlılardan seçilmiştir. Zamanla bu beş kalenin Boğaz'ın müdafaası için yeterli olmayacağı düşünülerek Büyük Liman (Liman-ı Kebir) Kalesi bunlara ilave edilmiştir. Beş kalenin birincisini oluşturan iki kaleden biri olan Revancık Kalesi de bu istihkâmlara eklenmiştir. Bu durumda kale sayısı yediye çıktığı için bu kalelere yedi kale anlamında *Kılâ'-ı Seb'a* denilmiştir. Yine 1787-1791/1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması Boğaz'ın güvenliğini daha da öncelikli hale getirmiştir. İstanbul'a kuzeyden deniz yoluyla gelebilecek tehlikeleri önlemek için Boğaz kalelerine yeni istihkâmlar eklenmiştir. Bu durumda sayıları dokuza çıkan kalelere *Kılâ'-ı Tis'a* ismi verilmiştir. *Kılâ'-ı Tis'a* tabiri Kilyos-Bağdadçık, Revancık, Rumeli Feneri, Anadolu Feneri, Garipçe, Büyük Liman, Poyraz Limanı, Telli Burun Tabyası ve Yuşa Burnu Tabyası kalelerinin tümü için kullanılmıştır.²⁶ Geçen zaman içinde Ağaçaltı, Köybaşı, Karaburun, Papas Burnu, Fil Burnu, Çakal Burnu, Servi Burnu, Balta Limanı ve İbrahim Paşa tabyaları Boğaz kalelerine eklenmiştir.²⁷

Boğaz'daki kaleler başlangıçta İstanbul Bostancıbaşısına bağlı *Usta* denilen bir subayın idaresindeydi. Küçük Kaynarca Antlaşması neticesi İstanbul'un güvenliği için Boğaz'ın önem kazanması üzerine, Cezayirli Hasan Paşa'nın kaptan-ı deryalığı sırasında Boğaz kalelerinin bir kısmı Tersaneye bağlanmıştır. Bu kaleler Boğaz Nazırı denilen bir amirin idaresine verilmiştir. Yuşa Tabyası ve Telli Dalyan Tabyası ise Bostancı Ocağı'na bağlı olmaya devam etmiştir. Boğaz kalelerinde *bostancı* ve Tersaneye bağlı *yamak* denilen muhafız askerler görev yapmaya devam etmiştir. Anadolu yakasındaki Boğaz kalelerinde hizmet eden muhafızlar Üsküdar ve çevresinden, Rumeli tarafındaki Boğaz kalelerinde görev yapan muhafızlar ise İstanbul ve civarından seçilmiştir.²⁸

Kılâ'-ı Tis'a denilen kalelerde sürekli olarak dizdar, kethüda, topçubaşı, cebahaneci ve kâtiplerle birlikte yerli halktan seçilmiş yaklaşık 700 asker bulunmaktaydı. Uzunçarşılı'nın neşrettiği bir belgeye göre Rumeli Feneri ve Anadolu Feneri kalelerinde 60'ar, Revancık Kalesi'nde 51, Bağdadçık Kalesi'nde 79, Garipçe Kalesi'nde 81, Poyraz Limanı Kalesi'nde 79, Büyük Liman Kalesi'nde 24, Yuşa Burnu Tabyasında 30 ve Telli Dalyan Tabyasında 31 olmak üzere 699 muhafız istihdam edilmekteydi. Rumeli tarafında bulunan kalelerde 74, Anadolu yakasındaki kalelerde ise 45 top vardı. Başka bir belgeye göre ise Boğaz kalelerinde bulunan irili ufaklı topların mevcudu 288'di. Bunlara ilave olarak *Kılâ'-ı Tis'a* dışında kalan Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı kalelerinde 45'er top ve 60'ar asker bulunmaktaydı.²⁹ Bu kalelerdeki muhafız asker, zabıt ve top miktarları yukarıda verilmiştir. Kalelerdeki asker ve mühimmat miktarı savaş zamanlarında artmaktaydı. Bazen de çeşitli nedenlerle kalelerdeki asker ve mühimmat miktarı azalabiliyordu.

²⁶ 21 Mart 1789/23 Cemaziyülevvel 1789 tarihli defter ve tahrirat. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, Cevdet, Askeriye Tasnifi, BOA, C.AS. 79/3745.

²⁷ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 513-516.

²⁸ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 528-530.

²⁹ 18 Haziran 1793/9 Zilkade 1207 tarihli belge için bkz: Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 517-526.

Boğaz'da Kale ve İstihkâm İnşa, Onarım ve Tahkimi

Kırım'ın işgalinden sonra Karadeniz yönünden gelecek saldırılar karşısında İstanbul Boğazı hızla tahkim edilmiştir. Sultan III. Mustafa zamanında Boğaz'ın Karadeniz girişindeki Anadolu ve Rumeli kavak ve fenerleri yakınında bulunan kalelerin korunaklı hale getirilmesi, gerekli görülen mevkilere yeni kale, tabya ve istihkâmların inşası için yapım ve onarım çalışmaları başlatılmış, bu istihkâmlara top ve mühimmat takviyesi yapılmıştır.

Kılâ'-ı Hamse'den biri olan *Bağdadçık (Kilyos) Kalesi* İstanbul'a gelebilecek tehlikeleri önlemek için Boğaz dışında inşa edilen ilk kalelerden biridir. *Eski Fanaraki Burnu* denilen Kilyos civarında daha önce kıyı boyunda bazı küçük istihkâmlar bulunmaktaydı. Ancak bir kalenin varlığı kesin olarak tespit edilememiştir.³⁰ Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra İstanbul'un güvenliği için inşa edilen kalelerden biri olan Bağdadçık Kalesi, Rumeli yakasında, Boğaz'ın hemen dışında, girişe yakın bir yer olan Kilyos mevkiinde inşa edilmiştir.³¹ Diğer kaleler gibi Bağdadçık'a da eşkinici tımarlılarından müstahfız tayin edilmiştir.

İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e çıkışında Rumeli yakasında bulunan Garipçe Burnu ve Anadolu yakasında yer alan Pilav Burnu denilen yerde birer kalenin yapılması III. Mustafa tarafından emredilmiştir. Kale ve binaların yapımına hemen başlanmış, ihtiyaç duyulan araç-gereç, mühimmat ve personel tedarik edilerek kalelere gönderilmiştir. 1773 Mart'ında Sadarete sunulan bir takrir ile Garipçe ve Pilav burunlarına inşa edilen kalelerde ihtiyaç duyulan tulumba, hortum, yangın söndürmede kullanılan meşk denilen su kabı, örtü, sakalar için kova, semer ve kantarma ile iki adet yamağa ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. İhtiyaç duyulan malzeme ve iki yamağın verilmesi hususu Defterdar'a havale edilmiştir. İşlemlerin tamamlanmasıyla talep edilen yamak ve malzemeler 18 Mart 1773 tarihinde kalelere gönderilmiştir.³²

Boğaz'ın dışındaki iki kalenin yeniden yapılması için Baron de Tott görevlendirilmiştir. Kalelerin inşaatına süratle devam eden Tott, kalelerin yapımında çalışan amelelerin masraflarını da Hazinesen alarak zamanında ödemeye çalışmıştır. Bunun için 1775 Ağustos'unda Sadarete bir takrir sunarak kalelerdeki inşaat için ihtiyaç duyduğu 1.500 kuruşun kendisine verilmesini istemiştir. Sadretten defterdara hitaben yazılan 19 Ağustos 1775/21 Cemaziyülahır 1189 tarihli buyruldu ile Tott'un istediği nakit paranın ödenmesi için gereğinin yapılması istenmiştir. Defterdarın 20 Ağustos 1775 tarihli buyruldu ile işlemler yapılarak ilgili ödemenin tezkiresi verilmiştir. Böylece zaman geçirilmeden hazineden Baron de Tott'a istediği para verilerek işlerin aksamasına mahal verilmemiştir.³³

³⁰ Yaşa, *a.g.t.*, s. 23.

³¹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 514.

³² 18 Mart 1773/24 Zilhicce 1186 tarihli takrir üzerine buyruldu. BOA, C. AS. 1006/44044.

³³ Baron de Tott'un 24 Ağustos 1775/26 Cemaziyülahır 1189 tarihli takriiri. BOA. AE. SABH.I. 283/19018.

Boğaz'ın muhafazası için yeniden inşa edilen *Kılâ'-ı Hamse* denilen beş kaleden Revancık Kalesi dışında kalan dört kalede görev yapacak yeniçeri, cebeci ve topçu askerlerinin ikameti için bina ve kışlalar yapılmıştır. Yapılacak bina ve kışlaların yeri, gerekli malzemeler ve ne kadar paraya mal olacağı 1782 yılında Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa tarafından keşif yaptırılarak tespit edilmiştir. Ardından Boğaz'daki dört kaleye yapılacak binalar için bina eminlerinin tayin edilmesine karar verilmiş ve Anadolu yakasında bulunan Anadolu Feneri ile Poyraz Limanı kalelerinin bina emini olarak El-Hac Mehmed Ağa tayin edilmiştir. Rumeli yakasında bulunan Rumeli Feneri ve Garipçe kalelerinde yapılacak binaların emini olarak da Yeniçeri Yasakçısı İsmail'e görev verilmiştir. El-Hac Mehmed Ağa ve İsmail'e hitaben görevleriyle ilgili bir ferman yollanmıştır. Fermana göre El-Hac Mehmed ve İsmail fermanı alır almaz, daha önce hazırlanmış olan keşif defterine göre tespit edilen binaların inşaatına başlamak için gerekli olan malzemeyi tedarik ederek işe koyulmak zorundaydı. Kışla ve diğer binalar sağlam, metin, müstahkem ve hiçbir tarafı eksik olmadan kısa sürede bitirilmeliydi. Bu durumda keşif ile tespit edilen miktardan fazla masraf yapılmış ise iş tamamlandıktan sonra yeniden keşif yapılarak yapılan masraf karşılanacaktı.³⁴

Boğaz'daki istihkamları güçlendirmek için Rumeli ve Anadolu fenerlerinin yakınına birer kale ve kalelerin yakınlarına da tabyalar inşa edilmiştir. Tabyalardaki yapıları inşa etme görevi 1783 yılında eski mimar Hafız İbrahim Ağa'nın uhdesinde bulunmaktaydı. Binaların inşasından sorumlu olan Hafız İbrahim Ağa, ihtiyaç oldukça yapılan masraf kadar hazineден para talep etmekteydi. Aynı yılın eylül ayında Sadarete bir arzihal sunarak tabyalardaki binalarda çalışan amelelerin ücretleri ve diğer masraflar için ihtiyaç duyduğu 5.000 kuruşun ödenmesini talep etmiştir. Sadrazam'ın 25 Eylül 1783 /27 Şevval 1197 tarihinde defterdara havale ettiği yazı kayıtlarla karşılaştırılmış ve masrafla ilgili hesaplamalar yeniden yapılmıştır. Neticede tabya ve binaların yapımı için ihtiyaç duyulan meblağın ödenmesi emri çıkmıştır.³⁵

İstanbul Boğazı'nın muhafazası için Boğaz'ın her iki yakasına kale, tabya, tersane, liman ve palanka türü binaların yapımı Kırım'ın Rus işgaline uğramasından itibaren hız kazanmıştır. III. Mustafa'nın başlattığı askerî tesislerin yapımı I. Abdülhamid tarafından titizlikle devam ettirilmiştir. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakını yeni bir savaşın habercisi sayan I. Abdülhamid, 1785 yılında, beyaz üzerine bir hatt-ı hümayun ile Sadrazam'dan Boğaz'da yapılacak yapılar için bina eminleri atanmasını emretmiştir.³⁶ Bu emir üzerine Boğaz'ın Rumeli yakasında yapılacak yapılar için Kapıcıbaşı Abdülbaki Ağa, tersane ve

³⁴ 13 Kasım 1782/7 Zilhicce 1196 tarihli hüküm. BOA, C. AS. 224/9536.

³⁵ 27 Eylül 1783/29 Şevval 1197 tarihli arz-ı hal ve telhis. BOA, C. AS. 85/3942.

³⁶ 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 367/25675. Üzerinde I. Abdülhamid'in hattının bulunduğu belge arşiv uzmanları tarafından 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 gününe tarihlendirilmiştir. Padişahın 6-7 Nisan 1789 tarihinde vefat ettiği dikkate alındığında tarihlemenin yanlışlığı ortadadır. Yine 1785 yılında inşasına memur olduğu Fener-i Atik denilen yerdeki kalenin yapımında karşılaştığı sorunlardan bahseden Abdülbaki Ağa ile ilgili bir belge yukarıdaki vesikanın tarihini de ortaya koymuştur.

darağacı yapımı için Ali Raik Efendi ve Anadolu yakasında yapılması tasarlanan kale için Kâmil Ahmed Paşa'nın damadı Hasan Efendi bina emini olarak tayin edilmiştir. Bina eminlerinin tayinini haber veren Sadrazam'ın telhisinde, Defterdar'ın sunduğu bir takrirden, Boğaz'ın orta yerinde bir kalenin yapımından bahsedilmektedir. Defterdar'a atıfta bulunan Sadrazam'ın ifadesine göre Anadolu ve Rumeli kavakları arasında Boğaz'ın orta yerinde genişliği 72, uzunluğu 104 zira (yaklaşık uzunluğu 70 metre, genişliği 100 metre) olan sağlam bir kaya mevcuttur.³⁷ Gayet sığ olan bu kayanın üzerine sağlam bir kale yapılır ve buraya toplar yerleştirilirse Boğaz'dan izinsiz hiçbir gemi geçemez. Boğaz'a zincir çekilmiş gibi sağlam bir kilit olacak bu kale Anadolu yakasına yapılacak kalenin yarısı karar masrafla yapılabilecektir. Bina eminlerinin müşahedeleleri sonucu Boğaz'da bulunan söz konusu kaya üzerinde kale yapımı mümkün müdür, avantaj ve dezavantajları nelerdir, yapıldığı takdirde Anadolu tarafına kale yapmaya gerek var mıdır gibi konuları mütalaa etmek için defterdar, eski ve yeni mimarlar ile Yorgi Kalfa'dan oluşan bir heyet bölgeye gönderilmiştir. Padişah, Anadolu ve Rumeli tarafında nereye kale yapılması gerekiyorsa oraya yapılmasını uygun görmüştür. Daha sonraki bina ve inşaat faaliyetleri Boğaz'ın ortasında bahsedilen kaya üzerinde kale yapılmadığını göstermiştir.

Karadeniz Boğazı'nda Fener-i Atik denilen yerde yeni bir kalenin inşası için bina emini olarak tayin edilen Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Abdülbaki Ağa gerekli hazırlığı yaparak kale inşasına süratle başlamıştır. Ancak inşaat beklenen hızla devam edememiştir. Çünkü kalenin yapılacağı yerdeki ağaçların kesilmesi ve taşların kırılması için gerekli miktarda barut temininde sıkıntı çekiyordu. Abdülbaki Ağa ihtiyaç duyduğu barutun sağlanması için 1785 Temmuz-Ağustos aylarında bir dizi yazışma yapmıştır. İlk olarak gerekli olduğu tespit edilen 20 kantar barutun verilmesi için istekte bulunmuştur. Bu müracaat üzerine sadrazamlık, defterdarlık ve cebehane arasındaki yazışmalar ve hesaplar sonucu sadece 5 kantar barut alabilmiştir. Bu barutun kısa sürede tükenmesi üzerine dışarıdan bir miktar (200 vakiyye) barut temin etmişse de ihtiyaç giderilememiştir. Barutun tükenmesiyle kale yapımında çalışan usta ve işçiler işe devam edemez hale gelmişlerdir. Kalede işlerin durma noktasına gelmesi üzerine Abdülbaki Ağa yeniden bir takrir yazarak daha önce istediği 20 kantar baruttan geriye kalan 15 kantar barutun verilmesini talep etmiştir. Neticede yapılan yazışma ve hesaplar kale yapımı için barutun acil ihtiyaç olduğunu ortaya koymuş ve istenen barut gönderilmiştir.³⁸

Boğaz'ın güvenliğini temin için yapılan kalelerin inşa ve yenilenmesi esnasında, istenen ölçüde sağlam ve kullanışa uygun yapılmayan bina ve tesisler sonradan aksaklıklara neden olmuştur. Kılâ'-ı Hamse olarak bilinen kalelerde,

³⁷ XVI. yüzyıl ortalarında İstanbul'a gelen Avusturya Elçisi Busbeck, Boğaz'ın Karadeniz girişinde üzerinde sütun bulunan bir kayadan bahsetmektedir. Sütun üzerinde Romalı Octavianus'un isminin kazılı olduğunu hatırladığını da ifade etmiştir. Ogier Ghiselin de Busbeck, *Türk Mektupları-Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri*, Çev. Derin Türkömer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 44.

³⁸ 17 Ağustos 1785/11 Şevval 1199 tarihli takrir üzerine buyruldu. BOA, C. AS. 1059/46564, 1; 24 Ağustos 1785/18 Şevval 1199 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 1059/46564, 2.

İnşa edilmesi gerektiği halde su deposu, kayıkthane ve bazı kısımların ya hiç yapılmadığı veya sağlam inşa edilmediği için işe yaramadığı ortaya çıkmıştır. Kılâ'-ı Hamse Nazırı Mustafa Ağa 9 Şubat 1786/11 Rebiyülahir 1200 tarihinde kalelerin tamire muhtaç veya hiç yapılmamış olan kısımlarının durumunu bir takrirle sadarete bildirmiş ve aksaklıkların giderilmesi için kalelerde keşif yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Mustafa Ağa'nın açıkladığına göre Kılâ'-ı Hamseden bazı kalelerin tamire muhtaç yerleri mevcuttur. Garipçe Kalesi'nin su hazinesi sağlam yapılmadığından su tutmadığı gibi tahrip olmuştur. Yine kayıkların muhafazası için bir kayıkthane yapılmamış olduğundan devletin verdiği kayıklar açıkta kalmış ve yağmur suları altında kalarak çürümeğe yüz tutmuştur. Tüm bu aksaklıkların giderilmesi için Mimar Ağa tarafından keşif yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Mustafa Ağa'nın müracaatı üzerine gerekli keşfi yapması için Mimar Ağa görevlendirilmiştir.³⁹

Mimar Ağa'nın keşfinden sonra Kılâ'-ı Hamse Nazırı Mustafa Ağa, kalelerde tamir ve inşa işlerine başlamıştır. İşlerin bitiminde Mimar Ağa'nın keşif esnasında yaptığı hesap yanlışları nedeniyle ayrılan ödeneğin masrafları karşılamadığı ortaya çıkmıştır. Mustafa Ağa, durumu 9 Eylül 1786 tarihinde sunduğu bir takrirle izah etmiştir. Takrirden, Rumeli Feneri'nde yeniden inşa edilen kayıkthane, Rumeli Feneri Kalesi'nin tamiri, top döşemeleri, Garipçe Kalesi'nin su hazinesi, neferat odaları, top mazgalları, taş kapak döşemeleri, Revancık Kalesi'nin top döşemeleri, tamir ve yenileme gerektiren yerlerinin yapımı için eski Mimar Ağa'nın yaptığı keşifle tespit ettiği ödeneğin masraflara yetmediğini ifade etmiştir. Kayıkthane inşası sırasında, hafriyat toprağı olarak keşifte gösterilen yerlerin hepsinde siyah taş çıktığını, ayrılan para yetmediği için amelelerin işi paydos ettiğini dile getiren Mustafa Ağa durumu Mimar Ağa'ya bildirmiştir. Mimar Ağa da "*Mâni değildir. Sen binaya başla, bitiminde tekrar keşif yapar yeniden ilam ederim.*" diye cevap göndermiştir. Binaların yapımı bittikten sonra Mimar Ağa'nın halifelerinden Osman Efendi tekrar keşif yaparak yapılan harcamalardan 800 kuruş indirim yapılmasını ilam etmiştir. Mustafa Ağa da zaten ayrılan ödeneğin yetmediğini, kalelerdeki inşaat işleri nedeniyle esnafa borçlandığını ve borçlarını ödeyemediğini ifade ederek indirim yapılan 800 kuruşun bütçeye eklenmesini istemiştir. Yapılan hesaplamalarla gerçekleşen masraf ve ödenek karşılaştırılarak sorun giderilmiştir.⁴⁰

İstanbul Boğazı'nda bulunan kalelere bina emini olarak tayin edilen Kapıcıbaşı Mustafa Ağa, kale yapımı ve tamiri için 4.000 kuruş borç almıştır. Bu borcun 1.000 kuruşunu ödemiş, geri kalan 3.000 kuruşunu ödemediği 1788 yılında vefat etmiştir. Bunun üzerine Sadarete durum izah edilerek geriye kalan borcun Mustafa Ağa'nın mallarından ödenmesi istenmiştir. Sadarettten çıkan emir üzerine Boğaz kalelerinde yeniden keşif yapılmış, kale bina ve ta-

³⁹ 11 Şubat 1786/11 Rebiyülahir 1200 tarihli Kılâ'-ı Hamse Nazırı Mustafa Ağa'nın arzı üzerine Sadrazam'ın buyruldu. BOA, C. AS. 1179/52578, 2.

⁴⁰ 15 Zilkade 1200/9 Eylül 1786 tarihli Kılâ'-ı Hamse Nazırı Mustafa Ağa'nın arzı. BOA, C. AS. 1179/52578,1.

mirlerine yapılan harcama miktarı tespit edildikten sonra geriye kalan borç devlet tarafından ödenmiştir.⁴¹

Sadaretten 1788 yılı Ramazan ayında I. Abdülhamid'e sunulan bir telhis ile İstanbul Boğazı'nda yapılacak kale, bina, tabya, donanma kalyonları ve mühimmat hakkında bilgi sunulmakta ve yapılan çalışmalar açıklanmaktadır. Telhis metnine göre Sadarete gelen Kaptan Paşanın kapıkethüdası Yusuf Ağa, Kaptan Paşanın bir gece tebdil kıyafet gelip Boğaz'da yapılacak yeni bina, kale ve tabyalar hakkında görüşmek istediğini iletmiştir. Verilen izin üzerine teravihten sonra gelen Kaptan Paşa ile sadrazam bir saat kadar görüşmüşlerdir. Görüşmede Boğaz'da inşaları gereken kaleler ve tabyalar için Fransız mühendislerin çizmiş olduğu plan ve krokiler doğrultusunda keşif yapıp masrafları tespit edildikten sonra inşalarına başlanması kararı alınmıştır. Bu sırada savaş devam ettiğinden seferde olan donanma kalyonu kadar yeni sistemle kalyon yapılarak mühimmat ve diğer malzemelerinin tamamlanması ve gemilerin hazır halde tutulması meselesi müzakere edilmiştir. Yine kalyonlara gerekli olan mühimmat ve malzemenin masraflarının ödenmesi için Kaptan Paşa'nın durumu yazıyla bildirmesi kararlaştırılmıştır. Boğaz kaleleri, tabyalar, kalyonlar ve müzakere edilen diğer işler uygulama sahasına konuldukça bilgi verileceğini ifade eden telhis üzerine I. Abdülhamid, bu hayırlı işlerin kendi isteği olduğunu, peyderpey yapılmasını, dikkat ve ihtimam gösterilmesini, kusur etmeyerek kendisine zamanında bilgi verilmesini istemiştir.⁴²

Sultan I. Abdülhamid, saltanatının sonuna kadar Boğaz'ın her iki tarafındaki kale ve istihkâmların yapım ve tahkimi ile yakından alakadar olmuştur. 1789 Nisan tarihli bir arşiv kaydından anlaşıldığına göre Boğaz'ın içinde ve Boğaz'ın Karadeniz tarafında Yedikumlar denilen mevkiye yapılacak tersane, kule, tabya ve gemi inşasında kullanılacak olan darağacı için ayrı ayrı memurlar görevlendirilmiştir. İnşa edilecek yapılar için keşiflerin yapılması, masraflarının belirlenmesi ve mimar tayini karara başlanmıştır. Bu binaların yapımında, daha önce Boğaz'ın her iki yakasında bulunan kavaklardaki kale ve tabyalarının inşaatında hizmet eden eski mimar Hafız'a görev verilmiştir.⁴³

I. Abdülhamid'in saltanatının son günlerinde, Sadaretten sunulan 1789 Nisan tarihli bir telhis ile Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı kalelerinde yeniden yapılan tabyalar, döşemeler, kışlalar ve diğer gerekli binaların yapım masrafı olan 19.165 kuruşun ödenmesi için izin istenmiştir. Binaları inşa ettirdiğini ifade eden yazının sahibi, daha önce aynı yerde yapılan tabya ve binaların masraflarının yüksek gösterildiğini padişaha haber vermiştir. Buna göre kendisinin daha ucuza inşa ettiği yapılar daha önce Ali Raik Efendi ve eski mimar Hafız tarafından yapılan binalardan daha sağlamdır. Bu binalar için Ali Raik Efendi 60.000 kuruş, eski mimar Hafız 22.000 kuruş harcamış-

⁴¹ 20 Şubat 1778/29 Muharrem 1192 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH. I. 256/17245.

⁴² 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 15/1306. Üzerinde tarih bulunmayan vesikayı tasnif eden arşiv uzmanları belgenin tarihi olarak 6 Nisan 1789/10 Receb 1203'ü göstermiştir. Ancak belgenin içeriği olayın hicri 1202 Ramazan ayında gerçekleştiğini göstermektedir.

⁴³ 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 tarihli takrir ve hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 14/1215.

ken kendisi sadece 19.165 kuruş harcamıştır. Bunun için kendi dönemindeki keşif defteri ile önceki keşif defterini sunarak durumu izah etmeye çalışmıştır. I. Abdülhamid telhisin üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda bu durumun ibret verici olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

Boğaz'ın güvenliği için tahkimata ve kale yapımına önem veren devlet, yapılan kale ve istihkâmlarda zarar gören yerlerin tamirine de özen göstermiştir. Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli yakasında bulunan altı kale ve tabyanın bazı yerleri geçen zaman içinde hava şartları nedeniyle tahrip olup yıkılmaktaydı. Yıkılan yerlerin tamiri için bütçe ayrıldığı gibi memurlar da görevlendirilmiştir. Söz konusu kalelerin tamiri için 1789 yılında yapılan keşifle yıkılan yerler tespit edilmiştir. Tahrip olan yerlerin 7.500 kuruşluk bir masrafla onarılabileceği anlaşılmıştır. Keşif sonucu kalelerin tamir edilmesi görevi Hacegân-ı Divan-ı Hümayundan Ruznamçe-i Evvel El-Hac Memiş Efendi'ye ihale edilmiştir. El-Hac Memiş Efendi, 1789 Nisan'ında bir takrirle Sadarete müracaat ederek kalelerin tamir masrafı olarak hesaplanan 7.500 kuruşun tarafına ödenmesi için emir verilmesini talep etmiştir. Sadareten Defterdar'a yazılan emir ile işin keyfiyetinin araştırılıp bildirilmesi istenmiştir.⁴⁵ Durumu araştırarak sadarete arz eden defterdar, kaleleri tamir etmekle görevlendirilen El-Hac Memiş Efendi'nin henüz binaları tamir etmeye başlamadığını, ancak işe başladıktan sonra ödeme yapılmasının uygun olacağını bildirmiştir. Defterdar'ın takriri üzerine Sadareten 15 Mayıs 1789 tarihinde verilen emirle, kalelerin tamiri için ayrılan hesaptan El-Hac Memiş Efendi'ye 2.500 kuruş ödenmesi istenmiştir. Defterdar'ın havalesiyle Başmuhasebede yapılan işlemler sonucu tezkire düzenlenerek 18 Mayıs 1789'da El-Hac Memiş Efendi'ye gerekli ödeme yapılmıştır.⁴⁶

Boğaz kalelerinde inşa ve tamir edilen yapılar için gerekli malzemeler bina eminleri tarafından esnaftan satın alınmaktaydı. Esnaftan temin edilen malzemenin ücretleri Hazinesden alındıkça peyderpey ödenmekteydi. Ancak bazen paraların geç ödenmesi esnafın şikâyetlerine neden olmaktaydı. Nitekim III. Selim saltanatının ilk zamanlarında 1789 yılı sonbaharında keresteci ve çivici esnafı, Boğaz kalelerinde inşa edilmekte olan yapıların bina emini hakkında Rikâb-ı Hümayuna şikâyette bulunmuştur. Bina emini olan Divan-ı Hümayun Hacegânı Ali Aziz Efendi'nin zimmetinde kalan alacaklarını ödemede tereddüt ettiğini ileri süren esnaf, alacaklarının bina eminden tahsil edilerek kendilerine ödenmesini talep etmiştir. Şikâyet üzerine defterdar tarafından yapılan incelemede, yapılara ait müfredat defterleri incelenmiş ve bina emininin Hazinesden para aldıkça esnafa azar azar çok defa ödeme yaptığı anlaşılmıştır. Bina Emini Ali Aziz Efendi'nin de hazineden para aldığı takdirde esnafın alacağını derhal ödeyeceğini söylemiş olduğu ifade edilerek esnafın şikâyeti doğru bulunmamıştır. Kalelerde yapılan binalara harcanan tüm meblağın Hazinesden bir defada ödenmesinin mümkün olmadığı, peyderpey para

⁴⁴ 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 tarihli takrir ve hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 9/815.

⁴⁵ 25 Nisan 1789/29 Receb 1203 tarihli takrir üzerine buyruldu. BOA. AE. SABH.I. 96/6589,1.

⁴⁶ 25 Nisan 1789/29 Receb 1203 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH. I. 96/6589,2.

verildikçe bina emininin esnafa ödeme yapacağı belirtilerek esnafın alacağını bir defada istememesi için uyarılmasına karar verilmiş ve durum bir telhise III. Selim'e arz edilmiştir. Padişah da "Manzûrum olmuştur." diyerek kararı onaylamıştır.⁴⁷

Savaşın Osmanlı Devleti aleyhine devam ettiği 1789 sonbaharında Boğaz kalelerinde yapılmakta olan tahkimat devam etmekteydi. Kalelerdeki inşaat faaliyetlerini yakından takip eden III. Selim, sadaret kaymakamına yazdığı hatt-ı hümayun ile "Çoktandır bu Boğaz binalarına dikkat olunduğu yok, memurlar ne yapıyorlar, işte kış geliyor, şunların üzerinde olunmalıdır." emrini vererek kış gelmeden inşaatların bitirilmesini istemiştir. Kalelerdeki binaların yapımını yakından izleyen sadaret kaymakamı, yapıların inşasından sorumlu olan Azmi Efendi'ye buyruldu göndererek yapıların son durumu hakkında ayrıntılı bilgi istemiştir. Hazırladığı bir takrirle yapımı tamamlanan ve tamamlanmaya yakın olan yerler hakkında bilgi veren Azmi Efendi, inşaatları bitirmek için ne derece ihtimamla çalıştığını ifade etmiştir. Azmi Efendi'nin takririnin bir telhise sunulması üzerine III. Selim yapımı biten mahallerde ihtiyaç duyulan asker, top, mühimmat ve diğer levazımının tamamlanmasını, mühimmatın paslanma ve diğer zararlardan korunmasını emretmiştir.⁴⁸

Rusya ve Avusturya ile savaşın devam ettiği bir sırada tahta geçen III. Selim'in saltanatının ilk aylarında Rumeli ve Kafkasya'da savaş Osmanlı Devleti'nin aleyhine devam etmekteydi. Rusya'nın Karadeniz üzerinden İstanbul'u tehdit etme ihtimali karşısında Boğaz'daki kalelerin tahkimi önem kazanmıştır. Öncelikle Boğaz'ın Karadeniz çıkışındaki Büyük Liman Tabyası ve Anadolu Feneri Kalesi tahkim edilmiştir. Her iki kalenin tahkimi için gerekli araştırma, keşif, tamir ve bina yapımı işlerini yürütme vazifesi Divân-ı Hümayun Hâcegânı El-Hac Memiş Efendi'ye verilmiştir. El-Hac Memiş Efendi de bu iş için Hassa mimarlarından El-Hac Ebubekir Ağa'yı görevlendirmiştir. Mimar El-Hac Ebubekir Ağa, gerekli araştırma, ölçüm ve fiyat tespitini içeren ilk keşfi yapmak üzere 1789 sonbaharında her iki kaleye güvenilir bir mimar halife göndermiştir. Kalelerde yağmur ve hava şartlarından zarar görmüş, yıkılmış ve tamir gerektiren kısımları tespit eden mimar halife, tamir edilmesi ve yenilenmesi gereken tüm yerleri ölçmüş ve gerekli olan masrafları tespit ederek bir keşif defteri düzenlemiştir. Anadolu Feneri Kalesi'nde baş tabyadaki topçu kışlası üzerinde kiremit aktarma, içinde sıva tamiri, askerlerin kaldığı yerlerin üzerinde kiremit aktarma, iç taraflarında çeşitli döşemeler, melez taşlardan duvar ve dışında sıva yenilenmesi, cami üzerinde kiremit aktarması, mahyasına ve dışına horasan harcı derzi ve tamiri, cami altında bulunan ayakyolunun (memşâ, helâ) yenilenmesi, kale dış duvarları arasındaki bazı yerlerin yükseltilmesi, dizdar ağa odasındaki çifte sütunlu Rumeli omurgası kuşaklı horasan derzli içi beyaz sıvalı karışık taşlı duvarın yenilenmesi, duvardaki pencerenin beş arşın doğrama çerçevenin yerine konması, karakolhane üzerindeki kiremitlerin tamiri ve içindeki tahta çerçeve ve camın yenilenmesi gerektiği keşif

⁴⁷ 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. HAT. 184/8572.

⁴⁸ 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. HAT. 189/9041.

defterine kaydedilmiştir. İkinci tabyada askerlerin oturdukları yer üzerinde kiremit aktarması, duvar ve sıva tamiri ile kale dışındaki cebeci kışlası üzerinde kiremit aktarma, mahyasına horasan harcı ve bazı yerlerin sıva tamiri, ocak ve pencerelere fener konması, temel duvarı tamiri, kale dışındaki yeniçeri kışlası üzerinde kiremit aktarma, mahyasına horasan harcı konulması ile sıva tamiri, karışık taşlı temel duvarı yenilenmesi, bazı yerlerde mevcut tahta perdelerin tamiri ve eksik fenerlerin konulması gibi ihtiyaçlar ayrı ayrı ölçülmüş ve gerekli masrafları hamaliye, nakliye ve mavna ücretleriyle birlikte keşif defterine derç edilmiştir. Liman-ı Kebir Tabyasında askerlerin oturduğu oda içinde Rumeli omurgası kirişli atma tahta ve döşemelerin karışık olarak yenilenmesi, çifte sütunlu saray mânesi payendeli iç tarafı beyaz sıvalı dolma duvar, oda ve kapısı üzerinde kiremit aktarma ve mahyasına horasan harcı konması, kapı üzerindeki tahta döşemenin yenilenmesi, divanhane ve odalar üzerinde kiremit aktarma ve mahyasına horasan harcı konması ve tahta döşemelerin tamiri, kışla içinde dereye kadar olan yerde lağım boşaltma ve baca açmak için hafriyat, dizdar odası ve cami üzerindeki kiremitlerin aktarılması gibi yapılması gereken işlerin ölçümleri yapılmış ve gereken ödenek miktarı hamaliye, nakliye ve mavna ücretleriyle birlikte keşif defterine yazılmıştır⁴⁹.

Hassa Mimarı El-Hac Ebubekir Ağa, keşiften dönen mimar kalfa ile keşif defteri üzerinde çalışarak yapılması gereken tamirat ve yenilemeleri tek inceleyerek fiyatlarını tespit etmiştir. Buna göre Anadolu Feneri Kalesi'nde tamire muhtaç yerlerin onarımı için 961 buçuk kuruş 19 akçe, Liman-ı Kebir Tabyasında ise tamir için 474 kuruş ödenek gerektiği hesaplanmıştır. Toplamda her iki kaledeki onarım ve yenileme için 1.435 buçuk 19 akçeye ihtiyaç bulunduğunu ifade eden El-Hac Ebubekir Ağa, belirtilen meblağın ödenmesi için durumu bir telhis ile Defterdar'a iletmiştir. Ayrıca onarım ve yenileme işleri tamamlandıktan sonra tekrar keşif yapılacağını yazısına ilave etmiştir. İşlerin başlangıcında Defterdarlıktan 500 kuruş ödenmiştir. Sonbaharda tamir ve yenileme işleri bitirilmiş ve ardından 1789 sonlarında yeniden keşif yapılmıştır. El-Hac Ebubekir Ağa'nın Defterdarlığa bildirdiğine göre ilk keşifte deftere kaydedilmiş olduğu şekilde her iki kaledeki tüm onarım ve yenileme işlemleri tamamlanmıştır. Ardından iki kaledeki tamir ve onarımın hesabının kapatılması için Defterdarlığa yeni bir takrir ile müracaat edilmiştir. Buna göre ilk keşifte tespit edilen 1.435 buçuk kuruş olan masraftan ilk olarak ödenmiş olan 500 kuruş düşüldükten sonra geriye kalan 935 kuruştan Hazine'nin faydasına olarak 235 kuruş indirim yapılmış, geriye kalan 700 kuruşun ödenmesi için defterdarlıktan talepte bulunulmuştur. Defterdar'ın emriyle söz konusu meblağ 31 Ocak 1790 tarihinde ödenmiştir.⁵⁰

Boğaz Kalelerine Silah ve Mühimmat Takviyesi

Osmanlı Devleti 1772'den itibaren İstanbul Boğazı'nda kale ve istihkâm inşa ederek buraları top, mühimmat ve personel takviyesiyle işlevsel birer üs

⁴⁹ 31 Ocak 1790/15 Cemaziyülevvel 1204 tarihli Defterdar buyruldu. BOA, C. AS. 661/27774.

⁵⁰ 31 Ocak 1790/15 Cemaziyülevvel 1204 tarihli Defterdar buyruldu. BOA, C. AS. 661/27774.

haline getirmeye başlamıştır. Deniz yoluyla gelmesi muhtemel askerî tehlikelerin bertaraf edilmesi amacıyla Boğaz'ın Karadeniz'e açılan kısmında her iki yakada bulunan Rumeli ve Anadolu fenerleri yakınına kalelerin yapıldığı yukarıda ifade edilmişti. Rusya ile savaş devam ederken fenerler civarına inşa edilen kalelerin yapımı tamamlanmış, bu kaleler için ihtiyaç duyulan top ve diğer mühimmat tez elden temin edilmiştir. Boğaz muhafazasında kullanılacak olan büyük dalyan ve şahî toplarının dökümü için yeterli büyüklükte ocak ve fırınlar yaptırıldığı gibi ihtiyaç duyulan ham demir de temin edilmiştir. Top dökümünden sorumlu olan Tophane-i Amire Nazırı El-Hac Mehmed Ağa, 1772 Temmuz'unda Sadarete müracaat ederek top dökümü için lüzumu görülen 174 kantar ham demirin Cebehane-i Amireden verilmesini talep etmiştir. Ağa'nın takriri ilgili kalelerde incelenmiş, istenen ham demirin gerekli olduğuna karar verilerek Defterdarlığa havale edilmiştir. Defterdarlıkta gerekli inceleme ve hesaplar yapılmış ve istenen miktarda ham demirin Cebehane tarafından verilmesi kararı çıkmıştır⁵¹.

Boğaz'da bulunan Rumeli ve Anadolu fenerleri yakınında yeniden yapılmış olan kale ve çitler için gerekli top ve mühimmatın imal edilmesi görevi yukarıda belirtildiği gibi Tophane-i Amire Nazırı El-Hac Mehmed Ağa'nın uhdesindeydi. El-Hac Mehmed Ağa, 1772 Haziran'ında sadarete yaptığı bir müracaatla fenerlerin yakınındaki kale ve çitlere yerleştirilmek üzere Tophane fırın ve ocaklarında dökülecek olan çeşitli çap ve ebatlarda büyük dalyan ve şahî topları için baruta ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Tophane Nazırı, o tarihlerde kullanılan en kaliteli barut olan İngiliz barutundan gerekli olan 391 buçuk kantar barutun tedarik edilerek Tophaneye teslimini istemiştir. Daha önce bu konuyla ilgili Hazine tezkiresinin yazıldığı 28 Haziran 1772 tarihli ilgili evrakın üzerine derkenar edilmiştir. Sadrazam, gerekli barutun temini işini gümrüğe ilam ettirmek ve temin etmek göreviyle Defterdar'a havale etmiştir. Aynı gün Gümrük Emni Ali Ağa, yaptığı araştırma ile Yeni Çarşı attarları ve tüccarların elinde mevcut olan İngiltere barutunun aslında Flemenk ve Fransız barutu olduğunu ve kantarının 45 kuruşa satıldığı tespitinde bulunmuştur. Gümrük Emni Ali Ağa'nın derkenarı üzerine Defterdar, ihtiyaç duyulan barutun alınması için gerekli olan işlem ve hesaplamaların yapılması için Tophane nazırının yazısını Başmuhasebe Kalemine göndermiştir. Başmuhasebede yapılan hesaplamalar dökülmesi planlanan büyük dalyan ve şahî topları için 391 buçuk kantar İngiliz barutuna ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur⁵². Defterdarlıkta yapılan tüm araştırma, inceleme ve işlemler neticesi Anadolu ve Rumeli fenerleri yakınına yeni yapılmış olan kale ve çitlere yerleştirilmek üzere Tophanede imal edilmesi planlanan 98 büyük dalyan ve şahî topunun dökülebilmesi için belirtilen miktarda İngiliz barutuna ihtiyaç duyulduğu ve barutun kantarının 45 kuruştan satıldığı tespiti kesinleşmiştir. El-Hac Mehmed Ağa'nın top dökümü için ihtiyaç duyduğu barutun alınabilmesi için Başmuhasebede yapılan hesaplamalar neticesi, her kantarı 45 kuruştan olmak

⁵¹ 31 Temmuz 1772/1 Cemaziyülevvel 1186 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 766/32360.

⁵² 31 Temmuz 1772/1 Cemaziyülevvel 1186 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 648/27247, 1.

üzere 391 buçuk kantar barutun bedelinin 17.617 kuruş olduğu bir telhisle kayıt altına alınmıştır. İhtiyaç duyulan İngiliz barutunun alınması yönünde Defterdar'ın buyruldu vermesi üzerine Başmuhase gerekli ödemeyi yapmış ve alınan barut Tophaneye teslim edilmiştir.⁵³

Boğaz girişindeki fenerlerin yakınına yeni inşa edilen kalelere konulmak üzere Tophanede 96 adet büyük dalyan ve şahî topunun dökülmesi için ham demir ihtiyacı hâsıl olmuştur. Top dökümü için gerekli 170 kantar ham demirin Cebehaneden verilmesi için Tophane Nazırı El-Hac Selim Ağa 1 Haziran 1773 tarihinde Sadrazam'a bir takrirle müracaat etmiştir. Sadarete yapılan tahkikat neticesi gerekli işlemin yapılması için yazılan tahrirat Defterdar'a havale edilmiştir⁵⁴. Bir telhisle Defterdar'a sunulan El-Hac Selim Ağa'nın yazısı incelendikten sonra Başmuhasebede kaydedilerek top dökümü için gereken ham demirin cebehaneden tophaneye verilmesi emri çıkmıştır.⁵⁵

Yine Tophane Nazırı El-Hac Selim Ağa, Boğaz'ın her iki yanında yeniden inşa edilmiş olan iki kaleye konulmak üzere Tophanede dökülen 24 büyük topun masrafı olan 6.000 kuruşun ödenmesi için 1773 Eylül'ünde Sadarete yaptığı müracaat değerlendirilerek Defterdar'a havale edilmiştir. Defterdarlıkta yapılan tahkikat neticesi işlemler tamamlanmış, başmuhasebede kaydı yapıldıktan sonra top dökümü masrafı olan meblağ Tophane Nazırı Selim Ağa'ya ödenmiştir.⁵⁶

Sultan I. Abdülhamid, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonra İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişindeki kalelerin tamir ve tahkimi, yeni kale ve istihkâmların inşası için azami çaba sarf etmiştir. Yeni kalelerin yapımı, mevcutların tahkim ve tamiri, kalelere barut, mühimmat ve cephaneye yerleştirilmesi için görevliler ve emirler tayin etmiştir. Boğazın sağ ve sol yanlarına yeniden yapılan iki kalenin ihtiyacı olan 6 kantar barutun cebehaneden verilmesi için bina emininin yazdığı takrir neticesi 7 Ağustos 1774 tarihinde gerekli mühimmatın gönderilmesi emri çıkmıştır.⁵⁷

İstanbul Boğazı'nın muhafazası için yeniden inşa edilen *Kılâ'-ı Hamseden* biri olan Revancık Kalesi'ne konulmak üzere 1781 yılında çeşitli cins ve ebatlarda 10 adet büyük topun yapılması için Divan-ı Hümayun hacedânından Tophane-i Amire Nazırı Abdullah Şefik Efendi'ye görev verilmiştir. Abdullah Şefik Efendi, imal etmekle görevli olduğu 10 adet kebir ve şahî toplarının Tophane-i Amire atölyesinde dökümü için lazım olan paranın Hazine-i Amireden tarafına verilmesiyle ilgili olarak 1781 Haziran'ında Defterdar'a bir arzuhal ile müracaat etmiştir. Defterdarlık incelemesi, önceki kayıtların derkenar edilmesi ve Başmuhasebede yapılan hesaplamalar neticesi top dökümü için Hazine tezkiresinin verilmesi ve hesaplanan meblağın ödenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Hazırlanan telhisi inceleyen defterdar, imal edilecek çeşitli çap ve

⁵³ 31 Temmuz 1772/1 Cemaziyülevvel 1186 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 648/27247, 2.

⁵⁴ 6 Haziran 1773/15 Rebiülevvel 1187 tarihli telhis. BOA, C. AS. 1112/49277, 1.

⁵⁵ 6 Haziran 1773/15 Rebiülevvel 1187 tarihli telhis. BOA, C. AS. 1112/49277,1/2.

⁵⁶ 14 Eylül 1773/26 Cemaziyülahır 1187 tarihli telhis. BOA, C. AS. 744/31300.

⁵⁷ 7 Ağustos 1774/29 Cemaziyülevvel 1188 tarihli takrir. BOA, C. AS. 1156/51437.

cinste ki topların masrafı olan 1.250 kuruşun ödenmesi için tezkire verilmesini emretmiştir. Defterdar'ın buyruğusu üzerine söz konusu para 13 Temmuz 17981 tarihinde tophaneye aktarılmıştır.⁵⁸

Boğaz Nazırı Mustafa Ağa tarafından, 1785 yazında, Boğaz'da bulunan yedi kalenin ihtiyacı olan levazım ve mühimmatın tespiti yapılmıştır. Mustafa Ağa'nın hazırladığı ihtiyaç defterinde kalelerin ihtiyacı olan ham demir, top, yuvarlak, çeşitli cinslerde demirci ve marangoz malzemesi, kereste gibi mühimmat ve malzemenin miktarları ifade edilmiştir. Kalelerde gereksinim duyulan eşyayla ilgili olarak defterdarlıktaki kayıtlar 25 Eylül-9 Ekim 1785 tarihleri arasında defterdarlıkta incelenmiştir. Gerekli işlemler ve hesaplamalardan sonra ihtiyaç duyulan mühimmat ve malzemenin tophane, cebehane ve Hasköy'deki Humbara kârhanelerinden sağlanması, buralardan temin edilemeyenlerin ise miri mubayaa usulü ile satın alınmasına karar verilmiştir.⁵⁹

Boğaz'ın güvenliğinin sağlandığı Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı kalelerine konulmak için Tophane-i Amire kârhanesinde büyük şayka topları döktürülmüştür. Boğaz'da bulunan kaleler için imal edilen büyük topların masraflarının karşılanması için 1786 Ağustos'unda Tophane Nazırı Mehmed Emin Ağa müracaatta bulunmuştur. Defterdarlıkta yapılan incelemeler neticesi, 19 Ağustos 1786 tarihinde, Boğaz kalelerine ayrılan bütçeden top dökümü masrafları için Mehmed Emin Ağa'ya 2.000 kuruş ödenmiştir.⁶⁰

Yukarıda sözü edilen kalelere konulmak üzere büyük şayka toplarının dökülmesi için 1786 yılında Sultan I. Abdülhamid tarafından şifahî bir emirle Serturnaî Seyyid Osman Ağa'ya emir verilmiştir. Seyyid Osman Ağa, kendisinden istenen dört adet büyük şayka topunu dökmek için dökücübaşı, kethüdası ve halifesiyle çalışarak maliyet hesaplamıştır. İstenen iznin 10 Temmuz 1786 tarihinde verilmesi üzerine ocaklarda top dökümü işine başlanmıştır.⁶¹

Rusya ve Avusturya ile savaşın eşliğine gelinen 1787 yılında Boğaz kalelerinin modern silah ve mühimmatla teçhiz edilmesi önemli bir güvenlik sorunu haline gelmiştir. Top silahları için yeni icat olan tıpa⁶² mühimmatının Boğaz kaleleri konulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Devrin icadı olan mühimmatın defterinin çıkarılması görevi 1787 yaz aylarında Resmî Mustafa Ağa'ya verilmiştir. İhtiyaç duyulan askerî malzemenin miktarını ve bedelini tespit eden Resmî Mustafa Ağa'nın yazısı üzerine Cebehane-i Amirede mevcut olan mühimmat hemen kalelere gönderilmiştir. Mevcut olmayan mühimmatın satın

⁵⁸ 7 Temmuz 1781/15 Rebiyülahır 1196 tarihli tahrirat. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, Cevdet, Evkaf Tasnifi, BOA, C. EV. 561/28301.

⁵⁹ 15 Şubat 1785/5 Rebiyülahır 1199 tarihli defter. BOA, C. AS. 1054/46351.

⁶⁰ 23 Şevval 1200 tarihli arz-ı hal, derkenar ve telhis. BOA. AE. SABH.I. 346/24181.

⁶¹ 13 Ramazan 1200 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 1146/50911.

⁶² Şişe, boru ve benzeri şeylerin kapatılması gereken kısımlarını kapatmaya yarayan tıkaç. İhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: III, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 3204. Top silahlarına konulan barutun yerine iyi yerleşmesi, dökülmemesi ve hava almaması için mühimmatın konulduğu yer tıpa denilen tıkaçla kapatılırdı. Örneğin 1745 yılında Halep Kalesinden Diyarbekir Kalesine gönderilen mühimmat içerisinde top ve havanlarda kullanılmak üzere 4.500 adet tıpa gönderilmiştir. Veli Göçer, "Diyarbekir Kalesi Cephanesi (1740-1746)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, Cilt: VI, Sayı: 1, 2019, s. 59.

alınarak temini yoluna gidilmiştir. Bunun için cebecibaşının sorumluluğunda gerekli malzemenin eski ve yeni fiyatları tespit edilmiştir. Kalelerdeki toplar için gerekli olan tıpa mühimmatının satın alınabilmesi için 163 buçuk kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirlenmiş ve bu meblağın ödenmesi gereği bir telhisle Defterdar'a bildirilmiştir. Defterdar'ın emriyle ilgili hesaplar Başmuhasebede kayıt altına alınmış, hesabın tezkiresi çıkarılarak gerekli ödeme yapılmıştır⁶³. Böylece ihtiyaç duyulan yeni icat mühimmat satın alınarak Boğaz'daki kalelere gönderilmiştir.

Rusya ile savaşın devam ettiği 1788 yılında İstanbul Boğazı ve Karadeniz kıyılarındaki kalelerin takviyesine özen gösterilmiştir. Düşman saldırısına karşısı savunma yapabilmek için kalelerin mühimmatlarının sürekli hazır olması sağlanmıştır. Bağdadçık, Rumeli Feneri, Garipçe, Büyük Liman, Revancık, Poyraz Limanı ve Anadolu Kavağı kaleleri ile Sinop ve Yuşa Burnu tabyalarında her zaman hazır bulunması için Tophane-i Amireden mühimmat gönderilmesi hususunda I. Abdülhamid tarafından ferman çıkarılmıştır. Söz konusu kalelere gerekli mühimmatın konulması işi Topçubaşı Cafer Ağa'ya havale edilmiştir. Kısa süre içerisinde gerekli hazırlıklar ve keşif yapılarak kalelerin mühimmat ihtiyacı belirlenmiştir. Hazırlanan ihtiyaç defteri başmuhasebede kayıt altına alınarak mühimmatın gönderilmesi emri çıkmıştır.⁶⁴

Kaptan Paşa, 1788 yılı Ramazan ayında İstanbul Boğazı'nda yapılacak yeni bina, kale ve tabyalar hakkında Sadrazam ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmede, devam eden savaş nedeniyle cephede bulunan kalyonların yerine yeni kalyonlar yapılması, mühimmat ve levazımının konularak gemilerin kullanımına hazır bir halde tutulmasına karar verilmiştir.⁶⁵

Rusya ve Avusturya ile savaşın devam ettiği 1789 Mart'ında Boğaz'da bulunan ve *Kılâ-ı Tis'a* denilen Rumeli Feneri, Anadolu Feneri, Garipçe, Poyraz Limanı, Liman-ı Kebir, Kilyos-Bağdadçık, Revancık kaleleriyle Telli Tabya ve Yuşa Burnu Tabyasının zamanın gerektirdiği miktar ve türde top ve mühimmat ile donatılması için çaba sarf edilmiştir. İlk olarak önceki Boğaz Nazırı Mustafa Bey tarafından 1788 Ağustos ayı sonunda hazırlanan *Kılâ-ı Tis'a* için gerekli olan mühimmat kayıtları incelemiştir. Ardından ihtiyaç duyulan top ve mühimmat tespit edilerek müfredat defteri çıkarılmıştır. Kalelerin cephanelerinde hazır bulundurulması gereken mühimmat ve Tophane mühimmatının Enderun Cebehanesinde bulunan Cedid Liva-i Şerif Takımı'ndan gönderilmesi için Defterdarlıkta gerekli yazışmalar yapılmıştır.⁶⁶ Devam eden savaş sırasında Boğaz güvenliğinin sağlanması amacıyla *Kılâ-ı Tis'a* kalelerinin her biri için gereken top, mühimmat ve barut miktarı Boğaz kaleleri nazırına vekâlet eden Hüseyin Ağa tarafından tespit edilerek müfredat defterine kaydedilmiş; kalelerde ihtiyaç duyulan

⁶³ 9 Ağustos 1787/24 Şevval 1201 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 653/27443.

⁶⁴ 23 Kasım 1788/23 Safer 1203 tarihli defter. BOA, C. AS. 738/30974.

⁶⁵ 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 15/1306. Üzerinde tarih bulunmayan vesikayı tasnif eden arşiv uzmanları belgeyi 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 gününe tarihlemiştir. Ancak belgenin içeriği olayın hicri 1202 Ramazan ayında gerçekleştiğini göstermektedir.

⁶⁶ 21 Mart 1789/23 Cemaziyülahır 1203 tarihli defter ve tahrirat. BOA, C. AS. 79/3745,1-2.

mühimmatın gönderilmesi amacıyla Tophane ve Cebehaneye ferman yazılması için de gerekli yazışmalar yapılmıştır⁶⁷. İhtiyaç duyulan mühimmatı tespit eden Hüseyin Ağa, Boğaz'daki dokuz kalede bulunan top ve mühimmat eksiklerinin giderilmesi ve zamanın şartlarına göre artırılması gerektiğinden bahisle hazırladığı ihtiyaç defterini Defterdar'a sunmuştur. Defterdar da bir takrirle birlikte söz konusu defteri 12 Mart 1789 tarihinde sadrazama takdim etmiştir. Bu konuyla ilgili fermanlar hazırlanırken defterdar, cebecibaşı ve topçubaşıya hitaben gerekli olan top ve mühimmatın *Kılâ'ı Tis'a*'ya gönderilmesi için buyrulduklar çıkmıştır⁶⁸. Bu işlemlere ilave olarak Karadeniz Boğazı Muhafızı Mustafa Paşa tarafından Defterdar'a sunulan 21 Mart 1789 tarihli bir takrir Boğaz kalelerinin mühimmatının tamamlanmasıyla ilgili durumu açıklığa kavuşturmuştur. Çağın gereği olarak kalelerde bulunması gereken top ve mühimmatın gönderilmesi için yapılan işlemleri ifade eden takrire göre cebecibaşı ve topçubaşı ağalar acil ihtiyaç duyulan cephaneye mühimmatının Enderun Cebehanesindeki Cedid Liva-i Şerif Takımı'ndan teminini, tophane mühimmatının mevcut olandan gönderilmesini, bir kısmının ise satın alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu durumda kalelere gönderilecek Tophane ve Cebehaneye mühimmatı, satın alınması gereken mühimmat ve tekrar yerine konulması gereken mühimmatın ayrı ayrı başmuhasebeye kaydedilmesi istenmiştir. Ayrıca halen kalelerde yeterli miktarda mühimmat bulunup bulunmadığı, ne kadarının sarf edilmiş olduğu, nerede ve ne miktarının hangi senetle bulunduğu ve masraflarının ne olduğunun bilinmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle mevcut mühimmatın yeniden deftere kaydedilmesi için ferman çıkarılabilmesi gayesiyle sadrazamdan izin istenmiştir. Sadrazam da takirde izah edildiği şekliyle, defterdardan mühimmatın gönderilmesi işini düzenlemesini talep etmiştir.⁶⁹

Boğaz Kalelerine Asker ve Muhafız Takviyesi

Boğaz'ın Karadeniz yakın noktalarında yapılmış olan kalelerde muhafız olarak kapıkulu sınıfından olan cebeci, topçu ve bostancı ocaklarından askerler tayin edildiği gibi yerli halktan da asker toplanıyordu. Kalelerde koruma vazifesi gören muhafızlardan yerli askerler diğerlerine göre devlete daha az maddi yük getiriyordu. Rusya ile savaşın devam ettiği 1773/1774 yılı kışında tayin ve masrafları fazla olan cebeci, topçu ve bostancı askerlerinin kış mevsiminde Boğaz kalelerinde görevlendirilmemesi yoluna gidilmiştir. Alınan karar gereği kalelerde kış mevsiminde sadece yerli askerler muhafızlık yapmıştır. Kış mevsimi geçtikten sonra tekrar cebeci, topçu ve bostancılar muhafız olarak bu kalelere gönderilmiştir. Böylece kış mevsiminde Karadeniz yönünden gelmesi muhtemel tehlikenin azaldığı dikkate alınarak Boğaz'ın güvenliği sadece yerli askerler tarafından sağlanmış ve hazinenin masrafı azaltılmıştır.⁷⁰

⁶⁷ 21 Mart 1789/23 Cemaziyülahır 1203 tarihli defter ve tahrirat. BOA, C. AS. 79/3745, 3.

⁶⁸ 21 Mart 1789/23 Cemaziyülahır 1203 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 79/3745, 4.

⁶⁹ 21 Mart 1789/23 Cemaziyülahır 1203 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 79/3745,5.

⁷⁰ 6 Şubat 1774/24 Zilkade 1187 tarihli tahrirat. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Maliye Tasnifi, C. ML. 519/21227.

Kılâ'-ı Hamse denilen kalelerin muhafazası görevi için önceleri tımarlı sipahilerden muhafız tayin edilmiştir. Bu kalelere muhafız olarak ilk defa 1782 tarihinde Rumeli, Özi, Anadolu, Sivas, Adana ve Maraş yörelerinden avcı sınıfına mensup sipahiler gönderilmiştir. Her kalenin muhafazasına elli sipahi verilmiştir. 1785 tarihinde ise bu kalelerin asker mevcudu yeniden düzenlenmiştir. Buna göre müstahfız denilen muhafızlar, dizdar, kethüda, topçubaşı ve cephanecinin eşkinci tımarlılarından seçilmesi esas alınmıştır. Kalelere gereği kadar top ve mühimmat da konulmuştur.⁷¹

Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa'ya 1785 yazında gönderilen bir hükümde, Karadeniz Boğazı'nın sağ ve sol yanlarına yeniden yapılmış olan dokuz adet kaleye muhafız olarak Yeniçeri Ocağı'nın bazı ortalarından asker gönderilmesi istenmiştir. Fermanla ifade edildiğine göre Yeniçeri Ocağı'nın bazı ortalarına Karadeniz sahilleri ahalisinden asker alınmaktaydı. Denize aşına olan bu askerler ihtiyaç durumunda subaylarıyla birlikte donanmaya alınarak deniz seferlerine, fazlası ise kara seferlerine gönderilmekteydi. Boğaz'daki kalelere ise yeniçeri ve topçu ortaları ile diğer muhafız askerleri yerleştirilmişti. Ancak savaş durumunda kalelerdeki muhafız kuvvetlerin yeterli olmayacağı, Anadolu ve Rumeli sahillerinden tez elden asker toplanmasının zor olacağı endişesi ortaya çıkmıştır. Asker toplanması mümkün olsa bile yeniçeriler gibi eğitilmiş ve tecrübeli olmayan bu askerlerin perişan olacağı ve kalelerin boş kalacağı anlaşıldığından Yeniçeri Ocağı'ndan her kaleye subaylarıyla birlikte beş yüz asker tayin edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁷²

Rusya ve Avusturya ile savaşın devam ettiği 1788 yılında, Karadeniz yönünden gelmesi muhtemel bir düşman saldırısı karşısında Boğaz kalelerindeki muhafız gücünün takviyesi gerekmiştir. Özellikle Kılâ'-ı Hamsedeki yerli muhafızların yetersiz görülmesi üzerine Boğaz Muhafızı Mustafa Paşa 1788 sonbaharında Sadarettin yeni asker talebinde bulunmuştur. Mustafa Paşa'nın isteği üzerine ulufeli askerlerden 30 neferin görevlendirilmesine dair ferman çıkmıştır. Ferman gereği Rumeli Feneri Kalesi'ne altı, Garipçe ve Poyraz Limanı kalelerine yedişer, Büyük Liman ve Anadolu Feneri kalelerine beşer ulufeli asker muhafız olarak tayin edilmiştir. Yeni tayin edilen askerlerin yıllık alacakları ücretler tespit edilerek ödemeler için kaynak ayrılmıştır. Kalelere atanan otuz muhafızın maaşlarının İstanbul cizyesi, Tokat, Trablusşam ve bazı eyaletlerin mukataalarından ayrılacak gelirlerden ödenmesi kararı alınmıştır.⁷³

Boğaz Kalelerine Ulaşım, Nakliye ve Lojistik

Karadeniz Boğazı'nda bulunan kalelere gerekli olan ulaşım ve nakliye işi donanmaya ait deniz taşıtları ve gerektiğinde kiralanan kayık ve mavnalarla yapılmaktaydı. Boğaz'daki Kılâ'-ı Erba'a denilen dört kalenin muhafazası için 1784/1785 yıllarında Topçu Ocağı'ndan dört orta görevlendirilmiştir. Bu top-

⁷¹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 514.

⁷² 1785 Temmuz sonu/Ağustos başı/ 1199 Ramazan evahiri tarihli ferman sureti. BOA, C. AS. 1059/46594.

⁷³ 7 Kasım 1788/7 Safer 1203 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH. I. 306/20520.

çu ortaları nöbetle kalelere gidip muhafızlık yapmıştır. Askerlerin bir kısmı kalelerde görev yaparken diğer kısmı İstanbul'da kışlarında dinleniyordu. Topçuların kalelere götürülüp getirilmesi için Hicri 1198 yılı için on, 1199 yılı için de sekiz adet mavna kiralanmıştır. Topçuların İstanbul'dan kalelere nakli ve geri getirilmeleri için söz konusu iki yılda taşıma ücreti olarak on sekiz adet kayığa toplam 45 kuruş ödenmiştir⁷⁴.

Boğaz'ın muhafazası için kalelere muhafız olarak görevlendirilen yeniçeri ve topçuların İstanbul'dan kalelere götürülmesi ve görevleri bitenlerin şehre geri getirmek üzere yeteri kadar ateş kayığı görevlendirilmesi için 17 Aralık 1784 tarihinde Ateş Kayıkları Kethüdasına yazı yazılmıştır. Emir üzerine kalelere asker götürüp getirmek için on beş adet kayık istihdam edilmiştir. Nakliye ücreti olarak bu kayıklar için verilmesi gereken 45 kuruştan 5 kuruş indirim yapılarak geriye kalan 40 kuruş ödenmiştir.⁷⁵

Boğaz kalelerine muhafız olarak 1785 yılında Dergâh-ı Âli Cebeci Ocağı'ndan ortalar tayin edilmiştir. Bu ortalar nöbet usulü kalelerde muhafaza hizmetini ifa ederlerdi. Kale muhafazasında görevli cebeci askerlerinden nöbet sırası gelenler İstanbul'dan Boğaz kalelerine, görevi bitenler kalelerden İstanbul'a at kayığı ve mavna denilen deniz vasıtalarıyla taşınırdı. Askerleri taşıyan kayıklar ocak tarafından kiralanı, nakliye ücreti Hazine tarafından ödenirdi. Boğaz kalelerinde görevli askerlerin getirilip götürülmesi amacıyla yeteri kadar kayık görevlendirmesi için 14 Ağustos 1785 tarihinde cebecibaşı tarafından cebeciler kethüdasına emir verilmiştir. Yapılan işlemler sonucu Divan tezkiresi çıkmış ve dokuz adet at kayığı kiralanarak cebeci askerlerinin nakli gerçekleştirilmiştir. Nakliye işlemlerinin tamamlanmasının ardından ücretlerin ödenmesi için durum cebecibaşı tarafından bir takrirle defterdara bildirilmiştir. Defterdarlıkta yapılan inceleme ve hesaplamalar sonucu dokuz mavnanın nakliye ücretinin 27 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Toplam miktardan devlet yararına 7 kuruş indirim yapılarak geriye kalan 20 kuruşunun ödenmesi için bir telhis düzenlenerek Defterdar'a sunulmuştur. Defterdar da 31 Ağustos 1785 tarihinde ödemenin yapılması için onay vermiştir.⁷⁶

Boğaz Kalelerinin İaşesi, Asker Maaş ve Tayinatları

Boğaz'da bulunan *Kılâ'-ı Erba'* ada muhafızlık yapan yeniçeri ve topçuların Hicri 1199 yılı Cemaziyülevvel ve Cemaziyülahır aylarına ait tayinat, un, ekme, fırın kirası ve diğer masraflarının Hazine'den ödenmesi için bu işlemlerle ilgili kâtip olan Hafız Osman Efendi tarafından 1785 Mayıs'ında defterdara bir temessük sunulmuştur. Defterdarlıkta yapılan işlemlerden sonra Kılâ'-ı Erba' a muhafazasında bulunan yeniçeri ve topçuların masrafları için 643 buçuk kuruş gerektiği anlaşılmıştır. Hesaplanan meblağ defterdarın emriyle 24 Mayıs 1785 tarihinde başmuhasebe tarafından ödenmiştir⁷⁷.

⁷⁴ 6 Nisan 1785/26 Cemaziyülevvel 1199 tarihli tahrirat. BOA, C. AS. 1043/45809,1; 4 Ağustos 1784/17 Şevval 1198 tarihli telhis. BOA, C. AS. 780/33034.

⁷⁵ 10 Ocak 1785/19 Safer 1199 tarihli telhis. BOA, C. AS. 1149/51058, 1-2.

⁷⁶ 28 Ağustos 1785/22 Şevval 1199 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH.I. 140/9426.

⁷⁷ 15 Receb 1199/24 Mayıs 1785 tarihli temessük ve telhis. BOA, C. AS. 1137/50535.

Boğaz kalelerinin bazılarında tatlı su yani içme suyu mevcut değildi. Tatlı suyun bulunmadığı kalelerin bir kısmına sakalar vasıtasıyla su taşınmaktaydı. Kalelere su taşıyan sakaların ücretleri ve saka beygirlerinin arpa ve saman bedelleri devlet tarafından ödenmekteydi. Boğaz'da bulunan Fener ve Poyraz Limanı kalelerine tatlı su taşıyan saka beygirleri için bir arpacıdan Beykoz cinsi arpa ve saman alınmıştır. Arpacıdan yem alan askerler arpacıya ayrı ayrı senet vermişlerdir. Altında birer yeniçeri, cebeci ve topçunun imza ve mührünün bulunduğu iki adet senet, 9 Haziran-7 Temmuz 1785 tarihleri arasında yem olarak Beykoz cinsi arpa ve saman alındığını göstermektedir. Yem masraflarının ödenmesi için senetler işleme alınmış, Defterdarlıkta önceki derkenar kaydına bakılarak hesaplamalar yapılmış ve arpacıya 48 kuruş ödenmesi gerektiği 23 Temmuz 1785 tarihli derkenarla tespit edilmiştir. Durum bir telhisle Defterdar'a arz edilmiş, onun da onayı ile işlemin Başmuhasebedeki resmî muameleleri tamamlanmış ve saka beygirlerinin yem ücretleri ödenmiştir.⁷⁸

Boğaz'daki kalelerde 1785 yılında koruma hizmeti gören dört cebeci ortasının günlük ekmek tayinatları 200 çift ekmek ediyordu. Bu dört cebeci ortasının günlük ekmek ihtiyacını karşılamak amacıyla gerekli unun alınabilmesi için defterdara müracaat edilmiş; talebi uygun bulan Defterdar'ın 28 Eylül 1785 tarihli buyruğusuyla gerekli paranın ödenmesi kabul edilmiştir.⁷⁹

Boğaz'a yeni inşa edilen kale ve tabyalara tayin edilen kale dizdarlarına maaş olarak Hazine'den ulufe ödenmekte; bazen de ulufe yerine boş kalan bir tımar veya zeamet tahsis edilmekteydi. Örneğin Konya Sancağı'nın Eskiiil Nahiyesi'nde 930 akçelik bir zeamete sahip olan Pehlivan Hacı Mustafa'nın 1787 sonbaharında çocuğu olmadan vefat etmesi üzerine zeameti boş kalmıştır. Boş kalan bu zeametın Karadeniz Boğazı'nın Rumeli tarafında yeni yapılan bir tabyanın dizdarına tahsis edilmesi için Sadrazam tarafından I. Abdülhamid'e bir telhis sunulmuştur. Telhiste boş kalan zeametın kale dizdarına tahsis edilmesi için Defter-i Hakanideki kaydın tevkii tarafından gedik tımar olarak değiştirilmesi gerektiği, bu durumun devletin faydasına olacağı ifade edilmiştir. Padişahın uygun görmesiyle boş kalan söz konusu zeamet, gedik tımara çevrilerek kale dizdarına tahsis edilmiştir.⁸⁰

Savaş sırasında Boğaz'daki Kılâ'-ı Hamseyi takviye maksadıyla mevcut askerlere ilave olarak atanan otuz ulufeli muhafızın yıllık maaşları İstanbul cizyesi, Tokat, Trablusşam ve bazı eyaletlerin mukataalarından ödenmiştir.⁸¹

Bağdadçık (Kilyos) Kalesi'nin yeniden yapılması işi 1789 Nisan ayı başlarında tamamlanmak üzere olduğundan kaleye dizdar tayini gerekmiştir. Boğaz'daki kale dizdarlarına 150 akçe yevmiye verildiğinden Bağdadçık'a dizdar

⁷⁸ 31 Temmuz 1785/24 Ramazan 1199 tarihli telhisi buyruldu ve tahrirat. BOA. AE. SABH.I. 198/13235.

⁷⁹ 28 Eylül 1785/24 Zilkade 1199 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH.I. 78/5412.

⁸⁰ 4 Ekim 1787/21 Zilhicce 1201 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH. I. 363/25303.

⁸¹ 7 Kasım 1788/7 Safer 1203 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH. I. 306/20520.

olarak tayin edilen Mahmud'a da aynı miktarın verilmesi gerekmiştir. Ancak bu sırada Köstendil Sancağının bir köyünde 426 akçelik tımarın sahibi El-Hac Ahmed'in evlatsız olarak vefat etmiş olması vaziyeti değiştirmiştir. Boş kalan 426 akçe tutarındaki tımarın Mahmud'a verilmesi durumunda 150 akçe olan yevmiyenin hazineye kalacağını gerekçe gösteren sadaret kaymakamı padişahın izin istenmiştir. Padişah, söz konusu tımarın dizdar tayin edilen Mahmud'a verilerek 150 akçenin hazineye aktarılmasını emretmiştir.⁸²

Boğaz Kalelerinin Teftişi

Sultan I. Abdülhamid, hükümdarlığı boyunca İstanbul Boğazı'nın tahkimi için yapılan çalışmaları takip etmiş, yapılan işlerin yerinde görülmesini ve teftişini istemiştir. Padişahın arzusu üzerine Boğaz'daki kaleleri sadrazam, kaptan paşa, defterdar, mimarbaşı ve ilgili diğer görevliler sık sık kalelere giderek teftiş etmekte, dönüşlerinde kapsamlı raporlar sunmaktaydılar. Sadrazam ve kaptan-ı derya 1789 baharında birlikte Boğaz kalelerine bizzat giderek teftiş etmişler, dönüşte Sadrazam kalelerin durumuyla ilgili ayrıntılı bir telhis padişaha durumu arz etmiştir. Bu teftişler padişahın Boğaz güvenliğine gösterdiği ihtimamı ortaya koymaktadır.⁸³

Sadrazam'ın söz konusu telhisine göre, Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli yakalarındaki kale ve limanları teftiş eden sadrazam ve kaptan-ı derya, uygun olan mevkiilerde inşa edilmiş olan kalelerin sağlam ve dayanıklı olarak yapılmış olduğunu, toprakların yerine konduğunu, mazgalların tamamen mühendislik ölçülerine göre ve ustaca yapıldığını müşahede etmişlerdir. Telhise göre kalelerden ateşlenen güllerin deniz yüzeyinde sekerek hedeflerini vurmaması, buralardaki topçuların eğitilmiş ve işlerinde mahir olduklarının göstergesidir. Hedeflerini vuran topçular sayesinde Boğaz'dan büyük bir geminin geçmesi şöyle dursun, iki kürekli bir kayığın geçmesi bile mümkün değildir. Kaptan-ı deryanın çok çalışarak sürekli Boğaz'daki kale, liman ve istihkamları dolaşarak askerleri teşvik etmesi bu başarıyı sağlamıştır. Bunlara ilave olarak Boğaz'ın her iki yakasına üçer palanka gibi küçük toprak kalelerin yapılmasına ihtiyaç vardır. Bunun için Fransız mühendislerin çizdikleri bir harita ve krokinin saraya sunulduğu ifade edilmiştir. Yine telhisin altındaki takrirden kalelerdeki askerlerin bekçi mahiyetinde bulunduğu, gerektiğinde yani savaş sırasında her kaleye 1.000'er asker takviyesi gerektiğinden söz edilmiş; ayrıca gemilerin dalgaların çarpmasından korunabilmesi için Boğaz'da inşa edilen limanın tersane gibi yapıldığı belirtilmiştir.

İstanbul Boğazı'nın tahkimi için inşa edilen kale ve binalar, buralara konuşlandırılan muhafızlar ve yerleştirilen top ve mühimmatı yakından takip eden I. Abdülhamid, kalelerin teftişine ayrı bir önem vermiştir. Kalelerin teftişinin ilgililer tarafından yapılmasını yeterli görmeyerek kendisi bizzat teftişlerde bulunmuştur. Sadarettten sunulan 1789 tarihli bir yazı padişahın Boğaz

⁸² 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 tarihli takrir ve hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 6/603.

⁸³ BOA. AE. SABH.I. 16/1392. Arşiv uzmanları belgeyi I. Abdülhamid'in ölüm tarihi olan 6 Nisan 1789/10 Receb 1203 gününe tarihlemişlerdir. Ancak belgenin tarihi daha önce olmalıdır.

kalelerine yapacağı bir ziyaretin ayrıntılarıyla ilgilidir. Belgeye göre padişahın ziyaret edeceği kalelerdeki askerler sabah akşam silahlarıyla görevlerinin başında hazır bulunmaktadır. Ziyaret vesilesiyle kalelerdeki görevli muhafızların, Boğaz'da bulunan kalyonlardaki askerler ve yeniçerilerin, patrona-i hümayunun komutan ve neferlerinin, Sarıyer'deki yeniçerilerin üzerine tayin edilmiş olan subayların taltif edilmesi gerekmektedir. Görevliler sultanın vereceği hediyelerle mutlu olarak görevlerini şevkle yapacaktır. Boğaz'da ve civar kalelerde hizmet eden tüm askerlere verilecek olan hediyelerin bir deftere kaydedilerek huzura sunulduğu ifade edilmiştir. Sultan I. Abdülhamid, telhisin üzerine yazdığı bir hatt-ı hümayunda hediyelerin kaydedildiği defterin kendi yanında muhafaza edildiğini ifade ederken ziyaretin de bir gün erkene alınarak Pazartesi yerine pazar günü yapılmasını istemiştir. "Zira Pazartesi eyyâm-ı bâhûrun ibtidâsı olmağla bir gün akdem pazar günü gitmemiz münâsibdir." hattını yazan padişah, sıcak günler başlamadan kaleleri teftiş etmek istemiştir.⁸⁴

İki yüz süvari ile Boğaz'ın her iki tarafındaki kaleleri sürekli dolaşarak teftiş etmesi, memurların hal ve tavırlarını gözleyerek görevi başında olanları ve olmayanları belirlemesi, mevcut olmayanların çağırılması ve herhangi bir düşman gemisi görüldüğünde müdahale etmesini için Sultan I. Abdülhamid zamanında Kapıcıbaşı Seyyid Numan Bey'e ferman gönderilmiştir. Bu sıralarda, Karadeniz Boğazı'ndaki kalelerin nezaretinin bir çocuğun üzerinde bulunduğu ve çocuğa ehil olamayan birinin vekâlet ettiği hatırlatılarak Boğaz kalelerinden sorumlu olan Seyyid Numan Bey'in Boğaz Muhafızı Mustafa Paşa ile kalelerin asker, top ve mühimmatını noksansız olarak tertip etmesi emredilmiştir.⁸⁵

Karadeniz Kıyılarındaki İstihkâmların Tahkimi ve Boğaz Güvenliğine Özen Gösterilmesi

İstanbul Boğazı'nın güvenliği için Karadeniz kıyısındaki Özi ve Sinop gibi kalelerin güçlendirilmesine de çalışılmıştır. Özellikle Özi Kalesi'nin karşısında bulunan Prezen denilen adada bir kalenin inşasına karar verilmiştir. Prezen Adası'nda yapılacak kaleye 1780 yılında bina emini olarak Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Selim Ağa atanmıştır. Özi Muhafızı İsmail Paşa, Yeniçeri Ocağı zabıtları, mimar halifesi, yerli ağalar, ihtiyarlar, duvarcı ve taşçı kalfalarıyla birlikte adaya giden Selim Ağa, yaptığı keşif ve inceleme sonucu belirtilen yerin kale yapımına müsait olmadığını tespit etmiş, durumu Sadaret kethüdasına, def-

⁸⁴ 6 Nisan 1789/ 10 Receb 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. BOA. AE. SABH.I. 19/1639. Tarihsiz olan bu belgeye arşiv uzmanları 6 Nisan 1789/ 10 Receb 1203 tarihini vermiştir. Ancak belgenin içeriği olayın Hicri 1202 Şevval ayında yani 1788 Temmuz ayı sonlarında gerçekleştiğini göstermektedir. Çünkü Osmanlılar ağustosun ilk haftasında görülen en sıcak günlere eyyâm-ı bâhûr demektedir. Ayverdi, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 920. 2 Ağustos'tan 9 Ağustos'a kadar devam eden sıcak günler. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 106. Rumi takvime göre *eyyâm-ı bahûr* temmuzun 19'u ile 26'sına kadar, Miladi takvime göre ağustosun 2'sinden 9'una kadar devam eden 7 sıcak gün için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 580.

⁸⁵ 25 Mayıs 1789/29 Şaban 1203 tarihli hüküm sureti BOA, C. AS. 65/3095.

terdara ve sadrazamın makamına bir arzuhal ile sunmuştur. Etrafı hendek, çukur ve şarmpol olan adada kale yapılabilecek genişlikte yer olmadığını belirten Selim Ağa ve beraberindeki heyet, bazı mahzurları olmakla birlikte etrafında uzunlamasına bir hendek kazılması ve ardına taştan bir duvar örülmesiyle adanın istihkâm olarak kullanılabilceğini İstanbul'a bildirmiştir. Tespit edilen mahzurlardan dolayı kale yapımının ertelendiğini, Özi Kalesi'nde ise su sarnıçları ve diğer onarımlara başlandığını heyet adına ifade eden Selim Ağa, Karadeniz Boğazı'nın korunması için önemli olan adanın kale yapımına neden uygun olmadığını da yazısında izah etmiştir. Onun tespitine göre adanın kale yapılacak yeri olan set başlarının temel taşı ve toprağı çürük olduğundan sürekli çökmektedir. Çürük zemin üzerine ağır taştan kale binası yapılsa ve içine 40-50 tane top konulsa, top atışları esnasında oluşacak sarsıntı ile set başları ve yar denilen dik yamaçların yıkılacağı aşikârdır. Adanın set başları kesme yar şekilde otuz zira' denizden yüksekliği olan dik yamaçlardır. İnsanın tırmanmasına müsait olmayan yamaçlarda tırmanılabilir yerlerin kapatılması ve deniz tarafından bir hendek kazılmasıyla kale gibi sağlam bir istihkâm kurmak mümkün olabilecektir. Bu iş mevcut şarmpollerin tamiri, dar olan tabyaların genişletilmesi ve hendek başlarına birer tabya ilave edilmesiyle yapılabilir. Yine yıkılmakta olan sed başlarını korumak için denizin içine rıhtım eklenmesi, sanduka ve taştan temel yapılması zaruridir. Denizin her tarafı kırk zira' yüksekliğinde sağlam bir duvarla örülerek doldurulması suretiyle adada metin bir istihkâmın yapılması, çok fazla masraf gerektirmekle birlikte imkân dâhilindedir. Ayrıca Selim Ağa, Özi Kalesi emini olarak maiyetinde bulunanların günlük tayinat bedellerinin hazineden ödenmesi, yaptığı binalar için gerekli malzemeyi taşıyan adamlarına menzil beygiri verilmesi için İstanbul, Eflak ve Boğdan taraflarında bulunan menzilhanelere emir gönderilmesini talep etmiştir. Tahrirat üzerinde yapılan muamele esnasında, yazı üzerine kırmızı kalemle not düşülerek Selim Ağa'nın bina yapımı için istediği malzeme ve kereste miktarının fazla olduğu ifade edilmiştir. Selim Ağa'nın raporuna işaret edilerek, Prezen Adası'nda yapılması tasarlanan palankanın etrafına hendek kazılmak suretiyle küçük olacağı belirtilmiş, ilk keşifte hata yapılmış olma ihtimaline karşı yeniden keşif yapılması istenmiştir. Lüzumu olmayan şarmpoller haricinde gerekli olan kerestenin gönderilmesi için Boğdan voyvodasına yazı yazılması gerektiği ifade edilmiştir. Selim Ağa'nın gönderdiği yazıların hülasa edildiği tahririn üzerine Defterdar'a hitaben bir Sadaret buyrulduzu derç edilmiştir. Buyruldu ile Boğdan voyvodası, Mimar Ağa, mimar halifesi ve kale yapılacak yeri görmüş olan akıl ve bilgi sahiplerinin ifadesi doğrultusunda, daha önce yapılan keşfe göre kalenin inşasının mümkün olup olmadığının tespiti istenmiştir. Eğer kalenin yapılması mümkün olursa, sağlam ve muhkem olup olmayacağını etraflıca araştırılması, gerektiğinde yeni mühimmatın gönderilmesi için emir yazılması, önceki keşifte tespit edildiği şekilden başka surette bina edilecek ise kalenin ne şekilde yapılacağını saptanması gerektiği ifade edilmiştir. Yeni hazırlanacak plana göre levazım ve mühimmatın yeniden müzakere edilerek gerekli hazırlık ve yazışmaların yapılması ve emirlerin çıkarılması istenmiştir.⁸⁶

⁸⁶ 15 Receb 1194/17 Temmuz 1780 tarihli tahrirat. BOA. AE. SABH.I. 72/5021.

Boğaz'ın güvenliğine azami dikkat edilirken bazen işlerin ehil olmayan kişilerin sorumluluğuna geçtiği de olabiliyordu. Rusya ve Avusturya ile savaşın devam ettiği esnada, I. Abdülhamid'in saltanatının sonuna doğru Boğaz nazırı olarak tayin edilen Kapıcıbaşı Seyyid Numan Bey'in kalelerle ilgili tespit ettiği aksaklıklar dikkat çekicidir. Seyyid Numan Bey, Karadeniz Boğazı'nda bulunan kalelerin nezaretinin bir çocuğun üzerinde bulunduğunu, çocuğun vekili olan şahsın da bu işe ehil olmadığını haber vermiştir. Bu sıralarda I. Abdülhamid vefat etmiş, tahta III. Selim geçmiştir. Durumdan padişahın haberdar olması neticesi beyaz üzerine bir hatt-ı hümayun sadır olmuştur. Sadaret kaymakamına hitaben yazılan hatt-ı hümayunda, Boğaz kaleleri nezaretinin bir çocuğun elinde bulunmasını ve ehil olmayan birinin çocuğa vekâlet etmesini doğru bulmayan padişah, çocuğun babasından kalan zeametle yetinmesini, kalelerin nezaretinin Seyyid Numan Bey verilmesinin istemiştir. Aynı zamanda Boğaz nazırı da olan Seyyid Numan Bey'in kalelerin asker, top ve mühimmatına dikkat etmesi ve Boğaz Muhafızı Vezir Mustafa Paşa ile ittifak halinde çalışması emredilmiştir⁸⁷. Bunun üzerine sadaret kaymakamı 13 Mayıs 1789 tarihinde hazırladığı buyruldu ile duruma bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Padişahın fermanı gereği Boğaz kalelerinin sorumluluğu Seyyid Numan Bey'e verilmiştir. Seyyid Numan Bey'in görevleri hatırlatılarak Mustafa Paşa ile çalışmaya gayret etmesi tembih edilmiştir. Kalelerin idaresiyle ilgili alınmış olan bu kararın uygulanması için Vezir Mustafa Paşa ve Seyyid Numan Bey'e ayrı ayrı emirler yazıldığı da ayrıca ifade edilmiştir⁸⁸. Bu emirden sonra kalelerin sorumluluğu üzerinde bulunan çocuğun durumuyla ilgili Boğaz Nazırı Seyyid Numan Bey ve Boğaz Muhafızı Mustafa Paşa'ya hitaben fermanlar yazılmıştır.

Boğaz Muhafızı Mustafa Paşa ve Boğaz Nazırı Seyyid Numan Bey'e 25 Mayıs 1789 tarihinde gönderilen fermanlarda, havaların düzelmesiyle Karadeniz'de dolaşan Rus gemilerinin Osmanlı kıyı bölgelerine zarar vermelerinin önüne geçilebilmesi için Anadolu ve Rumeli sahillerinde gerekli önlemleri almaları istenmiştir. Boğaz'ın Rumeli yönünde Emne Burnu'na, Anadolu tarafında ise Sinop'a kadar olan yerlerdeki liman, iskele ve mevzilerin asker, top, mühimmat ve levazım ile güçlendirilmesi talep edilmiştir. Fermanlara göre gerekli görülen yerlere yeniden istihkâm ve tabyalar yapılarak içlerine yeteri kadar muhafız yerleştirilmesi emredilmiştir. Boğaz'ın her iki tarafındaki yerlerin muhafazası için gerekli tedbirlerin alınması emrinin daha önce gönderilen defterde de açıklandığı, sahillerin korunması için yeteri kadar askerin tayini ve ihtiyaçlarının karşılanması için Divan-ı Hümayun ve Hazine-i Amireden emirler çıktığı da fermanlarda ifade edilmiştir. Ayrıca görevlerinde uyanık davranmaları, bölgenin durumu hakkında bilgi toplamaları ve sahillerin korunması meselesinde zerre miktarı kusur etmemeleri için Boğaz'ın her tarafındaki tüm kadı ve memurlara uyarılarda bulunulmuştur.⁸⁹

⁸⁷ 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli hatt-ı hümayun. BOA, HAT. 192/9385.

⁸⁸ 13 Mayıs 1789/17 Şaban 1203 tarihli buyruldu sureti. BOA, C. AS. 64/3032.

⁸⁹ 25 Mayıs 1789/29 Şaban 1203 tarihli hüküm sureti BOA, C. AS. 65/3095.

Sonuç

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında askeri olarak zayıf bir vaziyette olsa bile üç kıtaya yayılmış geniş topraklara hükmediyordu. Doğu'da İran, kuzeyde Rusya, batıda ise Avusturya gibi büyük devletlerle yaptığı savaşlarda güç kaybetmişti. XVIII. yüzyılın son çeyreğine doğru Rusya'ya karşı büyük yenilgiler almıştı. Rusya 1768-1774 savaşı sırasında Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmış, Kırım'ı işgal etmiş ve Karadeniz'de donanma bulundurmaya başlamıştır. Savaştan sonra bağımsız yaptığı Kırım'ı ilhak ederek Karadeniz'de askeri varlığını sürekli hale getirmiştir.

Rusya'nın Karadeniz'e inmesi Osmanlı Devleti'ni kuzeyden düşman tehdidine açık hale getirmiştir. Sıcak denizlere ulaşma peşinde olan Rusya, Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinde yayılmaya çalıştığı gibi doğrudan Boğazlar yoluyla Akdeniz'e ulaşma girişimlerinde de bulunmuştur. Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmasını tehdit olarak algılayan Osmanlı Devleti varlığını korumak için Karadeniz kıyılarındaki kaleleri ve İstanbul Boğazı'nı tahkim etmeye başlamıştır.

İstanbul'un güvenliği anlamına gelen Boğaz'ın korunması her iki yakadaki kalelerle sağlanıyordu. Mevcut olan kaleler yetersiz bulunduğundan Boğaz'ın Karadeniz'e açılan kısmına yakın mevkilere yeni kale ve istihkâmlar yapılmıştır. Boğaz'a yeni kaleler yapılırken eski istihkâmların tamir ve donanımına da özen gösterilmiştir. Boğazda yeni inşa edilen kalelerin yapımında Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Avrupalı uzmanların bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmiştir.

Boğaz'da inşa ve tamir edilen kaleler öncelikle Boğaz muhafızı, Boğaz nazırı, kale nazırları ve kale yapım ve onarımı için özel olarak atanan bina emirlerinin sorunluluğunda yapılmaktaydı. Ayrıca devletin en önemli işlerinden sayılan Boğaz'da kale, tabya, bina ve istihkâmların yapımı padişahın yakından takip ettiği bir mesele olarak Sadrazam'ın sorumluluğundaydı. Sadrazamla birlikte kaptan-ı derya, defterdar, mimarbaşı, tophane, cebehane ve tersane nazırları kale yapımıyla yakından ilgilenmek zorundaydı. Bu görevliler bina yapımı için öncelikle yer tespiti ve masrafların belirlenmesi için keşifte bulunmak zorundaydı. Binaların yapımını üstlenen bina emirleri gerekli harcamaları da yapmaktaydı. Devletin büyük itina gösterdiği Boğaz'da kale inşa işi savaşın devam ettiği 1770'li yıllarda başlamıştır. Bina yapımında meydana gelen aksaklıklara rağmen Boğaz'da kale inşası başarıyla gerçekleşmiştir.

Bina yapım onarım işlerine paralel olarak Boğaz kaleleri silah, mühimmat ve askerle tahkim edilmiştir. İlk olarak Karadeniz ve Rumeli sahil yörelerinden toplanan yerli askerler Bostancı Ocağı'nın tımarlı neferleri olarak Boğaz'ın muhafazası için kalelere yerleştirilmiştir. Zamanla yetersiz görülen yerli neferlere Yeniçeri, Topçu ve Cebeci ocaklarından subay ve askerler Boğaz kalelerinde görevlendirilmiştir. Savaş zamanında ise bu kalelere yeterli miktarda asker takviyesi yapılmıştır. Boğaz'ın muhafazası ağırlıklı olarak kalelere yerleştirilen büyük şahî, şayka ve dalyan toplarıyla sağlanmıştır. Boğaz kalelerine İstanbul'da bulunan toplardan gönderildiği gibi çok sayıda yeni top

dökülmüştür. Top dökümü için gerekli demir ve barut gibi ham madde temini için yapılan masraflar devlet tarafından ödenmiştir. Top atışlarında dönemin iyisi olan İngiliz barutunun kullanılmasına özen gösterilmiştir. Boğaz kalelerine ulaşım ve nakliye devlet tarafından kiralanan mavnalı ve kayıklarla yapılmıştır. Kalelere İstanbul'dan gönderilen mühimmat, levazım ve askerler için kiralanan kayıkların ücreti hazine tarafından karşılanmıştır. Yine kalelere civardan nakledilen içme suyu ve diğer ihtiyaç maddelerinin taşınması için kiralanan beygirlerin yem ücretleri de devlet tarafından ödenmiştir.

Boğaz kalelerinde görevli olan tüm personel devletten tımar ve zeamet geliri, maaş veya yevmiye alırdı. Başlangıçta kalelerde görevlendirilen yerli askerlere tımar tahsis edilmiştir. Daha sonra ise kapıkulu ocaklarından ulufeli askerler de Boğaz'ın muhafazasına gönderilmiştir. Kalede komutan ve amir konumunda olan dizdar, kethüda, topçubaşı ve cebahaneci gibi görevliler ulufeli askerlerden seçilmiştir. Bunların bir kısmına tımar ve zeamet tahsis edildiği de olmuştur. Kale muhafazasında bulunan subay ve erlerin yevmiye ve tayin denilen yiyecek bedelleri devlet tarafından karşılanmıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, Abdülhamid I Tasnifi

BOA. AE. SABH. I. 256/17245.

BOA. AE. SABH. I. 306/20520.

BOA. AE. SABH. I. 363/25303.

BOA. AE. SABH.I. 14/1215.

BOA. AE. SABH.I. 140/9426.

BOA. AE. SABH.I. 15/1306.

BOA. AE. SABH.I. 16/1392.

BOA. AE. SABH.I. 19/1639.

BOA. AE. SABH.I. 198/13235.

BOA. AE. SABH.I. 283/19018.

BOA. AE. SABH.I. 346/24181.

BOA. AE. SABH.I. 367/25675.

BOA. AE. SABH.I. 6/603.

BOA. AE. SABH.I. 72/5021.

BOA. AE. SABH.I. 78/5412.

BOA. AE. SABH.I. 9/815.

BOA. AE. SABH.I. 96/6589, 1-2.

Cevdet, Askeriye Tasnifi

BOA, C. AS. 1006/44044.

BOA, C. AS. 1043/45809,1.

BOA, C. AS. 1054/46351.

BOA, C. AS. 1059/46564, 1-2

BOA, C. AS. 1112/49277, 1-2.

BOA, C. AS. 1137/50535.

BOA, C. AS. 1146/50911.

BOA, C. AS. 1149/51058, 1-2.

- BOA, C. AS. 1156/51437.
BOA, C. AS. 1179/52578,1-2.
BOA, C. AS. 224/9536.
BOA, C. AS. 64/3032.
BOA, C. AS. 648/27247, 1-2.
BOA, C. AS. 65/3095.
BOA, C. AS. 653/27443.
BOA, C. AS. 661/27774.
BOA, C. AS. 738/30974.
BOA, C. AS. 744/31300.
BOA, C. AS. 766/32360.
BOA, C. AS. 780/33034.
BOA, C. AS. 79/3745,1-5.
BOA, C. AS. 85/3942.
Cevdet, Evkaf Tasnifi
BOA, C. EV. 561/28301.
Cevdet, Maliye Tasnifi
BOA, C. ML. 519/21227.
Hatt-ı Hümayun Tasnifi
BOA. HAT. 184/8572.
BOA. HAT. 189/9041.
BOA. HAT. 192/9385.
AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*, Cilt: VI, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309.
AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*, Cilt: I, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*, Cilt: II/I, Haz. Şevki Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*, Cilt: II/II, Haz. Şevki Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
AHMED CEVDET PAŞA: *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, I, Haz. S. Irmak, B. K. Çağlar, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
AYDIN, Mahir: "Faş Kalesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, 2008, Ayrıbaşım, s. 297-328.
AYVERDİ, İlhan: *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: I-III, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.
BUSBECK, Ogier Ghiselin de: *Türk Mektupları-Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri*, Çev. Derin Türkömer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
CÂBİ ÖMER EFENDİ: *Câbi Tarihi*, I, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
DANIŞMEND, İsmail Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1961.
DÖRDÜNCÜ, Muharrem: "1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2001, s. 73-89.

- EFE, Haydar ve KIZIL Murat: “Osmanlı’nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya’nın “Sıcak Denizlere İnme Politikası” Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)* Cilt: 9, Sayı: 17, 2018, s. 288-334.
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERViŞ MEHEMMED ZİLLİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap, Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- EYÜPGİLLER, Kemal K. ve Yeşim Yaşa, İstanbul Boğazı Kale ve Tabyaları, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.
- FEDAKÂR, Cengiz: *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- GÖÇER, Veli: “Diyarbakir Kalesi Cephanesi (1740-1746)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, Cilt: VI, Sayı: 1, 2019, s. 46-62.
- HERGÜNER, Mustafa: *Cumhuriyetimizin İlk Yıllarında Türk Boğazları ve Boğazlar Komisyonu Başkanı Vasıf (Temel) Paşa*, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları., İstanbul 2004.
- İLGÜREL, Mücteba: “I. Mahmud”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: XI, Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 117-121; 137-146.
- KİŞ, Salih: “Köprü Başını Tutmak: Osmanlı Devleti’nin Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarını Tahkim Etme Teşebbüsü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 37, 2015, s. 364-375.
- KÖSE, Osman: *Küçük Kaynarca Antlaşması*, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- NICOLLE, David: *Osmanlı Kaleleri 1300-1800*, Çev. Kahraman Şakul, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZCAN, Elvan: *Boğazlar Üzerindeki Osmanlı-Rus Mücadelesi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul 1971.
- SERTOĞLU, Midhat Sertoğlu: *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: “Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi”, *Belleter*, Cilt: XLIV, Sayı: 175, 1980, s. 511-533.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- YAŞA, Yeşim: *Poyraz Kalesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Extended Summary

Determinations On The Security And Fortification Of The Bosphorus Against The Russian Threat (1774-1789)

Entering the contemporary age, the security of Bosphorus became an important issue for Ottoman State. After the defeat of the Ottoman State at Vienna II, Russia participated the Holy Alliance founded by Austria, Venice and Poland to exclude the Ottoman State from Europe and it attended the battels carried out against the Ottoman State. Ottoman State losing the war against the Holy Alliance signed *Karlofça* and *Istanbul* treaties and thus lost its supremacy in Europe in favor of Austria and left *Azak* to Russia. Thus, the North of the country with Bosphorus was imperiled. Russia who built a navy in the Black Sea after getting *Azak* started to treated Rumelia with its military force and became a dangerous power against gorges and Istanbul.

After Seven Years War during which the European countries lost power Russia enhanced its influence in the East Europe and both intervened in Poland and provoked revolts in Crimea and Morea. Bringing Crimea in independence with *Kuchuk Kainarji* Treaty Russia invaded it and settled in the North of Black Sea and passed a critical stage to reach the warm seas. Thus Bosphorus, the seaway connecting Black Sea to the warm seas, became open to Russian menace. Referring to *Kuchuk Kainarji* Treaty Russia started to show the problems in Eflak, Boğdan and Caucassia as excuses and settled in the strategic points around the Black Sea. It opened consulates in the Mediterranean and Aegean islands.

After Russia's Crimea occupation between 1768 and 1774 Ottoman-Russian War to provide the security of Istanbul it became compulsory to fortificate the castles around Bosphorus and to build a new castle. The fortification of Ottoman State around Bosphorus to prevent the military menaces which might come from the Black Sea direction is recorded in the archive documents. In this article the building of a new castle in the Bosphorus between 1774 and 1789, the restoration and fortification of the existing castles and the reinforcement of soldier and ammunition to the castles and bastions are assessed under the light of the fore mentioned Ottoman archive documents.

Towards the last quarter of the eighteenth century, when the Bosphorus of Istanbul was in danger, the Ottoman Empire suffered major defeats against Russia. During the war, Russia destroyed the Ottoman navy in Çesme in 1770, captured the Crimea and began to have a navy in the Black Sea. After the war, it annexed Crimea, which it had made independent, and made its military presence permanent in the Black Sea.

The Russian-Austrian alliance has also revealed that the straits are under the danger. After annexing Crimea Russia won Austria over, took the territory of Rumelia from the hands of the Turks and engaged in activities to create a Greek state, the capital of which is Istanbul. Russia made excuses for the problems it had caused based on the *Treaty of Küçük Kaynarca* and began to settle in strategic points around the Black Sea. In accordance with the same agreement, it has tried to establish its own influence areas in places around the Ottoman seas and straits by opening consulates on the Black Sea coasts, islands in the Mediterranean Sea, the coasts of Syria and Egypt. On the other hand, the Ottoman Empire decided that the Crimea should be retaken in order to stop Russia from being a threat, and declared war on its neighbor in the north in 1787. After a while, Austria became involved in the war due to its alliance with Russia.

When Abdulhamid I died in 1789 the war against the Russian and Austrian states was in progress. Therefore, the capital of the Ottoman Empire as well was in danger, since the Balkans, the Caucasus, the Black Sea coast and the Straits were under the threat of these two states. Thanks to the navy they built on the Black Sea, the Russians, who inflicted great losses on the Ottoman navy during the war and captured some positions in the west of Crimea, showed that they could damage the Anatolian coast and the

Straits by cannonading Sinop. In this process, it is understood from archival sources that the Ottoman Empire built new forts in order to strengthen the Bosphorus fortifications, repaired the old ones, and eliminated the deficiencies of soldiers and ammunition.

The forts built and repaired in the Bosphorus were primarily carried out under the responsibility of the Bosphorus guard, the Bosphorus minister, the castle ministers and the building trustees specially appointed for the construction and repair of the castle. In addition, the construction of fortresses, bases, buildings and fortifications on the Bosphorus, which is considered one of the most important affairs of the state, was the responsibility of the grand vizier as a matter closely followed by the sultan. Together with the grand vizier, *Kaptan-ı Derya*, *Defterdar*, *Mimarbaşı*, *Tophane*, *Cebehane* and Shipyard ministers were responsible for the construction of the castle. These officials had to conduct detection for the construction of buildings, primarily to determine the location and determine the costs. The building managers who undertook the construction works were making the necessary expenditures. Sources of the Ottoman Archive indicate that the construction and fortification of fortresses on the Bosphorus began in 1772 after the invasion of Crimea.

The fact that Russia reached the Black Sea made the Ottoman Empire open to the threat of enemies from the north. In pursuit of reaching the warm seas, Russia has launched attacks through the Balkans and the Caucasus, as well as attempts to reach the Mediterranean Sea directly through the Straits. Perceiving the enemy navy located in the north of it as a threat, the Ottoman State began to protect its presence and fortify defensive positions in the Bosphorus. The protection of the Bosphorus, which meant the security of Istanbul, was provided by forts on both sides. As the existing forts were insufficient, new forts and fortifications were built near the part of the Bosphorus opening to the Black Sea. While new forts were being built on the Bosphorus, care was also taken to repair and equip the old fortifications.

In parallel with the building construction and repair works, the Bosphorus forts were fortified with weapons, ammunition and soldiers. First, the soldiers gathered from the Black Sea and Rumeli coastal regions were placed in the forts for the protection of the Bosphorus as *timarlı nefers* of the *Bostancı Ocağı*. Officers and soldiers from Janissary, *Topçu* and *Cebeci Ocakları* were sent to the Bosphorus forts as reinforcements to the native soldiers, who were deemed insufficient over time. In wartime, a sufficient amount of military reinforcements was made, and the protection of the Bosphorus was mainly provided with large *Şahi*, *Şayka* and *Dalyan* cannons placed in forts. A large number of new cannons were produced there in these forts, as they were sent from cannons located in Istanbul. The costs incurred for the supply of raw materials such as iron and gunpowder were paid by the state. Care has been taken to use English gunpowder, the highest quality of the period, in cannon shots. Transportation and transportation to the Bosphorus forts were carried out by barges and boats chartered by the state. The cost of the ammunition sent from Istanbul, the quartermasters and the boats rented for the soldiers was covered from the Treasury. Again, the feed fees of the workhorses hired to transport drinking water and other necessities transported from the vicinity to the forts were also paid by the state.

As a result of the threat that began when Russia reached the Black Sea, the Straits Problem arose in the 19th century. It has turned into an international problem that has been growing steadily over the century. The Ottoman State, on the other hand, was engaged in taking measures against this problem until its collapse.

AZERBAYCAN GENCE HANLIĞI: CEVAD HAN'IN GENERAL SİSİANOV'LA MEKTUPLAŞMASI (GENCE UĞRUNDA MÜCADELE)*

Javid HAJIYEV**

Öz

1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da merkezi devlet yapısı ortadan kalktı. Bu durumda Azerbaycan beyleri İran'dan ayrılarak kendilerini buldukları bölgenin bağımsız hanı ilan ettiler. Ancak Azerbaycan hanları iç ve dış güçlerin de etkisiyle tek çatı altında birleşemediler. Azerbaycan hanlarının kendi aralarında siyasi birlik kuramamasından istifade eden Çar Rusya'sı ise, bu durumu fırsat bilerek, "böl ve yönet" misali başta Gence hanlığı olmakla diğer Azerbaycan hanlıklarını tek-tek ele geçirdi. Fakat bu hadise Sovyetler Birliği döneminde "gönüllü birleşme" olarak adlandırılmıştır. Bu kavrama karşı çıkanlar ise, "olum ve ölüm" dilemma tuğyanının kurbanı olmuşlardır. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanmasıyla korku/felaket devri bitti. Hakikat üzerine çekilen demir perdenin ortadan kaldırılmasıyla araştırmacılara gerçekleri gün ışığına çıkarma imkânı yarandı. Çalışmada Azerbaycan hanlıklar sisteminin yaranma süreci, Gence hanlığının işgali ve Cevad Han'ın bağımsızlık mücadelesi ana hatlarıyla incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Çarlık Rusya, Azerbaycan Hanlıkları, Cevad Han, General Sisianov, Bağımsızlık Mücadelesi.

Geliş Tarihi: 14 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 10 Haziran 2022.

Atf Bilgisi: Javid Hajiyev, "Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevad Han'ın General Sisianov'la Mektuplaşması (Gence Uğruna Mücadele)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 135-158, doi: 10.55773/tda.1087594.

* Bu çalışma Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, 2016 yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora öğrencisi, Bursa/Türkiye hcaavid90.17@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7761-6872.

**Azerbaijan Khanate Of Ganja:
Letter Of Javad Khan To General Sisianov (Struggle For Ganja)**

Abstract

After the death of Nadir Shah in 1747, the central state structure in Azerbaijan disappeared. In this case, the Azerbaijani beys left Iran and declared themselves the independent khan of the region they were in. However, the khans of Azerbaijan could not unite under a single roof due to the influence of internal and external forces. Czar Russia, taking advantage of the inability of the Azerbaijani khans to establish political unity among themselves, took advantage of this situation and seized the Ganja khanate and other Azerbaijan khanates one by one, like "divide and rule". However, this event was called "voluntary unification" during the Soviet Union period. Those who oppose this concept have fallen victim to the dilemma of "death and death". However, with the independence of Azerbaijan, the era of fear/disaster (cataclysm) came to an end. With the removal of the iron curtain on truth, researchers have been given the opportunity to bring facts to light. In the study, the creation process of the Azerbaijani khanate system, the occupation of the Ganja khanate and the independence struggle of Javad Khan will be examined in outline.

Keywords: Tsarist Russia, Khanates Of Azerbaijan, Javad Khan, General Sisianov, The Struggle For Independence.

Giriş

Coğrafi, İktisadi ve Siyasi Yönleriyle Gence Tarihine Genel Bir Bakış

Eski çağlara ait birçok tarihi verilerin günümüze kadar ulaş(a)maması nedeniyle bazı şehir ve ülke tarihleri hakta maalesef yeteri kadar bilgi sahibi değiliz. Bu bakımdan, Gence şehrinin de ne zaman kurulduğuna dair kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Ancak bazı kaynaklar, Gence'nin 659'da kurulduğunu belirtirken,¹ bazı kaynaklar ise, 9. yüzyılın ortalarına doğru Kuzey Azerbaycan'ı ele geçiren Hazar Padgos'un ölümünden sonra oğlu tarafından kurulduğunu belirtmektedirler.² Her halükarda Gence'de arkeolojik kazıntılar zamanı elde edilen bronz kılıçlar, oklar, bilezikler, boncuklar vb. eşyalar, Gence'nin ilk yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir.³

Belirtmek gerekir ki, Gence şehrinin kuruluş tarihi gibi adının doğru yazılışı hakta da net bir bilgi sahip değiliz. Şöyle ki, ortaçağ Arap kaynaklarında şehrin adı Cenze/Canza veya Kence (Rusça-Джанза) olarak geçmektedir.⁴ Fakat diğer dillerde de farklı adlandırıldığına dair bilgiler mevcuttur. Örneğin;

¹ "Gence", *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Cilt: 5, İstanbul: Meydan Yayınları, 1987, s. 95.

² Mirza Bala, "Gence", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 762.

³ M. M. Altman, *İstoriçeskiy Oçerk Goroda Gyandji*, Bakü: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydžanskoy SSR, 1949, c. 6.

⁴ Şems ed-din Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed ibn Ebu Bekr el-Mukaddasi, *Ahsenü't-tekasim fi marifeti'l-ekasim*, Ed. M. J. De Goeje, Leyden: Brill, 1906, s. 51; Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut bin Abdullah el-Hamevi er-Rumi Bağdavi, *Mucemu'l-buldan*, Cilt: 3, Beyrut: Daru Sadir, 1957, ss.171-172; Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hamedani, *Kitabü'l-Buldan*, Ed. M. J. De Goeje, Leyden: Brill, 1967, s. 286.

M. Kagankatvatsi'nin Alban veya Agvan (Arran) Devletinin tarihine dair yazdığı meşhur eserde, şehrin adı Gantsak (Rusça-Ганцакь) şeklinde geçerken,⁵ Farsça-Ganca (Ганджа), Ermeni'ce-Gandzak (Гандзак), Azerbaycan ve Türk dillerinde ise, Gence (Генче) şeklinde geçmektedir.⁶

Ancak F. Efendiyev, Türklerin, Kura nehri boyunca yer alan vilayetlerde hükümlerlik etmesini göz önünde bulundurarak şehir isminin Türk kökenli olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre şehir, ilk başlarda Ganca veya Kanca olarak adlandırılmıştır. Gence adının manasına da açıklık getiren Efendiyev'e göre, bu sözcüklerin ilk hecesi olan "gan", "kan" Türk dilinde hâkim, sergerde ve başçı demektir. Sözcüğün ikinci hecesi olan "ca" ise mekân, yer ve yurt anlamlarına gelmektedir. Sonuç itibariyle, Gence şehrinin, hanların esas ikametgâhı olmasını da dikkate alacak olursak, Gence isminin han yeri, han mekânı, han yurdu veya hanın oturduğu yer⁷ anlamına geldiğini söylemek mümkündür.⁷

Kadim Gence şehrinin tarihi ve adı hakta Azerbaycan edebiyatında her ne kadar farklı görüşler olsa da, Gence, Azerbaycan'ın Bakü'den sonra ikinci en büyük şehridir. Bakü'nün 363 km. batısında, Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde, Kura (Kür) ırmağının sağ kolu yakasında, Gence Nehrinin her iki kıyısında yerleşmektedir. Bununla birlikte deniz'den 445 m yükseklikte yerleşen Gence, ayrıca Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde stratejik bir mevkie sahiptir.⁸

Coğrafi açıdan İran ile Gürcistan arasında yer alan şehrin uzunluk dairesi 83°05, genişliği ise, 41°20'dir. Seyyah Baküvi'ye göre, Gence, Gürcistan'a yakınlığı nedeniyle Müslümanların sınır kalelerinden biri sayılır.⁹

Gence halkı oldukça dindar insanlardır. Burada insanlar genel itibariyle hayvancılık, ipekçilik, bağcılık, üzümçülük ve bostancılık yapmaktadırlar. Bunun yanı sıra dokumacılık, halıcılık, kuyumculuk, boyacılık ve seramik

⁵ Moisey Kagankatvatsi, *İstoriya Agvan*, St. Petersburg: Prodaetsya u Kommissionerov İmperatorskoy Akademiy Nauk, 1861, cc. 270, 373.

⁶ Altman, *İstoriçeskiy Oçerk*, c. 6.

* Hanlıklar döneminde Gence'de "Han Bağı" adıyla meşhur bir park var idi. Bu park Gence hanlığı boyunca hanların dinlenme merkezi olmuştur. Cevad Han'ın doğaya olan yoğun ilgisi sayesinde buraya dışarıdan çok sayıda nadir ağaçlar ve güller getirilmiştir. Böylece burası eskiye göre hem daha da genişletilmiş hem de güzelleştirilmiştir. Bu sebeple Gence'de mevcut olan "Han Bağı" Cevad Han'ın adıyla bilinmektedir. Bu bağ, Gence kalesi etrafında bulunduğu için, Cevad Han ve Sisianov arasında baş veren kanlı çarpışmalara da sahne olmuştur. Dolayısıyla da, Rus işgalinden sonra Çar'ın Kafkasya'daki varisi M. S. Vorontsov Gence kalesi ile beraber Han Bağı'nı da yeryüzünden silmek istemiştir. 1847'de ise, yeniden yapılandırma işlemlerine başlayarak bağ'ın ismini değiştirmiş ve böylece "Serdar Bağı" adı vermiştir. Ancak Bağımsızlık kazanıldıktan sonra bağa eski adı geri verilmiştir. Bu bağ, günümüzde "Han Bağı" adı ile Gencelilerin esas dinlenme merkezlerinden biri olarak faaliyet göstermektedir. Bkz. anl.az, "Han bağı' bizim tarihi servetimizdir", Erişim 30 Aralık 2021.

⁷ Ferruh Ahmedov, *Gence'nin Tarih Yaddaşı*, Bakü: Şirvanneşir, 1998, s. 23.

⁸ Oktay Efendizade, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:14, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 17.

⁹ Abdurreşid el-Baküvi, *Kitabu Telhis el-asrar ve acaib el-malik el-kahhar*, ("Abidlerin" Hülâsası ve Kudretli Hükümdarların mucizeleri), Ed. Geşem İsabeyli, Çev. Ziya Bünyadov, Bakü: Şur Neşriyatı, 1992, s. 107.

gibi el sanatları ile de meşgul olurlar.¹⁰ Bu bakımdan Gence, Azerbaycan'ın iktisadi ve kültür merkezlerinden biri sayılır. Burada birçok âlim, şair ve mütefekkir filozoflar yetişmiştir. Tarihin farklı evrelerinde özellikle de 12. yüzyılda Gence'de yaşayan en meşhur şahsiyetlerden biri de, destansı şiirleri ve manzum aşk hikâyeleriyle bilinen Nizâmî-i Gencevi'dir.¹¹

Gence, İslam'dan önce (7. yüzyıl) göçebe Türklerin uğrak yeri olmuştur. Hatta Erdebil'den Tiflis'e giden tarihi ticaret yolu üzerinde bulunduğu için, buraya pek çok Hazar Türkü göç etmiştir. 952'de ise, Şeddat Oğulları burayı kendilerine başkent yapmışlardır. Alp Arslan'ın oğlu Melik Şah'ın, Şeddat Oğullarını saltanattan uzaklaştırması ve Sav Tekin idaresinde Oğuz Türklerini buraya göndermesiyle de, Gence'de önceden mevcut olan Türklerin sayısı daha da artmış ve böylece Gence bir "Türkmen şehri" haline gelmiştir.¹²

Gence, 12. ve 13. yüzyıllarda ekonomik açıdan daha çok gelişme göstermiştir. Bu bakımdan komşu devletlerin, o cümleden Moğolların dikkatini üzerine çekmiş ve bu manada Moğol istilasına maruz kalmıştır. Bundan sonra İlhanlıların daha sonra ise Timurluların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Timur ise buraya Suriye'den getirdiği Kaçar sülalesini yerleştirmiştir. Daha sonra burada, Celayirliiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler hüküm sürmüştür.

Gence, Safevi'ler döneminde -Rusların eline geçinceye kadar- Kaçarlar sülalesine mensup Ziyadoğulları taraftarlarınınca veraset usulü ile -babadan oğla geçen idare sistemiyle- yönetildi.¹³

16. ve 17. yüzyıla gelindiğinde ise, Gence ve yöresi Osmanlı ve Safevi savaşlarına sahne oldu. Bu sebeple de Gence, bazen Osmanlı,* bazen de Safevi hâkimiyeti altında kaldı. Ancak Safeviler'in düşmesiyle Ferhat Paşa Gence'yi ele geçirerek konumunu daha da güçlendirdi. Daha sonra ise, şehri işgalcilerden muhafaza etmek ve dış güçlerin saldırılarına karşı korumak amacıyla imar faaliyetlerine başladı ve böylece Gence'yi kuvvetli bir kale haline getirdi. Zira Cevad Han'ın Sisianov'la yapmış olduğu Gence Savaşı, bizzat Osmanlı Sultanı III. Murat'ın (1574-1595), 3 Eylül 1588'de vermiş olduğu ferman esasında Ferhat Paşa tarafından inşa edilen Gence Kalesinde gerçekleşecektir.¹⁴

¹⁰ Zerine Cavadova, *Şimal-Gerbi Azerbaycan* (Bakü: [Altay Yayınları], 1999), s. 12; "Gence Hâlisı", *Ana Britannica-Genel Kültür Ansiklopedisi*, Ed. Philip W. Goetz, v.d., Cilt: 9, İstanbul: Ana Yayınları, 1987, s. 366.

¹¹ Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 183.

¹² Bala, "Gence", C: 4, ss. 762-763.

¹³ Mirza Adıgözel Bey, *Karabağname*, Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, 1950, s. 14; Sadık Şükürov, *Genceli Cevad Hanın Hekayeti*, Gence: Gence Neşriyatı, 1992, s. 47.

* Gence, 1588'den 1606'ya dek 18 yıl, 1723'ten 1735'e kadar 12 yıl, toplamda ise 30 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt: 12, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1979, s. 26. Osmanlı'nın Gence elini fethi hakta daha detaylı bilgi için bkz: Rahmizade İbrahim Çavuş-Harimi, *Kitabı-ı Gencine-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*, Haz. Günay Karaağaç - Adnan Eskikurt, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590): Doktora Tezi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 368; Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940, ss. 17-18.

¹⁴ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, ss. 368-369.

18. yüzyıla gelindiğinde ise, Rus Çar'ı I. Petro, İran'da ortaya çıkan Afgan isyanından faydalanarak Azerbaycan'ı, özellikle de siyasi, iktisadi ve askerî yönden önem arz eden Gence'yi ele geçirmek istedi. Nitekim 1722 yılında bu doğrultuda Hazar Denizi sahillerine ayak basan Rusya, Bakü ve çevresini istila etti. Bu durumda olaya müdahale eden Osmanlı kuvvetleri, Rusya'yı durdurmak istediye de, tam anlamıyla buna mani olamadı. Şöyle ki, 1724'te Rusya ile İstanbul antlaşması imzalararak Bakü ve sahil bölgelerini Rusya'ya bırakarak kısa süreliğine de olsa geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁵

Kafkasya'da baş veren bu gelişmelere paralel olarak, 1733'te İran'da sükûneti sağlamayı başaran ve "naibü-s saltana" adı ile yönetime hâkim olan Afşar Türkü Nadir Bey (1736-1747), yeniden dış politikaya yöneldi. Nadir Bey, 1734'te Avrupa'da siyasi konumunu kaybeden Osmanlı Devletine karşı Ruslarla ittifak yaparak, Osmanlıların Ruslardan geri aldığı Nahçıvan, Revan, Gence, Tiflis ve Tebriz bölgelerini yeniden ele geçirmeye çalıştı. Bu manada Gence üzerine harekete geçen Nadir Bey, kendisinin de katıldığı iki aylık Gence muhasarası esnasında muvaffak olamadı. Dolayısıyla da geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat 18 Haziran 1735'te toparlanarak yeniden Gence üzerine hücum etti. Ancak Nadir Bey, bu kez Doğu Seraskeri Ahmet Paşa komutasında Osmanlı kuvvetleriyle karşılaştı. İran ordusu Revan önlerinde gerçekleşen Arpa Çay savaşında Ahmet Paşa önderliğindeki Osmanlı askerlerini mağlup etti. Böylece Nadir Bey, 9 Temmuz 1735'te Gence'yi Osmanlılardan geri alarak, İran sınırlarını kuzey'e doğru daha da genişletti. Bununla da Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan topraklarından geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁶

Osmanlı ve Rusya'ya İran'ın siyasi varlığını yeniden kabul ettirmeyi başaran Nadir Bey, 1736'da kendisini şah ilan etti. Böylece Azerbaycan'ın Muğan bölgesinde tekrar söz sahibi oldu. Ancak kendisini şah ilan etmesi –sert mizaca sahip olmanın da etkisiyle- her kes tarafından kabul edilmedi. Bu durum birçok yerde yönetime karşı çeşitli ayaklanmalara sebep oldu. Haddizatında, 20 Haziran 1747'de Nadir Şah kendi kumandanları tarafından Fethabad'da bir suikast sonucu öldürüldü. Bütün bunlar ise, merkezleşmiş bir devlette kaos ve monarşi ortamının oluşmasına neden oldu.¹⁷

Azerbaycan Hanlıklar Devrinin Başlangıç Süreci ve Gence Hanlığı

1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte, bütün İran genelinde müşahede edilen karışıklık, Azerbaycan'dan da yan geçmedi. Bundan istifade eden Azerbaycan beyleri İran yönetimine son vererek Azerbaycan'ı İran toprağı olmaktan çıkardılar ve böylece kendilerini ait oldukları bölgenin hanı ilan ettiler. Bu bakımdan 18. yüzyıl, Azerbaycan tarihçiliğinde hanlıklar devrinin ortaya çıkmasıyla karakterize edilmektedir.

¹⁵ Efendizade, "Gence", C: 14, s. 19.

¹⁶ Azmi Özcan, "Nadir Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 276.

¹⁷ Özcan, "Nadir Şah", C: 32, s. 277; Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten-1870 Yılına Kadar*, Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996, s. 508.

Belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'da hanlıklar devrinin başlaması, her ne kadar Azerbaycan'da siyasi oluşumlar açısından yeni bir dönüm noktası olsa da, esasında bu durum, iç ve dış güçlerin İran ve Kafkasya, özellikle de Azerbaycan'la ilgili çoktandır planladıkları stratejinin belirlenmesi –önceden hazırlanmış haritanın masaya yatırılması- için uygun zemin hazırladı. Çünkü bu dönem, Osmanlı ve İran, yeniden Azerbaycan'da hâkimiyet tesis etmenin yollarını ararken, Rusya ise, Osmanlı ve İran'la ilgili yayılmacılık planları hazırlamakta idi. Merkezi devlete bağlılığın yükümlülüğünden cana doyan (Nadir Şah dış güçlere karşı devleti korumak ve bu manada orduyu revize etmeye çalışıyordu. Bu sebeple de –isyan ve savaş nedeniyle- tükenmekte olan devlet bütçesini biran önce doldurmak amacıyla vergileri arttırmak ve sert tedbirler almak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla da, halk çok zor durumda kalmıştı) Azerbaycan hanları ise, adı geçen devletlerin etkisinden tamamen kurtulmanın ve bağımsız bir devlet kurmanın yollarını arıyorlardı. Bu sebeple de Azerbaycan beyleri Nadir Şah'ın ölümüyle ortaya çıkan siyasi otorite boşluğundan yararlanarak, daha önce de belirttiğimiz gibi kendilerini ait oldukları bölgenin han'ı ilan ettiler. Böylece Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde toplam 20 hanlık yarandı.¹⁸

Askeri ve idari bakımdan bölgelere ayrılan her bir hanlık, belirli bir bölgeye sahip, küçük ve feodal devlet karakteri taşımakta idi. Her hanlığın başkentinde devlet organları ve idare sistemleri vardı. Hanlığın yönetimi, saltanat usulüyle hâkimiyete gelen hanlar tarafından icra edilirdi. Onlar aynı zamanda ordunun başkumandanı sayılırlardı. Her hanlığın başkenti aynı zamanda o hanlığın ticaret merkezi konumunda idi. Her hanlığın kendine mahsus para birimi vardı. Bakü ve Gence gibi büyük hanlıklarda ise darphaneler de faaliyet gösteriyordu.

Hanlıklar, taşra birimleri, naipler veya taşra beyleri, kentler ise yüzbaşılar tarafından idare edilirdi. Hanlığın savaş kuvvetlerini buyrukçular, çaparlar, bey desteleri, köy gönülleri ve paralı askerler (muzlular) teşkil ediyordu.¹⁹

18. yüzyılda Azerbaycan'da siyasi gelişmelerin odak noktasında yaranan bu hanlıklardan biri de hiç kuşkusuz Gence hanlığı idi²⁰. 500 km² yüzölçümüne sahip olan Gence hanlığı, 78 köyden oluşmakta idi. Hanlık arazisinde toplamda 18.500 kişi yaşıyordu.²¹ Gence hanlığı, Murov Dağından Kura Nehrine kadar olan bölgeleri kapsıyordu. Gence hanlığı, Şeki, Karabağ, Revan hanlıkları, Kazak ve Şemseddil sultanlıkları ve Kartli-Kahetya çarlığıyla sınır

¹⁸ Hüseyin Delili, *Azerbaycan'ın Güney Hanlıkları: XVIII Asrın İkinci Yarısında*, Bakü: Elm Yayınları, 1979, s. 109.

¹⁹ A. S. Milman, *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.*, Bakü: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1966, c. 45; Oktay Tepeköy, "Umumi Gence Hanlığı Tarihine Bir Bakış", *Academia* (Erişim 13 Kasım 2021). Kuzey Azerbaycan hanlıklarının sosyal, iktisadi ve askeri durumu haktaki bkz. G. B. Abdullayev, *İz İstorii Severo-Vostoçnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, Bakü: Akademia Nauk Azerbaydjansjoy SSR, 1958, cc. 9-35; Fezail Ağamalı, *XVIII Asrın II Yarısı XIX Asrın Evvellerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal-İktisadi Münasebetler*, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007.

²⁰ "Gence Hanlığı", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul, Türkiye Gazetesi Yayınları, 1993, s. 14.

²¹ V. A. Römin, *Kratkie İstoriceskiy i Etnograficeskiy Oçerki Azerbaydjana*, Bakü, 1924, c. 381.

mesabesinde idi. İdari bakımdan ise, Samuh, Kürekbasan, Şemkir ve Ayrım bölgelerine bölünmüştü.²²

1747'den 1804 yılına kadar varlığını sürdüren Gence hanlığı, aşağıdaki anlar tarafından yönetilmiştir:

Şahverdi Han Ziyadoğlu Kaçar	(1740/1747-1760)
Muhammed Hasan Han	(1760-1778)
II. Muhammed Han	(1778-1785)
Rahim Han	(1785-1786)
Cevad Han	(1786-1804)
III. Uğurlu Han	(1826-1828). ²³

Cevad Han'ın Bağımsızlık Mücadelesi

18. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da yarı feodal hanlıklar sisteminin ortaya çıkması, her şeyden önce stratejik konumundan dolayı Azerbaycan'ı ele geçirmek isteyen Rusya'nın çıkarlarıyla düz orantılıydı. Çünkü Rusya, ilk kez bu sayede "böl ve yönet" misali tek çatı altında birleşemeyen Azerbaycan hanlıklarını tek-tek ele geçirme imkânına sahip oldu. Bu vesileyle 1801'de Gürcistan'ı ele geçiren Rusya, Güney'e doğru inmenin ilk siyasi adımını attı. Rusya'yı sıcak iklimin hâkim olduğu Güney'e inmeye sevk eden başlıca amillerden biri ise, bu dönem Rusya'nın denize kıyısının bulunmaması faktörü idi. Bu sebeple de Rusya, Türkiye'de Karadeniz'i, Azerbaycan'da ise, Hazar Denizini ele geçirmek ve burayı Rusya'nın "dâhili denizi" –"Rus Gölü" haline getirmek istiyordu. Böylece adı geçen denizlerde sadece Rusya bayrağı dalgalanacaktı. Dolayısıyla da, egemenlik altına giren diğer devletlerden Karadeniz ve Hazar Denizinde gerek ticari gerekse de askeri gemi bulundurmamak için külli miktarda tazminat alınacaktı. Bu sebeple de Rus İmparatoru I. Aleksandr, ilk önce "halkın talebi" veya "Hıristiyan tebaanın müdafaası/himayesi" adıyla Gürcistan'ı ele geçirdi. Bundan sonra da İran ve Orta Asya'nın kilidi sayılan Gence'yi ele geçirmeye karar verdi. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönem Osmanlı ve İran her ne kadar Rusya'nın Kafkaslara doğru ilerlemesini önlemeye çalışsalar da, askeri zaafılarından dolayı Rus yayılmacılığının karşısını alma gücüne sahip değillerdi. Bütün bunlar ise, Rusya'yı hedefe doğru daha inamlı adımlar atmaya sevk etmiştir.

Gürcistan'ın ilhakından sonra Car-Balaken'in işgaline karar veren Rus Çar'ı I. Aleksandr (1801-1825), Car geçidini tutmadan, büyük tehlike olarak gördüğü Dağıstan'ı ve Gence Hanlığını ele geçiremezdi.²⁴ Petruşevski'nin

²² Adıgözel Bey, *Karabağname*, s. 51.

²³ "Gence Hanlığı", C: 8, s. 15; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), Ankara, T.C. BDAGM Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 1992, ss. 39, 48; Gence hanları yerelde hem kendi aralarında hem de Karabağ ve diğer Azerbaycan hanları ile, genelde ise, Gürcistan (Kartli-Kahetya/II. İrakli), İran (Nadir Şah), nihayetinde ise Rusya ile siyasi mücadele etmişlerdir. Gence hanlarının hanlık dönemleriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Javid Hajiyev, *Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016, ss. 43-57.

²⁴ Eldar İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, Moskova: İzdatelstvo Filinta, 2010, c. 117.

ifadesiyle, “Güney Kafkasya’da güçlenme imkânına sahip olamazdı”.²⁵ Bu sebeple de, işgal planına stratejik bir mevkie sahip olan Car-Balaken’den başladı. Zira burası Rus ordularının Azerbaycan içlerine doğru ilerlemesi yolunda büyük bir engel teşkil etmekteydi. Nitekim Gence’nin ve o cümleden bütün Kafkas’ın işgaline mani olan Car-Balaken bölgesinin işgal edilmesiyle, kısa vadede Gence’nin de işgali gerçekleşecektir.

19. yüzyılın başlarında Rusya’nın Kafkasya siyasetinin baş aktörü ise, Gürcü asıllı Kafkasya Orduları Komutanı General Pavel Dimitriyeviç Sisianov (1754-1806) idi. Zira o, 1802’de bizzat Çar I. Aleksandr tarafından Rusya’nın Güney Kafkasya’da emperyalist siyasetinin –“Doğu Siyaseti”- en sert uygulayıcısı gibi atanmıştı.²⁶ Onun en umde hedefi ise, çarlığın işgal planını daha da hızlandırmak ve Rusya’nın Kuzey Kafkasya’da elde ettiği toprakları bir an önce Güney istikametinde genişletmekti. Böylece Rusya sınırlarını hem Kura/ Kür ve Aras nehirlerine ulaştıracak hem de burayı İran ve Türkiye’de dağınık halde yaşayan Ermeni, Gürcü vb. Hıristiyan milletlerle dolduracaktı.²⁷ Zira I. Aleksandr’ın talimatıyla hareket eden Sisianov’un bu planı, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) -daha sonra Edirne (1829)- Antlaşmaları sonucu daha belirgin bir şekilde gerçekleşecektir.

Sisianov, Car-Balaken’de işgal sürecini tamamladıktan sonra, yerine General Mayor Orbelianov ve Gulyakov’u tayin ederek kendi hedefleri doğrultusunda inamla hareket etmeye başladı. Ancak bu o kadar da kolay olmayacaktır. Çünkü Sisianov, Azerbaycan’da Kafkasya siyasetinin en sert uygulayıcısı olarak bilindiği gibi, Cevad Han da Rusya hâkimiyetine karşı direncin sembolü gibi bilinmekteydi. Bu sebeple de, Gence hanlığının işgali diğer Azerbaycan hanlıklarının işgalinden daha zor olacaktır. Çünkü Cevad Han, Gence uğrunda ölünceye kadar bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Dolayısıyla da Sisianov’un Azerbaycan’ı işgali sürecinde kendisine en çok zorluk çıkaran Cevad Han sayılır.²⁸ Zira Azerbaycan uğrunda en kanlı savaşlar yine Gence hanlığının işgali esnasında yaşanmıştır.

Car-Balaken meselesini halleden Sisianov, 1 Şubat 1803’te Gürcistan’a geri döndü.²⁹ Bundan sonra kendisine itaat konusunda muhalefet eden Cevad Han’ı dize getirmek amacıyla askeri diplomasiye başvurdu. Sisianov’u bu adımı atmaya sevk eden başlıca amillerden biri ise, askeri hazırlığın uzun

²⁵ İ. P. Petruşevskiy, *Djaro-Belakanskıe Volne Obşestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya (Vnutrenniy Stroy i Borba s. Possyiskim Kolonialnum Nastupleniem)*, Tiflis: Akademiya Nauk SSSR – Zakavkazskiy Filial, 1934, c. 3.

²⁶ P. P. Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, Cilt: 1, St. Petersburg: V Şinografii Konrada Bingeera, 1835-1836, c. 43; V. A. Potto, *Kavkazskaya Voyna: V Otdelnux Oçerkax, Epizodax, Legendax i Biografiyax*, Cilt:1, St. Petersburg: İzdanie Knijnago Sklada V. A. Berzovskago, 1887, c. 317; Elgün Babayev, *İz İstorii Gandjinskogo Hanstva*, Bakı: Nurlan Yayınları, 2003, cc. 58, 64; L. V. Milova, *İstoriya Rossii XVIII-XIX vekov*, Moskva: Eksmo, 2006, cc. 496-497.

²⁷ Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycan’ın Çar Rusya’sı Tarafından İşgali ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze: 1801-1828*, Bakü: Elm Neşriyatı, 2004, ss. 32-34.

²⁸ Milova, *İstoriya Rossii*, c. 497.

²⁹ V. E. Romanovskiy, *İs İstorii Gruzii (Prilojenie: Razvitie Uçebnago dela na Kavkaze i v Buşem Çarstve Gruzinskom v XIX v.)*, Tiflis: K. P. Kozlovskogo, 1902, c. 321.

sürmesiydi. Bu sebeple de Sisianov, ilk başta diplomatik baskı yapmayı tercih etti. Bu manada 25 Şubat 1803'te Cevad Han'a yumuşak bir üslupla -hanın nabzını denercesine- mektup yazdı. Mektupta, Cevad Han'ın Rusya himayesine gireceği takdirde Rusya İmparatorunun sonsuz lütfüne mazhar olacağı belirtilmişti.³⁰ Fakat bu mektup her ne kadar hoş cümlelerle tertip edilse de, Rusya'nın işgalci siyasetini açıktan belli ediyordu.

Lütuf ve himayeden asıl maksadın ne olduğunu –tâbilik- iyi anlayan Cevad Han, Rusya asıllığından ziyade bağımsız siyaset yürütmek niyetindeydi. Bu sebeple de, Sisianov'a cevap mektubu yazarak, bu talebi kabul etmediğini bildirdi ve bu manada savaş için tedarik yapmaya başladı.³¹ Sisianov ise, Cevad Han'ın savaş için asker ve erzak toplamaya başladığı haberini duyunca, han'ı cezalandırmak amacıyla Azerbaycan'ın içlerine doğru hareket etti.

Bu durumda Cevad Han, kendi adamlarıyla birlikte Gence'nin iki verstliğinde yerleşen Guru Gobu adlı yerde Sisianov'un karşısına çıkarak onları durdurmak istedi. İki tarafın yüzleşmesi neticesinde, Gence savaşı adıyla tarihe iz bırakan meşhur savaşın ilk kıvılcımı alevlenmiş oldu. Ancak Cevad Han, Rus ordusunun sayıca üstün olmasını dikkate alarak kısa süre sonra geri döndü ve son nefesine kadar da sığındığı kaleyi korudu.³²

Cevad Han, Sisianov'un Gence'yi tutmakta kararlı olduğunu anlayınca, İran hükümdarı Feth Ali Şah Afşar'a mektup yazarak Ruslara karşı yardım istedi. Ancak Feth Ali Şah, Horasan'a gittiği için, kendisine gereken yardımı dönüştürme temin edeceğini bildirdi.³³ An itibarıyla İran'dan aradığı desteği bulamayan Cevad Han, bu durumda Kazak ağalarına mektup göndererek, Rus ordularıyla karşılaşacakları gün için hazırlıklı olmalarını istedi.

Sisianov, İran'ın kuzey'ine inmede kilit noktası olarak gördüğü Gence kalesini ele geçirmenin düşünüldüğü gibi bir o kadar da kolay olmayacağını bildiğinden, merkeze mektup yazarak çok sayıda asker takviyesi talebinde bulundu. Bunun üzerine merkezden gereken desteği alan Sisianov, uzun yolculuktan sonra nihayet Gence hanlığının sınırlarına dâhil oldu.³⁴ 29 Kasım 1803'te Şamhor'a varan Sisianov, burada ilk iş olarak –"Avrupa Âdeti" üzere- insan kanı akmasını önlemek amacıyla Cevad Han'a ikinci kez mektup yazdı.

İkinci mektupta, birinci mektuptan farklı olarak uyarı ve tehdit içerikli cümleler yer aldığından, diplomatik dil kurallarına uyulduğu söylenemezdi. Bütün bunlar ise, Rusya'nın Gence ile ilgili işgalcilik planını bir daha ortaya koymasından çok manidardır. Mektupta:

"Gence toprağına ayak basıp bu gelişimin sebebini size bildiriyorum. Birincisi ve önemlisi; Gence ve onun etrafı şehzade Tamara'nın hâkimiyeti döneminde

³⁰ "Pismo kn. Sisianova k Djevad hanu, ot 25 go Fevralya 1803 goda, No: 14", AKAK, C. II, No: 1169, c. 587; Yakub Mahmudov - Kerim Şükürov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatija Tarihi: 1639-1828*, Cilt: 1, Bakü: y.y., 2009, s. 225.

³¹ A. Rzayev, *Azerbaycan Tarihi: XIX-XXI. Asrın Önceleri*, Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 19; İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, c. 118.

³² Babayev, *İz İstorii Gyandjinskogo Hanstva*, c. 65.

³³ Meherrem Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü: y.y., 2007, s. 41.

³⁴ Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, s. 39.

Gürcistan'a ait idi. Sonra Gürcistan çarlarının zayıflaması nedeniyle ondan ayrıldı. Bütün Rusya imparatorluğu ise şimdi Gürcistan'ı her şeye rağmen kendi himayesi altına aldığından onun parçalanmasına bigâne kalamaz. Rus imparatorluğu Gürcistan'ın ayrılmaz bir parçası olan Gence'yi başkalarının umuduna bırakamayız. İkincisi; Gürcistan'a gelirken yazdığım mektubuma (o mektupta oğlunuzu emanet gibi vermeyi teklif etmiştim) gönderdiğiniz cevapta yazıyorsunuz ki, İran şahından çekiniyorsunuz. Lakin unutuluyor ki, altı yıl bundan önce siz Rusya'ya tabi idiniz ve Gence kalesinde şöhretli Rusya imparatorluğu duruyordu. Üçüncüsü; adamlarınızın gasp ettikleri Tiflis tacirlerinin zararı sizin yüce makamınız tarafından ödenmemiştir. Bu üç nedenden dolayı ben kendi ordumla geldim ki, şehrinizi Avrupa âdeti üzerine zapt edeyim. Baskına ve insan kanı dökmeye başlamadan önce itikadına ve mezhebime göre teklif etmeliyim ki, şehri savaşız teslim edersiniz. Sizden iki söz talep ediyorum. Birini seçin: 'evet' veya 'hayır'. Yani ki, teslim oluyor musunuz, olmuyor musunuz? Herhalde malumunuzdur ki, böyle zor koşullarda, kötü havada orduyla buraya kadar geldiysek demek ki, hiçbir antlaşma olamaz. Bunun için sizin teslim olmanızı önceden belirledim. Ancak teslim olduktan sonra benim lütfkâr padişahımın sonsuz şefkat ve merhametini görebilirsiniz. Yok, bunu istemeyerek imtina ederseniz bahtınıza küsün. Eskiden de İzmayıl, Oçak, Varşava ve birçok diğer şehirlerin akıbeti böyle hallolmuştur. Yarn öğlene kadar cevap alamazsam, savaş ateşi yakacağız. Gence'ye ateş ve kılıç getirdim. O zaman sözümde nasıl katiyetle durduğumu göreceksiniz".³⁵

Sisianov, mektubun sonunu her ne kadar tehdit dolu cümlelerle bitirse de, Cevad Han'ın bu ve benzeri tehditlere boyun eğmeyeceği kimsede şüphe doğurmuyordu. Fakat taraflardan hiç kimsenin geri adım atmaması, Gence uğrunda savaşı kaçınılmaz kılacaktır.

29 Kasım 1803'te Cevad Han, Sisianov'a cevap mektubu yazarak, Gence'nin Gürcistan'a ait olmadığını bildirdi.* Bununla birlikte, bir zamanlar Gürcistan'ın bizzat Gence beyleri tarafından yönetildiğinin altını çizdi.³⁶ Mektupta:

"Mektubunu aldım. Yazıyorsun ki, şehzade Tamara'nın döneminde Gence Gürcistan'a bağlı olmuştur. Bu rivayete hiç kimse inanmaz. Lakin ecdatlarımız Abbas Kulu Han ve diğerleri Gürcistan'ı idare ediyorlardı. Şayet inanmıyorsan,

³⁵ "Pismo kn.Sisianova k Djevad-hanu, ot 29-go Noyabrya 1803 goda", AKAK, C. II, No: 1172, c. 588; Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C: 1, cc. 44-45; İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, c. 118; Potto, *Kavkazskaya Voyna*, C: 1, c. 329; *Utverjdenie Russkogo Vladicestva na Kavkaze*, Ed. Potto, Cilt: 1, Tiflis: Tipografiya Ya. İ. Libermana, 1901-1908, c. 87.

* Tiflis, tarihin bazı evrelerinde Gence hanlığının gölgesi altında olmuştur. Ancak 1736'da yani Nadir Bey'in Muğan kurultayında kendini Şah ilan ettiği bir zamanda Gence'de Ziyadoğulları hanedanından biri olan II. Uğurlu Han Ziyad oğlu, Nadir Şah'ın aleyhine çıkarak şahlık için kendi namzetliğini ileri sürmüştür. Lakin bazı itirazlara rağmen Nadir Şah yine de İran tahtına çıkmayı başarmış ve Ziyadoğulları da başta olmakla diğer muhaliflerden kisas almıştır. Bu manada Gence-Karabağ beylerbeyliği arazisine dâhil olan beş melikliği Ziyadoğulları'nın elinden alarak otoritelerini düşürmüştür. Yerli sakinleri ise Horasan'a sürgün etmiştir. Hatta bununla da yetinmeyerek Gazah, Şamhor ve Şemşeddil'i bir fermanla Kartli Çar'ı Teymuraz'a vermiştir. Bkz. Adıgözel Bey, *Karabağname*, s. 51; Enver Çingizoğlu, *Kaçarlar ve Kaçar Kendi*, Bakü: Şuşa Yayınları, 2008, s. 205.

³⁶ Umudlu, Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali, s. 39; Mahmudov - Şükürov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatiya Tarihi*, C: 1, s. 225.

yerli vatandaşların yaşlı olanlarına sor. Hala da Gürcistan sokaklarında Abbas Kulu Ağa'nın mescit ve dükkânları kalmaktadır. Dedemiz döneminde Gence ve Gürcistan'ın sınırları belirlenerek kesinleştirilmiştir. Buna rağmen eğer derssem ki, baba ve dedelerim Gürcistan'da vali olmuşlar, hiç kimse buna iyi bakmaz ve hiç kimse Gürcistan'ı bana vermez.

Sen bir de yazıyorsun ki, altı sene bundan önce Gence kalesini Rus padişahına vermişsin. Bu doğrudur. O zaman sizin padişah bana bir ferman gönderdi ve ben de onun teklifini kabul ettim. Eğer şimdi de böyle bir ferman varsa, bana göster. Padişahın iradesini bilsem, bunun hakkında yine düşünürüm. Sen bir de yazıyorsun ki, ben güya önceleri Gürcistan'ın vassalı olmuşum. Söyleyeyim sana da ağâh olsun ki, padişahın fermanı şimdi de elimdedir. Bak gör ben orada nasıl adlandırılıyorum. Gence beyi yahut Gürcistan vassalı? Buradan belikli sözlerin hepsi tamamen yalandır.

Bundan başka, Gence'yi senin padişahına verirken İran Şahı Horasan'da idi ve elim ona yetişmiyordu. Bu sebeple ben de Rus Padişahına tabi olmağı uygun gördüm. İndi ise, Allaha şükür, İran Şahı yakındadır ve onun gönderdiği başkomutan da artık buradadır. Askerler ise, yoldadırlar geliyorlar. Benimle savaşmak fikrin varsa ben hazırım! Eğer toplarınla övünüyorsan bil ki, benim toplarım seninkilerden hiç de geri kalmıyor. Sizde top lülesinin uzunluğu bir arşınsa, bizde 3-4 arşındır. Uğur ise Allahın elindedir. Nereden bilesin ki, askerleriniz İran savaşçılarından üstündür. Siz yalnızca kendi savaşınızı görmüşsünüz. İranlıların maharetinden haberdar değilsiniz. Bana mı savaş için hazır olmamı teklif ediyorsun? Ben aslında sen Şemseddil'e girdiğin günden beri savaşa hazırım. Savaşmak istiyorsan savaşalım. Beni korkutmaya çalışıyorsun ki, teklifini kabul etmezsem belamı bulurum. Aslında bedbahtlık seni Petersburg'tan izleyip buraya kadar sürüklemiştir. Bunu zaman ve savaş da ispat edecek".³⁷

Yukarıdaki pasajdan da görüldüğü gibi Cevad Han, sonucu her ne olursa olsun, rakibin kimliğine ve askeri gücüne bakmaksızın konumunu açıktan belli etmeyi tercih etmiştir. Fakat General Sisianov, her ne kadar Cevad Han'ın sert bir mizaca sahip olduğunu bilse de, yine de kendisinden böyle bir cevap beklemiyordu. Dolayısıyla da, mektuplaşmalardan hiçbir netice hâsıl olmayacak ve yakın günlerde taraflar arasında olası bir savaş çıkacaktır.

Sisianov, her şeye rağmen ilk başta daha dikkatli davranarak, sayıları az olmakla birlikte Gence'de yaşayan Ermenilerle işbirliği yapmaya çalıştı. Ermeniler ise, Rus ordularının Gence'yi ele geçirmeleri için ellerinden gelen "hizmeti" esirge-mediler. Bu durum henüz 9 Ocak 1803'te Lazerev'in Sisianov'a yazdığı mektupta da belirtilmişti. Mektupta; Gence'li Ermenilerin, Rus ordularının Gence'yi tutacakları günü sabırsızlıkla bekledikleri hususu özellikle bildirilmişti.³⁸

³⁷ "Toje, Djevad-hana k kn. Sisianovu", AKAK, No: 1173, c. 589; Sisianov, 8 Şubat 1806'da Bakü hanı Hüseyin Kulu Han tarafından öldürülecektir. Bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus: With Maps, Plans, and Illustrations*, Longmans, Green and Co., Paternoster Row, London: New York - Bombay, and Calcutta, 1908, p. 71; A. N. Abbasbeyli - S. Z. Yusifzade, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi: En Kadim Devirlerden XIX Yüzyılın 70. Yıllarının Sonuna Kadar*, Bakü: BDU Neşriyatı, 2009, s. 108;

³⁸ "Toje, gen.-m. Lazareva, ot 9 go Yanvary 1803 goda, No: 14, AKAK, C. II, No: 1168, c. 587.

Bu maksatla Ermenileri Rus taht-ı himayesine davet etmeye çalışan Sisianov, 30 Kasım 1803'te Gence Ermenilerine bir mektup yazdı. Mektupta:

“Galip Rusya ordusu ile Gence toprağına girerken, hepimizi lütuflık Rus hükümdarlarının adından emin ederim ki, Rusya taht-ı tacının müdafaasına kalkışmış herkes kendisinin ve emlakinin tehlikesizliğine tam teminat alacak, Müslümanların soygunculuğundan, her türlü takip ve sıkıştırılmalarından canını kurtaracaktır. Hatta size, Gürcistan'ın her hangi bir bölgesinde özgürce yaşamak imkânı da verilecektir”.³⁹

Bu mektuba olumlu cevap alacağından emin olan Sisianov, işgal esnasında Ermenilerin kendilerine gereken yardımı sağlayacağından da emindi. Bu sebeple de, 1 Aralık 1803'te Şamhor'daki kampı terk ederek Gence kalesi yakınlarına kadar ilerledi ve burada yeni bir kamp kurarak bölge ve etrafını tetkik etmeye başladı. Gence kalesinin tetkiki zamanı Revaz Andoyan* adlı bir Ermeni, Sisianov'un Ermenilerle ilgili düşüncesini pekiştirircesine bu konuda kendisine yardım etti. Şöyle ki, Gence kalesinin yol ve planlarının haritasını Sisianov'a bizzat takdim ederek, işgal sürecini daha da hızlandırdı.⁴⁰

Kale haritasını elinde bulunduran Sisianov, kale ve etrafının araştırılması amacıyla iki bölük oluşturdu. İçinde Karyagin, Kotlayarevski, Belavi, Bogatır-yov, Diyaçkov, Parfyon, Lisaneviç vb. gibi tecrübeli komutanların da bulunduğu bölüğün araştırmalarına göre, kale etrafı bağ ile çevrili idi. Bununla birlikte kale etrafında han ordularının müdafaası için çamurdan yapılmış yüksek hisar/istihkâm -toprak dikili- vardı.

Lisaneviç'in birkaç toptan ibaret destesi, kale etrafında Tiflis kapısının ve Yukare Kale burcunun karşısında iki küçük nehrin yanında yerleşti. Esas deste ise üç topla birlikte Cafer Bey burcunun sağında mevki tuttu. Kalenin muhasarasında kendisine uygun mevki tutan bir başka deste ise, Belavi'nin destesi idi. Daha sonra ise kalenin Şamran Bey burcunun yanında Simonoviç'in destesi yer tuttu. Sisianov'un esas ordusu ise kalenin yakınlığındaki kervansarayın solunda yerleşti ve böylece herkes kale etrafında yerini aldı.

Ertesi gün, yani 2 Aralık 1803'te taraflar arasında çarpışma yaşandı. Kale sakinleri düşmana karşı her ne kadar direnseler de, Rusların top ateşi karşısında fazla dayanamadılar. Dolayısıyla da, Sisianov'un destesi bağdan ve hisardan yapılmış kale etrafını temizlemeye nail oldu. Bununla da Rus orduları ilk kez kaleye bu kadar yakın bir mesafede asker bulundurma imkânı yakaladı.

Bu savaşta han ordusu 250 kayıp verdi. 200 Şemseddil'i ve 300 Ermeni ise, sadakat göstermek amacıyla Rusların safına geçti. Ruslardan ise, 7 kişi öldü, 30 kişi ise yaralandı.⁴¹

³⁹ “Obvişenie Armyanskim Narodom, Obitayuşim v Gandjinskoy Oblasti, ot 30-go Noyabrya 1803 goda/Şamhor”, AKAK, C. II, No: 1174, c. 590.

Cevad Han, Hıristiyanlar arasında kendi nüfusunu daha da artırmak amacıyla nikâh diplomasine başvurmuş ve bu manada Ermeni Astüğik/Astagül adlı bir kızla evlenmiştir. Gence haritasını Sisianov'a takdim eden Revaz Andoyan, bizzat Cevad Han'ın eşi Astüğik'in erkek kardeşidir. Revaz Andoyan'ın kale haritasını Sisianov'a teslim etmesi ve Sisianov'la aralarında geçen diyalog hakta daha detaylı bilgi için bkz. Şükürov, *Genceli Cevad Hanın Hekayeti*, ss. 138-139.

⁴⁰ Şükürov, *Genceli Cevad Hanın Hekayeti*, ss. 140-144.

⁴¹ *Utverjenie Russkogo Vladıçestva na Kavkaze*, C: 1, c. 88.

General Sisianov, bir yandan kendi destelerini kale etrafına yerleştirirken diğer yandan da Cevad Han'a uyarı amaçlı mektup göndermeyi ihmal etmiyordu. Zira o, bu amaçla 9, 11, 26, 28 ve 29 Aralık 1803'te toplam beş mektup gönderdi. Fakat mektuptaki cümleler bir öncekine göre her ne kadar nezaketli ve mülayim gözükse de, karşı tarafı horlamayı da ihmal etmiyordu.⁴² Örneğin; 9 Aralık 1803 tarihli mektupta:

*"Rusya ordusunun Generali, Gürcistan, Haştarhan ve Kafkasya'nın Başkumandanı, Hazar Donanmasının Reisi, birçok madalyonları olan Sisianov, Avrupa âdeti üzere siz zat-ı âliden, Gence hanı Cevad Han'dan bir daha tekrar soruyorum. Kaleni Rus ordusu reisinin ihtiyarına teslim edecek misiniz, etmeyecek misiniz? Cevap yarın sabahleyin acil gelmelidir ve elçi kendi emniyeti için elinde beyaz bayrak tutmalıdır".*⁴³

Sisianov, bu mektup sayesinde Cevad Han'ın teslim olacağını bekliyordu. Fakat elçi, 11 Aralık günü teslim haberi yerine Han'ın ("*Cevap yarın sabahleyin acil gelmelidir*" sözüne karşılık) kendisine karşı saygı ve hürmet talep ettiğini ve aynı zamanda Sisianov'un "iyi teklif" (Cevad Han, danışıklar için her şeyden önce muhasaranın kaldırılmasını teklif ediyordu) vereceği takdirde han'ın da "iyi cevap" vereceğini haber verdi.⁴⁴

Bunun üzerine Sisiaov, 11 Aralık 1803'te han'a yeniden bir mektup gönderdi. Fakat bu kez Gence'nin teslim talebi bir öncekine göre daha sert bir şekilde ileri sürüldü. Mektupta:

*"Mektubunuzu aldım. Size, önerim şu ki, yarın lütufkâr padişahın özel günüdür ve siz şehrin anahtarını kendi oğlunuz Hüseyin Kulu Ağa ile mutlaka gönderirsiniz. Şehrin, Rus ordusuna teslim edilmesi alameti olarak Hüseyin Kulu Ağa emanet olarak Gürcistan'da saklanmalıdır. O zaman Gence'li Cevad Han merhametli padişahın mutluluk ve zenginlik saltanatına düşecektir. Yok, şayet bu talep yarın öğlene kadar yerine yetirilmezse, savaş başlayacak. Bunu görmek ne kadar zor olsa da, Rus ordusu komutanı Ulu Tanrı'ya yemin ediyor ki, kan su yerine akacaktır".*⁴⁵

Görüldüğü gibi Sisianov, yine de kendi klasik metodundan vazgeçmeyerek hana her şeyden önce teslim olmasını, aksi takdirde kaleye hücum edeceğini bildirdi. Bir başka ifadeyle han'ı ölümle tehdit etti. Haddizatında Sisianov, 26 Aralık 1803'te han'a yeniden mektup gönderdi. Mektupta:

*"Dünyada kim duymuş ki, Rus ordusu kaleye gelsin, lakin onu ele geçirmeden çıkıp gitsin? Teslim olanları affediyorum. Kibirlenenleri ise kanlarına boya yacağım. Tanrı, Gence'nin kimin elinde kalacağını görecektir".*⁴⁶

Ancak Cevad Han, yine mektuptaki tehdide aldırış etmeden siyasi manevra yaparak, Kazaklı Mehmet Bey'in danışıklar için yanına göndermesini istedi.

⁴² Adıgözel Bey, *Karabağname*, 100; Abbasbeyli Yusufzade, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi*, s. 105.

⁴³ Pismo kn. Sisianova k Djevad Hanu, ot 9-go Dekabrya 1803 goda", *AKAK*, C. II, No: 1175, c. 590.

⁴⁴ Babayev, *İz İstorii Gyandjinskogo Hanstva*, c. 66.

⁴⁵ "Toje, ot 11-go Dekabrya 1803 goda", *AKAK*, C. II, No: 1176, c. 590.

⁴⁶ "Toje, ot 26-go Dekabrya 1803 goda", *AKAK*, C. II, No: 1177, c. 590.

Belirtmek gerekir ki, Cevad Han'ın, rast gele yani baba adı veya soy ismi belirtilmeden Kazaklı -herhangi bir- Mehmet'i istemesi boşuna değildi. Çünkü o, bu hamleyle hem takviye güçlerin gelmesi için zaman kazanmak hem Rus ordusunun direncini kırmak hem de elçi aracılığıyla ordunun durumu hakta detaylı bilgi edinmek istiyordu.

Sisianov, bu talep üzerine 28 Aralık 1803'te han'a mektup yazdı. Mektupta, müzakereler için talep edilen Mehmet'in baba adının belirtilmesi gerektiği hususu yer almaktaydı. Bununla birlikte o, bu tekliften imtina ettiğini bildirdi. Ona göre sözde değil, senette -yazılı olarak- cevap verilmesi gerekiyordu. Çünkü Kazak'ta Mehmet çoktu. Mektubun ardında:

"Ben kendi itikadıma göre Asya mağrurluğuna nefret ediyorum. Sel gibi akacak insan kanı vicdanımı sızlatmasın diye, size tekitle bildiriyorum, Avrupa adetleri muhasarada olanlara barışık yapmaya müsaade ediyor. Belirli bir zaman ayrılıyor ki, onlar kullansınlar. Elçiler ise şartları taraflar arasında bir birine ulaştırır. Onlar ise ya kabul, ya da reddediyor. O zaman dilimi geçtikten sonra ise ya savaşılır, ya da belirli şartlar altında şehir teslim edilir. Biz daha önce dört kaleyi bu şekilde aldık. Tanrı kendisi kan akıtılmasına vesile olanları görüyor. Bu mektuba bugün cevap verilmelidir".⁴⁷

Cevad Han, Rus ordularının sayıca üstün olmasından, komşu hanlardan, İran ve Osmanlı'dan aranan desteğin gelmemesinden esasında şehrin, dolayısıyla da kendi akıbetinin ne olacağını farkındaydı. Fakat Sisianov'un Avrupa adetlerine karşılık, Asya mağrurluğu prensiplerine sadık kalmayı ve akidesinden geri dönmeyi tercih etmiştir. Çünkü o, dini mensubiyeti gereği vatan ve din uğrunda savaşmanın ve bu yolda ölmenin şahadet zirvesine yükselmek olduğunun bilincindeydi. Aksi takdirde o da, hayatta kalmak için Rus hâkimiyetine boğun eğebilirdi. Ancak o, Sisianov'un hakaretlerini yutarak milli varlık ve liyakatini bu ölçüde ayaklar altına almadı. Bu sebeple de Cevad Han, Azerbaycan tarihinde hem dış güçlere karşı mübarezenin başkahramanı hem de istiklal ve istikbal uğrunda mücadelenin remzi gibi bilinmektedir. Onun bu vasfı, 28 Aralık 1803'te Sisianov'a yazdığı cevap mektubunda daha da aydın görülmektedir. Bu mektup, aynı zamanda Cevad Han'ın tarihe damga vuran, "Gence'yi yalnız cesedimin üzerinden geçerek alabilirsin" sözlerini de içermektedir. Zira mektupta:

"Hangi hadle böyle konuşuyorsun, ben ki, sana tabi değilim. 'Hemen bugün cevap ver!' Bu ne demektir? Hizmetçiye bile böyle muamele edilmez, haddini bil. Mektubu ne zaman istersem o zaman da göndereceğim. Bu bir! O ki, kaldı şehrin teslim edilmesi, ham hayalden vazgeç. Gence'yi yalnız cesedimin üzerinden geçerek alabilirsin. Anladın mı? Bu ancak ben ölünce mümkün olabilir. Başka türlü olamaz".⁴⁸

29 Aralık 1803'te Sisianov, Cevad Han'a cevap mektubu yazarak son kez teslim şartlarını yeniledi. Mektupta:

⁴⁷ "Toje, ot 28-go Dekabrya 1803 goda", AKAK, C. II, No: 1178, cc. 590-591.

⁴⁸ Babayev, İz İstorii Gyanjdjinskogo Hanstva, c. 67; İsmailov, Oçerki po İstorii Azerbaydjana, c. 118.

*“Kaleyi hoşlukla vermek isteğinizin olmadığını gördüğüm için son kez teslim şartlarımı yeniden size göndermeyi kendime borç bildim. Mektubuma acele cevap istememin anlamı hiç de o demek değildir ki, ben düşmanımı köle, kul hesap ediyorum. Bu ona göre redir ki, insanlar arasındaki karşılıklı hürmete riayet olunmalıdır. Yani ben sizin mektubunuza anında o gün cevap veriyorsam, ay-nısını sizin de yapmanız gerekiyor. Yarn öglene kadar mektubu-ma cevap alabileceğimi umuyorum”.*⁴⁹

Fakat Sisianov, tehditlerinin Gence han'ı üzerinde hiçbir etki yapmadığını görünce, son defa mağrur han'ı teslim etmeye çalıştı. Bu manada üslubunu değişen Sisianov, Cevad Han'a yeni şartlar ileri sürdü. Bunların başında, “Rusya tabiliğinde bir vassal gibi hanlığı idare etmek hukuku” geliyordu. Teslim şartlarına göre:

1. Gence'li Cevad Han, tabiliğindeki tüm ahali ile birlikte Rusya İmparatorunun tabiliğine gireceğine dair yemin etmeli;
2. Kale tamamen temizlenmeli ve oraya Rus ordusunun topları ve harp eşyaları yerleştirilmeli;
3. Gence han'ı Cevad Han, Rusya İmparatorluğunun tabiliğinde olmak şartıyla önceki yetkiyle kendi bölgesini idare eder ve Rusya'ya senelik 20 bin Ruble meblağında haraç vermeli ve maddeleri imzaladığı zaman 1804 yılının meblağını acele ödemeli;
4. Kaledeki ve Şemseddil yolu üzerindeki askerleri erzakla temin etmeli;
5. Şemseddil ve onun eyaletinin ahalisini sıkıştırmak olmaz, çünkü onlar artık Gürcistan hükümetinin idaresine geçiyorlar.
6. Yukarıdaki maddelere sadakatle amel etmesi için Cevad Han kendi oğlu Hüseyin Kulu Ağa'nı Gürcistan'ın baş idaresinin yanına daimi kalmak suretiyle emanet vermelidir.⁵⁰

Cevad Han, 29 Aralık 1803'te Sisianov'a cevap mektubu yazarak bu şartların çok zor olduğunu ve bu sebeple de uygulanamayacağını bildirdi. Ardından ise, *“kimse kimseye sert şekilde yazıyorsa, aynı şekilde de cevap almalıdır”* sözlerini ekledi.

Sisianov'un görüşmeler esnasında kurallara göre ateş açılmaması gerektiğini vurgulamasına karşılık, *“düşman top ve tüfek sesiyle bu kadar yakın duruyorsa, ona karşı mutlaka ateş açılmalıdır”*.⁵¹

Sisianov'un *“hücum zamanı insan kanı akıtılacak”* sözlerine karşılık, *“günah Sisianov'un üzerinde kalacak”*.

Onun, *“Hıristiyan kurallarına göre kan dökmek günahtır”* ifadesine karşılık, *“Müslüman örfüne göre eğer bir kimse bir kimsenin üzerine güçle geliyorsa kan akacak, ancak bu o adam için günah getirmeyecek”*.

⁴⁹ “Toje, ot 29-go Dekabrya 1803 goda”, AKAK, C. II, No: 1179, c. 591.

⁵⁰ “Toje, ot 29-go Dekabrya 1803 goda”, AKAK, C. II, 1179, c. 591; *Utverdenie Russkogo Vladicestva na Kavkaze*, C: 1, c. 90; Reşid İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği Neşriyatı, 1923, s. 111.

⁵¹ Babayev, *İz İstorii Gyandjinskogo Hanstva*, c. 67.

Sisianov'un ertesi gün mektuba cevap yazılmasını talep etmesine karşılık, "Bu sözleri ancak ağa kendi hizmetçisine diyebilir, han hiç kimseden korkmuyor ve istediği zaman da cevap verir".⁵²

Mektubun son kısmında ise, Sisianov tarafından gönderilen elçinin (Karabağlı), Sisianov'un yanına geri dönmekten imtina ettiğini ve bu sebeple de mektubu bir başka adamla gönderdiğini bildirdi.

Yazışmalardan hiçbir olumlu sonuç alamayan Sisianov, bir aylık muhasaradan sonra kaleyi top ateşine verdi. Sisianov ilk başta hem şehir etrafının düşmesinden hem de sonuncu top ateşiyle bir hayli sarsılan Cevad Han'ın teslim olacağını düşündü. Ancak Cevad Han, ordunun zor durumda olmasına rağmen yine de kaleyi gönüllü olarak teslim etmeyi reddetti. Dolayısıyla da Sisianov'un bu konuda umutları boşa çıktı.

Ancak han ordusunda giderek artan hastalık ve kıtlık nedeniyle kaleyi müdafaa etmek bir hayli zordu. Fakat bütün bunlara rağmen Cevad Han yine de teslim olmayı kabul etmeyerek son nefesine kadar vatan uğrunda savaşmayı tercih etti.

Belirtmek gerekir ki, yukarıdaki olumsuz koşullar Rus ordusu için de geçerli idi. Bu sebeple de Cevad Han, Rus ordusunun tezlikle muhasarayı durduracağını ve bölgeyi terk edeceğini düşünüyordu. Fakat kaleden kaçan firarilerin, Sisianov'a, şehrin zor durumda olduğunu haber vermesi, Sisianov'u savaşa teşvik etti. Sisianov'un savaşmaya karar vermesi ise, kısa süre sonra kalenin düşmesi, Cevad Han'ın öldürülmesi ve Gence hanlığının ortadan kaldırılmasıyla neticelenecektir.

Olayların seyri bu meyanda gelişirken, içinde General Portnyagin, Albay Karyagin, Albay Akverdov ve Yarbay Siminoviç'in de bulunduğu askeri şura, 3 Ocak 1804'te Sisianov'un başçılığı altında toplanarak sabahleyin erkenden (saat 5 sularında) kaleye hücum emri verdi.⁵³ Bunun üzerine gecenin karanlığından istifade eden Rus ordusu, duvara merdiven dayamak amacıyla hücumu geçti. Albay Karyagin'in iki bölüğü (20 Albayla birlikte toplam 615 kişi) ise, sessizce Kafar Bey burcuna doğru gelerek, Tiflis kapısına bitişik bağların köşesinde saklandı. Portnyagin ise Karabağ kapısına doğru hareket etti. Lisaneviç ve diğer başkomutanlar da yine aynı şekilde kalenin diğer burçlarına doğru hareket ederek kendi yerlerini aldılar.⁵⁴

Nikişiç ve Egulov'la atıcı birliği, kendi askerlerinin kale duvarlarına çıkması için han ordularına karşı aldatıcı top ateşi açarak onların dikkatini başka yöne çekmeye çalıştılar. Bu esnada Karyagin ve destesi, plana uygun olarak istihkâmlara (toprak dikili) doğru ilerlediler. Fakat onların kaleye bu kadar yaklaşması hem gece hem bağ hem de hasarlar nedeniyle ilk başta fark edilmedi. Ancak daha sonra kale muhafızları bunu fark edince düşmanı taş ve ok ateşine tutuldular. Taş duvara varanların üzerine ise, neftle ıslatılmış bükülü

⁵² N. F. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 - 1806 goda*, St. Petersburg: Peçatano v Tipografii Departamenta Udelov, 1866, c. 230.

⁵³ P. P. Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C: 1, c. 45.

⁵⁴ Potto, *Kavkaskaya Voyna*, C: 1, cc. 330-331.

burkalar attılar. Ancak içinde Karyagin, Saharov (bacağından yaralanmıştır) ve Trunov'un da bulunduğu deste bütün manilere rağmen, hendek ve toprak duvarı geçerek Kafar Bey burcunu ele geçirdiler.⁵⁵

Kafar Bey burcunun alınmasından sonra, Binbaşı Lisaneviç, ona verilen deste ile Karyagin'in emrine uygun olarak Kafar Bey burcunun sağ tarafına, yani Yukarı Kale burcuna doğru hareket etti ve onu ele geçirerek kapıyı açtı. Daha sonra Lisaneviç, Karyagin tarafından gönderilmiş heyet kaptanı Parfyonov'un bölüğünü kale kapılarının yanına yerleştirdi. Bununla da taraflar arasında çok şiddetli çarpışmalar başladı. Şehre dâhil olan Rus askerleri kale sakinlerini kılıçtan geçirdiler. Bu esnada Cevad Han, bayrağın ve en büyük topun yanında mevki alarak, kör kurşun saplanıncaya kadar, at belinde ve elinde kılıç Hacı Kale adlı burç üzerinde düşmana karşı mertçe savaştı. Ancak 3 Ocak 1804'te (Ramazan Bayramı günü) Mayor Lisaneviçin ani bir ateşle şahadet şerbetini içti ve böylece özgürlük ve bağımsızlık uğrunda başlattığı bu elim savaşta oğlu ve veliahdı Hüseyin Han'la birlikte şehitlik mertebesine yükseldi.⁵⁶

Han ordusunun bozguna uğramasından istifade eden Rus ordusu, iki koldan -Karabağ ve Tiflis kapısı istikametinde- şehre dâhil olarak diğer burçları da ele geçirdiler. Bir buçuk saat süren savaş, netice itibariyle Sisianov'un lehine sonuçlandı. Rus ordusunun süngü ve soygunculuğundan kurtulan yerli halk ise, Şah Abbas -Cuma Camiinde- saklanmak zorunda kaldı.⁵⁷

Sisianov, kale sınırlarını ve burçları tamamen ele geçirdikten sonra, mevcut durumla ilgili merkeze rapor yazdı. Raporda: askerlerin yüksek performansı, bunca insan kanı dökülmesine neden olan Cevat Han'ın cezalandırılması, Kafkasya'yı kontrol altında tutmada kilit noktası sayılan Gence'nin ele geçirilmesi, bu başarının Rusya harp ve siyasi tarihi açısından ne kadar önem arz etmesi, hücum esnasında halka, misli görülmeyecek bir şekilde insaniyet gösterilmesi vb. gibi özellikler belirtilmişti.

Ancak 19. yüzyıl Rus harp tarihçisi N. Dubrovin, Sisianov'un insaniyetle ilgili hakikati görmezden geldiğine dikkat çekerek, konuya şu şekilde açıklık getirmiştir; "500'e kadar Tatar (Azerbaycan Türkü J.H.) galiplere teslim olmak için kendi istekleri ile camiye toplanmıştı. Ancak bir Ermeni bizim askerlere dedi ki, onlar arasında birkaç Dağıstanlı Lezgi var. Bir defa Lezgi adının ifade edilmesi camideki her kesin öldürülmesi için işaret demektir".⁵⁸

Rus harp tarihçilerinden biri olan J. F. Baddeley ve V. A. Potto'ya göre bu katliamdan sadece kadınlar kurtulmuştur. Bu tarihçiler Rus askerlerinin esir

⁵⁵ A. L. Gizetti, *Sbornik Svedeniy o Poteryax Kavkazskix Voysk vo Vremya Voyn Kavkazsko-Gorskoy, Persidskix, Turetskix i v Zakaspiskom Krae: 1801-1885 g.g.*, Ed. Potto, Tiflis: Tipografiya Ya. İ. Libermana, 1901, c. 133.

⁵⁶ "Predlojenie kn. Sisianova Kavkazskomu Grajdanskomu Gubernatoru Kasparovu, ot 8 go Yanvaryaya 1804 goda, No:5", AKAK, C. II, 1182, c. 592; Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 67; Potto, *Kavkazskaya Voyna*, C: 1, c. 331; *Utverjdenie Russkogo Vladicestva na Kavkaze*, C: 1, c. 92; A. A. Kaspari, *Pokorenniy Kafkas*, St. Petersburg: Knijnyy Sklad «Rodina», Ligozkaya, 1994, cc. 607-608.

⁵⁷ Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C: 1, cc. 50-51.

⁵⁸ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803-1806 g.*, c. 234.

alınan kadınları öldürmediklerini ve onlara karşı iyi davrandıklarını bildirmekle birlikte, kadınların ellerindeki altın ve gümüş gibi ziynet eşyalarının talan edildiği bilgisini de paylaşmaktadırlar.⁵⁹ Lakin Dubrovin'den başka Zubov ve Horitonov gibi diğer Rus harp tarihçileri de camiye toplanan insanların öldürüldüğünü tasdik etmektedirler.⁶⁰

Belirtmek gerekir ki, bu savaşta ordular nispeti eşit değildi. Zira Rus ordusunda 20 bin, han ordusunda ise, 12-13 bin kişi vardı.⁶¹ Bütün bunları dikkate alacak olursak, Cevad Han'ın kendisinden yaklaşık 2 kat fazla bir orduyla savaşmak zorunda kaldığını daha iyi anlarız. Ancak mağrur Cevad Han, bu ölüm kalım savaşında kuvvetler oranın eşit olmamasına rağmen, yine de kendi halkıyla birlikte kahramanlık sergiledi. Nitekim bu kahramanlığın göstergesi olarak, bizzat düşmanları tarafından ölümünden sonra da tazimle anıldı ve 5 Ocak 1804'te oğlu ile birlikte Şah Abbas Camiinin bahçesinde defnedildi.⁶²

Sisianov, Cevad Han'ın ailesini ilk önce Cami'ye daha sonra ise, bir eve götürerek orada gözetim altında tuttu.⁶³ Cevad Han'ın eşi Büyük Hanım hakta mevcut olan bilgiye göre, o da kocası gibi mertlik ve şecaat göstererek, Başkale Burcu kapısı muhafızlarıyla birlikte elinde kılıç düşmana karşı vuruşmuştur. Hatta eşi ve oğlunun naşını burçtan aşağı indirtmiş ve han sarayının başodasına getirtmiştir. Sisianov ise, kendilerini takip edip yanlarına vardığında, Büyük Hanım, eşinin kılıcını eline alarak Rusya serdarını öldürmeye çalışmıştır. Tarihçi Abbasbeyli ve Yusifzade Bey'ler aracılığıyla edindiğimiz bilgiye göre, olaya bizzat şahit olan General Karyagin kendi günlüğünde şöyle yazıyor: "*Pavel Dmitriyeviç'in yanında yaveri olmasaydı, o kahraman tatar (Azerbaycanlı) hanın kahraman zevcesinin kılıcından sağ kurtulamazdı. Biz kaleyi zapt ettiyssek de, bu tatar kadını kendini galip hissediyordu ve emretti ki, onun odasını terk edelim... O bize katil gibi bakıyordu. Buna onun hakkı vardı...*"⁶⁴

Rus ordusu bir aylık tehirden sonra ganimet olarak 12 top, 9 mis ve 3 demir silah, 8 bayrak, 55 put* barut ve bir miktar erzak ele geçirdi.

Gence savaşı esnasında başta kaptan Kalovski olmakla, karşı taraftan da ölen ve yaralananlar vardı** Ancak Han ordusunun kaybı daha çoktu. Yaralıların sayı tam olarak bilinmemekle birlikte, 1.500 kişinin öldürüldüğü, 17.224 kişinin ise esir alındığı bildirilmektedir.⁶⁵

⁵⁹ Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, p. 67.

⁶⁰ Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C: 1, c. 51; İ. Horitonov, *Za Rodinu, Za Veru! Geroi i v Voynu Rossiyskoy Armii (1695-1918)*, Moskova: Feniks, 2000, c. 70.

⁶¹ Umudlu, Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali, s. 22.

⁶² Abbasbeyli - Yusifzade, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi*, s. 106.

⁶³ Adıgözel Bey, *Karabağname*, s. 77.

⁶⁴ Abbasbeyli - Yusifzade, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi*, s. 106.

* Rus ölçü birimine göre 1 Put, 16.38 kg'dır.

** Rus ordusunun kayıpları hakta bkz. "Predlojenie kn. Sisianova Kavkazskomu Grajdanskomu Gubernatoru Kasparovu, ot 8 go Yanvary 1804 goda, No: 5", AKAK, C. II, 1182, c. 592; Zubov, *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C: 1, c. 51; Gence savaşına katılan Rus askeri birliklerinin terkip hissesi hakta bkz. Gizetti, *Sbornik Svedeniy o Poteryax Kavkazskix Voysk vo Vremya Voyn Kavkazsko-Gorskoy*, c. 133.

⁶⁵ İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, c. 118.

Esir alınanlar arasında Cevad Han'ın birinci eşi, Melik Nisa Beyim adıyla bilinen Beyim Hanım -Şeki han'ı Mehmed Hasan Han'ın kız kardeşi- da vardı. Şeki han'ı, Sisianov'dan onu ve kızı Şirin Beyim'i kendi yanına göndermesini istedi. Sisianov ise, Azerbaycan hanlarına Rus hâkimiyetinin mülayimliğini ve âlicenaplığını göstermek amacıyla bu isteği kabul etmek zorunda kaldı. Hatta Sisianov'un, han'ın cesaretine saygı duyduğu için Beyim Hanım'a armağan sunması ve aynı zamanda kendisine aylık maaş verilmesini emrettiğine dair bilgiler de mevcuttur.⁶⁶

Gence'nin işgali St. Petersburg'da büyük bir sevinçle karşılandığından, I. Aleksandr, başta Sisianov olmakla savaşa katılanları ve özel kahramanlık gösterenleri çeşitli gümüş ve bronz madalyalarla terfi etti.

Gence'nin işgal edilmesiyle beraber Cevad Han'a ait özel emlak ve eşyalar talan edildi. Gence hanlığının bayrağı ise, Tiflis'teki askeri müzeye götürüldü.

Sisianov, Gence'nin yakinen işgal edildiğini her kese beyan etmek amacıyla ilk önce merkezi camiyi kiliseye çevirdi. Ardından, Gence'nin ismini değiştirerek, I. Aleksandr'ın eşi Yelizaveta Alekseyeva'nın şerefine Yelizavetpol olarak adlandırdı. Gence hanlığına ait bölgeler ise, Rusya İmparatorluğuna ilhak edildi. Ardından, burada yeni bir askeri idare sistemi kuruldu.⁶⁷

Sisianov, Gence'yi Azerbaycan'ın kilidi saydığından, buranın işgaline çok özen gösteriyordu. Zira sağlam surlarla çevrili Gence'yi ele geçirmek, bütün Azerbaycan hanlarını korku altında tutmaya yetiyordu.⁶⁸ Bu sebeple de, Sisianov, Çar'a yazdığı mektupta Gence'nin işgaline verdiği önemi özenle belirtiyordu. Çünkü o, Gence'yi ele geçirmekle esasında Güney'e yani İran'a dolayısıyla da Hindistan'a yeni bir yol açmış bulunuyordu.⁶⁹

Yukarda da belirttiğimiz gibi, Gence, bütün Azerbaycan'ın kilit noktası sayıldığından, Gence işgalinden sonra diğer Azerbaycan hanlıklarının da işgali çorap söküğü gibi peş-peşe gelecektir.

Cevad Han'ın Şukufe Hanım'dan olan diğer oğlu III. Uğurlu Han, 22 yıl sonra (1826) Gence'nin kurtuluşu uğrunda Ruslarla mücadele başlatacak ve bu manada Gence'yi Ruslardan geri alacaktır. Lakin Gence'nin bağımsızlığı çok uzun sürmeyecektir. Şöyle ki, İran'la uzun süren savaşlar nedeniyle bir hayli yıpranan Rus orduları yeniden toparlanacak ve iki yıl sonra Gence'yi tekrar istila edecektir. Böylece Gence hanlığı tamamen ortadan kaldıracaklardır.⁷⁰ Bu durum Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanmasına kadar devam edecektir. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanmasıyla, diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Gence de eski hürriyetine kavuşacaktır.

⁶⁶ "Pismo kn. Sisianova k Ugurlu ag., ot 4 go fevralya 1804 g., No:80", AKAK, C. II, 1185, c. 593.

⁶⁷ Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, pp. 67-68.

⁶⁸ "Predlojenie kn. Sisianova Kavkazskomu Grajdanskomu Gubernatoru Kasparovu, ot 8 go Yanvaryaya 1804 g., No: 5", AKAK, C. II, 1182, c. 592.

⁶⁹ İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, ss. 112-113.

⁷⁰ Bala, "Gence", C: 4, s. 765.

Sonuç

18. yüzyılın başlarında Kafkasya'da statükonun değişmesiyle Azerbaycan'da da güç dengeleri değişmeye başladı. Şimdiye kadar bölgede hâkim olan Türk sülalelerinin çeşitli nedenlerle zayıflamasından istifade eden Rusya, bölgede konumunu güçlendirmek amacıyla Kafkasya'ya, özellikle de Hazar Denizi sahillerine ayakbastı. Bunun üzerine Osmanlı'nın Lale Devri sürecine girmesinden ustalıkla istifade ederek, 1724'te Osmanlı ile dostluk perdesi adı altında İstanbul Antlaşması imzaladı ve böylece kısa süreliğine de olsa Osmanlı'yı Bakü ve sahilleri konusunda etkisiz hale getirdi. Bundan sonra Rusya'nın, Kafkasya hükümrânlığı karşısındaki tek engel, İran Devleti sayılırdı. Ancak çok geçmeden Afgan isyanı nedeniyle İran, siyasi otoritesini kaybetti. Bununla da eskisi gibi bölgede egemenlik sağlayamayan İran, artık Rusya için tehlike unsuru olmaktan çıktı. Azerbaycan'ı tek çatı altında tutmaya çalışan Nadir Şah'ın 1747'de vefat etmesiyle de, Rusya'nın Azerbaycan'da egemenlik tesis etmesi için hiçbir engel kalmadı.

Ancak daha önceden merkezi yönetimin usulsüzlüklerinden cana doyan Azerbaycan beyleri bu tehlikeyi görmezden gelerek, kendilerini ait oldukları bölgenin hanı ilan ettiler. Bununla da, Azerbaycan'da hanlıklar sistemi yarandı. Bu hanlıklardan biri de Cevad Han Ziyadoğlu Kaçar'ın adıyla meşhur olan Gence hanlığı idi.

Azerbaycan hanları bu uygulamayla her ne kadar yerli devletçilik prensibinin temelini atsalar da, maalesef hem menfaat çatışması hem de dış güçlerin etkisiyle kendi aralarında siyasi birlik sağlayamamışlardı. Bütün bunlar ise, siyasi ve coğrafi konumundan dolayı Kafkasya'ya sahiplenmeye can atan Rusya'nın, Azerbaycan'ı, özellikle de Güney'e giden yolun üzerinde bulunan ve yine Azerbaycan'ın kilit noktası sayılan Gence'yi tutması için iyi bir fırsat oluşturdu. Bu sebeple de Rus Çar'ı I. Aleksandr, 1801'de Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak ederek, Kafkasya'da Azerbaycan dosyasını açtı. Bu manada Rus Çar'ı I. Aleksandr, ilk önce Azerbaycan'ın Rusya ile sınır bölgesinde yerleşen Car-Balakan hanlığını ortadan kaldırdı. Ardından ise, Kafkasya Baş Kumandanlığına General Sisianov'u tayin etti ve böylece Gence hanlığını işgal etmesi için kendisine talimat verdi.

1803'te Tiflis'ten hareket eden Sisianov, Gence'yi kuşatarak, Cevad Han'a şehri teslim etmesi için mektup yazdı. Ancak Cevad Han, sonunda ölüm olduğunu bildiği halde yine de bu teklifi kabul etmedi. Hatta Sisianov'a açıktan meydan okudu. Buna göre, *"...Gence'yi yalnız cesedimin üzerinden geçerek alabilirsin. Anladın mı? Bu ancak ben ölünce mümkün olabilir. Başka türlü olmaz"*. Dubrovin'in nam eserindeki ifadeyle, *"Bana utanç verici ölüm bahşedeceğini söylüyorsun ama sen beni kale üzerinde ölü bulacaksın"*.⁷¹

Sonuç itibarıyla Sisianov, korku dolu sözlerinin Gence Han'ı üzerinde hiçbir etki etmediğini görünce, bir aylık muhasarayı kaldırdı. 3 Şubat 1804'te ise, kaleye hücum emri verdi. Ordular nispetinin eşit olmadığı bu savaşta

⁷¹ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803-1806 g.*, c. 230.

Gence han'ı Cevad Han inandığı değerler uğrunda kahramanca savaşarak şehit oldu. Şehrin Rusların eline geçmesiyle de Gence hanlığı ortadan kaldırıldı. 1868'de ise, Yelizavetpol Guberniyası olarak Rusya'ya birleştirildi.

Ancak Sovyetler Birliği zamanında Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmesi veya hanların teslim olması, "gönüllü birleşme" olarak empoze edilmiştir. Bu anlayış/konsepsiya, tarihin mevcut ideoloji direktifleri esasında yazıldığını göstermektedir. Ancak Gence Hanlığı serüveninden de aydın olduğu gibi, Azerbaycan hanlıkları ve o cümleden Gence Hanlığı Rusya'ya gönüllü birleşmemişlerdir. Zira Gence Hanlığı timsalinde birçok Azerbaycan hanlığı zor gücüyle işgal edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan hanlarının Rus müstemlekeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesi vermesi, halkın da buna destek vererek yeni yönetime karşı tepkisini ortaya koyması, Rus hâkimiyetine karşı ayaklanması, direniş göstermesi ve silaha sarılarak isyan başlatması ve diğer hususlar, bu hipotezin gerçek dışı olduğunu bir daha gözler önüne sermektedir.

Sovyet tarih yazımında mevcut olan bu gibi tahrifler ise, Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'la ilgili işgalcilik planını perdelemeğe, halkın bağımsızlık mücadelesini unutturmaya ve böylece Rusya'ya karşı bir teşekkür şuurunu oluşturmaya hizmet etmiştir. Nitekim bu çalışmanın da esas gayesi, Sovyet tarihçilik anlayışında mevcut olan basmakalıp bilgileri/klişeleri dağıtmak ve gerçekleri gün ışığına çıkarmayı hedeflemektir. Bir başka ifadeyle, doğru bilinen yanlışları/streotipleri ortadan kaldırmaya çalışmaktır.

Kaynakça

- "Gence Halısı", *Ana Britannica-Genel Kültür Ansiklopedisi*, Ed. Philip W. Goetz v.d., C. 9, İstanbul: Ana Yayınları, 1987.
- "Gence Hanlığı", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Komisyon, C. 8, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1993.
- "Gence", *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Ed. Safa Kılıçoğlu v.d., C. 5, İstanbul: Meydan Yayınları, 1987.
- "Kirovabad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Ed. Resul Rıza – Cemil Guliyev. C. 5, Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi Kurulu – Azerbaycan SSC Yayınları, 1981.
- ABBASBEYLİ, A. N. - YUSİFZADE, S. Z: *Beynelhalk Münasebetler Tarihi: En Kadim Devirlerden XIX Yüzyılın 70. Yıllarının Sonuna Kadar*, Bakü: BDU Neşriyatı, 2009.
- ABDULLAYEV, G. B: *İz İstorii Severo-Vostochnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, Bakü: Akademia Nauk Azerbaydjansjoy SSR, 1958.
- ADİGÖZEL BEY, Mirza: *Karabağname*, Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, 1950.
- AĞAMALI, Fezail: *XVIII Asrın II Yarı ve XIX Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal-İktisadi Münasebetler*, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007.
- AHMEDOV, Ferruh: *Gence'nin Tarih Yaddaşı*, Bakü: Şirvanneşir, 1998.
- Akti Sobrannıe Kavkazskoyu Arxeografiçeskoyu Kommissiyeyu (AKAK), 12 Cilt. Tiflis: V Tipografii Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1868.
- ALİYARLI, Süleyman: *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten-1870 Yılına Kadar*, Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996.

- ALTMAN, M. M: İstoriçeskiy Oçerk *Goroda Gyandji*, Bakü: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoj SSR, 1949.
- anl.az, “Han bağı’ bizim tarihi servetimizdir”, Erişim 30 Aralık 2021, <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/mart/162130.htm>
- BABAYEV, Elgün: İz İstorii *Gandjinskogo Hanstva*, Bakü: Nurlan Yayınları, 2003.
- BADDELEY, John F: *The Russian Conquest of the Caucasus: With Maps, Plans, and Illustrations*, Longmans, Green and Co., Paternoster Row, London: New York – Bombay, and Calcutta, 1908.
- BAĞDAVİ, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut bin Abdullah el-Hamevi er-Rumi: *Mu-cemu’l-buldan*, C. 3, Beyrut: Daru Sadir, 1957.
- BAKUVİ, Abdurresid: *Kitabu Telhis el-asrar ve acaib el-malik el-kahhar (“Abidlerin” Hülasesı ve Kudretli Hükümdarların Mucizeleri)*, Ed. Geşem İsabeyli, Çev. Ziya Bünyadov, Bakü: Şur Neşriyatı, 1992.
- BALA, Mirza: “Gence”, İslam Ansiklopedisi. C. 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), Ankara: T.C. BDAGM Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 1992.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Azerbaycan*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.
- CAVADOVA, Zerine: *Şimal-Gerbi Azerbaycan*, Bakü: [Altay Yayınları], 1999.
- Çavuş-Harimi, Rahmizade İbrahim: *Kitabı-ı Gencine-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence’nin Fethi (1583-1590)]*, Haz. Günay Karaağaç - Adnan Eski-kurt, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.
- ÇİNGİZOĞLU, Enver: *Kaçarlar ve Kaçar Kendi*, Bakü: Şuşa Yayınları, 2008.
- DELİLİ, Hüseyin: *Azerbaycan’ın Güney Hanlıkları: XVIII Asrın İkinci Yarısında*, Bakü: Elm Yayınları, 1979.
- DUBROVİN, N. F: *Zakavkaze ot 1803 - 1806 goda*, St. Petersburg: Peçatano v Tipografii Departamenta Udelov, 1866.
- EFENDİZADE, Oktay: “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- GİZETTİ, Anton Lyudvigoviç: *Sbornik Svedeniy o Poteryax Kavkazskix Voysk vo Vremya Voyn Kavkazsko-Gorskoy, Persidskix, Turetskix i v Zakaspiskom Krae 1801-1885 g.g.*, Ed. Potto, Tiflis: Tipografiya Ya. İ. Libermana, 1901.
- HACIYEV, Javid: *Gence Hanlığı ve Cevad Han’ın Özgürlük Mücadelesi*, Bursa: Ulu-dağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- HAMEDANİ, Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed: *Kitabü’l-Buldan*, Ed. M. J. De Go-eje, Leyden: Brill, 1967.
- HORİTONOV, İ: *Za Rodinu, Za Veru! Geroi i v Voynu Rossiyskoj Armii (1695-1918)*, Moskova: Feniks, 2000.
- İSMAİLOV, Eldar: *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, Moskova: İzdatelstvo Filinta, 2010.
- İSMAYILOV, Reşid: *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği Neşriyatı, 1923.
- KANAR, Mehmet: “Nizâmî-i Gencevî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- KASPARİ, A. A: *Pokorenniy Kafkas*, St. Petersburg: Knijnyy Sklad «Rodina», Ligozskaya, 1994.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin: *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590): Doktora Tezi*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- MAHMUDOV, Yakub – ŞÜKÜROV, Kerim: *Azərbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatiya Tarihi: 1639-1828*, C. 4, Bakü: y.y., 2009.
- MİLMAN, A. S: *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.*, Bakü: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1966.
- MİLOVA, L. V: *İstoriya Rossii XVIII-XIX vekov*, Moskva: Eksmo, 2006.
- Moisey Kagankatvatsi: *İstoriya Agvan*, St. Petersburg: Prodaetsya u Kommissione-rov İmperatorskoy Akademiy Nauk, 1861.
- MUKADDASİ, Şems ed-din Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed ibn Ebu Bekr: *Ahsenü't-tekasim fi marifeti'l-ekasim*, Ed. M. J. De Goeje. Leyden: Brill, 1906.
- ÖZCAN, Azmi: “Nadir Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ÖZTUNA, Yılmaz: *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 14, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1979.
- PETRUŞEVSKİY, İ. P: *Djaro-Belakanskie Volne Obşestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya (Vnutrenniy Stroy i Borba s. Possiyskim Kolonialnım Nastupleniem)*, Tiflis: Akademiya Nauk SSSR – Zakavkazskiy Filial, 1934.
- POTTO, V A: *Kavkazskaya Voyna: V Otdelnux Oçerkax, Epizodax, Legendax i Biografiyax*, C. 5, St. Petersburg: İzdanie Knijnago Sklada V. A. Berezovskago, 1887.
- ROMANOVSKİY, V. E: *İs İstorii Gruzii (Prilojenie: Razvitie Uçebnago dela na Kavkaze i v Buşem Çarstve Gruzinskom v XIX v.)*, Tiflis: K. P. Kozlovskogo, 1902.
- RÖMİN, V. A: *Kratkie İstoriçeskiy i Etnografiçeskiy Oçerki Azerbaydjana*, Bakü, 1924.
- RZAYEV, A: *Azərbaycan Tarihi: XIX-XXI. Asrın Önceleri*, Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Şükürov, Sadık: *Genceli Cevad Hanın Hekayeti*, Gence: Gence Neşriyatı, 1992.
- Tepeköy, Oktay: “Umumi Gence Hanlığı Tarihine Bir Bakış”, *Academia*, Erişim 13 Kasım 2021.
- UMUDLU, Vidadi: *Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgali ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze: 1801-1828*, Bakü: Elm Neşriyatı, 2004.
- Utverjdenie Russkogo Vladıçestva na Kavkaze*, Ed. Potto. C. 4, Tiflis: Tipografiya Ya. İ. Libermana, 1901-1908.
- ZUBOV, P. P: *Padvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C. 4, St. Petersburg: V Şinografi Konrada Bingeera, 1835-1836.
- ZÜLFÜKARLI, Meherrem: *Azərbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü: y.y., 2007.

Extended Abstract

Azerbaijan Khanate Of Ganja: Letter Of Cevad Han To General Sisianov (Struggle For Ganja)

With the change in the status quo in the Caucasus at the beginning of the 18th century, the balance of power began to change in Azerbaijan. Taking advantage of the weakening of the Turkish dynasties, which had dominated the region until now, for various reasons, Russia set foot in the Caucasus, especially on the shores of the Caspian Sea, to strengthen its position in the region. Thereupon, taking advantage of the Ottoman's entry into the Tulip Era process, he signed the Istanbul Treaty in 1724 under the name of friendship with the Ottoman Empire, thus neutralizing the Ottomans in Baku and its coasts, albeit for a short time. After that, the only obstacle to Russia's domination of the Caucasus was the Iranian State. However, Iran soon lost its political authority due to the Afghan revolt. With this, Iran, which could not dominate the region as before, is no longer a threat to Russia. With the death of Nadir Shah, who tried to keep Azerbaijan under one roof, in 1747, there was no obstacle for Russia to establish sovereignty in Azerbaijan.

However, the Azerbaijani beys, who were fed up with the irregularities of the central government, ignored this danger and declared themselves the khan of the region they belonged to. With this, the khanate system was created in Azerbaijan. One of these khanates was the Ganja khanate, which was famous for the name of Javad Han Ziyadoglu Kacar.

Although the khans of Azerbaijan laid the foundation of the principle of local status with this practice, it should be noted that they could not achieve political unity among themselves due to both conflicts of interest and the influence of internal and external forces. All this created a good opportunity for Russia, which was eager to own the Caucasus due to its political and geographical location, to hold Azerbaijan, especially Ganja, which is on the road to the South and is considered the key point of Azerbaijan. For this reason, Russian Tsar Alexander I annexed Georgia to Russia in 1801 and opened the file of Azerbaijan in the Caucasus. In this sense, Russian Tsar Alexander I abolished the Car-Balakan Khanate, which was first settled in the border region of Azerbaijan with Russia. Then, he appointed General Sisianov as the Chief Commander of the Caucasus and instructed him to occupy the Ganja khanate.

Departing from Tbilisi in 1803, Sisianov besieged Ganja and wrote a letter to Javad Khan asking him to surrender the city. However, Javad Khan did not accept this offer, even though he knew that there was death in the end. He even openly challenged Sisianov. Accordingly, "...You can get Ganja just by walking over my corpse. Did you understand? This will only be possible after I die. It cannot be otherwise". In Dubrovin's notorious phrase, "You say you will grant me a shameful death, but you will find me dead on the castle".

As a result, when Sisianov saw that his words of fear did not affect the Khan of Ganja, he lifted the siege for one month. On February 3rd 1804, he gave the order to attack the castle. In this war, where the ratio of armies was not equal, the Khan of Ganja, Javad Khan, was martyred by fighting heroically for the values he believed in. The Ganja khanate was abolished when the city fell into the hands of the Russians. In 1868, it was merged into Georgia as the Yelizavetpol Governorate and thus into Russia.

However, although Tsarist Russia's capture of the Azerbaijani khanates or the surrender of the khans during the Soviet Union was called an occupation at first due to political interests, it was later imposed as "voluntary unification" after the new system was built on solid foundations. However, this understanding shows that history was written based on current ideological directives. Because, as it was also enlightened from the adventure of the Ganja Khanate, the Azerbaijani Khanates and the Ganja Khanate did not voluntarily unite with Russia. Because, in the example of the Ganja Khanate, many Azerbaijani khanates were occupied by force. In addition, the Azerbaijani khans' struggle for independence against Russian colonialism, the people's reaction to the new administration by supporting it, their uprising against Russian domination, resistance and starting a rebellion by taking up arms, etc. These facts reveal once again that such hypotheses are unrealistic.

Such distortions in Soviet historiography, on the other hand, served to conceal Russia's invasion plan for Azerbaijan, to make people forget their struggle for independence, and thus create a consciousness of formation against Russia. The main purpose of this study is to disperse the stereotypical information available in Soviet historiography and aim to bring the facts to light.

SUDAN'DA 'TÜRKİYE DEVRİNDE' TÜRKLERİN SUDAN'IN GELİŞMESİNE KATKILARI (1821-1855)

Altan ÇETİN* - Alyagout Yousif Hassan AMİD**

Öz

Bu çalışma, Türklerin 1821 yılında Sudan'a hâkim olmalarının akabinde bölgenin gelişmesi için gösterdikleri çabaları konu edinmektedir. Bu faaliyetler en başta Sudan'ın siyasi sınırlarının çizilmesi, siyasi ve idari koşullara dikkat edilerek düzenlemeler yapılmasını içermektedir. Yine Sudan'ın Türkler tarafından kurulan başkenti Hartum'dan yönetilen modern bir idari sistem altında birliğinin sağlanması gibi hususlarla temsil edilmektedir. Hükümet görevlerinde yer alabilecek Sudanlıların istihdamıyla bağlantılı olarak modern eğitim de bu devirde başlatılmıştır. İncelenen devirde tarım sektörüne önem verilmiş, modern tarım makineleri getirilmiş ve Sudanlılar bu konuda eğitilmiştir. Hayvancılığın gelişimi, yeni doğan yavruların korunması ve iyileştirilmesi, endüstrinin gelişmesi yine bu devrede başlamıştır. Özellikle nehir taşımacılığı ile ilgili gemi imalatı Nil Nehri kaynaklarının keşfi ve kullanılmasına önemli katkıda bulunmuştur. Demiryolları, telgraf ve posta, bu dönemde tanınmıştır. Modern ulaşım araçları hem iç hem de dış ticaretin genişlemesine katkı sağlamıştır. Matbaa, ilk kez Sudan'da bu dönemde tanınmıştır. Türklerin Sudan'daki faaliyetleri ve katkıları, bu alandaki başarılar muhtelif siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yönleri içermekte ve etkileri günümüze kadar devam etmektedir. Bu durum bugün Sudan-Türkiye ilişkilerinin gücüne tanıklık etmekte ve geleceğine dair de bir zemin oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Türkiye, Osmanlı, Hartum, Afrika.

Geliş Tarihi: 19 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2022.

Atıf Bilgisi: Altan Çetin, Alyagout Yousif Hassan Amid, "Sudan'da 'Türkiye Devrinde' Türklerin Sudan'ın Gelişmesine Katkıları (1821-1855)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 159-180, doi: 10.55773/tda.1105394.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir / Türkiye, altançetin@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2029-1373.

** Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, alyagoutyha@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4837-6253.

Contribution Of Turks To The Development Of Sudan In The 'Turkiye Period' (1821-1885)

Abstract

This study deals with the efforts of the Turks to develop Sudan, starting from the development of the region after the domination of Sudan in 1821. aims to shed light on this issue. These activities primarily include drawing the political borders of Sudan and making regulations by paying attention to the political and administrative conditions. Issues such as ensuring the unity of the country under a modern administrative system managed from Khartoum, the capital of Sudan, which was founded by the Turks, are also represented. In connection with the employment of Sudanese who could take part in government posts, modern education was also introduced in this period. In the period examined, importance was given to the agricultural sector, modern agricultural machinery was brought and Sudanese were trained in this regard. The development of animal husbandry, the protection and improvement of newborn babies, and the development of the industry started in this period. Shipbuilding, especially related to river transport, contributed significantly to the discovery and exploitation of the Nile River resources. Railways, telegraph and post were well known in this period, modern means of transportation contributed to the expansion of both domestic and foreign trade. The printing press was first introduced in Sudan during this period. The activities and contributions of the Turks in Sudan, the achievements in this field include various political, economic, social and cultural aspects, and their effects continue until today. This situation is witnessing the strength of Sudan-Turkiye relations today and lays the groundwork for its future.

Keywords: Sudan, Turkiye, Ottoman, Khartoum, Africa.

Giriş

Başlangıçta şunu ifade etmek, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmada konu edinilen Sudan¹ coğrafyası, günümüz Sudan devletinin sınırlarını oluşturan kısımları kapsamaktadır. Bilindiği üzere Sudan, 1821'deki Osmanlı fethinden önce, müstakil İslâm hanedanları tarafından yönetilmiştir. Söz konusu bu hanedanların ilki, Sudan'ın kuzeyinde konumlanan ve başkenti Sinnar olan *Fûnc Sultanlığı*'dir.² Bunun yanında ülkede batı Sudan'ı kontrol eden ve başkenti el-Fasir olan *Darfur Sultanlığı*, güney Sudan'da başkenti el-Ubeyd olan *Kordofan Sultanlığı* ve başkenti... olan *Abba-siya Tagali Sultanlığı* bulunuyordu.³ Osmanlı Devleti zamanında Sudan ile

¹ Sudan tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Na'üm Şukayr, *Tarihu's-Sudan*, Matbaat Dari'l-Cil, Beyrut, 1981; Ahmet Kavas, *Sudan, DİA*, c. 37, İstanbul, 2009, s. 459-461.

² 1504 yılında Funcların reisi olan Amâre Dünkas, Abdullah Cema'nın önderliğinde daha önce Sudan'a göç etmiş bazı Arap kabilelerinin desteğiyle Alve Krallığı'na karşı çıkmış ve ve Func devletini kurarak Sinnar'ı başkent yapmıştır. Func tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Fadl Hasan, *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-Şarki (1450-1821)*, SUADTek Limited, Hartum, 2003, s. 29-90.

³ Sudan'daki İslâm devletleri tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Fadl Hasan, *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-Şarki (1450-1821)*, yayınevi, yayın yeri, yayın tarihi, s. 91-117.

ilişkilerin⁴, temeline bakıldığında Sultan I. Selim'in (1513-1520) Mısır seferine kadar uzanmaktadır. Osmanlılar, 1517'de Kahire'nin fethinden sonra Mısır'ın güney sınırlarını kontrol altına almak, önlerinden kaçan Memlûkleri ortadan kaldırmak ve Portekiz tehdidine karşı koymak için mücadelelerini ısrarla sürdürmüşlerdir. Nihayet bu seferler, Sudan'ın kuzey ve doğu kesimlerinde -Habeş Eyaleti- Osmanlı idaresinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki etkin varlığı ve bölgenin tamamını kapsayacak şekilde faaliyeti, Mehmet Ali Paşa tarafından 1821'de Sudan'ın ele geçirilmesiyle büyük ivme kazanmıştır.

"Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğullarının Osmanlı Devleti adına bugünkü Sudan'ın idaresini 1821-1882 yılları arasında kendilerine verilen en üst yetkilerle ele geçirdiklerini de ifade etmek yerinde olacaktır. Onların yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde 'Türkiye' adı verilmektedir. Burada görev yapan memurlar Mısır hükümeti tarafından tayin edilmişler ve içlerinde Türk asıllılar olduğu gibi Avrupalılardan da görevliler bulunmuştur. Türkiye dönemi modern Sudan Devleti'nin şekillendiği, millî kimliğin oluştuğu, yabancıların idaresine karşı direnişlerin başladığı dönemdir."⁵

Osmanlı hâkimiyetinde, 1885 yılına kadar uzanan süreçte, Türkler Sudan'da siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan önemli başarılarla imza atmışlardır. Bu başarılar Sudan'ın ele geçirilmesinin erken bir döneminde gerçekleşmiş ve Osmanlı varlığının (Türk-Mısır/1820-1822) buradaki doğrudan bir sonucu olarak tezahür etmiştir. Bu dönemdeki değişimi sağlayan unsurlar Mehmet Ali Paşa'nın yönetimdeki Türkler ve Arapça konuşan halk olmuştur. İsmail Paşa'nın iktidarı ile Mehdist devrim arasında geçen ikinci aşamaya gelince, bu dönemde öne çıkanlar ise daha ziyade Avrupalılar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Sudan'ı fethinden, önce bölgede karmaşık bir toplum yapısı bulunmaktaydı. Toplum; hayat tarzı, dil, gelenek ve din açısından farklı gruplara ayrılmıştı. İslâmî etki açısından, biri güneyde (İslâmî olmayan) diğeri kuzeyde (İslâmî) olmak üzere iki farklı toplum kesimi vardı. Arapça, Kuzey'deki yerel dillerin üstünde baskın bir dildi. Türklerin 1821'de Sudan'a girişinden itibaren, Sudan'daki sosyal, ekonomik ve siyasi hayatın çehresi değişmiştir. Öyle ki bölgeyi daha yüksek ve medenî bir düzeye taşıyan husus ise büyük ve geniş bir alanda yürütülen faaliyetlerin başlaması olmuştur. Bu devride Sudan'da ilk kez modern manada idarî, adli ve mali sistemler devreye konulmuştur. Modern eğitim Sudan'da uygulamaya konulurken, modern tarım araçları ile ulaşım vasıtaları da kullanılmıştır. Sudan'ın Osmanlı fethin-

⁴ Türkiye'de çok bilinmeyen bir husus olarak, Türklerin Sudan'daki hâkimiyetinin başlaması ilk olarak Memlûkler döneminde olmuştur. Memlûkler, Nubia'da (yani Kuzey Sudan) İslâmîyet'in yayılmasına büyük katkı sağladılar. Böylece Sudan'ın kuzey bölgelerine hâkim olan Memlûkler, Osmanlıların daha sonraki devirde bölgeyi kontrol etmesini sağlayacak zeminin oluşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca bkz. Said Abdulfettah 'Âşûr, *el-'Asr el-Memâlikî fî Mısır ve Şâm*, Kahire, 1976, s. 77.

⁵ Kavas, "Sudan", s. 462; Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 118, s. 233, Mart-Nisan 2018, s. 160-165.

den önceki iktisadi yapısına bakıldığında bölgedeki İslâm hanedanları ile Mısır arasında ticari ilişkilerin varlığından bahsetmek mümkündür. Sudan'dan Mısır'a ihraç edilen en önemli mallar arasında; deve, fildişi, devekuşu tüyü ve altının olduğu görülmektedir. Sudan, Mısır'dan giysi, metal aletler, parfümler, baharatlar ve askerî makineler ithal ettikleri bilinmektedir. Ancak Sudan'daki İslâm hanedanlarını etkileyen siyasi gelişmeler ticari faaliyetleri ve kervanların güvenliğini de etkilemiştir. Yaşanan bütün bu gelişmelere toplu olarak bakıldığında; Sudan'daki iktisadi yapı bütünüyle bozulmuştur.

1- Osmanlı Devleti'nin Girişinden Önce Sudan'ın Durumu

Nil Nehrinin⁶ büyük havzasının alt kısımlarını içine alan Mısır'ın güneyindeki bölge, 20. yüzyılın başlarında Sudan adını almıştır. Günümüz Sudan Cumhuriyeti'nin egemenliğinde bulunan bu topraklara geçmişte Osmanlılar ve İngilizler ilgi göstermişlerdir. Sudan; münbit toprakları, bol suyu, hayvancılık, altın ve diğer maden kaynaklarıyla da dikkatleri üzerine çekmiştir. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda Mısır-Şam, Yemen ve Hicaz'da hâkimiyetini sağlamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, hâkimiyetini kurduğu bölgelere gereken ve ihtiyaç duyulan her türlü yardımı yapmak konusunda cömert davranmıştır. Bütün bu hâkimiyet sahaları, belli bir müddet sonra Osmanlı Devleti'ne Portekizlileri Kızıldeniz⁷ çevresinden uzaklaştırmak ve Haremeyn-i Şerife'nin güvenliğini sağlamak şeklinde bir sorumluluğu da getirmiştir.⁸

Nakledildiği üzere 16. yüzyılın ortalarında Güney Mısır'dan Özdemir Paşa, Habeşistan'ı ele geçirmek için askerî bir güçle Sudan topraklarına geçmiştir.⁹ Bu sırada *Fünc Sultanlığı*na bağlı birçok Müslüman Arap kabilesi destek amacıyla Osmanlılara katılmışlardır. Böylece Osmanlı kuvvetleri, İbrim ve ed-Dur kalelerinin yanı sıra *Fünc Sultanlığı*na bağlı iki şehir olan Magkur ve Say'ı da ele geçirmişlerdir. Bu askerî harekâttan sonra *Fünc Sultanlığı*, Kuzey Sudan'daki Osmanlı varlığını tanımıştır.¹⁰ Osmanlı Devleti bu sırada, siyasi ve iktisadi önemi büyük olan Sevakin liman şehrini ele geçirmiş ve sancak beyliğine de Abdulbaki Bey tayin edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Kuzey Sudan'ı 1553'te resmen egemenliği altına almıştır. Bir müddet sonra Musavva ve Serhad şehirleri de zapt edilmiş ve buraları bir eyalet haline getirerek Cidde'ye bağlamıştır. Hatta kısa bir süre sonra buraları deniz harâtları için bir merkez üssü haline getirmiştir.¹¹

18. yüzyılın ortalarında çeşitli sebeplerden dolayı *Fünc Sultanlığı* zayıflamaya başlamış ve Sultan Badin Hemec isimli bakanrı tarafından tahttan in-

⁶ Nil Nehri ile ilgili olarak bkz. Emil Ludwig, *The Nile the Life Story of A River*, Garden City Publishing, New York, 1935.

⁷ Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 32.

⁹ *Osmanlı İdaresinde Sudan*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁰ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 33.

¹¹ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 35.

dirilmiştir. Yerine oğlu Nasır'ın sultan olarak atanmasıyla iç savaş ve kargaşa ülkenin her tarafına yayılmış ve devletin bütün siyasi ve askerî gücü bitme noktasına gelmiştir. Fûnc Hanedanlığının kötü durumunu takip eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Sudan'ı ve Nil havzasını Osmanlı Devleti'ne bağlamak için 1813'te Fûnc hükümetine dostane bir heyet göndermiştir. Heyet, siyasi, iktisadî ve askerî yardımda bulunulacağını bildirmiştir. Aynı sıralarda bölgede gözlemlerde bulunan heyet, Fûnc Hanedanlığının yaşanan son gelişmeler karşısında oldukça yıprandığını ve sarsıldığını tespit etmiştir.¹²

Söz konusu bu rapor ve durum üzerine Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Sultan II. Mahmut'tan Fûnc Hanedanlığı da dâhil tüm Sudan'ı fethetmek için izin istemiştir. Sultan'ın izin vermesinin akabinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 1821'de Sudan'a askerî harekât düzenlemiştir. Nihayetinde Fûnc Hanedanlığı yıkılmış ve toprakları Osmanlı Devleti'nin Mısır valisine bağlı bir haline getirilmiştir. Böylelikle de Sudan'da Osmanlı devri başlamıştır.

2- Osmanlı Döneminde Sudan'da İdari ve Hukuki Sistemin Oluşumu (1821-1885)

Fûnc Sultanlığı'nın ortadan kalkmasının ardından yönetim merkezinin Sinnar'dan Hartum'a taşınmasıyla Sudan'da yeni bir dönem başlamıştır. *Fûnc Sultanlığı* (1505-1821), döneminde Sudan'da, bir yandan merkezî bir idare varken ve diğer yandan ise âdem-i merkezîyet sistemi uygulanmıştır. *Fûnc Sultanlığı*, bir kısmı başkent Sinnar'a, diğeri ise Abdlab (Fûnc müttefikleri) tarafından yönetilen bölgelere ayrılmıştır. Buradaki yetkililer Fûnc Sultanı tarafından görevlendirilmişlerdir. Osmanlı Devleti, bir dizi bürokratik mekanizmalardan oluşan bir devlet olduğu için fethettiği yerlerde bir takım idarî birimler kurulmasını sağlamıştır. Yeni yönetim, ilk kez Sudan'da bölgeler arası bir devlet bürokrasisinin kurulmasını zemin hazırlamıştır. Türklerin fethiyle Sudan tarihinde ilk kez ülkenin kuzeyi ve güneyi tek bir siyasi varlık olarak birleştirilmiştir. Osmanlı kurumlarının teşekkülüyle günümüzün çağdaş Sudan'ının sınırları (bölünmeden önceki haliyle) şekillenmeye başlamıştır.¹³

Osmanlı dönemiyle birlikte kentleşme ve merkezleşme yeni bir ivme kazanmıştır. Sudan'da modern idarî teşkilatın ortaya çıkışı Osmanlı idaresiyle (1821-1885) bağlantılı olarak şekillenmiştir.¹⁴ Bilindiği üzere hükümdar, Sudan'daki idarî ve askerî otorite hiyerarşisinin en tepesinde yer almaktadır. Sonra müdürlükler gelir ve her ilçede bir mümessil, yardımcı ve hâkim görevlendirilmektedir Osmanlı yönetimi altında, bir merkezleştirme sistemi uygulanmış ve ilk olarak, Sudan, altı müdürlüğe bölündüğü için merkezîyetçi bir sistem devreye konulmuştur. Bunlar; Dongola, Berber, Hartum, Sinnar, Fazugli, Kordofan şeklinde sıralanmaktadır. Bunların yanı sıra 1840'ta Taka müdürlüğü eklenerek bölgedeki müdürlük sayısı yediye çıkarılmıştır.¹⁵

¹² Muhammad Fuad Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, Dar el-Fikr el-Arabia, 1971, s. 20.

¹³ Şukri, *el-Hukm el-Misri*, s. 21.

¹⁴ Hasan, *Mukaddime fi târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye*, s. 81.

¹⁵ P. M. Holt, *Modern History of the Sudan*, London, 1961, s. 140.

Ancak bu merkezileştirme sistemi, Mısır Valisi Mehmet Said Paşa (1854-1862) döneminde âdem-i merkeziyet sistemine dönüştürülmüş ve ülke dört müdürlüğe bölünmüştür. Bunlar; Taka, Kordofan, Dongola ve Hartum şeklinde belirlenmiştir. Mehmet Said Paşa, 1857'de Sudan'ı ziyaret ettiğinde bu idarî sistemin başarısızlığını görünce merkeziyetçi sisteme dönülmesini istemiştir. Bu devirde şeyhlerin ve vatanseverlerin ülkeyi yönetmek için görevlendirildikleri görülmektedir. Böylece Sudan'da ilk olarak Mehmet Said Paşa döneminde; Şendi, Kassala, Kordofan ve Hartum'da yerel konseyler kurulmuştur. Bu konseylerin üyeleri kendi bölgelerinde düzeni sağlamak ve vergi toplamakla görevlendirilmişlerdir.¹⁶

Hidiv İsmail Paşa (1863-1879) dönemindeki idarî sistem, Doğu Sudan'ın (Taka) yönetimi Hartum'dan ayrılarak doğrudan Kahire'ye bağlı bağımsız bir müdürlük haline getirilince çeşitli değişiklikler ve gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca Berber Müdürlüğü de ayrılarak doğrudan Kahire'ye bağlanmıştır. Hidiv İsmail Paşa döneminde idarî saha; Sevakın, Massava, Bahr al-Gazal ve Darfur ile birlikte genişlemiştir. Darfur, bu dönemde ilhak edilmiş ve yenilen Darfur Sultanı İbrahim öldürülmüştür. Bu süreçte Darfur; Fasher, Shanga, Kabkabiya ve Bara şeklinde dört ayrı bölgeye ayrılmıştır. Bu müdürlüklere, güvenliği sağlamak ve vergi toplamak için yöneticiler ve bir dizi kâtip, muhasebeci, hâkim ve askeri birlik gönderilmiştir.¹⁷

Mehmet Ali Paşa döneminden başlayarak, Sudan'da bazı üst düzey makamlara yabancılar *paşalık* unvanı verilerek yönetici olarak atanmışlardır. Bu atamaların en belirgin örnekleri ise Darfur Müdürlüğü'ne tayin edilen Avusturyalı Salatin Paşa ile Osmanlı döneminde Sudan'ın son hükümdarı olan İngiliz Gordon Paşa olmuşlardır. Bu tayinlerdeki asıl amaç onların bilgi ve deneyimlerinden devlet idaresinde yararlanmak ve Afrika'da büyük bir güç haline gelmek şeklinde tezahür eden anlayışın yattığını söylemek yerinde olacaktır.

2.1. Yerel Unsurların Yönetime Katılımı

Türkler, Sudan'ı kalkındırmak için modern bir idarî sistem kurdular; bu sayede Sudan, müdürlüklere bölündü ve her müdürlüğün başına bir müdür tayin edildi. Müdürlükler ise merkezlere bölünmüşler ve her merkezin başına da bir memur getirildi. Merkezler ise köylere ayrılmış her köyün başında hükümeti çeşitli yönlerden temsil eden ve yerel sorunları ve anlaşmazlıkları çözen bir şeyh görevlendirilmişti. Bu yeni idarî sistem, güvenliğin oluşmasını sağladığı gibi Sudanlıların sosyal ve ekonomik koşullarını geliştirmeye ve iyileştirmeye de katkı sağlamıştır.¹⁸

Yerel unsurların yönetim ve idareye katılımıyla Sudanlılar, ülkelerindeki hükümetin sorumluluk alanlarını öğrenmişlerdir. Bu itibarla onlar yönetime

¹⁶ Mekki Şübeke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n Neşr, Kahire, 1964, s. 137, 138.

¹⁷ Şübeke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 162; Kavas, Sudan, s. 461.

¹⁸ Şukayr, *Tarihu's-Sudan*, s. 258.

katkı sağlamaları için yetiştirilmişler ve nitelik kazanmaya çalışmışlardır.¹⁹ Bu nedenle Sudanlılar, çeşitli işlere girip aylık maaş ile çalışmışlar ve Osmanlı üniforması giymişlerdir. Bu dönemde bazı önemli bakanlıklara gelen Sudanlılar ise şunlardır: Bahr el-Gazal Müdürlüğüne Yusuf Bey, al-Şalalı, Kordofan Müdürlüğüne Elias Paşa, Umm Barir, Darfur Müdürlüğüne Âdem Bey, Amer ve Hartum Müdürlüğüne Ahmed Paşa Ebu Sen görev almışlardır.²⁰

2.2. Yargı Sistemi

Sudan'ın fethi, Sinnar Hanedanlığının yıkılması ve başkentin Sinnar'dan Medani'ye taşınmasından sonra Sudan Yüksek Mahkemesi kurulmuş ve burada İslâm hukukuna dayalı uygulamalar yürürlükte kalmıştır. Sudan'da yargıyı ilk yürüten Şeyh Ahmed es-Salavî olmuştur.²¹ Ayrıca batı yasalarından etkilenen sivil ve askeri yasaların da devreye sokulduğunu söylemek yerinde olacaktır. Böylece, Sudanlılar, Avrupa yasalarına ilk kez aşına olmuşlardır. Bu dönemin başında, yetkili din temelli (şeriat) mahkemeler, ceza davaları, mali ve ailevi işlemler de dâhil olmak üzere tüm davalara bakılmıştır. Sonra din temelli (şeriat) mahkemelerin yetkileri, şahsî statülerle sınırlı kalacak şekilde yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Ceza davaları ise müd yetkisine verilmiştir.²²

Ayrıca Hartum da Sudan hâkimi tarafından yönetilmiştir. Sudan Temyiz Konseyi adında bir yüksek mahkeme de kurulmuştur. Sudan baş yargıçlığı yargı işlerini denetlemek ve düzenlemek üzere ilk defa Osmanlı döneminde oluşturulmuştur. Böylece geniş bir bürokrasi ağının teşekkülü ile devlet otoritesi tam anlamıyla sağlanmaya çalışılmıştır.²³

3- Sudan'da Çağdaş Kurumlar ve Alt Yapının Kurulması

3.1. Modern Şehirlerin Kuruluşu: Hartum Şehri

Hartum, bugün Sudan Cumhuriyeti'nin başkenti, Alva Krallığı'nın başkenti Soba'nın ihtişamının varisi ve Abdellab Şeyhliği'nin başkenti olan Gari'dir. Burada Beyaz Nil²⁴ ile Mavi Nil²⁵ buluşur ve oradan Büyük Nil, kuzeydeki Mısır'a doğru seyrine başlar. Türkler, Sudan'a geldiklerinde, Fünc Hanedanlığı'nın başkenti Sinnar'ın yerine başkentlerini Hartum'da inşa ettiler. Hartum'un kuruluşu, Türklerin bugüne kadar gelen Sudan'daki en önemli faaliyetlerinden biridir.²⁶

¹⁹ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fî Nitâk al-Alakat beyn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniy-ye hatta âm 1863*, Matbaât Lecne al-Bayan al-Arabî, al-Kahirata, Kahire, 1955, s. 40.

²⁰ Muhammed Ahmed el-Cebri, *Fî Şe'nillah Ev Tarih es-Sudan Kema Yarvih Ehluhu*, Dar el-Fikr el-Arabî, Kahire, 1947, s. 26.

²¹ Ahmed bin Al-Hajj Abu Ali, *Mahtutat Katib eş-Şuna fî Tarih es-Saltana es-Sinaria ve el-İdara el-Misriah*, (Tahkik: Al-Shater Busaili Abdul Jalil), Dar İhya el-Kitab Al-Arabî, Kahire, 1961, s. 101.

²² Muhammed İbrahim Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, 2. baskı, Dar Al-Jeel, Beyrut, 1979, s. 39.

²³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 40.

²⁴ Moorehead Alan, *The White Nile*, The Reprint Society, London, 1960.

²⁵ Moorehead Alan, *The Blue Nile*, Hamish Hamilton, London, 1922.

²⁶ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 5.

Emir İsmail, (İsmail Hidiv Paşa mı) Sudan'a girdiğinde de Sinnar'ı yönetim merkezi olarak kullanmıştır. Ancak ağır iklim şartları ve şiddetli yağış nedeniyle başkentin kuzeydeki Vadmadani'ye taşınmasını emretmiştir. Bilindiği üzere Mehmet Ali Paşa, 1824'te Defterdar Hüsrev Mehmet Bey'i Sudan'a göndermiştir. Hüsrev Bey, Hartum'dan geçtiğinde, burasının bölgedeki ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğunu, stratejik ve askerî açılarından taşıdığı önemi yakından görmüştür.²⁷ Bu nedenle Hüsrev Mehmet Bey, Hartum'da bir kale ve askerî garnizon kurarak burasını yeni başkent olarak belirlemiştir. Bu gelişme ise modern Sudan Devleti'nin temellerinin atılmasını sağlayan önemli bir karar olmuştur.²⁸

Balıkçılar için küçük bir köy olan Hartum, kısa sürede çarşıları, camileri ve diğer idarî binalarıyla Türkler tarafından yaşanabilir bir yer haline getirilmiştir. Hurşit Paşa, 1826'da buraya bir cami, ordu kışlası inşa ettirerek bazı önemli devlet kurumlarını Hartum'da oluşturmuştur. Bugün hala kullanılmakta olan Cumhurbaşkanlığı sarayı ayrıca hastane, barut fabrikası, büyük bir cephanelik kurularak mühimmat üretimi de burada yapılmıştır. Demir dökümhanesi, tersane ve ticaret için depo da bu süreçte inşa edilmiştir. Bu dönemde ilk defa Hartum'da konsolosluklar açılmıştır ki bunlardan ilki Fransa Konsolosluğu olmuştur. Ayrıca Sudan'daki Avrupalı tüccarlar da faaliyetlerine başlamışlardır. Yine dünyanın her yerinden kâşifler ve coğrafyacılar da Sudan'a gelmeye başlamışlardır.²⁹

Osmanlı yetkilileri, halkı Hartum'da yapılar inşa etmeye teşvik etmek için tuğla ve kereste dağıtmıştır. Hartum, 1824'te 15 bin kişiye ulaşan nüfusuyla hızla büyümüştür.³⁰ Bu esnada Hartum'da yaşayan ahalî üç farklı gruptan oluşmaktaydı. Doğulular, Avrupalılar, Arap ve Arap olmayan Sudanlılar şeklindeydi. Doğu grubu Türkler, Mısırlılar ve Suriyelilerden oluşuyordu. Doğu grubunun, 1880'deyaklaşık 70 bin kişiden oluşmaktaydı ki en büyük yabancı grup olarak da bilinmekteydi.³¹

Sudan'daki Avrupalı gruba gelince, çoğunluğunu Yunanlılar, İtalyanlar ve Avusturyalılar oluşturuyordu. Bunlar Osmanlı ordusunda teknisyen ve mühendis olarak ayrıca ticaret, tıp, bakkal ve fırınlarda çalışıyorlardı. Osmanlı döneminin sonunda Hartum'daki yabancıların sayısına bakıldığında 245 ailenin varlığı dikkatleri çekmektedir. Bu ailelerin gruplara göre dağılımına bakıldığında ise yüz Rum, kırk Alman, kırk Avusturyalı, yirmi Fransız, yirmi Rus, on beş İtalyan ve on Ermeni aileden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bunların arasında İngiliz tüccarlar ve seyyahlar dışında İngiliz ailelerin olmadığı görülmektedir.³²

²⁷ Dirar Saleh Dirar, *Tarih es-Sudan el-Hadis*, Al-Hayat Kütüphanesi, Beyrut, 1968, s. 59.

²⁸ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s.29.

²⁹ Ahmed Sayed Ahmed, *Tarih Madinat Al-Hartum: Taht Al-Hukm Al-Masrı, 1820-1885*, s. 273.

³⁰ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 21.

³¹ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 44.

³² Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

Türkler, Hartum'un yanı sıra Kesele ve Famka gibi modern tarzda başka şehirler de kurmuşlardır. Ayrıca Türkler, Kızıldeniz kıyısında ve Sudan'ın eski limanının bulunduğu Sevakin şehrini de yeniden inşa etmişlerdir. Bu durum, Sudan'ın her yerindeki ulaşım ve ticaret hareketine de yansımıştır. Ayrıca Kordofan'da Osmanlı yönetiminin merkezi haline gelen el-Ubeyd şehrini ve Darfur'da da yine Osmanlı idaresinin merkez olarak kullandığı el-Faşir şehrini yeniden inşa etmişlerdir.³³

3.2. Yabancı Konsolosluklar

Avrupalılar, Osmanlı yönetimiyle birlikte Sudan'a girmişler ve bazı aktörler de buna yardımcı olmuşlardır. Bu aktörler; Sudan'ın Osmanlı yönetimi altında tanık olduğu güvenlik ve istikrar, Sudan, Mısır ve dış dünyayı birbirine bağlayan ulaşım araçlarının geliştirilmesi, Sudan'daki ticaret patlaması, çok sayıda Avrupalı tüccarın yabancı imtiyazlardan yararlanarak Sudan'a girmesine zemin hazırlamıştır.

Avrupalıların Sudan'da sayılarının çok olması sebebiyle, işleriyle ilgilenmek ve hükümetle ilişkilerini düzenlemek için konsolosluklar kurulmuştur. Böylece Hartum'da Fransa, İngiltere, Yunanistan, Avusturya, İtalya, İran ve Amerika konsoloslukları açılmıştır.³⁴ Bu konsoloslukların en eskisi 1839'da açılan Fransız Konsolosluğudur. Bundan sonra 1853'te Avusturya Konsolosluğu ve daha sonrada 1858'de İngiliz Konsolosluğu açılmıştır. Bu konsoloslukların yanı sıra İtalya, Amerika, Yunanistan ve diğerleri de dâhil olmak üzere konsolosluklar faaliyete geçmiştir.³⁵

Sudan'a gelen konsoloslar, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde nasıl göreve geliniyorsa o yolla atanmışlardır. İlgilin devletin İstanbul'da bulunan büyükelçisinin konsolos atayarak padişaha kabul verilmesi talebinde bulunması halinde padişah kabul ederse agraman/kabul verilir ve yetkili makamlara bildirilirdi. Konsolosların vekillerine gelince, onlarda görevlendirilmesini istedikleri vekilleri valiye bildirdikten sonra valinin onayı ile görevlendirilirler ve daha sonra onay Sudan'daki yetkili makamlara iletilirdi.³⁶

Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle ilişkilerindeki gelişmeler, Sudan'a da benzer şekliyle yansımıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu, 1854'te Yunanistan ile ilişkilerini kestiğinde, Sudan'daki tüm Yunan vatandaşlarına ülkeyi terk etmeleri için on beş gün süre verilmiştir.³⁷

3.3. Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı döneminden önce, Sudan toplumu tarımsal faaliyetlerde bulunduğu için yerleşik hayata dayalı bir yaşam sürmekte İslâmî eğitim-kültür

³³ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 105.

³⁴ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

³⁵ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 46.

³⁶ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alagat bayn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniyye hatta âm 1863*, s. 25.

³⁷ Muhammed Rifat Ramazan, *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alagat bayn Misr ve ed-Devlet el-Osmaniyye hatta âm 1863*, s. 26.

konusunda bilinç sahibi idi. Şeyh, temel dinî eğitim olarak Kur’ân-ı Kerim’i ve dinî ilimleri öğretirken okuma-yazma da talim edilirdi. Bu din eğitimi Sudan’ın şehir ve köylerindeki cami okullarında da yaygındı. Bunlar “Halve” adı verilen eğitim kurumlarıdır. Buralarda 7-15 yaş arasındaki çocuklara 8 yıl süren ve malikî fıkıhını temel alan Kur’ân eğitimi veriliyordu. Hükümet de bu dinî okullara ilgi göstermekteydi. Buralarda ders veren şeyhlere ve hocalara, maaşlar ve bağışlar verilmekteydi Mısır’daki el-Ezher’e birçok Sudanlı öğrenci gönderilmekteydi. Amaç, öğrencilerin el-Ezher’de eğitim görmeleri ve Sudan’da din eğitimi veren geleneksel (sufilelerin) şeyhlerin yerine Sudan’a eğitmenlik yapmak üzere dönmeleriydi. el-Ezher’deki Sudanlı öğrencilere maaş ve vergi muafiyeti gibi teşvikler de verilmiştir.³⁸

Sudan’a ilk olarak sivil ya da modern eğitim, Osmanlı döneminde girmiştir. Sudan’da ilk modern okul Hidiv Abbas Paşa döneminde 1853’te açılmıştır. Bu okullarda Türk ve Mısırlı çalışanların çocukları ile Sudanlı ileri gelen ailelerin çocukları bir arada eğitim görmüşlerdir. Diğer aileler ise çocuklarını dinî eğitim verilen Halve’ye göndermeyi tercih etmişlerdir.³⁹

Hidiv İsmail Paşa döneminde Hartum, Berber, Dongola, Taka ve Kor-dofan’da beş okul açılmıştır. Bu okullarda matematik, geometri, hat sanatı, Arapça, Türkçe ve Fransızca dilleri öğretilmiştir. Sudan idarecilerinden Mümtaz Paşa ise 1871’de yabancı mühendis ve teknisyenlerin yerini alması amacıyla mühendislik ve ziraat sanatlarından eğitmek üzere yüz genç Sudanlıyı Mısır’a göndermiştir.⁴⁰ Sudan’daki modern eğitim deneyimi, yöneticiler, küçük çalışanlar, telgraf çalışanları (kâtipler ve muhasebeciler) ve askerî cephanelikten sorumlu görevlilerden müteşekkil bir kadronun oluşmasını da beraberinde getirmiştir.⁴¹

Osmanlı idarecilerinden Cafer Mazhar Paşa ise halk sağlığına ilgi duymuş⁴² ve Hartum Hastanesi’nde temel tıp ve eczacılık eğitimi almak üzere 20 öğrenciye eğitim vermeyi planlamıştır. Ayrıca Mısır’dan Sudan’a daha fazla doktor gönderilmesini talep etmiştir.⁴³ Osmanlı döneminde halk sağlığı alanındaki idarî faaliyetler, marketlerde gıda ve etin denetlenmesi, bataklıkların doldurulması ve sivrisineklerle mücadeleyi gerektiren idarî düzenlemelerin çıkarılması, piyasaların düzenlenmesi ve fiyatların belirlenmesini kapsayacak şekilde yapılmıştır.⁴⁴

Osmanlı döneminde Sudan, misyonerler tarafından desteklenen yabancı okulları olan yeni bir eğitim türüne de tanık olmuştur. Misyonerler, Sudan’daki faaliyetlerine 1843’te, Hartum’da yaşayan Avrupalıların çocukları-

³⁸ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 126.

³⁹ Bashir Koko Hamida, “*el-Hidiv İsmail ve el-Talim ed-Dini ve el-Medani fi es-Sudan 1863-1879*”, *Macalat Dirasat Sudaniya*, c. 16, S. 2, Hartum, 1982, s. 111.

⁴⁰ Şübeyke, *Sudan Abre’l-Kurûn*, s. 171.

⁴¹ Yusuf Fadl Hasan, *Melamih el-AlaKat es-Sudaniyah at-Turkiyye*, Afrika ve Asya Araştırmaları Enstitüsü, Hartum, 2004, s. 118.

⁴² Şukri, *Al-Hukm al-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 98.

⁴³ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 127.

⁴⁴ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, London, 1959, s. 54.

nı eğitmek için bir okulun açılmasıyla başlamışlardır. Bu okulun müfredatı teknik ve bilimsel konuları, beşerî bilimleri, Arapça, Fransızca ve İtalyanca dillerini de kapsayacak şekilde yapılmıştır. İtalyan uzmanların gözetiminde marangozluk, demircilik, dokuma ve ayakkabıcılık gibi meslekî eğitim bölümleri açılmıştır. Ayrıca buraya ticarî bir bölüm de eklenmiş ve buradan mezun olan öğrenciler devlet dairelerine atanmıştır.⁴⁵ Osmanlı döneminde başlayan eğitim alanındaki bu modernleşme hareketi, diğer alanlarda olduğu gibi, daha sonra Mehdi döneminde (1881-1898) iptal edilmiştir.

3.4. Demiryolunun İnşası

Sudan'da demiryolu hattı inşa etme fikri ilk kez Mehmet Ali Paşa döneminde rastlar. Ancak o dönemde gerçekleştirilemeyen bu fikir, Hidiv İsmail Paşa devrinde demiryolu inşaatının başlamasıyla hayata geçmiştir. İsmail Paşa döneminde Sudan'ı çağdaşlaştırmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu yolda Hidiv İsmail Paşa'nın kendi döneminde ulaşmak istediği hedeflerden biri de Sudan'a Batı teknolojisinin getirilmesiydi. Bu sebeple o, Sudan'ı demiryolları, nehir vapurları, telgraf ağları ve postane hizmetleri gibi yeni imkânlarla tanıştırtarak burayı çağdaşlaştırmaya çalışmıştır.⁴⁶

Hidiv İsmail Paşa devrinde, 1863'te Sudan Şirketi kurulmuştur. Bu şirketin amacı demiryolları inşa etmek ve nehir taşımacılığını yeniden canlandırmak şeklinde belirlenmiştir Sudan Şirketi, Avrupa'daki finans kurumları tarafından finanse edilen beş milyon frank sermayeli bir limitet şirkettir.⁴⁷ Ancak bu şirketin hedeflediği işi yapamadığı görülmektedir. Şirket, Sudan'da demiryolları inşa edemediği gibi nehir ulaşımını da faaliyete geçirememiştir. Nihayetinde şirket 1868'de tasfiye edilmiştir.⁴⁸

Akabinde Kahire ve Hartum arasındaki demiryolu projesini uygulamak için hükümet, 1868'de İngiliz mühendis Perry Walker ile Mısır'ın güneyindeki Korskovy'den Kuzey Sudan'daki Abu Hamad'a giden rotayı incelemek üzere sözleşme yapmıştır.⁴⁹ Mart 1869'da Walker, raporunu hükümete sunmuş, Şubat 1871'de hükümet, Sudan'ı Mısır'a bağlayan bir demiryolunun gerekli tasarımlarını yapmak için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda İngiliz mühendis Fowler ile beş yıllık bir süre için sözleşme yapmış ve ardından Nil'de seyrüsefer geliştirmenin yolları araştırılmıştır. Nihayet Şubat 1873'te Fowler raporunu hükümete sunmuştur.⁵⁰

Bütün bu çabalar, Sudan'da bir demiryolu hattı kurma hayalinin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Vadi Halfa ile Ambkal arasında 1875'te 266 km uzunluğundaki ilk hat inşa edilmiştir. Böylelikle 1877'de demiryolu Saras'a ulaşmıştır. Ancak malî sıkıntılar nedeniyle hattın inşası burada durdurul-

⁴⁵ Bashir Koko Hamida, *el-Hidiv İsmail ve et-Talim ed-Dini ve el-Medeni fi es-Sudan 1863-1879*, s. 116.

⁴⁶ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

⁴⁷ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

⁴⁸ Robert Collins, *History of Modern Sudan*, Cambridge University, 2008, s. 35.

⁴⁹ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 175.

⁵⁰ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 108.

muştur Hattın ilave edilen 141 km'lik kısmıyla Ağustos 1885'te demiryolu Akash'a kadar uzatılmıştır. Gordon Paşa güçlerinin Hartum'da yenilmesiyle inşaat yeniden durdurulmuştur.⁵¹ Her halükarda bu devirde Sudan'da çok önemli bir girişim olarak demiryolu inşası başlamış ve şartların imkân verdiği nispette proje gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

3.5. Postane ve Telgraf Teşkilatının Kurulması

Sudan'da ilk postane, Osmanlı döneminde, 1867'de Sevakin ve Vadi Halfa'da açılmıştır. Dongola ve Hartum'da 1873'te açılan postaneleri, 1877'de Sinnar, Kadarif, Faşir ve Faşo'da açılanlar takip etmiştir. Hartum, posta servisi merkezi olduğu için buradan Kahire'ye ve Sudan'ın farklı bölgelerine posta ulaştırılmıştır. Posta, Hartum'dan Sevakin'e haftada bir taşınmıştır. Sevakin, Massava ve Taka'da da birkaç postane kurulmuştur.⁵²

Posta hizmetine ek olarak, Sudan'ı Mısır'a, diğer tarafta Sudan'ın sair bölgelerine bağlamak için bir de telgraf hattı ağı kurulmuştur. Kahire'den Hartum'a giden hat, en önemli telgraf hattı olmuştur. Bu hattın inşası 1863'te başlamış ve 1866'da Vadi Halfa'ya, 1870'te Hartum'a ve 1874'te Sevakin'e ulaştırılmıştır.⁵³ Sevakin ile Kassala arasında 1875'te yeni bir hat kurulmuştur. Ardından Berber'den Kassala'ya telgraf telleri uzatılmış ve 1877'de ise Hartum'dan Darfur'a bir hat uzatıldığı görülmektedir. Böylelikle kısa sürede telgraf hattı, posta servisi ile senkronize edilerek bir iletişim ağı kurulmuş ve Sudan'ın farklı bölgelerinde telgraf hatları temin edilmiştir. Ancak 1885'te yaşanan Mehdi ayaklanması sonrasında posta ve telgraf hizmetlerinin kapatıldığı görülmektedir.⁵⁴

3.6. Nil Ulaşımı

Osmanlı döneminden önce Sudan'da nehir ulaşımı ve geçişler için küçük tekneler kullanılıyordu. Nil Nehri, Nil Havzası bölgesinde önemli bir ulaşım aracı olarak Mısır ile Sudan arasındaki ticaret alanı genişleyince nehir taşımacılığı da bu süreçte başladı. Nehir taşımacılığı, vapurların hareketini engelleyen bir dizi şelalenin varlığı da dâhil olmak üzere bazı zorluklarla karşılaştı. Bu engelleri ortadan kaldırmak için şelaleleri kazmak maksadıyla Mısır'dan kazma makineleri getirildi. Vapurların Asvan'daki ilk şelaleden Hartum'daki son şelaleye geçmesini sağlamak için birkaç kanal kazıldı.⁵⁵

Bu zorlukların üstesinden geldikten sonra ilk modern gemiler Sudan'da görülmeye başladı. Sudan'daki vapurlardan Hidiv adlı vapur çift pervaneli olup diğerleri yandan çarklıdır. Bu vapurların tamamı odun yakıtı ile çalışan araçlardı ki Hartum'da lazım olan odun için zengin kaynaklar bulunmaktaydı. İlk vapurların çoğu zor koşullar altında Mısır'dan getirildi. Bu durum, hü-

⁵¹ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 248.

⁵² Collins, *History of Modern Sudan*, s. 36.

⁵³ Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 248

⁵⁴ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 173.

⁵⁵ Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 60.

kümeti, Hartum'da odun yakıtı kullanan yandan çarklı gemilerin üretildiği bir tersane kurmaya sevk etti. Bu durum nehir taşımacılığına büyük fayda sağladı ve Beyaz Nil, Yukarı Nil Havzası'na bağlandı. Bu şekilde Sudan'da önemli bir nehir trafiği oluşturuldu.⁵⁶ Nehir taşımacılığının geliştirilmesi, Mısır ve Sudan arasındaki ticarî, siyasî ve sosyal ilişkilerin gelişmesine de önemli bir katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler o zamana kadar bilinmeyen Nil'in kaynaklarını keşfetme seferlerinin başlamasına da katkıda bulunmuştur.

3.7. Nil Kaynaklarının Keşfi

Osmanlı İmparatorluğu'nu Sudan'ı ele geçirmeye iten sebeplerden biri, Mısır'ın yaşamında büyük ölçüde dayandığı Nil sularını güvence altına alma arzusuuydu. Eski ve modern zamanlardan beri Habeşistan, Nil'in yönünü değiştirmekle tehdit etmekteydi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin, Habeşistan'ı Nil'in sularını Mısır yönünde kesmeye teşvik etmesinden endişe ediyorlardı.⁵⁷ Bu nedenle Osmanlılar, suları güvence altına almak için Nil'in kaynaklarını keşfetmekle ilgilendiler ve bunun için Osmanlılar ve yabancılar tarafından yürütülen bilimsel gezilere büyük meblağlarda para harcadılar.⁵⁸

Osmanlı hükümeti, 1839-1842 yılları arasında Nil'in kaynaklarını keşfetmesi için Beykbaşı Selim Kubtan'ı göndermiş ve Kubtan, ardi ardına üç gezi yapmıştır.⁵⁹ Kubtan Selim'in seyahatleri sayesinde; Nil'in sadece Habeşistan'dan kaynaklandığına dair uzun zamandan beri yaygın olan yanlış sona ermiş ve Beyaz Nil'in ekvator kaynaklarından çıktığı anlaşılmıştır. Ayrıca Nil kaynaklarının yakınında yaşayan halklar İslâmiyet'i tanımış ve bazıları da bu dini benimsemiştir.⁶⁰

Bu geziler Avrupalı bilim kuruluşlarını da harekete geçirmiş ve onları Nil Nehri'nin geçtiği bölgeleri keşfetmeye teşvik etmiştir. Böylece bu geziler zamanla daha fazla keşif gezisinin yolunu da açmıştır.⁶¹ Ancak bu keşif gezileri bölgede Avrupa sömürgeciliğinin yayılmasını da hızlandırıyordu ki Avrupalılar, Nil'in kaynaklarını keşfettikten sonra bölgeyi sömürmek, kaynaklara el koymak üzere buraya gelmişlerdir.⁶²

3.8. Matbaa

Sudan'da Türklerin başarılarından biri de matbaadır. Sudanlılar, Türkler ile ilk kez matbaayı öğrenmişlerdir. Türkler, Sudan'a malî belgeleri ve diğer resmî belgeleri basmak maksadıyla küçük bir taşbaskı aleti getirmişlerdir.

⁵⁶ Hill, *Egypt in the Sudan*, 62.

⁵⁷ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 130.

⁵⁸ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 131.

⁵⁹ Bu gezi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Beykbaşı Salim Kubtan, *Rihle ilâ 'Eâli en-Nil el-Abyad 1839 - 1840*, el-Müessese el-Arabiye li'd-Dirasat ve en-Neşr, Beyrut, 2002.

⁶⁰ Şübeyke, *Sudan Abre'l-Kurûn*, s. 174.

⁶¹ Kerküklü Mehmed Mihri, *Rihlat Misr ve es-Sudan*, 1.Baskı, Matbaat el-Hilal, Kahire, 1914, s. 230.

⁶² Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 131.

Bu matbaa sayesinde matbaacılık ve yayıncılık faaliyeti ülkede gelişmiştir. Sudan halkı matbaacılık konusunda deneyim kazanmış ve bu durum kültürel harekete de katkı sağlamıştır. Ayrıca, hükümetin kâğıt ve defter ihtiyacını karşılamak için bir kâğıt üretim tesisi de kurulmuştur. Bu çabalar, Sudan'daki Osmanlı dönemi arşivlerinin de çekirdeğini oluşturmuştur. Bu devre ait belgelerin bir kısmı şu anda İstanbul, Kahire ve Hartum arşivlerinde bulunmaktadır.⁶³

4- Sudan'da Ticaret, Tarım ve Hayvancılığın Geliştirilmesi

4.1. Ticaret

Osmanlı döneminde Sudan'da ticaret, güvenliğin ve istikrarın oluşması, ulaşım araçlarının gelişmesi ve çeşitli kaynaklardaki zenginleşme ile büyük bir gelişme yaşanmıştır. Ayrıca çok sayıda Avrupalı tüccar, 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu genelinde kendilerine tanınan imtiyazlardan yararlanarak Sudan'a girmişlerdir.⁶⁴

Osmanlı döneminde Hartum, ülkenin başkenti olarak siyasî önemin yanı sıra ekonomik açıdan da büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Başta fildişi ve devekuşu tüyü tüccarları olmak üzere yerli ve Avrupalı büyük tüccarlar için bir merkez haline gelmiş, yurtiçinden ve yurtdışından her türlü mal ve ürün yüklü konvoylar buraya gelmiştir. Türkler Hartum'da çeşitli mallara dair büyük bir pazar kurmuşlardır.⁶⁵ Osmanlı Devleti dâhilinde işlemlerde kullanılan ve İstanbul ve Kahire'den gelen para birimi, bu ticarete kullanılmıştır. Ayrıca Türkler, Hartum Tüccar Meclisi'ni de kurmuşlardır. Bu devride yürürlükte olan ticaret kanunları, Osmanlı'da cari ticaret kanunlarına dayanmıştır.⁶⁶

Hartum pazarlarına ek olarak, Sinnar, el-Ubyad, el-Fâşir, Şendi, Barbar, Dongola, Kassala ve Sevakin gibi diğer büyük şehirlerin pazarları da gelişmiştir. Kızıldeniz kıyısında ve ülkenin ana limanı olan Sevakin, en önemli ticaret şehirlerinden biri Olmuştur. Türkler, şehri ve limanını yeniden inşa etmek için büyük çaba sarf etmişlerdir.⁶⁷

Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasıyla Sevakin Limanı'nın önemi artmıştır. Bu durum, Sevakin'de ticaretin gelişmesine yol açmış ve çok sayıda Sudanlı ve Avrupalı ticaret acenteleri kurulmuştur. Sevakin, Sudan'ın çeşitli bölgeleriyle ticarî hareket üzerinde önemli etkisi olan bir yol ağına bağlı hale gelmiştir. Bütün bunlara hep birlikte bakıldığında 1869'da Sevakin'e giren

⁶³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s.37.

⁶⁴ Al-Ghanim, Süleyman Muhammed, *Kira'a Cedide li-Siyaset Muhammed Ali Paşa et-Tavasuiyye (1811-1840) fî el-Cezire el-Arabiyye ve es-Sudan ve el-Yunan ve Suriye*, 1. Baskı, el-Merkez es-Sekafi e-Arabî, el-Dâr el-Beyda, 2004, s. 172.

⁶⁵ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fî es-Sudan 1841-1881*, s.165.

⁶⁶ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fî es-Sudan 1841-1881*, s. 165.

⁶⁷ Sevakin Türkler için hala önemli ve 2017'te Türkiye hükümeti, şehri yeniden inşa etmek için Sudan hükümetiyle bir anlaşma imzaladı.

gemi sayısı 146'ya ulaşmıştır. İlerleyen süreçte 1871'de 201 gemi yer alırken 1877'de bu sayı 230 gemiye ulaşmıştır ki tonajları 80.523 tona erişmiştir.⁶⁸

Bu devirde Sudan'ın Mısır'la olan dış ticareti de gelişmiştir. Mısır, Sudan'dan fildişi, devekuşu tüyü, sakız, deri, hayvanlar ve diğer bazı ürünleri de ithal etmişlerdir Mısır'ın Sudan'a ihraç ettiği en önemli mallara gelince, bunların çeşitli kumaşlar, baharatlar, parfümler, kozmetikler, kâğıt, sabun ve metal aletlerin olduğu görülmektedir.⁶⁹ Mısır ve Sudan arasındaki ticaret, Osmanlı döneminde büyük ölçüde genişlemiştir. Avrupalı tüccarlar için bin ticarethane varken buna kıyasla yerel tüccarlar için üç bin ticarethanenin varlığından bahsetmek mümkündür.⁷⁰

Sudan'ın Osmanlı dönemindeki dış ticareti, sadece Mısır ile sınırlı kalmamış, başta Habeşistan, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika olmak üzere diğer komşu ülkeleri de içine almıştır. Sudan ve Habeşistan arasında ticaret, özellikle de kahve ticareti gelişmiştir. Kalabat Pazarı, iki ülke arasında önemli bir geçiş olarak ortaya çıkmıştır.⁷¹

Arap Yarımadası ile ticarete gelince, Sevakin bunda önemli bir rol oynamıştır. Hicazlılar, özellikle Hac mevsiminde sudan tasarruf etmek için Sudan'dan, altın, sakız, mısır, çeşitli gıda maddeleri ve deri ürünleri ithal etmişlerdir. Sudan'a Kızıldeniz üzerinden ithal edilen mallar ise kumaş, cam, baharat, sabun ve metal ürünleri olmuştur.⁷² Kızıldeniz bölgesindeki ticaretin gelişmesi, başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların bölgeye yönelmelerinin artmasına neden olmuştur. Çünkü İngilizlerin arzusu, İngiliz tacının mücevheri olan Hindistan'a giden ticaret yollarını güvence altına almak şeklinde tezahür etmiştir. O dönemde Sudan'da bulunan gümrük sistemine gelince, Sudan'da bu devirde uygulanan düzen, Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük sistemi ile uyumlu hale gelmiştir.⁷³

4.2. Tarım Faaliyetler

Sudan'da Osmanlı yönetimi ilk yıllarından itibaren tarımı geliştirmek için çalışmalara başlamıştır. Bu konuda gerçekten kapsamlı modernizasyon paketleri hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu çerçevede yeni ürünler tanıtılarak tarımsal çeşitliliğin artırılması amaçlanmış ve ziraî faaliyetler kapsamlı olarak çiftçilere anlatılmıştır. Türklerin Sudan'a girmelerinden önce bölge, tarım arazisi ve bol su kaynakları gibi büyük bir tarımsal potansiyele sahiptir. Ancak modern tarım tesislerinden yoksun bir halde olduğu da aşîkârdır. Sudan-

⁶⁸ Şukri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan*, s. 104.

⁶⁹ Hüseyin, Abdullah, *es-Sudan min et-Tarih el-Kadim alâ Rihlat el-biasa el-Misriya*, 1.cilt, ilk baskı, Kahire, 1935. s.155.

⁷⁰ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 165.

⁷¹ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 199.

⁷² Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 228.

⁷³ Hassan, Hamadna Allah Mustafa, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s. 239.

lıların üretim faaliyetleri sadece sakız, susam, mısır ve hayvancılık ürünlerine dayanmakta ve tarım, sınırlı bir yapıya ve daha da önemlisi yağmura bağlıydı. Ancak Osmanlı döneminde Nil'in akarsu kaynakları ve Sudan toprakları üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, sulama sistemlerinin gelişmesinin yolunu açmıştır. Su depolamak için rezervuar ve barajlar yapılarak, kanallar ve dereler kazılmış, böylelikle yağmurla sulama yerine sürdürülebilir bir sulama sistemi getirilerek tarımsal genişleme sağlanmıştır.⁷⁴

Sudan'da tarım, Osmanlı döneminde önemli gelişme göstermiştir. Bu dönemde Mısır'dan bir grup çiftçinin Sudanlıları tarım konusunda eğitmek için gönderildiği görülürken bazı Sudanlıların da, modern tarım yöntemlerini öğrenmek için Mısır'a gittikleri görülmüştür. Böylece buğday, arpa, şeker kamışı, pirinç, fasulye, çivit ve pamuk gibi yeni tarımsal ürünler de Sudan'a girmiştir.⁷⁵

Kuzey Sudan'da buğday ve çivit ekiminde büyük başarı sağlanmıştır. Mavi Nil bölgesinde şeker kamışı ekimi, Orta Sudan'da ise pamuk ekiminde başarılı sağlanmıştır Pamuk üretimi Berber, Hartum, Sinnar, Taka ve Gedaref şehirlerinde gelişmiştir. Öyle ki tek başına 1872'de Taka'da yetiştirilen miktar 36.600 akreye ulaşmıştır. 1873 yılında Berber ve Dongola'da ise 1873'te ekili alan 9.885 dönüme kadar uzanmıştır. Yine 6.590 su çarkı ile sulama yapılarak pamuk verimi 12.356 kantara kadar ulaşmıştır. Hartum ve Sinnar'a gelince, aynı yıl pamuk mahsulü üç bin kantara ulaşmıştır⁷⁶

Sudan'da pamuk yetiştiriciliğindeki büyüme, pamuk ticaretinin gelişmesine de yol açmış ve Gedaref, önemli bir merkez haline gelmişti. Pamuğun Sudan dışına satılmasında da Sevakin Limanı önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca bu dönemde Türkler, Arap sakızı yetiştirip Mısır'a ihraç etmişlerdir.⁷⁷ Osmanlı döneminde Sudan'daki tarımsal gelişmelerle birlikte tarım endüstrileri, özellikle bitkisel yağ endüstrisi ortaya çıkmıştır. Türkler, Hartum'da yağ üretimi, el-Kâmilin şehrinde şeker üretimi ve Berber'de çivit üretimi için fabrikalar kurmuşlardır.⁷⁸ Berber bölgesinde yer alan çivit fabrikalarının üretim verilerine bakıldığında sürekli ve etkileyici bir büyüme fark edilmektedir.⁷⁹

Osmanlı yönetimi, halkı tekstil endüstrisi konusunda eğitmek için Mısır'dan teknisyenler getirtmiştir. Pamuğun ekimi ve giysi haline getirilmesi, özellikle Sudan Damour elbisesi, Sudan endüstrisinde bir devrime yol açmış ve günümüze kadar gelen Osmanlı döneminin özelliklerinin korunmasına yardımcı olmuştur. Ekstraksiyon fabrikaları ile bitkisel boyalar ve renklere dair üretim teşekkül etmiştir. Bu fabrikaların izleri hala Gedaref, Sinnar, güney Hartum, Şendi, Refa'a ve diğerlerinde de görülmektedir.⁸⁰

⁷⁴ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, s. 101.

⁷⁵ Hasan, Yusuf Fadl, *Melamih el-Alakat es-Sudaniyye et-Turkiyye*, s. 124.

⁷⁶ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, s. 101.

⁷⁷ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 102.

⁷⁸ Hamadna Allah Mustafa Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, 1. Baskı, Dar el-Maarif, Kahire, 1985, s. 199, 125.

⁷⁹ Şukrri, *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820- 1886*, s. 103.

⁸⁰ el-Cebri, *Fi Şe'nillah ev Tarih es-Sudan kema Yervih Ehluhu*, s. 23.

Sakız, Sudan'ın yurt dışına ihraç edilen en önemli ürünü haline gelmiştir. Türkler, Sudan'ın meşhur Arap zamkına da ilgi duymuşlardır. Arap zamkı, gıda ve ilaç endüstrilerine katkısı nedeniyle Avrupa'da büyük bir talep görmüştür. Mısır'da İskenderiye Limanı üzerinden Avrupa'ya Arap zamkı ihracatı yapılmıştır. Bu noktada 1843'te Kordofan'daki Arap zamkı mahsulü 18.275 kental'e ulaşmıştır.⁸¹

Türkler tarafından bu dönemde birçok sebze türü de ülkeye tanıtılmış; portakal, limon, nar, üzüm gibi çeşitli meyve ağaçları dikilmiştir. Bu meyvelerin ilk üretiminde elde edilen mahsul 1833'te ihraç edilmiştir.⁸² Bahçelerin koordine edildiği de görülmektedir. Türkler, kış mevsiminde incir ve üzüm gibi pek çok meyvenin yetiştiği başkent Hartum'da büyük bahçeler inşa etmişler, ayrıca şehrin bahçelerine portakal, limon, muz ve palmyeler de ekilmiştir.⁸³

Meyve, Hartum'un gıda üretimlerinden biri haline gelmiş ve şehrin pazarlarında yaygın olarak bulunan bir meyveye dönüşmüştür. Türklerin Sudan'a girmesiyle Sudanlılar, evlerinin bahçelerine meyve ağaçları dikmişler ve bu adet ülkede yayılmıştır. Yine Türkler, Mısır'dan meyve ağaçları getirip Hartum'da halka dağıtmışlardır.

4.3. Hayvancılık

Tarımın yanı sıra inek, koyun, keçi ve deve gibi hayvan varlığına sahip olmasıyla da ünlü olan Sudan'da, bu hayvanları geliştirmek ve korumak isteyen Osmanlı yetkilileri, hayvanları hastalıklardan korumak için sağlık ocakları kurmuşlardır. Hayvansal üretimi geliştirmek için yurt dışından koç ve koyun türleri de ithal edilmiştir. Ayrıca Mısır'dan Sudanlılara hayvan derilerini modern yöntemlerle işlemeyi öğretmek üzere eğitim amaçlı uzmanlar göndermişlerdir.⁸⁴

Sonuç

Türklerin 1821'de Sudan'ı fethetmelerinin adından bölgede sosyal, ekonomik ve politik hayatın çehresinde modern ve medenî bir seviyeye doğru değişim yaşanmıştır Türkler; modern, idari ve adli sistemleri ilk kez bu devirde Sudan'a getirmişlerdir. Sudan, böylece daha modern ve yeni bir sistemle tanışmıştır. Türkler, Sudan'daki varlıkları esnasında önemli başarılar elde etmişlerdir. Sudan'ın mevcut sınırları belirlenmiş ve daha önce ismi duyulmayan bir yer olan Hartum, Sudan'ın başkenti ve idari merkezi haline gelmiştir. Hartum, Türklerin Sudan'daki en önemli başarılarından biri olarak kabul edilmiş ve modern şehirler tarzında Türkler tarafından kurulmuştur. Türkler, Hartum'un yanı sıra modern tarzda başka şehirler de kurmuşlardır. Osmanlı

⁸¹ Hamadna Allah Mustafa Hassan, *et-Tatavvurat el-İktisadiyye ve el-İctimaiyye fi es-Sudan 1841-1881*, s.199.

⁸² Hassan Ahmed İbrahim, *Muhammed Ali fi es-Sudan*, Dar et-Taalif ve et-Terceme ve en-Neşr, Hartum, Tarihsiz, s. 137.

⁸³ Ebu Salim, *Tarih el-Hartum*, s. 50.

⁸⁴ Şevki el-Cemal, *Tarih Sudan Vadi en-Nil, Hadaratuh ve Alağatuh bi Misr min Akdam el-Usur ilâ Vaktina el-Hadır*, c. 2, 1. baskı, Anglo-Mısır Kütüphanesi, Kahire, 1969, s. 43.

döneminde yaşanan gelişmelere bağlı olarak çok sayıda yabancınnın Sudan'a girmesi ve yabancı ülkelerin bazı konsolosluklarının açılmasıyla Sudan içine kapalı bir durumdan çıkarak dış dünyaya açılmıştır.

Türkler, merkezî sistem ve ademî merkezîyetçi sistemin birlikte uygulandığı modern idari sistemleri kurmuşlardır. Merkezî olmayan sistem, Sudanlılara hükümete katılma fırsatı vermiştir. Böylece onlar deneyim kazanmışlar ve üst düzey pozisyonlarda çalışma şansı elde etmişlerdir. Türklerin, Sudanlıları yönetime katma politikası, daha sonra İngiliz işgali sırasında Sudan'daki işlerin millileştirilmesi politikasına da katkıda bulunmuştur. Merkezî ve ademî merkezîyetçi sistem arasında oluşan düzene rağmen, ülke başkent Hartum'dan yönetilmiştir. Sudan'ın önceden ayrı emirlikleri varken Türklerden sonra merkezî birlik içinde bir yapı oluşturulmuştur. Türkler, Sudan'ı geliştirmek ve çağdaşlaştırmak için Avrupalı uzmanlardan yardım da almışlardır. Bütün bu faaliyetlerin ardından Sudan, dış dünyayla tanışarak Batı'ya açılmıştır.

Türkler, Sudan'da modern eğitimin ilk çekirdeğini oluşturan okulların Hartum'da açılmasıyla eğitimi yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca Türkler, Sudan'da tarımı geliştirmişler, modern teknolojileri ve yeni mahsulleri ülkeye tanıtmışlardır. Bitkisel yağ endüstrisi gibi tarımla ilgili bir endüstri kurulmuş ve hayvancılığın gelişimine de dikkat çekmişlerdir. Bu sahalardaki faaliyetler ise Sudan'ın iç ve dış ticaretinin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca Türkler, Sudan'a siyasî, iktisadî, içtimâî ve kültürel etkisi büyük olan demiryolları, telgraf, posta ve matbaa gibi modern iletişim ve ulaşım vasıtalarını da taşımışlardır. Türkler, Sudan'dan ayrıldıktan sonra İngilizler bölgeyi işgal etmişlerdir. Bölgedeki işgali kalıcı hale getirmek için Türkler tarafından oluşturulan sağlam zemini kullanmışlardır. Öyle ki İngilizler, Türklerin kurduğu demiryolları ve Nil'in kaynaklarını kullanarak Afrika'nın içlerine kadar ulaşabilmişlerdir. İngilizler, Kahire'den başlayan Hartum üzerinden devam eden bir demiryolu hattını Güney Afrika'daki Cape Town'a kadar uzatmışlardır.

Kaynaklar

- ABU ALİ, Ahmed bin Al-Hajj: *Mahtutat Kâtib eş-Şuna fi Tarih es-Saltana elsinaria ve el-İdare el-Misriyye*, Tahkik: Al-Shater Busaili Abdul Jalil, Dar İhya el-Kitab Al-Arabi, Kahire, 1961.
- AHMED, Ahmed Sayed Ahmed: *Tarih Madinat el-Hartum: That Al-Hukm el-Mısır, 1820-1885*, Dar el-Kutuba Yayınları, 2000.
- ÂŞÜR, S. A: *el-'Asr el-Memâlikî fi Mısır ve's Şâm*, Kahir, 1976.
- BEYKBAŞI, Salim Kubtan: *rihla 'ilaa 'aeali el-niyl el'abyad 1839-1840, elmuasasa elarabiye lildirasat ve elneşr*, Beyrut, 2002.
- EL-CABRİ, Muhammed Ahmed: *Fî Şe'nillah Ev Tarih es-Sudan Kema Yarvih Ehluhu*, Dar el-Fikr el-Arabi, Kahire, 1947.
- EL-CEMAL, Şevki: *Tarih Sudan Vadi en-Nil, Hadaratuh ve Alakatum bi-Misr min Akdem el-Usur alâ Vaktina el-Hadır*, c. 2, Anglo-Mısır Kütüphanesi, Kahire, 1969.
- COLLINS, Robert: *A History Of Modern Sudan*, Cambridge University, 2008.

- DİRAR, Saleh Dirar: *Tarih es-Sudan El-hadis*, Al-Hayat Kütüphanesi, Beyrut, 1968.
- AL-GHANİM, Süleyman Muhammed: *Kıra'a Cedide li-Siyaset Muhammed Ali Paşa et-Tavassuiyye (1811-1840) fi el-Cezira el-Arabiyye ve es-Sudan ve el-Yunan ve Suriye*, el-Merkez es-Sekafi el-Arabi, el-Daar el-Bayda, 2004.
- HAMİDA, Bashir Koko: "el-Hidiv İsmail ve el-talim ed-Dini ve el-Medeni fi es-Sudan 1863-1879", *Mecellat Dirasat Sudaniya*, c. 16, S. 2, Hartum, 1982.
- HASAN, Yusuf Fadl: *Melamih el-Alakat es-Sudaniyye et-Turkiyye*, Afrika ve Asya Araştırmaları Enstitüsü, Hartum, 2004.
- HASAN, Yusuf Fadl: *Mukaddime fi Târihi'l-Memâliki'l-İslamiyye fi's-Sudani's-şarkî (1450-1821)*, Hartum, SUADTek Limited, 2003.
- HILL, Richard: *Egypt in the Sudan*, London, 1959.
- HOLT, P. M.: *A Modern History of the Sudan*, London, 1961.
- HÜSEYİN, Abdullah: *es-Sudan min et-Tarih el-Kadim alâ rihlat el-Biasa el-Misriyye*, c. 1, Kahire, 1935.
- İBRAHİM, Hassan Ahmed: *Muhammed Ali fi es-Sudan*, Dar et-Telif ve el-Terceme ve en-Neşr, Hartum, Tarihsiz.
- KAVAS, Ahmet: *Sudan, DİA c. 37*, İstanbul, 2009.
- KERKÜKLÜ Mehmed Mihrî: *Rihlat Misr ve el-Sudan*, Matbaat el-Hilal, Kahire, 1914.
- LUDWIG, Emil: *The Nile The Life Story of A River*, Garden City Publishing, New York, 1935.
- MOOREHEAD, Alan: *The White Nile*, The Reprint Society, London, 1960.
- MOOREHEAD, Alan: *The Blue Nile*, Hamish Hamilton, London, 1922.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara, TTK Yayınları, 1996.
- RAMAZAN, Muhammed Rifat: *Vade es-Sudan fi Nitâk el-Alakat beyn Misr ve ed-Devletu el-Osmaniyye hatta âm 1863*, Matbaat Lecnat el-Beyan el-Arabi, al-Kahirata, Kahire, 1955.
- EBU SALİM, Muhammed İbrahim: *Tarih el-Hartum*, Dar el-Jeel, Beyrut, 1979.
- ŞUKRİ, Muhammad Fuad: *el-Hukm el-Misri fi es-Sudan 1820-1886*, Dar Al-Fikr el-Arabiyye, 1971.
- ŞUKAYR, Na'üm: *Tarihu's-Sudan*, Matbaatu Dari'l-Cil, Beyrut, 1981.
- ŞÜBEYKE, Mekki: *es-Sudan Abre'l-kurûn*, Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire, 1964.
- UTKU, Nihal Şahin: *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınlar, İstanbul, 2012.
- YILMAZ, Tuğrul Oğuzhan: "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 118, s. 233, Mart-Nisan 2018, s. 147-180.
- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, *Osmanlı İdaresinde Sudan*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

Extended Abstract

Contribution of Turks to the Development of Sudan In The 'Turkiye Period' (1821-1885)

With the entry of the Turks in 1821, there was a change in the face of social, economic and political life in Sudan from a low level to a modern, civilized level. The Turks; They brought modern, administrative and judicial systems to Sudan for the first time in this period. Thus, Sudan became acquainted with a more modern and new system. The Turks achieved important successes during their existence in Sudan: the definition of Sudan's current borders and the establishment of the city of Khartoum, the country's center became the capital. Khartoum, a small village for fishermen, was quickly turned into a habitable place by the Turks with its bazaars, mosques and other administrative buildings. Hurşid Pasha had a mosque and army barracks built here in 1826 and established some important state institutions in Khartoum. The Presidential Palace, which is still in use today, as well as a hospital, gunpowder factory, a large arsenal was established and ammunition production was carried out here. An iron foundry, shipyard, and warehouse for merchandise were also built in this process.

Since the Ottoman Empire was a state consisting of a series of bureaucratic mechanisms, it immediately established some state institutions in the places it conquered. The new administration enabled the establishment of an interregional state bureaucracy in Sudan for the first time. With the Turkish conquest, for the first time in modern Sudanese history, north and south were united as a single political entity. With the formation of Ottoman institutions, the borders of today's contemporary Sudan (as it was before partition) began to take shape. Urbanization and centralization gained a new momentum during the Ottoman period. The emergence of the modern administrative organization in Sudan was connected with the Ottoman rule (1821-1885), as we mentioned earlier, under the Ottoman rule the Sudanese lands became a single political and administrative unit under a modern administrative system.

The Turks established modern administrative systems in which the central system and the decentralized system were applied together. The decentralized system has given Sudanese the opportunity to join the government so they can gain experience and Sudanese have the chance to work in senior positions. The Turks' policy of joining the Sudanese government also contributed to the Sudanization of affairs in Sudan during the British occupation. Despite the order formed between the centralized and decentralized system, the country was administered from the capital, Khartoum. While Sudan had separate emirates before, a central unity was formed after the Turks. Turks also got help from European officials to develop and modernize Sudan, thus Sudan opened up to the West by meeting the outside world.

Europeans entered Sudan under Ottoman rule, and various factors helped. These are: the security and stability that Sudan witnessed under Otto-

man rule, the development of transportation means connecting Sudan, Egypt and the outside world, the trade boom in Sudan caused large numbers of European merchants to enter Sudan by taking advantage of foreign concessions. The oldest of these consulates is the French Consulate, which was opened in 1839. After that, the Austrian Consulate was opened in 1853 and then the British Consulate in 1858. In addition to these consulates, consulates to other countries including Italy, America, Greece and others have become operational.

Civil or modern education first entered Sudan during the Ottoman period. The first modern school in Sudan was opened in 1853 during the reign of Khedive Abbas Pasha. In these schools, the children of Turkish and Egyptian employees and the children of Sudanese notables received education together. During the Ottoman period, Sudan also witnessed a new type of education with foreign schools supported by missionaries. The missionaries began their activities in Sudan in 1843 with the opening of a school in Khartoum to educate the children of Europeans.

The idea of building a railway line in Sudan first coincided with the period of Muhammad Ali Pasha. However, this idea, which could not be realized at that time, came to life with the start of railway construction during the reign of Khedive Ismail Pasha. During the reign of Ismail Pasha, he made some attempts to modernize Sudan. In 1863, during the reign of Khedive Ismail Pasha, the Sudan Company was established. The purpose of this company was to build railways and revitalize river transport. The Sudan Company is a limited liability company with a capital of five million francs, financed by financial institutions in Europe.

The first post office in Sudan was opened in 1867 in Suakin and Vadi Halfa during the Ottoman period. In addition to the postal service, a telegraph line network was also established to connect Sudan with Egypt and other parts of Sudan on the other. The line from Cairo to Khartoum was the most important telegraph line.

One of the achievements of the Turks in Sudan is the printing press. The Sudanese learned the printing press for the first time with the Turks. The Turks brought a small lithograph to Sudan to print financial documents and other official documents. Thanks to this printing house, the printing and publishing movement developed in the country.

During the Ottoman period, trade in Sudan experienced a great boom with the establishment of security and stability, the development of transportation vehicles and the enrichment of Sudan's various resources. With the opening of the Suez Canal in 1869, the port of Suakin increased in importance, which led to the development of trade in Suakin, and numerous Sudanese and European trading agencies were established. Suakin was connected to a road network that had a significant impact on commercial movement with various parts of Sudan. Sudan's foreign trade during the Ottoman period was not only limited to Egypt, but also included other neighboring countries, primarily Abyssinia, Arabian Peninsula and North Africa.

Agriculture in Sudan showed significant development during the Ottoman period. In this period, it is seen that a group of farmers from Egypt were sent to train Sudanese in agriculture, while some Sudanese went to Egypt to learn modern farming methods. Thus, new agricultural products such as wheat, barley, sugarcane, rice, beans, indigo and cotton entered Sudan. With the agricultural developments in Sudan during the Ottoman period, agricultural industries, especially the vegetable oil industry, emerged. The Turks established factories for oil production in Khartoum, sugar production in al-Kamilin and indigo production in Berber. In Sudan, which is famous for having a large animal population such as cows, sheep, goats and camels in addition to agriculture, the Ottoman authorities, who wanted to develop and protect these animals, established health centers to protect animals from diseases and epidemics.

Turks expanded modern education in Sudan with the opening of schools in Khartoum, which formed the first core of modern education in Sudan. In addition, the Turks developed agriculture in Sudan and introduced modern technologies and new crops to the country. An agro-related industry was established, such as the vegetable oil industry, and attention was also paid to the development of livestock. Sudan's internal and external trade also developed. In addition, developments in modern communication and transportation such as railways, telegraph, postal and printing press, which had a great political, economic, social and cultural impact on Sudan for the first time, took place in this period.

MİLLÎ MÜCADELE'DEN CUMHURİYET DÖNEMİNE İNGİLİZ BELGELERİNDE SURİYE VE MISIR'DAKİ “KEMALİST AJANLAR”

Mustafa MÜJDECİ*

Öz

Bu çalışmada 1921-1926 yılları arasını kapsayan dönemde Orta Doğu'da görev yapmış bazı Türk görevlileri ve faaliyetleri İngiliz belgeleri zaviyesinden incelenecektir. “Turkish and Kemalist Agents” başlığını taşıyan dosyada yer alan belgelerde özellikle bölgede görev yapan Türk görevliler konu edilmiştir. Kahire merkezli İngiliz Yüksek Komiserliği'nin kaşesini taşıyan bu belgeler Şam, Halep, Beyrut ve Kahire gibi merkezlerdeki İngiliz görevliler tarafından hazırlanmış gizli ibareli raporlardan müteşekkildir. Çalışmada resmi kayıtların ortaya konulması ve değerlendirilmesi yapılacak olsa da istihbarat ve ajanlıkla ilgili faaliyetlerin doğası gereği “bilinmeyen/açıklanamayan” ve “kapalı” kalan kısımlarının olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kemalist ajanlar, İngiliz belgeleri, istihbarat, Orta Doğu, Suriye, Mısır.

**“Kemalist Agents” In Syria And Egypt In British Documents From
The National Struggle To The Republican Era**

Abstract

In this study, we will examine some Turkish officials and their activities in the Middle East between the years of 1921 and 1926 through British documents. The relative documents are titled as “Turkish and Kemalist Agents”. They are specifically mentioned Turkish officials working in the region. These documents, which bear the stamp of the Cairo based British High Commissioner's Office, are composed of confidential reports. These reports were prepared

Geliş Tarihi: 02 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 11 Nisan 2022.

Atf Bilgisi: Mustafa Müjdecî “Millî Mücadele'den Cumhuriyet Dönemine İngiliz Belgelerinde Suriye ve Mısır'daki “Kemalistler Ajanlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 181-198, doi: 10.55773/tda.1017966.

* Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırıkkale-Türkiye, mmujdecî@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-8262-2310.

by British officials in the headquarters such as Damascus, Aleppo, Beirut and Cairo. Although this study aims to reveal and evaluate the official records, it should be noticed that there are always “unknown/unexplained” and “closed” parts in intelligence and spying related activities due to their nature.

Keywords: *Kemalist Agents, British Documents, Intelligence, Middle East, Syria, Egypt.*

Giriş

Geçmişten günümüze hem savaşlar sırasında hem de farklı alanlardaki rekabet dönemlerinde devletler arası mücadelelerde istihbarat ve casusluk faaliyetleri önemini hiç kaybetmemiştir. Haber alma, yönlendirme ve önleme faaliyetleri savaşların ve mücadelelerin vazgeçilmez unsuru olarak görülmüştür.

İstihbarat her ne kadar “haber alma ve toplama” olarak tanımlansa da yalnızca bunlardan ibaret olmadığı, haber almanın istihbaratın başlangıç adımı olarak değerlendirildiği tarihten günümüze kadar gelen uygulamalardan anlaşılmaktadır.¹ Meydan savaşlarında düşman kuvvetlerinin planlarını öğrenmek amacıyla yürütülen “gizli savaş” unsurlarının kullanımı, “bilgi silahı”nın gücünün öneminin ortaya çıkmasıyla devletlerin her türlü rekabet alanında yürüttüğü savaşların ayrılmaz birer parçası olmuştur.² Geniş bir bakış açısıyla istihbarat her konuda rekabet edilmesinden başka “tarihin akışını izlemek ve istikbali görebilmek” olarak tanımlanırken silahların en önemlisi olduğuna dikkat çekilmiştir.³

Casusluk ve ajanlık işinin devletlerdeki uygulamaları benzerlikleri muhtevi olsa da devletler dönemselsel olarak farklı tarz yaklaşımları benimsemişlerdir. Matbuattan yararlanılması, güvercin kullanımı, çeşitli dinleme unsurlarının kullanılması, gizli, şifreli ve parolalı yazışma usulleri, resmi belgelerin sahtelerinin üretilmesi, beden ve eşya üzerinde mesaj saklanması ve çeşitli makine ve aletlerin kullanımı gibi yöntemler, 20. yüzyıl başlarına kadar görülen istihbarat ve ajanlık faaliyetleri arasında sayılmaktadır.⁴ Genel olarak istihbaratın planlama, toplama, işleme, çözümlenme ve üretimden müteşekkil beş adımdan oluşan bir süreç olduğu kabul edilmektedir.⁵

Haber alma faaliyetlerine kuruluşundan itibaren ehemmiyet gösteren⁶ Osmanlı Devleti'nin son döneminde II. Abdülhamit döneminin istihbarat teşkilatı ve İttihat ve Terakki yönetimince kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın ülke için-

¹ Hamit Pehlivanlı, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, C.5, Ankara, 2002, s. 522.

² Servet Avşar, “Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 3, Kasım 2018, s. 2.

³ Mehmet Atay, “Stratejik Ulusal Güvenlik İstihbaratı”, *Strateji Dergisi*, S. 96/1, Ankara 1996, s. 83-85.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Servet Avşar, “Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 3, Kasım 2018.

⁵ Nurullah Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat*, İstanbul, 2015, s. 17.

⁶ Osmanlı'nın son döneminden Mütareke dönemine kadar gelişen istihbarat teşkilatıyla ilgili bkz. Necdet Aysal, “Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haberalma”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.40, Kasım 2007, s. 523-543.

de ve dışında önemli istihbarat faaliyetleri yürüttüğü bilinmektedir. Dönemin şartlarında büyük devletlerin mücadele ve rekabet alanı haline gelen Osmanlı coğrafyasında adı geçen istihbarat teşkilatları yabancı istihbarat örgütleriyle başarılı mücadeleler yürütmüştür. Özellikle Teşkilat-ı Mahsusa, faaliyet gösterdiği alanlarda komitacılık⁷ ve istihbarata karşı koyma konularında başarılı olmuştur. Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde de istihbarat teşkilatları kurulmuş ve zamanın şartlarına uygun olarak faaliyet göstermişlerdir.⁸ İyi bir teşkilat yapısı ve titiz bir organizasyon biçimine sahip olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın yönetim kadrosu iyi yetişmiş vatansever asker ve sivillerden müteşekkildir. Büyük kısmı ordu içinden seçilen Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri arasında diplomatlar, doktorlar, gazeteciler ve çeşitli sivil memurlar da bulunmaktadır.⁹ Osmanlı Devleti'nin son döneminde Arap bağımsızlık hareketlerini körükleyen istihbarî faaliyetler, devletin her köşesinde çoğalan konsolosluklar, çeşitli dostluk kuruluşları, kültürel cemiyetler, yardım kurumları ve yabancılara kurduğu hastaneler Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gözetim altında tutulmuştur.¹⁰

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı coğrafyasında istihbarat ve casus savaşlarının da yaşandığı bir dönem olmuştur. Özellikle İngiliz sömürgeciliğinin Orta Doğu'daki faaliyetleri, doğrudan Osmanlı Devleti'ne yönelik yürütülmüştür. Özel büroların kurulması, temsilciliklerin faaliyet alanlarının yeniden düzenlenmesi ve bölgeyi ayrıntılı bir şekilde tanıyan casusların görevlendirilmesi İngiltere'nin bölgedeki istihbarat uygulamalarından bazıları olmuştur.

Hindistan ve Doğu kolonilerinin kaynakları İngiltere açısından hayati önemde görülmüştür. Sömürge bölgelerini askerî ve diplomatik çabaları sayesinde ele geçiren İngiltere, Hindistan ve Mısır'la özel olarak ilgilenmiştir. Bu iki önemli bölgedeki çıkarlarının mutlak surette korunması için her türlü yol kullanılmıştır. Özellikle istihbarat faaliyetlerinde Arap coğrafyasını içine alan Mısır kullanılmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti ise Kuzey Afrika'da Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında -özellikle de- bölgeye gönderdiği görevliler aracılığıyla önemli faaliyetlerde bulunmuştur.¹² Birinci Dünya Savaşı başlarında Mısır ve civarında propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmak üzere bölgeye gönderilen Türk subaylarının faaliyetleri İngiltere açısından endişe verici boyutlara ulaşmıştır. Bu görevlilerin fiziksel özelliklerinden bölgedeki faaliyetlerine kadar pek çok konu İngiliz temsilci-

⁷ Ayrıntılı olarak bkz. Hamit Pehlivanlı, "Teşkilat-ı Mahsusa'dan Milli Emniyet Hizmetleri'ne" *Strateji Dergisi*, S.96/1, Ankara 1996.

⁸ Atatürk dönemi istihbarat faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Hamit Pehlivanlı, "İstihbarat Teşkilatı (Atatürk Dönemi)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>

⁹ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Ankara, 1999, s. 77-79.

¹⁰ Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, İstanbul, 1990, s. 16-17.

¹¹ Ü.Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVI, Mart 2010, S. 76, s. 98.

¹² Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca bölgedeki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. F.Rezzan Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2010.

liklerinin raporlarında dikkatlice kaydedilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na girişinin ardından Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesi ve bunun İngiltere açısından endişe verici şekilde değerlendirilmesi, buna istinaden bölgeye gönderilen Türk görevlilerinin faaliyetleri ve İngilizler aleyhindeki propagandaların önlenmesi düşüncesi, bölgede karşı propaganda yapılması yönünde bir kanaatin oluşması ve Mark Sykes'in Mısır merkezli doğu hakimiyet sahasında yürütülecek olan propaganda faaliyetlerinin koordine edilmesi ve yürütülmesi amacıyla bir Arap Bürosu kurulması fikrini canlandırmıştır. Kahire merkezli Arap Bürosu'nun kuruluşunda "Londra'daki ilgili departmanlarla iletişimde olmak, Mezopotamya, Hindistan ve Akdeniz'deki İngiliz yöneticileri ile iletişimde olmak ve İngiliz, Hindistan ve Fransız basınında kullanılmak üzere propaganda materyalleri hazırlamak" gibi gerekçeler öne çıkmaktadır. Bu noktada bölgedeki Alman ve Osmanlı propaganda ve istihbarat faaliyetlerinin engellenme düşüncesinin de etkili olduğu bilinmektedir.¹³ Arap dünyasında Osmanlı'ya karşı bir devrim yaratmak düşüncesiyle I. Dünya Savaşı sırasında kurulan ve Kahire İstihbarat Dairesi'nin bir bölümünü teşkil eden Arap Büro yalnızca Almanya ve Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerini engellemekle kalmamış, Arap bölgelerinde bir devrim için uygun ortamı oluşturacak üs haline gelmiştir. Arap Yarımadası ve Levant ile ilgili olarak İngilizlerin başlıca yetki merkezi haline gelen Arap Bürosu, Arap bağımsızlık devrimin planlamış, Arapları Türklere karşı kıskırtmayı başarmış, Araplar arasında milliyetçilik fikrinin yayılmasında etkili olmuş ve Arap devriminin başarıya ulaşmasında çok etkili olmuştur.¹⁴ Arap Bürosu'nun kurulması zaten var olan Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin profesyonel faaliyetlerine rağmen İngiltere'nin bölgeyi dikkatle takip etmek, istihbarat ve propaganda faaliyetlerini daha sistematik yapmak düşüncesini yansıtmakla birlikte savaş sonrası dönemde geliştirilecek stratejilerin belirlenmesinde önemli tecrübe ve birikim kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

İngilizlerin planlamalarına göre hayata geçirilen Arap Büro, raporlarını Dışişleri Bakanlığı'na Kahire'deki Yüksek Komiserlik aracılığıyla sunuyordu. Bölgedeki Alman-Türk politika ve faaliyetlerini Londra'ya bildirmek, İngiltere'nin genel politikasıyla Yakın Doğu politikasını uyumlu hale getirmek ve bölgedeki Müslümanlar arasında İngiltere lehine Alman ve Türkler aleyhine propaganda faaliyetlerinde bulunmak amaçlarını gerçekleştirmek düşüncesiyle kurulan Arap Büro'ya kısa zamanda Lawrence, Gertrude Bell gibi İngiliz istihbaratının doğu uzmanlarından birçoğu katılmıştır. Bölgedeki Alman ve Türk görevlilerinin faaliyetleri hakkında düzensiz bilgileri haftalık raporlar haline getirecek olan Büro, dört yıl faaliyet gösterdikten sonra 1920'de lağvedilmiştir.¹⁵

¹³ Ü. Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", s. 99, 100-104, 111.

¹⁴ Kefah Ahmed Najjar, "Kahire'deki İngiliz İstihbarat Dairesi'nin (Arap Bürosu) Şerif Hüseyin Ayaklanması'ndaki Rolü 1916-1918", *II. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri*, 30 Kasım-2 Aralık 2017 Giresun, AAM Yayınları, Ankara, 2019, s. 881, 896.

¹⁵ Ü. Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", s.120, 123-127.

İngiliz istihbarat yapılanması bölgede etkinliğini arttırırken bir ara Orta Doğu'da sürekli ve birleşik bir istihbarat sistemi kurulması fikri de gündeme gelmişti. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın önerisine göre Sürekli ve Birleşik İstihbarat Servisi adını taşıyacak olan bu yapılanma Müslüman coğrafyalarda her çeşit istihbaratı sağlamakla görevlendirilecekti. General Milne'nin İstanbul'da komutası altındaki istihbarat yapılanmasının yetersizlikleri de göz önünde bulundurularak burada bir Müslüman İstihbarat Bürosu kurulması gerektiği değerlendirilmişti. Balkanlar hariç bölgede etkin çalışma planı olacağı düşünülen bu servis çeşitli gerekçelerle Lord Curzon'un onaylamaması nedeniyle hayata geçirilememiştir.¹⁶ Bu ve benzeri girişimleriyle Orta Doğu'da her türlü istihbarat ve propaganda faaliyetlerini devam ettiren İngilizler, gerçekleştirdikleri ve gerçekleştirmeyi düşündükleri projelerle bölgeyle yakından ilgilendiklerini göstermişlerdir.

Esasen bu şekilde bölgede oluşan Arap Büro tecrübesi sonraki yıllardaki temsilciliklerin planlanmasında da etkili olmuştur. Arap aşiretleri ile ilgili olarak ayrıntılı verilerin derlendiği, Türk görevlilerinin adım adım takip edildiği ve propagandanın sistematik hale getirildiği bu tecrübe yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde de geliştirilerek devam ettirilmiştir. Makaleye konu edilen "Turkish and Kemalist Agents" başlıklı dosyada yer alan belgelerden de bu durum rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Suriye'de ve Mısır'da Kemalist Ajanlar

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı mağlubiyetinin ardından büyük güçlerin Osmanlı bakiyesi ülkelerde takip ettiği stratejiler bölge halklarını ve yerel idarecileri doğrudan etkileyen bir süreci de başlatmıştır. Savaş sonrası yaşanan değişim ve dönüşümle birlikte bölge haklarına verilen vaatlerin tutulmaması yeni dönemin sancılı başlamasına neden olmuştur. İngiliz ve Fransızlardan beklenen faydayı bulamayan ve aksine baskı ve zorlamalara maruz kalan halkların yükselen milliyetçilik akımının da etkisiyle başkaldırı hareketlerine giriştikleri görülmüştür. Sömürgeci ve mandater yönetimlere karşı gelişen mücadeleler zaman zaman ayaklanmalara kadar uzanmıştır. Büyük güçlerin teşviki ve desteği ile oluşan "kukla yönetimler" de bu karşı çıkışa maruz kalmıştır. Halkın bağımsızlık düşüncesi ile güçlenerek artan direnişi zaman zaman çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. İngiliz ve Fransız yönetimleri bu durumlara karşı çeşitli önlemler almış ve politikalar belirlemişlerdir. Bazı yeni uygulamalar ve psikolojik harp tekniklerinin kullanılması bölge halklarının direnişini yatıştırmak için tercih edilen yollardan biri olmuştur. Aynı dönemde Türk İstiklal Harbi'nin etkisini ve etkinliğini azaltmak üzere benzer uygulamalar yapılmıştır. Türk İstiklal Harbi'nin adım adım başarıya ulaşması büyük güçlerin boyunduruğunda yaşamak zorunda kalan milletler için örnek teşkil etmiş ve sempati ile karşılanmıştır. İngiliz yönetimindeki bölgelerden Türk İstiklal Mücadelesine ve Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik besle-

¹⁶ Salâhi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 23-25.

nen iyi duygular ve bölge halklarının Anadolu'ya destek verme girişimlerini de unutmamak gerekir. Bu noktada İngiliz belgelerinde zikredildiği şekli ile Kemalist Hareketin propaganda ve istihbarat faaliyetlerinin bölgede etkin bir şekilde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Başta İngiltere olmak üzere bölgenin etkin güçleri de bu yeni durumla baş edebilmek için karşı propaganda ve önleme faaliyetlerine hız vermiştir.

Mısır basınının Anadolu'daki millî harekete karşı bir ilgisi olduğu görülmüyordu. Esasen I. Dünya Savaşı başında ve devamında Cihad-ı Ekber çağrısının çok fazla etkili olamadığı Mısır'da Mustafa Kemal Paşa'ya ve Milli Mücadele'ye duyulan ilgi Batılı güçlerin egemenliğine giren bölge halklarının kendilerine verilen bağımsız olacaklarına dair sözlerin yerine gelmeyeceğinin anlaşılması düşüncesiyle de açıklanabilir. Mısır'ın en önemli gazetelerinden biri olan el-Ahram, Sivas Kongresi'nin sonunda "*Mustafa Kemal Anadolu'da Ne Yapıyor?*" başlığıyla kongreyi haberleştirmiş ve Anadolu'ya geçişini, İstanbul hükümetini değiştirmeyi düşünen devrim hareketinin lideri olduğunu, TBMM'yi, kurduğu hükümeti, askeri ve siyasi kuvvetinin günden güne arttığını yazmıştı. Mısır'da İngiliz idaresine karşı başlayan hareketlerle Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen mücadelenin arasında herhangi bir bağlantının kurulması ihtimali bile İngiliz Yüksek Komiserliğinin dikkatinden kaçmamıştır. Bölgede Mustafa Kemal'e duyulan sempatinin artmaya başlaması ve halkların Türk bağımsızlık hareketine destek olmaya yönelik gayretleri İngiliz yönetimini tedirgin etmeye yetmiştir. İşte böyle bir dönemde Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Anadolu'dan Mısır'a gönderilen kişilerle ilgili olarak istihbarat ve propaganda faaliyetlerinde bulunmaya başlamıştır. Zira bu kişiler Milli Mücadele döneminde Anadolu'ya silah, cephane ve para tedariki ile ilgili faaliyetler yürütüyorlardı.¹⁷ Anadolu hareketine destek faaliyetlerinin yanı sıra Mısır'da İngilizler aleyhine milliyetçi hareketlerin de desteklenmesi yönünde çalışmalar yapan bu kişilerle ilgili olarak İngiliz temsilciliklerinin yazışmalarında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Anadolu'dan Mısır'a insan, silah ve cephane ulaştırılması noktasında faaliyetlerin yürütüldüğünü tespit eden İngilizler, bunu da yazışmalarında dile getirmişlerdir.

İngilizler, bu dönemde Suriye ve Mısır'daki Türk faaliyetlerini genel olarak "Kemalist propaganda" olarak adlandırırken bu faaliyetleri yürütenleri de "Kemalist Agents" (Kemalist Ajanlar) olarak nitelendirmişlerdir. İngiliz yönetimi bölgeye gelen Türk görevlileri takibe almış ve onlarla ilgili notlar tutmuştur. Türk İstiklal Harbi'nin başarıyla devam etmesi ve neticelenmesi bölge halklarında bir heyecan oluşturmuş buna karşın İngilizler, karşı propagandayla bu zaferin etkisini azaltmaya çalışmışlardır. Zira Anadolu'dan sonra sıranın Suriye ve Mısır'a geleceği endişesi söz konusu olmuştur. Zira I. Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki milliyetçi hareketlerin yükselişiyle İngiliz baskı ve kontrolü artmaya başlamıştır. İngiliz yetkilileri de bu süreçte bölgedeki Türk görevlileri ve halkın bağımsızlık faaliyetlerini sıkı takibe almıştır.

¹⁷ Ü.Gülsüm Polat, "Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve "Kemalist Propaganda" Algısı", *Akademik Ortadoğu*, C.8 (1), 2013, s. 56-58.

Bölgedeki “Kemalist faaliyetlerin” İngiliz istihbarat belgelerine yansımalarına bakıldığında pek çok isim ve bunların faaliyetleri dikkati çekmektedir. 29 Temmuz 1921 tarihli Şam’dan çıkan bir yazıda Fransızların Antep ve Halep civarında Membic ve İdlib’te faaliyet gösteren ve Ankara hükümetine yakınlaşmaya başlayan Arap milliyetçisi İbrahim Hananu’nun¹⁸ grubundan bazılarını ele geçirdiği belirtilmiştir. Hama’nın doğusundaki Sulimieh’te (Al-Salamiyah) yakalananlar arasında Kemalist hareketten gelen bir mesajla Emir Abdullah’a gitmekte olan Kemalist Yarbay Khalid (Halid) Amedok’ta bulunmaktadır. Yarbay Halid’in İstanbul’daki İngiliz karargahı hakkında bilgi almak istediği düşünülmektedir. Raporu hazırlayan İngiliz görevlinin ifadesine göre bölgede iki Halid bulunmaktadır. Bunlardan birinin yaşlı ve zararsız olduğu ve Kemalist olarak değerlendirilemeyeceği, diğerinin de Humus’lu olduğu ve Faysal’ın yenilgisinden bu yana Şam’da bulunmadığı vurgulanmıştır. Bu arada bölgede İstikbal adında Kemalist bir gizli cemiyetin (Kemalist Secret Society) varlığından bahsedilmektedir. 29 Temmuz 1921 tarihli raporda bu cemiyetin 6 elemanını tespit edildiği ilerde bu konuyla ilgili daha geniş malumat toplanacağı ifade edilmiştir.¹⁹ Buradaki teşkilatlanma Anadolu’daki Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri kurulması yönündeki yaklaşıma benzemektedir. Esasen Anadolu’daki İstiklal Mücadelesi strateji Fransızlara karşı verdikleri mücadelede Suriyelilere örnek olmuştur. Bu dönemde Anadolu hareketi de Fransızlara karşı Suriye direnişine destek olmuştur.²⁰ Bu süreçte İngilizler de 9 Ağustos 1921’e kadar devam eden istihbarat faaliyetleri ile de İstikbal teşkilatı mensubu 13 kişi tespit etmişlerdir. Teşkilatın merkez komitesinin Halep’te olduğu ve Mardin’de bulunan Nihad Paşa²¹ ile sürekli temas halinde bulunduğu belirtilmiştir. Kemalist gizli teşkilatın üyeleri olarak şu isimler listelenmiştir:²²

¹⁸ Halep doğumlu olan İbrahim Hananu Bey, İstanbul’da hukuk eğitimi almış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne katılmıştır. Arap milliyetçisi olan Hananu, Arap bağımsızlık isyanında Faysal Ordusu’nda görev almış, I. Dünya Savaşı bittiğinde işgallere direnerek bu sefer de Fransızlara karşı harekete geçmiştir. Türk İstiklal Harbi devam ederken Ankara Hükümeti Hananu’ya destek vermiştir. Hatta mühimmat göndermenin yanında askeri birliklerle de İbrahim Hananu’ya destek olunmuştur. (Tayfur Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1992, s. 41-56); Bu mücadele sırasında yakalanan İbrahim Hananu, çıkarıldığı mahkemede askeri operasyonların doğrudan Ankara Hükümeti’nin emrinde yapıldığını ifade etmiştir. (Mehmet Akif Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası”, *Bilgi*, Kış 2009, S.48, s. 146)

¹⁹ FO 141/505, 29 Temmuz 1921.

²⁰ Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1940*, Elazığ, 2003, s. 376.

²¹ Nihad (Anılmış) Paşa, I. Dünya Savaşı’nda çeşitli cepheelerde görev almıştır. Savaşın sonlarında Filistin Cephesindeki 7. Kolordu Komutanlığı vekaletini yapmak üzere Nablus’a gitmiş, daha sonra kumandayı Mustafa Kemal Paşa’ya teslim etmiş ve Halep’e dönmüştür. Adana’da bulunan Yıldırım Orduları Grubu karargahı ile 7. Ordu, Mondros Mütarekesi’ni müteakiben lağvedilip Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine alınca Ordular Grubu, Nihad Paşa’ya bırakılmıştır. Bu arada Adana valiliğine vekalet etmiş, bu duruma İngiliz ve Fransızlar karşı çıkmışlardır. Adana Valiliği görevinden alınan Nihad Paşa, Adana tahliyesinde silah ve mühimmatın büyük kısmını İngilizlere teslim etmek yerine Eskişehir’e naklettirmiştir. TBMM kurulduktan sonra Elcezire Cephesi Kumandanlığına atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Erbaş, “Nihad (Anılmış) Paşa’nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2018, C. 14, S. 28, s. 3-36.

²² FO 141/505, 9 Ağustos 1921

Albay Yahya Hayati²³: Türk ordusunda görevli, sonradan Şerif Hüseyin Ordusunda subay. Yarbay Vahid Bey'in kardeşi.

Muhiddin Memluk: Türk ordusunda personel binbaşı. Jandarmada üst düzey komutan.

Yüzbaşı Bedi Baktash: Jandarmada görevli.

Binbaşı Selim: Jandarmada görevli.

Yarbay Vahid Bey: Albay Yahya Hayati Bey'in kardeşi.

Buraya kadar sayılanlar Türk ordusunda görevliyken sonradan Osmanlı hakimiyeti sona erdikten sonra Şerif Hüseyin'in ve oğlu Faysal'ın ordusunda görev almışlardır.

Vajih al Ayanı Ibn Khalil: Mevcut müftünün kuzeni, genç bir adam.

Abdul Osman Elshrabi: Tüccar

Abduallah el Mahainy: Meydan Mahallesinden.

Jalal el Baki:

Baki Efendi: Jalal el Baki'nin babası

Sheikh Takieddin: Önceki Nakibüleşraftan

Nesib el Bakri:

Shakir Bey El Hambali (Şakir Bey el-Hanbeli): Şam mutasarrıfı

"Kemalist" ve "Pan-İslamist Ajanlar" olarak nitelenen görevlilerden Yüzbaşı Mustafa (Redif subayı), Kolağası Orhan Efendi (Eski Türk Subayı) ve Teğmen İbrahim Hakkı'nın (Eski Türk Subayı) Arap coğrafyasında doğdukları ve aktif bir şekilde Kemalist propaganda yaptıkları belirtilmiştir. Yarbay Zeki el Halebi (Faysal yönetiminde eski bir Jandarma komutanı) ile birlikte bu görevliler ayrıca "Kemalist Gizli Teşkilatı" için eleman toplama işi yapmaktadırlar.²⁴ Bu ve benzeri faaliyetler yürütülürken Mustafa Kemal Paşa'dan emir alındığı değerlendirilmektedir.²⁵ Esasen İngilizler de bu durumu teyit etmektedir. Zira

²³ Türk asıllı olup Şam'da doğmuştur. Türkçe, Arapça, Fransızca ve İngilizce bilen Yahya Hayati Bey, orta yaşlı, orta boylu, güçlü yapılı, iyi giyimli, sarışın, açık kahverengi saçlıdır. (FO 141/505, 5 Şubat 1926); Yahya Hayati Bey, Romanya Cephesi'nde 1916 Ağustos'undan 1918 Haziran'ına kadar görev yapan Mustafa Hilmi Paşa kumandasındaki Altıncı Kolordu'nun kurmay başkanlığını da yapmıştır. (İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara, 1993, s. 180); "Mondros Mütarekesi sonrasında Kral Faysal kendisine Suriye Ordusunun başkumandanlığını teklif eder. Hayati Bey mektep sıralarından beri tanıdığı ve vaktiyle asker olarak Şam'da kendisine arkadaşlık ettiği Atatürk'e keyfiyeti bildirir. Bu sırada güney sınırlarımıza Türk mücahitleri Fransızlarla savaş halinde dirler. Atatürk Suriye'nin egemen bir devlet olarak Türkiye'nin gerisinde olmasının menfaatimize uygun ve Hayati Bey'in bu uğurda çaba göstermesinin muvafık olacağını düşünerek kendisinin Suriye'ye gitmesine izin verir... Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud Kral Faysal'a bir mektup göndererek Suriye şimendiferlerinin Fransız asker ve levazımının Türkiye'ye karşı sevki için Fransızların emri altına verilmesini ister. Kral Faysal bir meclis toplayarak meseleyi bildirir. Hayati Bey, 'bu hareketin yanlış olacağını, Türkiye'nin harabiyeti halinde Suriye'nin de müstakil kalamayacağını' izah eder. General Gouraud'a red cevabı verir. Bundan sonra Faysal kuvvetleri ile Fransızların çarışarak kralın Suriye'den kaçmaya mecbur olduğu malumdur. Hayati Bey'in teşvikiyle Kral Faysal Atatürk'le işbirliği hususlarını görüşmek üzere Ankara'ya Binbaşı Bedi ve Sait Haydar Beylerden kurulu bir heyeti gizlice gönderir. İngilizler bunu haber alınca krala serzenişte bulunurlar. Bunun üzerine kral heyeti geri çağırma mecbur olur." (Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.207-208)

²⁴ FO 141/505, 24 Ekim 1921

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Osman Umar, "Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 121, 1999, s. 87-96.

“eski Türk idaresi altında bulunanların eski görevlerine yeniden atanmalarını sağlama” amacını benimseyen İstikbal adlı gizli Kemalist örgütün başkanının Ankara’dan Şam’a geldiğine dair raporlar yazmışlardır.²⁶ Bu arada “Kemalist Ajanları” sıkı bir şekilde takip eden İngiliz misyon temsilcilikleri, Yahya Hayati Bey gibi İstikbal Teşkilatı üyelerine vize verilmemesi konusunda dikkatli olunması gerektiğini belirtmektedirler.²⁷ Benzer şekilde Halep’in işgali sırasında Türk Emniyet Müdürü olan Ömer Hikmet Bey’e de pasaportunun bekletilerek vize verilmemesi yönünde görüş bildirilmiştir.²⁸

“Antep Hareket-i Milli” üyesi olduğu iddia edilen Muhammed Chidji adlı bir şahsı da takip eden İngilizler, bu kişinin ticaretle uğraştığını ancak esas siyasi yönü olduğunu tespit etmişlerdir.²⁹ Yine Beyrut’tan bildirilen “Kemalist ajanlar ve sempatizanları” ile ilgili bir raporda farklı isimler kaydedilmiştir. Beyrut’ta bulunan ve Hotel du Parc’ta kalan Selahaddin Yıldırım Bey’le ilgili tutulan notta kısa boylu, 40-45 yaşlarında ve ince siyah bıyıklı olduğuna dikkat çekilirken polis gözetiminde olduğu da vurgulanmıştır. İhsan (veya Asım) Bey’in serbest bırakıldığı ve Derviş Paşa’nın oğlu Rüşdi Bey’le bir çiftlikte olduğu dile getirilmiştir. Yine Beyrut’a iki üç gün içinde gelmesi beklenen Remzi Bey’den bahsedilirken de Kemalist ajanlardan olduğu vurgulanmıştır. Savaş sırasında Nablus’ta bulunan Binbaşı Nazif Bey’in de Şam üzerinden Filistin’e geçtiği belirtilmiştir. Bu bilgilerle birlikte ayrıca polisin takibinde olan Beyrut’taki Kemalist ajanların temas halinde bulunduğu kişiler de şu şekilde verilmiştir:

Mustafa Aris, elektrik makineleri satıcısı.

Abido İnkidar, toprak sahibi, kaçakçı. Bir içişleri görevlisinin öldürülmesi olayıyla ilgili Fransızlar tarafından tutuklanmış ve daha sonra serbest bırakılmıştır.

Mustafa Sultani, Fransızlar için iş yapan daha önce de İngilizler için iş yapmış bir müteahhit.

Hasan Inzi, gazeteci.

Adil Hoca ve Mibah Muhaiş, dükkan sahibi, tüccar.³⁰

Beyrut’tan gönderilen bir raporda yine “Kemalist ajanlar ve sempatizanları” ile ilgili farklı isimlere dikkat çekilmiştir. İskenderiye’de gümrük memuru olan Kadri Bey’in evi Kemalistlerin buluşma yeri olarak kullanılmaktadır. Hatta o dönemde propaganda yapan ve İskenderiye’ye ulaşan tüm Türklerin rapor verdiği Miralay Hamdi Bey de burada kalmaktadır. Hamdi Bey, İngiliz istihbaratına göre sakallı, kısa boylu, oldukça şişman ve yaklaşık 55 yaşında olan bir Türk görevlidir. Bu arada Mısır-Ankara arasında gidip gelen Kazakza-de Tefik Bey’in de kara yoluyla Beyrut’a ulaştığı raporlara yansımıştır. Baş-

²⁶ FO 141/505, 27 Eylül 1921.

²⁷ FO 141/505, 19 Ocak 1922; İngiltere’nin Şam konsolosluğu yalnızca “Kemalist Ajanlar”la ilgili değil, Bolşevik olduğu düşünülen isimleri de tespit edip zaman zaman onlara da vize verilmemesi gerektiğini dile getirmişlerdir. FO 141/505, 12 Eylül 1922.

²⁸ FO 141/505, 18 Eylül 1922.

²⁹ FO 141/505, 11 Eylül 1922.

³⁰ FO 141/505, 2 Ocak 1923.

konsolosun imzasıyla gönderilen rapordaki ilginç bir bilgi de Sayda'da (Sidon) Enver Paşa'nın yaveri "Gazali Cemal Bey" in Filistin'deki "Kemalist entrikaların odak noktası olarak hareket ettiği" ne dair alınan istihbarattır.³¹ Bir sonraki raporda Cemal Bey'in burayı terk edip Mısır'a gitmek istediği, kendisine kılık değiştirmiş dört Türk subayının da eşlik ettiği ve bunları pasaportları olmadığı için dolambaçlı ve sık kullanılmayan güzergahlardan seyahat edecekleri bildirilmiştir.³²

Eski bir Türk görevliden benzer bir istihbarat bilgisini elde eden İngiliz misyonu, gizli ibareli raporunda bu muhbirin İngiliz hayranı olduğu için mi yoksa Kahire'deki bazı Türklerle sorun yaşadığı için mi bu bilgileri ilettiğini tam olarak belirleyememiştir. Kısa süre önce İstanbul'dan gelen mültecilerin arasında gelen muhbir, Ezher'de okuyan üç öğrencinin Falih Rıfkı'dan mektup aldıklarını ve Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Akşam gazetelerindeki bazı yazıları tercüme edip Ahram, Wadi el-Nil ve diğer bazı milliyetçi gazetelere gönderdiklerini belirtmiştir. Bu üç öğrencinin ikisinin ismi Hafız Efendi ve Hafız Cemal Efendi'dir. "Refet Paşa'dan emir alan Falih Rıfkı, Akşam gazetesinin sahibidir ve Refet Paşa da Mısır'da propagandasını bu şekilde yürütmektedir." Bu üç Türk'ün "başka menfur olaylara da karıştığından şüphelenen" İngilizler, Refet Paşa ve Falih Rıfkı aracılığıyla bunların Mustafa Kemal Paşa'nın ajanı olduklarını iddia etmiştir. Yaklaşık üç yıldır Mısır'da bulunan üç kişiden ismi bilinmeyen diğerinin de sarık takan bir öğretmen olduğu ifade edilirken isminin de Hafız Mahir olduğu belirtilmiştir. Bu öğrencilerin kaldıkları yerler de ayrıntılı olarak verilmiştir.³³

İngiliz istihbaratı "ajanları" ve "Kemalist sempatanları" takip ederken onlarla ilgili teşekküller hakkında bilgi toplamayı da ihmal etmemiştir. Gizli bir ibareli bir yazıda Suriye, Filistin ve Mısır hakkında bilgi toplamak ve bu ülkelere ajan sevk etmek üzere Mersin'de önemli bir "Kemalist Merkez" kurulduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede tüccar kılığında seyahat eden ajanlardan Karamanlı Ömer Efendi isimli birinin bölgede bilgi toplamak amacıyla bulunduğu, Mersin'den Hayfa'ya yeni geldiği ve İskenderiye'ye gitmek üzere olduğu haber alınmıştır.³⁴

Filistin'le özel olarak ilgilenen İngiliz istihbaratı elde ettiği bilgilerde Anadolu'daki zaferin ardından bölgede Kemalist etki ve sempatinin arttığını belirlemiştir. Çoğunluğu eski Türk yetkililerden oluşan ve Filistin'de Türk hakimiyetinin yeninden tesis edilmesi için gizli ümit besleyen ve çalışan gruplar olduğu anlaşılmıştır. Kudüs ve civarında Şeyh Mehmet Ali El Hüseyini'nin etrafında toplanan bir grupla Nablus ve civarında toplanan Şeyh Rifat'ın etrafında toplanan grubun İngiltere'ye karşı propaganda faaliyetleri için teşkilatlandıkları, Kemalist yeni Türkiye ile yeni bir anlaşma için çalışma yürüttükleri ve Pan-İslamcı akımı destekledikleri tespit edilmiştir. Bu gruplar hem Ankara ile hem

³¹ FO 141/505, 6 Ocak 1923.

³² FO 141/505, 16 Ocak 1923.

³³ FO 141/505, 23 Ocak 1923.

³⁴ FO 141/505, 10 Şubat 1923.

de Mısır'daki milliyetçilerle temas halindedir ve Kahire'deki Hizb el Vatani aracılığıyla Mustafa Kemal'le haberleşmektedirler. Kudüs'te Nakib-ül Eşraf olan ve Ramle'de yaşayan Şeyh Mehmet Ali El Hüseyini görünüşte siyasetle ilgilenmemesine rağmen gerçekte belli başlı Kemalistlerden biri ve İngiliz düşmanı propagandacı olarak İngiliz belgelerinde geçmektedir. Kendisine tabi olan ve emirlerini yerine getiren kişilerden oluşan bir grubu denetiminde tutmaktadır. Kardeşi Salih El Hüseyini, İngiliz aleyhtarı ve oldukça Kemalist olan El Aksa gazetesinin sahibidir. Bu gazete gerçekte Şeyh Mehmet El Hüseyini'nin kaleme aldığı imzasız olarak yayımlanan İngiliz karşıtı yazıları neşretmiştir. Bu gruba mensup bir diğer kişi de Trablusgarplı hukuk öğrencisi Mehmet Nedim El Mellah'tır. O da El Aksa gazetesinde yazılar yazmıştır. Mehmet Nedim'in dostu olan ve İstanbul'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Arap şubesinde Suriye ve Filistin'e gönderilen Şeyh Fatullah da Suriye'ye ulaştıktan sonra Humus'a yargıç olarak atanmıştır. Lad'lı Mehmet Naci, Yafa'lı Şeyh Selim Ali, Akre'li Salih Mehmet, Lad'lı Salahattin Salihi ve Musa Şefik Halidi de yine Şeyh Mehmet Ali El Hüseyini grubuna mensup kişiler arasında sayılmıştır. Yine Nablus'da Nakib-ül Eşraftan olan ve Filistin'de Kemalist propagandasıyla tanınan Şeyh Rifat'ın ilişkide olduğu kişiler de İngilizler tarafından dikkatle takip edilmiştir. İngilizlere göre Nablus ve Hayfa Kemalist propagandanın en faal merkezleri arasındadır. Hatta Nablus, Müslümanların kalesi durumunda, Hayfa da Beyrut'la birlikte ajanlar ve propagandacılar için en güvenilir merkezlerdendir. Bu bölgelerde Şeyh Rifat'ın etkin bir şekilde faaliyet gösterdiği tespit edilmiş, hatta onun Türkiye ile Britanya arasında bir savaş çıkması durumunda derhal bölgede ayaklanmalar çıkaracağına ve tren yolunu keserek Türkiye'ye destek vereceğine dair sözler sarf ettiği belirlenmiştir. Gizli cephaneleriyle bunları gerçekleştireceğine dair ifadeleri belgelere yansıyan Şeyh Rifat, Mısır'daki Hizb el-Vatani partisiyle de düzenli olarak yazıştıklarını ve görüş birliği içinde olduklarını belirtmiştir. Kendisi ile gizli ilişki kuran ve görünüşte Siyonist olarak bilinen Haydar Tukan ile kardeşi Feyaz Tukan Beyler aslında Ulusal İslam Derneği mensubudurlar ve sık sık Filistin'le Suriye arasında seyahat etmektedirler.³⁵ İngiliz misyon temsilciliklerinin bölgedeki açık ve gizli faaliyetleri takip ederek raporlaştırmasıyla ortaya çıkan bu manzara, bölgenin Osmanlı'dan koparılmasına karşın Türk devletinin de açık-gizli faaliyetlerle çeşitli planlar dahilinde hareket ettiğini ve yeni dönemde bölge halklarındaki birlikte yaşama fikrini güçlendirmeye yönelik çalışmalar yürüttüğü fikrini güçlendirmektedir.

Belgelerde geçen ve üzerinde ehemmiyetle durulan isimlerden biri de Muhammed Cuma Hilbe'dir. Kendisi İstanbul'da tanınmış bir Türk-İslam propagandisti Seyid Tahir ile birlikte Türk propagandasına aracılık etmektedir.³⁶ Konuyla ilgili bir başka yazımda bu kişinin adının Mahmud Guma Helba

³⁵ Salâhi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s. 300-301.

³⁶ FO 141/505, 27 Nisan 1923.

olduğu ve Moadeb³⁷ adlı mecmuanın sahibi ve editörü olduğu belirtilmiş ancak onunla Seyid Tahir veya bir başka Kemalist arasında herhangi bir ilişki olup olmadığı tespit edilememiştir. Helba, ihtiyacı olup da İstanbul'a dönmek isteyenlere yardım eden bir kişi olarak kayıtlara geçmiştir.³⁸

Dışişleri Bakanlığının güvenilir bir kaynaktan aldığı bilgiye göre Mısır'da Kemalist propagandaya karışmış/bulaşmış bir Türk şehzadesi Mehmed Fadoulah'ın -özellikle de "Fezara" isimli bir kabileye yönelik olarak- faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiştir.³⁹

Belgeler arasında Kemalist ve Bolşevik ajanların birlikte ele alındığı bir yazışma da dikkati çekmektedir. Şam'da İsmail Hacı adında bir Bolşevik ajanının bulunduğu ve yerel polisin şimdiye kadar tutuklama girişimlerinin yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Bu arada Ankara'dan bir albayın Şam'a geleceği ve Ankara-Yemen arasında üç kez seyahat ettiği belirtilmiştir. Üzerinde mektuplar olacak olan albayın şimdiki projesinin dilenci kılığında Ürdün'e veya Filistin'e girmek ve oradan da Hicazlı kılığına girerek Yemen'e geçmek olduğu iddia edilmiştir.⁴⁰ Muhbirlerden elde edilen bu bilgilerin ne kadar güvenilir olduğu konusunda şüphe ettiklerini belirten İngiliz konsolosluğu bu yazışmayla bazı Türk görevlilerin Arap yarımadasının en güneyindeki Yemen'de de faaliyetlerinin olduğunu teyit etmişlerdir.

"Mısır siyasi hayatındaki bazı önemli kişilerle temas halinde ve Türk Başkonsolosu ile dostane ilişkiler içinde olan eski bir Türk yetkiliden" aldıkları bilgiye göre Zeki Bey adında birinin önderliğinde Kahire'ye gelen Türk müzisyenlerin İngiliz karşıtı oldukları ve Bolşevik propagandası yaptıkları kaydedilmiştir.⁴¹ Yeni ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bir yandan köklü değişim ve dönüşümler gerçekleştirirken istihbarat ve ajanlar "savaşında" Orta Doğu'da faaliyetlerini sürdürmekten de geri durmadığı anlaşılmaktadır.

1926 tarihli bir belgede Yahya Hayati Bey'in faaliyetlerini takip etmenin zorluğundan bahsedilmiş ve Dürzî bir kabile olan El Atraş (Atrash)⁴² ailesiyle yakın ilişki içinde olduğu belirtilmiştir. Kahire'de muhtaç bir durumday-

³⁷ El-Muadeb gazetesi, Mahmud Dahlab Cuma'nın editör ve başyazarlığında haftalık yayınlanan bir gazetedir. Sosyal ve edebi bir gazete olarak bilinen El-Muadeb, eleştirel yönü ile de dikkati çekmiştir. 1921-1927 arasında Port Said şehri El-Ezher caddesindeki adreste yayın hayatını sürdürmüştür.

³⁸ FO 141/505, 12 Mayıs 1923.

³⁹ FO 141/505, 10 Mayıs 1923. Belgede adı geçen Türk şehzadesiyle ilgili olarak dönemin önemli gazetelerinin başında gelen El Ahram gazetesine yaptığımız taramada bu bilgiyi teyit eden herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Belgede "Turkish Prince Mehmed Fadoulah" olarak geçen şehzadenin o dönemdeki Osmanlı hanedanına mensup kişilerden herhangi birinin ismine benzememektedir. Belgede geçtiği şekliyle bu kişi Osmanlı hanedanından biriye aşağı yukarı aynı dönemde Kahire'de bulunan Şehzade Mehmed Selahaddin Efendi'nin küçük oğlu Şehzade Osman Fuad Efendi'nin bu kişi olma ihtimali değerlendirilebilir.

⁴⁰ FO 141/505, 23 Haziran 1923.

⁴¹ FO 141/505, 16 Ocak 1926.

⁴² El-Atraş ailesi 1910 Havran İsyanı gibi Osmanlı Devleti'ne karşı pek çok isyana katılmış Dürzî bir ailedir. Suriye'nin güney batısında yerleşmiş olan Atraşlar, 1925 sonrasında Fransız yönetimine karşı gerçekleştirilen isyanın önderlerinden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kais M. Firro, *A History of the Druzes*, Leiden, 1992

ken küçük bir maaşla Habib Lütfullah tarafından desteklenen ve kendisine hizmetleri için beş yüz sterlin ödendiği belirlenmiştir. Kahire'den Jebel Druze (Cebel el-Durzî) civarına birkaç kez gelmiş, 14 Ocak 1926'da da Kahire'den Port Said'e hareket ettiği düşünülmüş ancak bu bilginin yanlış olduğu 13 Ocak'ta Yahya Hayati'nin dört arkadaşıyla Kahire'den ayrıldığı, Kantara'da sınırı geçtiği ve yanında taşıdığı on beş bin pountla muhtemelen trenle Filistin'e geçtiği tespit edilmiştir.⁴³

Yahya Hayati Bey'le birlikte Suriye'ye doğru Kahire'den yola çıkan dört kişinin eski bir Türk polisi olan Mehmed İsmail Bey, Hananu Bey, Kahire'de bir terzide çalışan 19 yaşındaki Rıza ve yine Kahire'de bir bakkalda çalışan 22 yaşındaki Halil Abdurrahman'dan müteşekkil olduğu anlaşılmıştır. Rıza ve Halil Abdurrahman, İngilizlerin tespitine göre Kızılhaç çalışmaları için görevlendirilmişlerdir.⁴⁴

İngiliz misyon temsilciliklerinin tuttuğu notlardan anlaşıldığına göre yeni Türk devleti kısa süre önce terk etmek zorunda kaldığı coğrafya ile ilişkilerini korumakta ve bölgeyle ilgili çalışmalarını sürdürmekte kararlılığını göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti içeride pek çok meselenin halliyle uğraşırken bölgeyi ve bölgedeki faaliyetleri takip etmekten de geri durmamıştır. Suriye'deki İngiliz ve Fransızların hareketleri izlenirken yerel güçlerin İngiliz ve Fransızlara karşı mücadeleleri, onların farklı etnik gruplarla ilişkileri ve geliştirdikleri politikalar dikkatlice not edilmiştir.⁴⁵ Ayrıca belgelerde Türkiye'nin Orta Doğu'daki etkinliğinin devam ettiğine dair endişenin varlığı hissedilirken devletin bölgeden ülke içine yansıyacak olumsuz propaganda unsurlarına karşı çalışmalar yürüttüğü de bilinmektedir. Özellikle de basın yayın organlarının olumsuz propagandasını önlemeye yönelik çalışmalar titizlikle yürütülmüş ve bununla ilgili olarak pek çok zararlı neşriyatın ülkeye girişi engellenmiştir.⁴⁶ Buna karşılık bölgede Türkiye lehinde yayınlar yapan ve Türkiye aleyhine fikirlere karşı mücadele eden Muhadenet adlı gazetenin müdürüne müteaddit defalar nakdi yardım yapılmış ancak ekonomik sıkıntılardan dolayı gazete kapanma kararı almış, bunun üzerine gazetenin kapanmaması için yardım edilmesine karar verilmiştir.⁴⁷ Kısaca bir yandan bölgedeki hareketler dikkatli bir şekilde takip edilirken bir yandan da Türkiye karşıtı hareket ve fikirlerin etkisi en aza indirilmeye çalışılmıştır.

⁴³ FO 141/505, 5 Şubat 1926.

⁴⁴ FO 141/505, 5 Şubat 1926.

⁴⁵ DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.258-737-6, Tarih.05.04.1923.

⁴⁶ İngiliz kontrolündeki Mısır'da yayınlanan bazı gazetelerin ülkeye girişinin yasaklanmasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. "Anadolu risalesinin Türkiye'ye sokulmasının yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.7-25-21, Tarih.22.07.1923); "El Cedid gazetesinin Türkiye'ye sokulmasının yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.20-58-8, Tarih.12.09.1926); "Sada-yı Hak gazetesinin zararlı yayınlarından dolayı ülkeye girişinin yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.23-11-15, Tarih.27.02.1927); "Müsavat Gazetesinin Türkiye'ye sokulmasının yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.23-18-13, Tarih.20.03.1923); "El Ahbar gazetesinin ülke içine sokulmasının yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.25-44-1, Tarih.13.07.1927); "El Muazzam gazetesinin yurda sokulmasının yasaklanması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.25-46-7, Tarih.11.08.1927); "Osmanlı adlı gazetenin yurda sokulmaması" (DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.1-2-13, Tarih.14.11.1928)

⁴⁷ DAB Cumhuriyet Arşivi, Yer.83-547-10, Tarih.25.12.1927.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin çekildiği Orta Doğu'da büyük güçlerin takip ettiği stratejiler bölge halklarını ve yerel idarecileri doğrudan etkileyen bir süreci de başlatmıştır. Bölge haklarına verilen vaatlerin tutulmaması, yeni dönemin sancılı başlamasına neden olmuş ve bağımsızlık vaatlerini yerine getirmeyen Fransa ve İngiltere'ye karşı tepkilerin isyana dönüşmesini kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur. Böyle dönemlerde toplumsal psikolojinin kontrol edilebilmesi ve kitlelerin yönlendirilebilmesi için istihbarat ve ajanlık faaliyetleri büyük güçlerin önemli araçlarından biri haline gelmiştir. İngiliz ve Fransız misyon temsilcilikleri bölgedeki her türlü hareketlere karşı çeşitli önlemler almış ve politikalar belirlemişlerdir. Bazı yeni uygulamalar ve psikolojik harp tekniklerinin kullanılması bölge halklarının direnişini yatıştırmak için tercih edilen yollardan biri olmuştur. Aynı dönemde Anadolu'da da istiklal uğruna yürütülen Millî Mücadele'nin etkisini ve etkinliğini azaltmak üzere benzer uygulamalar yapılmıştır.

İngiliz yönetimindeki bölgelerden Türk Millî Mücadelesine ve Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik beslenen iyi duygular olduğu kadar bölge halklarının Anadolu'ya destek verme girişimleri de İngilizlerin dikkatini çekmiştir. İngiltere bu yeni durumla baş edebilmek için karşı propaganda ve önleme faaliyetlerine hız vermiştir. Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye gönderilen Türk görevliler ve bölgede İngilizler aleyhine faaliyet gösteren kişi ve kurumlar İngiliz temsilciliklerince takibe alınmıştır. Anadolu hareketine destek faaliyetlerinin yanı sıra Mısır'da İngilizler aleyhine milliyetçi hareketlerin de desteklenmesi yönünde çalışmalar yapan bu kişilerle ilgili olarak İngiliz konsolosluklarının yazışmalarında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Anadolu'dan Mısır'a insan, silah ve cephane ulaştırılması noktasında faaliyetlerin yürütüldüğünü tespit eden İngilizler, bunu da yazışmalarında dile getirmişlerdir.

İngilizler, bu dönemde Suriye ve Mısır'daki Türk faaliyetlerini genel olarak "Kemalist propaganda" olarak adlandırırken bu faaliyetleri yürütenleri de "Kemalist Agents" (Kemalist Ajanlar) olarak nitelendirmiştir. İngiliz yönetimi bölgeye gelen Türk görevlileri takibe almış ve onlarla ilgili ayrıntılı notlar tutmuştur. Belgelerdeki kayıtlara göre İngilizler hem kendi istihbarat görevlilerini hem de muhbirler kullanarak "Kemalist Ajanları" deşifre etmeye çalışmış ve onlarla ilgili diğer temsilcilikleri bilgilendirmiştir. Türk görevlilerin fizikî özellikleri, ne zaman bölgeye intikal ettikleri, nerede ikamet ettikleri, ne tür faaliyetleri icra ettikleri ve nereye gideceklerine dair bilgiler ciddiyetle not edilmiştir. Belgelerde özellikle "Kemalist Secret Society" adını verdikleri "İstikbal" adlı gizli bir teşkilatlanmadan söz eden İngilizler, bu teşkilatın üyelerini deşifre etmiş ve onlarla ilgili listeleri diğer misyon temsilciliklerine bildirmişlerdir. Benzer bir yapılanmanın da "Kemalist Centre" adıyla Mersin'de teşkilatlandığı belgelerde gizli ibaresiyle ifade edilmiştir. Yüzlerce yıldır Osmanlı toprağı ve vatan parçası olan bölgelerin Harb-i Umumi'nin ardından terk edilmesi zarureti, oralarla irtibat ve ilişkilerin de kesilmesini zorunlu kılmamış aksine varlık yokluk mücadelesi veren Anadolu, bölgeye olan ilgisini kaybetmemiştir. İngiliz belgelerinden anlaşıldığına göre hem

Millî Mücadele sürecinde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgeye olan ilgi sadece duygusal boyutta kalmamış fiilî olarak bir takım açık ve gizli faaliyetlerle Türk devleti bölgede var olma mücadelesini sürdürmüştür. İngilizlerin sıkı takibine rağmen bölgede faaliyet gösteren Türk görevlilerin sonraki dönemde ne gibi faaliyetler yürüttüğü ayrıntılı olarak bilinmese de Türk devlet aklının yıkılış ve kuruluş dönemlerinde dahi bölgeye yönelik faaliyetleriyle tarihi sorumluluğunu yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Esasen bu istihbarat belgelerinin işaret ettiği bir hususun da zamanın ve şartların zorunlu sonucu olarak gerçekleşen Türk devletinin çatısı altından ayrılık ve kopuşun yeniden bir araya gelişe dönüşmesi endişesiyle hazırlandığı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- FO 141/505 (Turkish and Kemalist Agents), File No:13608, The National Archives, Kew/London.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer.258-737-6, Tarih.05.04.1923.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.7-25-21, Tarih.22.07.1923.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.20-58-8, Tarih.12.09.1926.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.23-11-15, Tarih.27.02.1927.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.23-18-13, Tarih.20.03.1927.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.25-44-1, Tarih.13.07.1927.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.25-46-7, Tarih.11.08.1927.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dair Başkanlığı (1920-1928), Yer.1-2-13, Tarih.14.11.1928.
- DAB Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer.83-547-10, Tarih.25.12.1927.
- AKŞİN, Aptülahat: *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- ATAY, Mehmet: "Stratejik Ulusal Güvenlik İstihbaratı", *Strateji Dergisi*, S. 96/1, Ankara 1996.
- AVŞAR, Servet: "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 3, Kasım 2018.
- AYDIN, Nurullah: *Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat*, İstanbul, 2015.
- AYSAL, Necdet: "Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haberalma", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Kasım 2007.
- ERBAŞ, Sadık: "Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2018, C. 14, S. 28.

- FİRRO, Kais M.: *A History of the Druzes*, Leiden, 1992.
- GÖRGÜLÜ, İsmet: *On Yüklük Harbin Kadrosu*, Ankara, 1993.
- HİÇYILMAZ, Ergun: *Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, İstanbul, 1990.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet: *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Ankara, 1999.
- NAJJAR, Kefah Ahmed: "Kahire'deki İngiliz İstihbarat Dairesi'nin (Arap Bürosu) Şerif Hüseyin Ayaklanması'ndaki Rolü 1916-1918", *II. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri*, 30 Kasım-2 Aralık 2017 Giresun, AAM Yayınları, Ankara, 2019.
- OKUR, Mehmet Akif: "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası", *Bilgi*, Kış 2009, S. 48.
- PEHLİVANLI, Hamit: "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, C. 5, Ankara, 2002.
- PEHLİVANLI, Hamit: "Teşkilat-ı Mahsusa'dan Milli Emniyet Hizmetleri'ne" *Strateji Dergisi*, S. 96/1, Ankara 1996.
- POLAT, Ü. Gülsüm: "Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve "Kemalist Propaganda" Algısı", *Akademik Ortadoğu*, C.8 (1), 2013.
- POLAT, Ü. Gülsüm: "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVI, Mart 2010, S. 76.
- SONYEL, Salâhi: *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- SÖKMEN, Tayfur: *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1992.
- UMAR, Ömer Osman: "Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 121, 1999.
- UMAR, Ömer Osman: *Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1940*, Elazığ, 2003.
- ÜNALP, F. Rezzan: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2010.
- PEHLİVANLI, Hamit: "İstihbarat Teşkilatı (Atatürk Dönemi)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr>

Extended Abstract

“Kemalist Agents” In Syria And Egypt In British Documents From The National Struggle To The Republican Era

In this study, we will examine some Turkish officials and their activities in the Middle East between the years of 1921 and 1926 through British documents. It is obvious that intelligence and espionage activities has been important for both armed conflict and civic competition throughout the history. In this regard The Great War period was a period of intelligence wars for the Ottoman Empire. Especially the activities of British colonialism in the Middle East directly targeted the Ottoman Empire. The establishment of special offices, the reorganization of the activity areas of the representative offices and the assignment of spies who knew the region in detail were some of the intelligence practices of England in the region. For Britain, the resources of India and the Eastern colonies were indispensable. Britain, which seized the colonial regions thanks to its military and diplomatic efforts, attached special importance to India and Egypt. He used every means possible for the absolute protection of these two important regions. Especially in intelligence activities Egypt, which includes the Arab geography, was preferred.

At the beginning of the First World War, the activities of Turkish officers sent to the region to carry out propaganda and intelligence activities in and around Egypt, worried English officers. Many issues, from the physical characteristics of these officials to their activities in the region, were carefully recorded in the reports of the British headquarters. This situation continued in the same way in the post war period. While the National Struggle was being carried on successfully, the resistance of the peoples of the region started against the new governments established in the Middle East. The British and French governments have taken various measures and determined policies against these situations. The use of some new practices and psychological warfare techniques has been one of the preferred ways to pacify the resistance of the peoples of the region. In the same period, similar practices were carried out in Anatolia to reduce the impact and effectiveness of the National Struggle for the sake of independence. The successful continuation of the Turkish War of Independence set an example for the nations that had to live under the yoke of great powers and Turkish national struggle was welcomed with sympathy. The effective powers of the region, especially Britain, accelerated their counter-propaganda and prevention activities in order to cope with this new situation.

In this period, the British High Commissioner in Egypt started to carry out intelligence and propaganda activities regarding the people sent from Anatolia to Egypt. These people were carrying out activities related to the supply of weapons, ammunition and money to Anatolia during the National Struggle. In addition to their support activities for the Anatolian Movement, there is various information in the correspondence of the British representatives about

these people who work to support the nationalist movements against the British in Egypt. The British, who determined that activities were carried out at the point of transporting people, weapons and ammunition from Anatolia to Egypt, expressed this in their correspondence. While the British called the Turkish activities in Syria and Egypt as “Kemalist propaganda” in general, they described these activists as “Kemalist Agents”. The British administration tracked the Turkish officials who came to the region and kept notes about them. The accomplishment of the Turkish War of Independence created excitement in the peoples of the region, but the British tried to reduce the effect of this victory with counter-propaganda.

In the documents titled as “Turkish and Kemalist Agents”, Turkish officials working in the region were the subject. These documents, which are stamped by the British High Commissioner based in Cairo, are composed of confidential reports prepared by British officials in centers such as Damascus, Aleppo, Beirut and Cairo. When we look at the reflections of the “Kemalist activities” in the region on the British intelligence documents, many names and their activities draw attention. According to the records in the documents, the British tried to decipher the “Kemalist Agents” by using both their own intelligence officers and informants and informed the other representatives about them. Information about Turkish officials in the regions, their physical appearance, movements, residents and activities were carefully noted. The British, who specifically mentioned a secret organization called “İstikbal”, which they called the “Kemalist Secret Society” in the documents, deciphered the members of this organization and reported the lists about them to other mission representatives. It is stated in the documents that a similar structure was organized in Mersin under the name of “Kemalist Centre”, with the phrase “secret”.

The regions, which were part of Ottoman territory and homeland for hundreds of years, were forcibly abandoned after the First World War, but contact and relations with the Middle East were not interrupted. On the contrary, Anatolia, which struggled for independence, did not lose its interest in the region. As it is understood from the British documents, both during the National Struggle and in the first years of the Republic, the interest in the region did not remain only in the emotional dimension, but the Turkish state continued its struggle to exist in the region with some open and secret activities. Although it is not known in detail what kind of activities the Turkish officials operating in the region carried out in the next period despite the close follow-up of the British, it is understood that the Turkish state mind tried to fulfill its historical responsibility with its activities towards the region even during the collapse and establishment periods. Although the official records were revealed and evaluated in the study, it should be noted that there are always “unknown/unexplained” and “closed” parts in intelligence and spying related activities due to their nature.

TÜRK SİYASETİNDE MİRALAY SADIK BEY (1860-1941)

Celil BOZKURT*

Öz

Miralay Sadık Bey, muhalif tavrı, polemikçi ve sert söylemiyle Türk siyasetinde belirgin izler bırakmış asker kökenli bir siyasetçidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde başlayan siyasi kariyeri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda zirveye çıktı. Miralay Sadık Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilanında önemli roller oynamış İttihatçı subaylardan biridir. Sonradan İttihatçıların siyonizm ve masonluk nüfuzunda kaldıkları ve otoriter bir yönetim benimsedikleri düşüncesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrıldı. Miralay Sadık Bey'in ismi, kuruculuğunu ve liderliğini üstlendiği Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla özdeşleşti. Fırka, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Fırkası'nın en güçlü rakibi oldu.

Miralay Sadık Bey, İttihatçıların 1913'te yaptığı Bâbüali Baskını'ndan sonra yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. Sürgünde bulunduğu Mısır'da İttihatçı aleyhtarlığını sürdüren Miralay Sadık Bey, İttihatçıları devirmek hususunda İngilizlerle işbirliği yaptı. Mondros Mütarekesi'ni müteakip İngilizlerin himayesinde Mısır'dan İstanbul'a döndü. Yeniden Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başına geçen Miralay Sadık Bey, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele aleyhinde tavrı aldı. Milli Mücadele'de aleyhtar faaliyetleri nedeniyle Yüzellilikler listesine alındı. Sürgün hayatını Romanya'nın Dobruca kentinde geçirdi. 1938'de çıkarılan Af Kanunu'na rağmen vatan haini olmadığı gerekçesiyle Türkiye'ye dönmedi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün şahsi gayretiyle ülkeye getirilen Miralay Sadık Bey, 4 Şubat 1941'de geldiği günün akşamında vefat etti.

Anahtar kelimeler: *Miralay Sadık Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hizb-i Cedid, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Yüzellilikler.*

Miralay Sadık Bey In Turkish Politics (1860-1941)

Abstract

Miralay Sadık Bey is a soldier-based politician who has left significant marks in Turkish politics with his opposing attitude, polemicist and harsh

Geliş Tarihi: 09 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 16 Mart 2022.

Atıf Bilgisi: Celil Bozkurt, "Türk Siyasetinde Miralay Sadık Bey (1860-1941)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 199-214, doi: 10.55773/tda.1083570.

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, celilbozkurt@duzce.edu.tr.

ORCID: 0000-0001-6103-1642.

discourse. His political career, which started in the Committee of Union and Progress, peaked in (Fırka). Miralay Sadık Bey is one of the Unionist officers who played important roles in the declaration of the Second Constitutional Monarchy. Later, he left the Union and Progress Society with the idea that the Unionists remained under the influence of zionism and freemasonry and adopted an authoritarian government. Miralay Sadık Bey's name was identified with the Liberty and Entente Party, which he founded and led. Fırka became the strongest rival of the Committee of Union and Progress during my Second Constitutional Era.

Miralay Sadık Bey had to flee abroad after the Bâbüali Raid of the Unionists in 1913. Miralay Sadık Bey, who continued his opposition to the Unionist in exile, he collaborated with the British to overthrow the Unionists. Following the Mondros Armistice, he returned from Egypt to Istanbul under the auspices of the British. Miralay Sadık Bey, who was once again the head of the Liberty and Entente Party, took a stand against Mustafa Kemal Pasha and the National Struggle. He was included in the list of "Yüzellilikler" because of his opposing activities in the National Struggle. He spent his life in exile in Dobruca, Romania. Although the Amnesty Law issued in 1938 he did not return to Turkey on the grounds that a traitor. Miralay Sadık Bey, who was brought to the country with the personal effort of President İsmet İnönü, died on the evening of the day he came on February 4, 1941.

Keywords: Miralay Sadık Bey, Committee Of Union And Progress, Hizb-i Cedid, Liberty And Entente Party, Yüzellilikler.

Giriş

Osmanlı Devleti, İkinci Abdülhamit döneminde ilan edilen meşrutiyet rejimiyle birlikte ilk kez anayasal düzene geçti. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı gerekçe gösteren İkinci Abdülhamit, meşrutiyeti kısa bir tecrübeden sonra rafa kaldırdı. İttihat ve Terakki Partisi'nin ülke içinde ve dışında uyguladığı baskılar sonucunda İkinci Abdülhamit, Meşrutiyeti 1908'de yeniden yürürlüğe soktu. 1909'da Kanun-ı Esasi'de yapılan geniş çaplı tadilatla birlikte ülkede ilk kez çok partili sisteme geçildi.¹

Türkiye'de 1909'da başlayan ilk çok partili hayat, İttihatçıların 1913'te yaptığı Bâbüali Baskınıyla birlikte sona erdi. Bu dönemde farklı ideoloji ve yapılar da çok sayıda fırka siyasete girdi. Fakat İttihat ve Terakki, 1913 yılına değin hükümetleri kontrol eden başat bir fırka oldu. İttihat ve Terakki Fırkası'nın çok partili hayatta en büyük rakibi, 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ydı.² Kurucusu Miralay Mehmet Sadık Bey'le³ özdeşleşen fırka, keskin ve polemikçi muhalefet anlayışıyla Türk siyasetinde yer edindi.

Miralay Sadık Bey, ulemadan Huzur Dersleri Başmukarriri Küçük Filibeli Hoca lakabıyla tanınan Abdullah Efendi'nin ikinci oğlu olarak 1860'da İstanbul'da dünyaya geldi. Sadık Bey, Harbiye'den 1882'de süvari mülazımı olarak mezun oldu. Harbiye'de meç, süvarilik, Fransızca ve resim dersleri

¹ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 2013, s. 130-131.

² Çok partili hayatın kısa bir değerlendirmesi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler*, Cilt: I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 3-15.

³ Miralay Sadık Bey, kendisiyle aynı adı taşıyan ve aynı dönemde yaşamış yaverandan Miralay Sadık Sabri Bey'le karıştırılmamalıdır.

okuttu. Askerlik hayatını Suriye, Trablusgarp ve ardından Rumeli’de geçirdi. 1908’den önce Manastır Süvari Alay komutanı iken İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Manastır merkezinin başında bulunuyordu.⁴

Şemsi Paşa’nın vurulmasını ve Müşir Osman Paşa’nın dağa kaldırılmasını temin eden, Saraya isyan telgrafları ve etrafa beyannameler yazıp gönderen ve İnkılap toplarını Selanik’ten önce Manastır’da attıran odur. İkinci Meşrutiyet’ten sonra Dr. Nazım ve Ömer Naci ile birlikte İttihat ve Terakki’nin üç Murahhasından biriydi. Bir aralık Debre Mutasarrıflığı’na gönderildi, sonra Harbiye Nezareti Süvari Dairesi İkinci Reisi oldu.⁵

Türk siyasal hayatını derinden etkilemiş olan Miralay Sadık Bey, henüz bir bütünlük içinde ve akademik olarak incelenmiş değildir. Hakkında yazılanlar, bazı kaynaklarda yer alan bölük pörçük bilgilerden ibarettir. Bu makalede İttihat ve Terakki Fırkası’yla adını duyuran, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’yla birlikte dikkatleri çeken Miralay Sadık Bey’in İkinci Meşrutiyet, Mütareke ve Milli Mücadele dönemindeki siyasal faaliyetleri analiz edilecektir. Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtları, telif ve hatırat türü eserlere yer verilecektir.

1. Siyonistlik ve Masonluk Layihası

1909’da Selanik’te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi’nde İttihatçıların Masonluk ve Siyonistliği’ni tartışmaya açan iki önemli önerge sunuldu. Bunlardan birincisinde Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir siyasi partiye dönüşmesini, ordunun tamamen siyasetten ayrılmasını ve Cemiyetle Masonluk arasındaki ilişkinin kesilmesini önerdi.⁶ Önerisi İttihatçılar tarafından tepkiyle karşılanan Mustafa Kemal, yazdığına göre kendisi “mürteci” ilan edildi ve hakkında idam kararı verildi. Gerçekten de Mustafa Kemal’in Cemiyet içinde pek de yüksek olmayan prestiji, bu kongreden sonra tamamen kayboldu ve kendisi yönetici çarkının dışına itildi.⁷

İkinci önerge, Miralay Sadık Bey tarafından “*Siyonistlik ve Farmasonluk*” adıyla bir layiha halinde kongreye sunuldu. Sadık Bey, layihada İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin maksat ve gayesine aykırı bir cereyana kapılmakta olduğunu, belki de bilmeyerek ve istemeyerek Talat, Cavit, Cahit ve Ahmet Rıza beylerin farmasonluğa ve dolayısıyla siyonizme alet olduklarını iddia ediyor ve bunların cemiyetten ihracını talep ediyordu.⁸ Sadık Bey, “*tarihin tanıdığı fesatçı, dessas bir ırk*” dediği Yahudilerin, dünya ekonomisine olan hâkimiyetleri ve beşinci kolu addettiği farmasonluk ve siyonizmle dünyanın birçok ülkesini kontrol ettiklerini, Türkiye’de de İttihatçıların farklı beklen-

⁴ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 309-310.

⁵ Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 93-94.

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I, Kısım II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 63.

⁷ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 4. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005, s. 159.

⁸ Layihayı Cevat Rifat Atilhan, Cumhuriyet Dönemi Bahriyen Nazırlarından İhsan (Eryavuz) Beyin hatıra defterinden naklen yayımlamıştır. Bu hususta bkz: Cevat Rifat Atilhan, *Farmasonluk İnsanlığın Kanseri*, Aykurt Neşriyatı, İstanbul 1960, s. 123-124.

ti ve hevesleriyle buna alet olduklarını ileri sürüyordu. Sadık Bey, şunları söylüyordu:

“Biz, ihtilal ve inkılap yaptık. Ümmeti ve milleti büsbütün sukut-u ahlaka sevk etmek için değil. Biz, Sultan Hamid’i hallettik, bunun yerine birkaç türedinin sivrilmesi, halkın yeni baştan bu sivrilen türedilere esir olması için değil. Bugün Siyonistler nazarında Osmanlı Devleti ve o devletin tam olarak çökmesi, hiç değilse Kudüs’ün ve Filistin’in bizden koparılması matma-i nazar olmuştur. Orada bir Yahudi devleti kurmak istiyorlar ve Kudüs’ün kendilerine arz-ı mevut olduğuna inanıyorlar.”⁹

Sadık Bey’in layihası, bazı endişelerden dolayı kongre gündemine alınmadı. Fakat layiha, Cemiyetin Merkezi Umumi azaları arasında şiddetli tartışmaların yaşanmasına neden oldu. Görüşmede bulunan mason üyeler, tartışmaları daha da alevlendirdi. Masonluğu siyasi olmaktan çok, “*umum insanlığın saadet ve itilası düşünceleriyle meşgul!*” beynelmil bir teşekkül olarak nitelendiren Dr. Nazım Bey, Talat Bey’in Mason, Cavit Bey’in Yahudi kökenli bir dönme olduğu için Cemiyetten atılamayacağını vurguladı. Nazım Bey, Sadık Bey’in suçlama nedenlerini de şöyle değerlendiriyordu:

“Bu layiha Sadık Bey’in kendi görüş ve duygusunun bir ifadesi olmadığı gibi mahiyet itibarıyla hakikate de muvafık değildir. Bu layiha geniş bir muhayyilenin tertip ettiği bir romandır. İnkılabımızdan maddeten ve manen mutazarı olanlar ve yahut bekledikleri ikbal ve menfaati elde edemeyeceklerini gören İttihat ve Terakki düşmanları hakikaten mahirane ve üstadane olarak bu romanı tertip etmişler, cemiyetimizi içinden sarsarak ve yıkmak için onu son zamanlarda bize karşı aldığı vaziyetten ümitlenerek Sadık Bey’e vermişlerdir. Hissiyat üzerinde daima heyecan dalgaları yapan, din, İslamiyet ahlak gibi yazıları zaten son günlerde kendisini infiale kaptırmış olan Melami derviş ruhunda lazım gelen tesiri yapmış, iş buraya kadar gelmiştir.

Arkadaşlarım! Hakikat budur ki, vaktiyle Manastır Heyet-i Merkeziyesi’nde bulunmuş olan Sadık Bey, şimdi de bir an evvel fırkanın başına, oradan da hükümet riyasetine geçmek istiyor. Bunun için bihuzurdur. Talat ve Cavit nisbet kabul etmeyecek derecede zeka, irfan ve müşkül vaziyetlerde karar verip tedbir alma hassaları itibarıyla kendisinden yüksektirler. Onların varlığını ihtirasatının husulüne mani görüyor, onun için bunların cemiyetten kovulmalarını istiyor.”¹⁰

Sadık Bey’in layihası, İttihatçılar nezdinde kabul görmese de siyasi çevrelerde ateşli bir siyonizm tartışması başlattı. Gümölcineli İsmail Bey’in liderliğinde 21 Şubat 1910’da kurulan Ahali Fırkası,¹¹ Yahudi aleyhtarı programı

⁹ Atılhan, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰ Atılhan, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹¹ Fırka’nın kurucuları ve yöneticilerinden bazıları şunlardı: Gümölcine Mebusu İsmail Bey (Reis ve lideri), Karesi Mebusu Vasfi, Konya Mebusu Zeynelabidin, Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Karahisar Mebusu Ömer Feyzi, Erzurum Mebusu Şevket Efendiler, Trablusgarp Mebusu Ferhat ve Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Bey. Bkz: Tunaya, *a.g.e.*, s. 234.

ve söylemiyle siyonizm tartışmalarını farklı bir boyuta taşıdı. Özellikle Maliye Nazırı Cavit Bey'in dönme kimliği üzerinden muhalefet eden fırka, Yahudilerin Filistin ve Mezopotamya'da bir İsrail Hükümeti kurmak niyetinde olduğunu ve İttihatçıların buna göz yumduğunu iddia etti.¹² Siyonizm tartışmaları, 1911'de Meclis-i Mebusan'da Dâhiliye Nezareti'nin bütçe görüşmelerinde Arap mebuslar tarafından yeniden gündeme getirildi. Ruhi El-Halidi ve Said el-Hüseyni, hükümetin Filistin'de Yahudilere uyguladığı politikaları eleştiren konuşmalar yaptı.¹³

2. Hizb-i Cedit Hareketi

İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip İttihat ve Terakki'nin politikalarını eleştiren bir muhalif hareket doğdu. İlk muhalif oluşum olarak 21 Şubat 1910'da siyaset sahnesine çıkan Ahali Fırkası'nın ardından 1911'in başında "Hizb-i Cedit" adıyla ikinci bir muhalif fırka kuruldu. Bu firkada Ahali Fırkası gibi İttihat ve Terakki içindeki muhalifler tarafından kuruldu. Firkanın başında Miralay Sadık Bey ile Karesi Mebusu Abdülaziz Bey bulunuyordu.¹⁴

Muhalefetin baskısı üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, görevinden alınarak İttihat ve Terakki Grup Başkanlığı'na getirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalefeti susturmak için liderleri Miralay Sadık Bey'i başkentten uzak bir yere tayin ettirmek istedi. Ancak Mahmut Şevket Paşa, bunu reddetti. Bunun üzerine İttihatçılar, muhalefetle uzlaşma kararı aldı. 20 Nisan 1911'de Sadık Bey'le görüşen Talat Bey, bu görüşmeden bir sonuç alamadı. Sadık Bey, İttihatçıları dinsizlik, masonluk, siyonistlik ve çıkarıcılıkla suçluyor, Cemiyetin kabineden ve meclisten çekilmesini şart koşuyordu.¹⁵

Görüşmelerin tıkanması üzerine "Hizb-i Cedit", 23 Nisan 1911'de 10 maddelik bir program yayımladı. Bu programın temel ilkeleri şöyleydi:

- Milletvekillerinin iş takip etmeleri, iş görmeleri ve bazı imtiyazların çıkarılması için bizzat uğraşmaları yasaklanmalıdır.

- Partinin milletvekillerinden birinin nazır olabilmesi, gizli oya ve 2/3 gibi yüksek bir çoğunluğa bağlanmalıdır.

- Ahlak ve dini terbiyenin behemehal korunması, bunun yanı sıra iktisat ve eğitimle ilgili gelişmeler toplumun gereksinimleriyle sınırlandırılmalıdır.

- Kuvvetler arasındaki dengenin korunabilmesi için Hilafet ve Saltanatın bazı haklarının yeniden anayasa içerisinde yer alması sağlanmalıdır.

- Gizli amacı olan cemiyetlere izin verilmemelidir.¹⁶

Görüldüğü üzere bu program, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'yi hedef almaktadır. Fakat İttihatçılar, yoğun tartışmalardan sonra muhalefetin isteklerini kabul etti. Bu arada Sadık Bey de başkentten uzaklaştırılarak Selanik'e

¹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D): 1, İçtima Senesi (İS): 3, Cilt (C): 3, İçtima (İ): 49, 16 Şubat 1326 (1910), s. 331.

¹³ MMZC, D. 1, İS. 3, C. 6, 1911, s. 550-582.

¹⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çeviren: Nuran Yavuz), 8. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 113.

¹⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s. 136.

atandı. Sadık Bey, yayımladığı bildiride bütün İttihatçıları, Cemiyet'i din ve ırk farkı gözetmeksizin tüm Osmanlıları bünyesine alacak milli bir kuruluş haline getirmeye çağırıyor, askerlere ise siyasete karışmamayı ve siyasilerin elinde oyuncak olmamayı öğütlüyordu. Bildiri, Sadık Bey'in ordudan istifa etmek niyetini açıklamasıyla son buluyordu.¹⁷

Hizb-i Cedit Fırkası'yla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, fiilen ikiye ayrıldı. Ahmed Hilmi'ye göre, çoğunluğu arkasına alan Sadık Bey ve arkadaşları büyük bir güce ulaşmıştı. Sadık Bey, cemiyetin bir düzene sokulması ve ıslahı yönünde hareket ettiği için cemiyetteki muhafazakâr ve gayri memnun unsurların desteğini almıştı. Ayrıca mensubu bulunduğu ordunun subayları tarafından desteklenmekteydi. Dahası cemiyetin meşru gücünü oluşturan 160 mebusun 110'u kendisine itibar etmekteydi.¹⁸

Sadık Bey'in karar ve icraatlarındaki tutarsızlığı ve kendisine tabi olan şahısların uyumsuzluğu, Hizb-i Cedit hareketinin başarısız olmasına neden oldu. Bunda İttihatçıların cesaretleri, birlik ve uyumları da belirleyici oldu. Sonradan Hizb-i Cedit ile Hizb-i Atik birleşti. Böylelikle Sadık Bey ve taraftarlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bağı tamamen kopmuş oldu.¹⁹

3. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Mecliste İttihat ve Terakki muhaliflerini bir çatı altında toplamak düşüncesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasından çok önce mevcuttu. Bu amaçla farklı mekânlarda küçük siyasi toplantılar yapılıyordu. Fırkanın kurucularından Miralay Sadık Bey'in adı, Hizb-i Cedit olayından hemen sonra bir firka kuracağı yönünde gündeme geldi. Fakat Sadık Bey, bu yöndeki haberleri ilkin tezkip etti. Akabinde Sadık Bey'in İttihat-ı Osmani adıyla yeni bir firka kurmak niyetinde olduğu ve fırkanın yayın organı olmak üzere de *Misak* adlı bir gazetenin ruhsatını aldığı haberi yayıldı. Nihayet, Sadık Bey'in 3 Haziran 1327'de Terakkiperveren Fırkası'nı kurduğu ve kendisine 70 mebusun katıldığı haberi basında yer aldı.²⁰ Fakat bu söylentiler gerçekleşmedi.

Nihayet Hürriyet ve İtilaf Fırkası; Mahir Said, Kemal Midhat, Hüseyin Siret ve Rıza Nur'dan oluşan bir heyetin 21 Kasım 1911'de firka programı ve beyannamesini İstanbul Valisi Emin Bey'e vermesiyle birlikte resmen kuruldu.²¹ Miralay Sadık Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Merkez Heyeti ve İdare Meclisi'nde görev aldı. Rıza Nur'un Miralay Sadık Bey'i aday göstermesine karşın Damat Ferit Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başkanlığına seçildi. Sadık Bey de fırkanın genel başkan yardımcılığına getirildi.

¹⁷ Ahmad, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁸ Hilmi, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁹ Hilmi, *a.g.e.*, s. 35.

²⁰ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 45.

²¹ Hükümete sunulan beyannameye fırkanın Meclis-i İdare Azası olarak verilen isimler şöyledi: Sadık Bey, Rıza Nur, Lütfi Fikri Bey, Gümülcinelî İsmail Bey, Şükrü el-Aseli Bey, Basri Bey, Hamdi Efendi, Mahir Said Bey, Rıza Tevfik Bey, Midhat Fraşeri Bey, İsmail Sıdkı Bey, Hüseyin Siret Bey, Kemal Midhat Bey. Merkez İdare Heyeti'nde ise, Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, Sivas Mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan, Hama Mebusu Abdülhamid Zehravi Efendi, Priştine Mebusu Hasan Beyle Sadık Bey bulunuyordu. Bkz: Birinci, *a.g.e.*, s. 48.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, farklı ideoloji ve amaçtaki insanların oluşturduğu karmaşık yapılı bir örgüttü. Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Araplar ve Türkler, kısa vadeli bir amaç çerçevesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkmak için toplanmıştı. Fırkada Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahali Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası da yer aldı.²² Ahmed Hilmi'ye göre, fırkadaki insanların ortak paydası, İttihatçılara karşı duyulan "hırs ve intikam" duygularıydı.²³

Fırka üyelerinin bazılarına göre fırkanın ikinci reisi olan Sadık Bey, gerçekte fırkanın kurucusu ve reisiydi. Fakat bir fırka reisi gibi değil, gizli bir cemiyetin müstebit reisi gibi hareket ediyordu. Sadık Bey, birçok defalar; "Fırka demek, ben demektir, İstersem fırkayı lağvederim" gibi sözler sarf ederek fırka üyelerini ve idare heyetini hiçe sayıyordu. Nitekim Sadık Bey, Gazi Muhtar Paşa hükümeti zamanında başlayan Balkan Savaşları'nı müteakip yayımladığı beyannamede "Savaş zamanında fırka mücadeleleri uygun olmayacağından ve herkesin elbirliğiyle vatanın müdafasına çalışması lazım geleceğinden İtilaf Fırkası'nın siyasi faaliyetlerini tatil ve kulüplerinin kapatılacağını" bildirdi.²⁴ Sadık Bey'in fırka adına fırkadan habersiz yaptığı faaliyetler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bölünmesiyle sonuçlandı. İttifakı oluşturan Ahrar ve Mutedil Hürriyetperveran fırkaları, fırkayı terk ederek bağımsız muhalefet anlayışına yöneldi.

4. Miralay Sadık Bey'in Sürgündeki Faaliyetleri

Enver ve Talat beylerin liderliğindeki bir grup İttihatçı, Balkan Savaşları'ndaki yenilginin sorumlusu olarak gördüğü Kamil Paşa hükümetine 23 Ocak 1913 tarihinde bir darbe düzenledi. Darbe sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülürken Kamil Paşa da istifaya zorlandı. Darbenin ardından İttihat ve Terakki'nin baskısıyla Mahmut Şevket Paşa, sadrazamlığa getirildi. Fakat Mahmut Şevket Paşa, muhalifler tarafından düzenlenen bir suikastla 15 Haziran 1913'te Beyazıt'ta katledildi.²⁵

Suikastın ardından İttihatçılar, büyük bir muhalif avı başlattı. Tutuklanan muhalifler, öncelikle Sinop'a sürüldü. Komploya karışanları yargılamak üzere kurulan Harp Divanı'nda 12 kişi idama mahkûm edilerek infaz edildi. Ayrıca Paris'te Kürt Şerif Paşa, Prens Sabahattin, Kamil Paşa kabinesinin Dâhiliye Nazırı Reşit Bey ve Gümülcineli İsmail Bey gibi muhalifler gıyaben idama mahkûm edildi.²⁶ Bu sırada Mısır'da bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Lideri Miralay Sadık Bey de 12 Şubat 1914'te Harp Divanı'nda idama mahkûm oldu.²⁷

Bâbîâli Baskını'ndan sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın üyeleri, yurt dışına firar etti. Bunların dışarıdaki faaliyetleri, partinin Türk kamuoyunda

²² Birinci, a.g.e., s. 50-52.

²³ Hilmi, a.g.e., s. 36-37.

²⁴ Hilmi, a.g.e., s. 62.

²⁵ Çavdar, a.g.e., s. 143-150.

²⁶ Ahmad, a.g.e., s. 161.

²⁷ BOA, BEO, 4263-319686.

olumsuz bir imaja bürünmesine neden oldu. Miralay Sadık Bey, bir müddet Atina'da kaldıktan sonra Paris'e Kürt Şerif Paşa'nın yanına gitti. Paris'te görünürde kalan İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şerif Bey'in liderliğinde birleşti. Sadık Bey ve Gümülcineli İsmail Bey, yeni fırkanın ikinci başkanlığına getirildi. Fırkanın temel siyaseti, Avrupa ve Mısır'da zenginlerden fırka için para toplamak ve bilhassa Şerif Paşa'dan maddi destek almak yönündeydi. Böylelikle bu siyasi anlayış, bu son İtilafçılar için bir geçim kapısı, fırka da Rıza Nur'un nitelemesiyle "alet-i cerr" (para almak) oldu.²⁸

Fırkanın önde gelenleri, Rus Çarı'na, İngiltere Kralı'na ve Fransız Cumhurbaşkanı'na telgraflar çekerek onları Osmanlı Devleti'ni İttihatçıların despotik idarelerinden kurtarmaya davet etti.²⁹ Miralay Sadık Bey, İttihat ve Terakki'yi iktidardan düşürmek için 1913'te Rus Çarı'na çektiği telgrafta şunları yazıyordu:

"Haşmetmeap, bugün Türkiye'nin mazide görülmemiş bir havf [korku] ve dehşet idaresi altında inlediği şu saatte hissiyat-ı adalet ve insaniyete müracaat etmek ve mütemeddin [medenî] Avrupa'nın lüzumundan fazla tahammül ve tecviz ettiği şu hal ve vaziyete bir nihayet verilmesini teminen, nüfuz-u haşmetanelerini istimal bulunmalarını istirham eylemek üzere, Müslüman ve Hristiyan bütün Osmanlıların bendelerine iltihak ettiğine nezd-i âli-i imparatorilerinde kanaat husule geleceğini ümide cür'etyab oluyorum."³⁰

Miralay Sadık Bey, beraberinde Gümülcineli İsmail ve Şerif Paşa'nın kâtibi Pertev Tevfik Bey olduğu halde Paris'ten Mısır'a geçti. Bunlara Mısır'da Sivas Mebusu Şükrü Bey'le Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bursa Şubesi mensuplarından Aziz Nuri Bey de katıldı. Böylelikle Mısır'da yeni bir teşekkül doğmuş oldu. Bunlar, fırka adına burada da para ve yardım toplamaya devam etti. Ancak az sonra yeni teşekkülde de hizipleşmeler başladı. Gümülcineli İsmail; Pertev Tevfik, Şükrü ve Evrenoszade Sami Bey'le birleşerek Sadık Bey'i bertaraf etti. Grupta inisiyatif tamamen Gümülcineli İsmail Bey'e geçti. Bu sefer "Talat'ı vurdurmak" amacıyla para toplamaya devam eden gurup, Ürdün Emiri Şerif Abdullah'tan bile bin lira para sızdırmayı başardı.³¹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bazı üyeleri, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte İngilizler için istihbarat çalışmalarına başladı. Bunların içinde Miralay Sadık Bey ve Gümülcineli İsmail Bey de bulunmaktaydı. Sadık Bey, savaş müddetince İngilizlerden aylık kırk lira alarak hayatını idame ettirdi. Ancak Mütareke'den sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya yazdığı mektuplarda çektiği sıkıntı ve uğradığı haksızlıklardan bahsediyordu. Gümülcineli İsmail Bey ise savaşın başlamasından bir kaç ay sonra İngilizler tarafından Selanik'e gönderildi. Burada İttihat ve Terakki Hükümeti aleyhinde düzenli propagan-

²⁸ Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İstanbul 1919, s. 63.

²⁹ Hilmi, *a.g.e.*, s. 85.

³⁰ "Çar'dan Medet Uman Bir Müslüman", *Tanin*, 18 Haziran 1329. Nakleden: Birinci, *a.g.e.*, s. 217.

³¹ Birinci, *a.g.e.*, s. 218.

da yapan bir gazete çıkarması temin edildi. Bu gazete, savaşta İngilizlerce Türk ordusu ve halkının üzerine atılıyordu. Rıza Nur'un iddiasına göre Gümülcineli İsmail Bey, İngilizler, Fransızlar ve Yunanlılardan casusluk maaşı alıyordu.³²

5. Miralay Sadık Bey'in Milli Mücadele Dönemindeki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleriyle imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrıldı. Savaş suçlusu ilan edilen İttihatçı liderler, Mütareke'yi müteakip ülkeyi terk ettiler. Bu arada İttihat ve Terakki döneminde yurt dışına kaçan muhalifler de ülkeye dönmeye başladı. Bu arada Mısır'da İngiliz kontrolünde bulunan Sadık Bey, 1919 yılının başlarında İstanbul'a döndü.³³

Bâbiâli Baskını'ndan sonra İttihatçılarca dağıtılan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Padişah Vahdettin ve Damat Ferit Paşa'nın desteğinde yeniden dirildi. Fırka, 8 Ocak 1919 tarihli bir talimatnameyle siyasete koyuldu. Fırkada etkili olan şahıslar; Mustafa Sabri Efendi, Nuri Bey ve Ali Kemal idi. Damat Ferit Paşa, fırkayı desteklese de yönetimin dışında kalmayı tercih etti. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İngiltere ve Fransa desteğinde faaliyet yürütüyor, ülkenin kurtuluşunu Saltanat'a ve Hilafet'e tam bağlılıkta görüyordu. Ayrıca savaşın sorumlusu ilan ettiği İttihatçıların şiddetle cezalandırılmasını savunuyordu.³⁴

Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İngiliz desteğinde İzmir'e işgal etmesi Türk kamuoyunda bir infiale neden oldu. İşgale en büyük tepki, ilginç bir şekilde, her türlü ulusçuluğu reddeden Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan geldi.³⁵ Fırkanın Merkez-i Umumi'si, 16 Mayıs'ta yayımladığı bir genelgede işgali "*azim bir teessüf*" olarak niteliyor, fırka şubelerinin olayı protesto ettiğini ve "*arzu-yı millinin*" hak elde edilinceye kadar mücadelenin devam edeceğini vurguladı. Ayrıca Fırka Başkanı Miralay Sadık Bey, saraya giderek padişah Vahdettin'le iki saatlik bir görüşme yaptı.³⁶

İzmir'in işgali üzerine padişah Vahdettin, 26 Mayıs 1919'da Saltanat Şurası'nı topladı. Tahminen 120 kişinin katıldığı şurada milli bir şuranın toplanması kararına varıldı. Şurada söz alan Sadık Bey, İttihatçıların cezalandırılmamasının İzmir'in işgaline neden olduğunu vurgularken, dünya Müslümanlarının padişah için savaşmaya hazır olduğunu, İtilaf Devletleri'nin Müslümanların haklarını tanımamasını, Osmanlı Müslümanlarının da tarihsel dostları bulunan "*muazzam bir devletin*" "*müzaheret ve muhadeneti*"ni sağla-

³² Birinci, *a.g.e.*, s. 219.

³³ İngiliz Tuğgeneral Deedes, 29 Ocak 1919 tarihli bir mektubunda İngiliz yönetimine seçimlerde İttihatçılara karşı mücadele edebilmeleri için Mısır'da bulunan muhaliflerin Türkiye'ye dönmelerine izin verilmesini önermişti. Buradan Sadık Bey ve diğer muhaliflerin 1919 Şubat'ından sonra ülkeye döndükleri anlaşılmaktadır. Bkz: Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 185.

³⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 151, 182.

³⁵ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İzmir'in işgaline tepkisi Avrupa basınında da yankı buldu. Rene Puaux, fırkanın İngilizlere hitaben "Her istediğinizi yapacağız, yeter ki, sahil vilayetlerini Yunanistan'a vermeyesiniz" satırlarını yazıyordu. Bkz: Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 66.

³⁶ Akşin, *a.g.e.*, s. 273.

ması gerektiğini belirtti. Miralay Sadık Bey'in üstü kapalı vurguladığı büyük devlet, elbette ki İngiltere idi. Miralay Sadık Bey'in sözleri Anadolu'da bulunan Mustafa Kemal Paşa tarafından tepkiyle karşılandı.³⁷

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İzmir'in işgaline bir çare olarak 20 Mayıs 1919'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni kurdu. Devrin en kalburüstü şahısları, bu cemiyete üye oldu. Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa ve Miralay Sadık Bey, cemiyetin önde gelenleriydi.³⁸ Cemiyet, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yürüttüğü Milli Mücadele'ye karşı muhalif bir siyaset izledi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Milli Mücadele'yi Saltanat ve Hilafet'e karşı bir isyan hareketi olarak görüyordu. Fırka, Mustafa Kemal Paşa'nın "ası" bir asker olarak görevinden alınması hususunda Damat Ferit Paşa hükümetleri ve İngilizlerle işbirliği yaptı.³⁹ Ayrıca, milli hareketi boğmak için Anadolu'da TBMM'ye karşı çıkan isyanlara destek verdi.⁴⁰

6. Miralay Sadık Bey'in Sürgün Hayatı

Ankara Bidayet Ceza Mahkemesi, 4 Temmuz 1920'de aldığı bir kararla TBMM aleyhinde isyan çıkaranları gıyabında yargıladı. Mahkeme, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 2. Maddesi gereğince bazı şahıslara idam, bazılarına onar sene müddetle küreğe konulma ve bunların "*Usul-i Muhâkemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 371. Maddesi gereğince bütün mal, mülk ve eşyalarının hazine ve kendilerinin hukuk-u medeniyeden ıskatlarına*" ittifakla karar verdi. Aralarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Miralay Sadık Bey'in de bulunduğu bir grubun ise "*derdestlerinde tekrar muhakeme edilmek üzere idamlarına*" hükmetti.⁴¹

Milli Mücadele aleyhtarı eski Dâhiliye Nazırı ve Peyam-ı Sabah gazetesi yazarı Ali Kemal Bey, 5 Kasım 1922'de Beyoğlu'nda tutuklanarak İzmit'e sevk edildi. Ali Kemal Bey, İzmit'te halkın linç girişimine maruz kalarak katledildi.⁴² Bu hadise İstanbul'da bulunan muhalifler üzerinde şok etkisi yarattı. Hürriyet ve İtilaf'ın bir kanadını oluşturan Sadık Bey ve arkadaşlarından bir kısmı baş tercüman Mister Ryan vasıtasıyla İngiltere Seferathanesi'ne, bir kısmı da General Harington'un muvafakatiyle Taşkışla'daki İngiliz Alayı'na sığındı. Hürriyet ve İtilafa kayıt olmayan muhalifler, Taşkışla'ya kabul olunmadı. Bunlar arasında Eski Karahisar-ı Şarki Mebusu Ömer Feyzi, Darül-hikmetül İslamiye Reisi ve eski 31 Mart ihtilalcilerinden Ahmet Rasim Avni

³⁷ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 3. Baskı, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 72.

³⁸ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 139-140.

³⁹ Hüsamettin Ertürk, Miralay Sadık Bey ve arkadaşlarının propaganda işlerinde meşhur İngiliz ajanı Papaz Frew ile işbirliği içinde çalıştıklarını nakleder. Bkz: Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebül Yayinevi, İstanbul 1996, s. 210.

⁴⁰ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İngiliz Muhipleri ve Askeri Nigehban Cemiyeti ile Boğazların doğusunda Kuva-yı Milliye'ye karşı bir isyan çıkarma hareketine girişti. Bu yolda onlara İtilaf Devletleri ile Ermeni ve Rum Patrikhaneleri yardım ediyordu. Bkz: Tansel, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 155.

⁴¹ Sedat Bingöl, *150'likler Meselesi*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010, s. 46-48.

⁴² Rıza Nur, *Milli Kıyam Milli Mücadelenin İçyüzü*, Hazırlayan: Yalçın Tokar, Tokar Yayınları, İstanbul 1994, s. 385-387.

Efendi ve meşhur Kör Ali Hoca bulunmaktadır.⁴³ Fırkanın hocalar zümresini oluşturan Şeyhülislam Mustafa Sabri, Hoca Zeynelabidin, Hoca Vasfi ve Rıza Tevfik ise 6 Kasım 1922’de İngiliz Sefarethanesi’ne sığındı.⁴⁴ Sonradan İngilizlerin Egypt Vapuru, dört yüz civarında politik sürgünü çeşitli limanlardan geçerek İskenderiye’ye çıkardı. Sadık Bey ve M. Ali Bey, Romanya’ya gitmek üzere Dedeğaç’ta indi.⁴⁵

Lozan Barış Antlaşması’nın Genel Affa İlişkin Beyanname 1 Ağustos 1914-20 Kasım 1922 tarihleri arasında Türkiye veya Yunanistan’da ikamet eden veya etmiş kişiler tarafından bir kovuşturmada bulunmamaları, tam ve mutlak bir genel af ilan etmeleri yükümlülüğünü getirdi. Fakat 24 Temmuz 1923’te bu beyanname ile birlikte bir de Protokol imzalanmıştı. Buna göre Türkiye, bu nitelikte suç işlemiş bulunan yüz elli kişinin “Türkiye’ye giriş ve orada ikametini yasaklamak”, “halen Türkiye’de bulunanları oradan çıkarma ve yabancı ülkelerdekilerin dönüşlerini men” hakkını saklı tutuyordu. Türkiye Cumhuriyeti, antlaşmanın kendine tanıdığı bu hakkı kullanarak, 1 Haziran 1924 tarihinde bir kararname yayımladı. Bu kararnameyle af dışında kalacakları belirleyen “yüzellik kişilik liste”yi onayladı. Bu listeye alınanlar, siyasal tarihimize “Yüzellilikler” olarak anıldı. Sadık Bey, Yüzellilikler listesinin “Kuva-yi İnzibatiye’ye Dâhil Olanlar” kısmında “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Lideri” olarak 28 numarada yer aldı.⁴⁶

Sadık Bey, sürgün hayatını Romanya’nın Dobruca şehrinde geçirdi. Geçimini yanında bulunan oğlu Şemsettin, şoförlük yaparak sağladı. Sürgünde diğer Yüzellilikler’le iletişimini devam ettiren Sadık Bey, Türkiye’nin cumhuriyet rejimine uygun olmadığını ve Türk halkının da cumhuriyet rejimini uygulayacak bir olgunlukta olmadığını iddia ediyordu. Sadık Bey göre Meşrutiyet rejimine geri dönmekten ve Abdülmecit Efendi’yi Saltanat ve Hilafet’in başına getirmekten başka çare yoktu. Sadık Bey bu hususta Teavün Cemiyeti adıyla bir örgütün kurulması, örgütün Abdülmecit’in himayesi altında olması ve başkanlığını da eski Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey’in yapması gerektiğini savunuyordu.⁴⁷

Sadık Bey, Yüzellilikler’den Gümölcineli İsmail Bey’le de yakın ilişkilere sahipti. Bir süre birlikte çalışan ikili, sonradan Mehmet Ali Bey’e karşı cephe aldı. Sadık Bey, *Tan* gazetesine gönderdiği bir mektupta Mehmet Ali Bey’in bir tesadüf eseri Dâhiliye Nazırı olduğunu, Hürriyet ve İtilaf Partisi’yle ilgisi olmadığı halde Paris’te bu partinin idare heyetinden gözükererek diğer cemiyetlerle ilişki kurduğunu ve parti adına topladığı on dört bin liraya da el koyduğunu ileri sürmüştür. Sadık Bey, gazeteden kendisini Teavün Cemiyeti temsilcisi

⁴³ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s. 446-450.

⁴⁴ Bingöl, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁴⁵ Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 305.

⁴⁶ Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s. 15-16, 226. Ayrıca bkz: Bingöl, *a.g.e.*, s. 99-133.

⁴⁷ Şaduman Halıcı, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998, s. 111.

gibi gösteren Mehmet Ali Bey'e güvenilmeyeceği yönünde bir haber yapmasını istiyordu.⁴⁸

1933'te af söylentilerinin dolaştığı bir havada Suriye'de yayımlanan 13 Ağustos 1933 tarihli *Vahdet* ve Türkiye'de ondan iktibas yapan *Milliyet* gazetesinde Sadık Bey'in ağzından bazı pişmanlık mektupları yayımlanmıştı. Bunun üzerine Sadık Bey, bu mektupları tekzip eden 9 sayfalık "*Af Şayiası Münasebetiyle Bir Tekzip ve Arıza*" başlığıyla Arapça ve Türkçe bir beyanname yayımladı. Beyannamede "*vatanın kuru toprağı mı taşı mı*" gibi tabirlerle pişmanlık duymadığını ve böylesine mektupları reddettiğini açıkladı.⁴⁹

1938'in Mayıs'ından itibaren Türk basınında Yüzellilikler'in affedileceğine dair haberler duyulmaya başladı. Nihayet af tasarısı, 1 Haziran 1938'de TBMM Adalet Komisyonu'na geldi. TBMM'nin 29 Haziran 1938 yapılan oturumunda geniş çaplı olarak tartışılan af tasarısı, komisyondan geldiği gibi kabul edildi.⁵⁰ Buna göre Lozan'da akt olunan 24 Temmuz 1923 tarihli Umumi Af Beyannamesi ve protokolünde bulunan 150 kişilik listede bulunanlar affolundu.⁵¹

Yüzellilikler'in çoğu Af Kanunu'ndan faydalanırken Sadık Bey, ana vatana dönmeyi reddetti. Yeğeni İ. Alaeddin Gövsa'ya göre bunun nedeni vatan hainliği damgasını kabul etmemesiydi. Gövsa, bu durumu şöyle açıklar:

"Vatan hıyaneti suçu ile damgalanması onu son derece incitmiş ve umumi af ilan edildikten sonra (yani 3527 sayılı af kanunu çıktıktan sonra) dahi memleketine dönmemişti. Ölümüne yakın günlerde (yani 1940 yılında) cumhurbaşkanımıza (yani İsmet İnönü'ye) uzun bir arize takdim ederek bütün macerasını hülasa ettikten sonra affedilmiş bir vatan suçlusu sıfatıyla memlekete dönmeğe tahammülü olmadığını ve vatan ihaneti suçunun ölmeden önce alından silinmesine delalet etmelerini arzemişti. Milli Şef İnönü, büyük bir ruh asaletiyle bu ihtiyar askere elini uzattı. Miralay Sadık, nefes darlığı hastalığının vatana kavuşmak heyecanı ile artması yüzünden İstanbul'a vardığı günün gecesinde seksen yaşında hayata gözlerini kapadı ve yine Cumhurbaşkanımızın yardımıyla cenazesi eski silah arkadaşlarının da bulunduğu merasimle Karacaahmet'e gömüldü."⁵²

İsmet İnönü'nün girişimiyle Sadık Bey'in oğlu Muhittin Bey, babasını almak için Romanya'ya gitti. Köstence Konsoloslğu tarafından Sadık Bey'e 31 Ocak 1941 günü pasaport sağlandı. Sadık Bey, 4 Şubat 1941'de Romanya Vapuru'yla ailesinin bulunduğu İstanbul'a geldi. Fakat geldiği günün gecesinde rahatsızlanan Sadık Bey, kaldırıldığı Haydar Paşa Numune Hastanesi'nde vefat etti.⁵³

⁴⁸ Halıcı, *a.g.t.*, s. 112.

⁴⁹ Bingöl, *a.g.e.*, s. 160.

⁵⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM.ZC), Devre (D) 5, İçtima (İ) 3, Cilt (C) 26, 29 Haziran 1938, s. 471-484.

⁵¹ TBMM ZC, D. 5, İ. 3, C. 26, 29 Haziran 1938, s. 9-10.

⁵² Erdeha, *a.g.e.*, s. 161.

⁵³ Miralay Sadık Bey'in ölüm tarihini İlhami Soysal ve İ. Alaeddin Gövsa, yanlışlıkla 1940 olarak vermiştir. Oysa ki Sadık Bey'in ölüm tarihi, 4 Şubat 1941'dir. Bkz: Bingöl, *a.g.e.*, s. 198-199.

Sonuç

Miralay Sadık Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilanında etkili olmuş İttihatçı liderlerden biriydi. Fakat bir süre sonra Yahudi aleyhtarı fikirleri nedeniyle İttihatçılarla arası açılan Sadık Bey, muhalefete çekildi. Sadık Bey, 1909'daki İttihat ve Terakki Kongresi'nde İttihatçı liderleri Siyonizm ve Masonluğa kapılmakla ve dolayısıyla Yahudiliğe hizmet etmekle suçladı. İttihatçılar nezdinde kabul görmeyen bu suçlamalar, Sadık Bey ve yandaşlarının cemiyetten dışlanmasıyla sonuçlandı. Tartışmalar, 1911'de liderliğini Sadık Bey'in yaptığı "Hizb-i Cedid" hareketinin doğmasına neden oldu. Yeni oluşum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni fiilen ikiye bölerek dağılmanın eşiğine getirdi. Ancak kısa sürede toparlanan cemiyet, Miralay Sadık Bey'le ilişkisini tamamen kopardı.

Sadık Bey, Türk siyasetinde adını daha çok Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla gündeme taşıdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kurulan fırka, İttihatçı aleyhtarı farklı görüş ve ideolojileri bünyesinde topladı. Miralay Sadık Bey, firkanın resmî lideri olmasa da fiili lideri durumundaydı. İttihatçıları, anti demokratik bir idare kurmakla suçlayan fırka, komitacı ve baskıcı mücadele tarzıyla ikircikli bir politika sergiledi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1913'te yapılan Bâbîâli Baskını'na kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük siyasi rakibi idi. Fırka, Mütareke dönemine ciddi bir siyasal miras bıraktı.

Bâbîâli Baskını'ndan sonra yurt dışına kaçan Miralay Sadık Bey, İttihat ve Terakki aleyhtarlığını tüm azim ve şiddetiyle sürdürdü. İttihatçı hükümetleri devirmek için yabancı güçlerle temasta bulunan Miralay Sadık Bey, özellikle İngilizlerle yakın işbirliğine girdi. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz himayesinde Türkiye'ye dönen Miralay Sadık Bey, çok geçmeden Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın liderliğini üstlendi. İşgale karşı, hilafet ve saltanat temelinde çareler üreten fırka, Milli Mücadele aleyhtarı Damat Ferit Paşa hükümetlerinin en büyük destekçisi oldu. Mustafa Kemal Paşa'yı bir "isyancı" olarak gören fırka, Milli Mücadele'yi boğmak için Türk düşmanı unsurlarla işbirliğinden çekinmedi. Yüzellilikler listesine alınan Miralay Sadık Bey, vatan hainliği damgasını hiçbir zaman kabul etmedi. 1938'de çıkarılan Af Kanunu'na rağmen aynı gerekçeyle ülkeye dönmedi. Sonradan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün girişimleriyle ülkeye dönüş yapan Miralay Sadık Bey, kaderin bir cilvesi olsa gerek, geldiği günün akşamı yaşama veda etti.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Devre. 1, İçtima Senesi. 3, Cilt. 3, İçtima. 49, 16 Şubat 1326 (1910).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM.ZC)

Devre. 5, İçtima. 3, Cilt. 26, 29 Haziran 1938.

AKŞİN, Sina: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976.

- AHMAD, Feroz: *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, 8. Baskı, Kaynak Yayınları, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 2010.
- ATILHAN, Cevat Rifat: *Farmasonluk İnsanlığın Kanseri*, Aykurt Neşriyatı, İstanbul 1960.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I, Kısım II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BİNGÖL, Sedat: *150'likler Meselesi*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010.
- BİRİNCİ, Ali: *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- ÇAVDAR, Tevfik: *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- ERDEHA, Kamil: *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.
- ERTÜRK, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz: *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin Mütareke Gayyasında*, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.
- HİLMİ, Ahmed: *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- JAESCHKE, Gotthard: *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemel Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- KOLOĞLU, Orhan: *İttihatçılar ve Masonlar*, 4. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005.
- KURAN, Ahmet Bedevi: *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- NUR, Rıza: *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İstanbul 1919.
- NUR, Rıza: *Milli Kıyam Milli Mücadelenin İçyüzü*, Hazırlayan: Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul 1994.
- SONYEL, Salahi: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 3. Baskı, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- TUNAYA, Tarık Zafer: *Türkiyede Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt: I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

Extended Abstract

Miralay Sadık Bey In Turkish Politics (1860-1941)

Miralay Sadık Bey is a military-based politician who has left significant traces in Turkish politics with his oppositional attitude, polemicist and harsh rhetoric. Sadık Bey was born in Istanbul in 1860 as the second son of Abdullah Efendi, known by the nickname Küçük Filibeli Hodja from the ulema. Sadık Bey graduated from Harbiye in 1882 as a Cavalry Specialist. He spent his military life in Syria and Tripoli, then in Rumelia. Before 1908, when he was the commander of the Manastır Cavalry Regiment, he was the head of the Monastery center of the Committee of Union and Progress.

Sadık Bey presented a petition with the name “*Zionism and Freemasonry*” to the Congress of Union and Progress held in Thessaloniki in 1909. Sadık Bey claimed that the Committee of Union and Progress was falling into a current contrary to its purpose and purpose, and that Talat, Cavit, Cahit and Ahmet Rıza Beys were tools of Freemasonry and therefore Zionism. Sadık Bey’s statement was not included in the congress agenda due to some concerns. However, there were intense debates among the Central General members of the Society. The mason members who were in the meeting caused the discussions to flare up.

Following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, an opposition movement arose, criticizing the policies of the Committee of Union and Progress. At the beginning of 1911, a second opposition party was formed under the name “*Hizb-i Cedit*”. This sect was founded by dissidents within the Committee of Union and Progress, such as the People’s Party. Together with the Hizb-i Cedit Party, the Committee of Union and Progress actually split into two. Sadık Bey and his friends, who had the majority behind him, had reached great power. Sadık Bey received the support of conservative and dissatisfied elements in the society as he acted in the direction of ordering and reforming the society.

The Liberty and Entente Party was founded on November 21, 1911, which will leave deep traces in Turkish politics. Miralay Sadık Bey took office in the Central Committee and Administrative Council of the Liberty and Entente Party. Although Rıza Nur nominated Sadık Bey, Damat Ferit Pasha was elected as the chairman of the party. Sadık Bey was appointed as the vice chairman of the party.

A group of Unionists led by Enver and Talat Bey staged a coup against Kamil Pasha Government on January 23, 1913, which they saw as responsible for the defeat in the Balkan Wars. While the Minister of War, Nazım Pasha, was killed during the coup, Kamil Pasha was forced to resign. After the coup, Mahmut Şevket Pasha was appointed as the grand vizier with the pressure of the Union and Progress. However, Mahmut Şevket Pasha was murdered in Beyazıt on June 15, 1913, with an assassination organized by the opposition. Sadık Bey, the leader of the Liberty and Entente Party, who was in Egypt at that time, was sentenced to death at the Court of War on February 12, 1914. After the Babıali raid, members of the Liberty and Entente Party fled abroad. Their activities abroad caused the party to have a negative image in the Turkish public. After staying in Athens for a while, Sadık Bey went to Paris to meet Şerif Pasha.

The Liberty and Entente Party, which was disbanded by the Unionists after the Babıali Raid, was resurrected with the support of Sultan Vahdettin and Damat Ferit Pasha during the Armistice Period. The party entered politics with an instruction dated January 8, 1919. Sadık Bey, who was under British control in Egypt, returned to Istanbul in early 1919. Liberty and Entente Party saw the National

Struggle as a rebellion against the sultanate and caliphate. The party cooperated with the governments of Damat Ferit Pasha and the British in order to dismiss Mustafa Kemal Pasha as a “*rebel*” soldier. In addition, he supported the rebellions against the Grand National Assembly of Turkey in order to stifle the National Struggle.

Sadık Bey was included in the list of Hundreds in 1924 by the Government of the Republic of Turkey due to his oppositional attitude in the National Struggle. Sadık Bey spent his exile in Dobruca, Romania. The Turkish Government pardoned the Hundreds on 19 June 1938. But Sadık Bey refused to return to his homeland. With the initiative of İsmet İnönü, Muhittin Bey, son of Sadık Bey, went to Romania to take his father. Sadık Bey was given a passport by the Consulate of Constanta on January 31, 1941. Sadık Bey arrived in Istanbul, where his family was, on the Romanian Ferry on February 4, 1941. But on the night of his arrival, he fell ill and died in Haydar Pasha Numune Hospital.

Sadık Bey was involved in activities that deeply affected Turkish politics with his political life. He led the organized opposition against the Committee of Union and Progress. The accusations of Freemasonry and Zionism against the Unionists caused a public opposition to the Unionists. Sadık Bey’s political life has been identified with the Liberty and Entente Party, which has an extremely negative image in the Turkish public. The party, which was strongly anti-Unionist, opposed the National Struggle on the grounds that it was a Unionist movement. Party leader Sadık Bey did not hesitate to cooperate with foreign states against the National Struggle. He also continued to make propaganda against the Republic of Turkey and its founders during his exile.

DURMUŞ HOCAOĞLU'NUN TÜRK AYDININA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Mervenur TUZAK*

Öz

Disiplinler arası çalışmaları ile tanınan Durmuş Hocaoğlu, ağırlıklı olarak fizik, fizik felsefesi, tarih ve tarih-siyaset üzerine çalışmıştır. Eserlerinde gerekli gördüğü her konuyu ele almakta, üslubu, entelektüel kimliği ve karakteri dikkat çekmektedir. Hocaoğlu, aydınların nasıl olması gerektiği, Türkiye’de nasıl oldukları, eksiklikleri ve yapılması gerekenler konusunda birçok makale yayınlamıştır. Hocaoğlu güncel, toplumsal ve siyasi konulardaki yazılarında dahi bilim ve felsefe çizgisinde devam etmiş ve çalışmalarında tarih ve felsefenin ne kadar mühim olduğu tekrarlamıştır. Hocaoğlu, Türk aydınlarının felsefi yaklaşımlardan uzak durduğuna dikkat çekmektedir. Gerçek aydının kendi zihnini keşfetmesi gerektiğini düşünür. Hocaoğlu felsefe okumaları sayesinde yeni kavramlar üretmiş ve okuyucularına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Düşüncelerinin yanı sıra dili kullanması da bir aydının nasıl olması gerektiğine örnek teşkil eder. Bu sebeplerle bu çalışmada aydın kavramını nasıl ele aldığı incelenmiştir. Bu çalışma, Hocaoğlu’nun yazıları incelenerek düşünsel yaklaşımının nasıl olduğunu açıklamayı amaçlamaktadır. Entelektüel kavramına yaklaşım biçimi ve Türkiye’de entelektüel kavramının sorunlarına ilişkin değerlendirmeleri ve bu sorunlara getirdiği çözümler bu çalışmada incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Durmuş Hocaoğlu, Aydın, Türk Aydını.

Durmuş Hocaoğlu’s Views About the Turkish Intellectual Abstract

Durmuş Hocaoğlu, known for his interdisciplinary studies, worked mainly on physics, philosophy of physics, history, and history-politics. He deals with every subject he deemed necessary in his works, and his style, intellectual identity, and character draw attention. Hocaoğlu has published several articles on how the intellectuals should be, how they are in Türkiye, the shortco-

Geliş Tarihi: 13 Ocak 2022 - Kabul Tarihi: 26 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Mervenur Tuzak, “Durmuş Hocaoğlu’nun Türk Aydınına İlişkin Görüşleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 215-228, doi:10.55773/tda.1057310.

* Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Doktora Öğrencisi, mervenurtuzak@marun.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7596-6737.

mings, and what to do. Hocaoğlu continued in line with science and philosophy even in his writings on contemporary, social and political issues, and he repeated how important history and philosophy were in his works. Hocaoğlu thinks that the true intellectual should be able to explore his mind. Thanks to his philosophy readings, he gained a new concept and a perspective for his readers. Besides his thoughts, his use of language exemplifies how an intellectual should be. For these reasons, this study examined how he handled the notion of intellectual. This study aims to explain how the concept of intellectual means for Hocaoğlu by examining his writings. The way he approaches the concept of intellectual and his evaluations about the problems of the notion of intellectual in Türkiye; and solutions he put forward for these problems are analyzed in this study.

Keywords: Durmuş Hocaoğlu, Intellectual, Turkish Intellectual.

Giriş

Durmuş Hocaoğlu, 24 Ağustos 1948 tarihinde Bayburt'ta dünyaya gelmiştir. Büyükbabası Hacı Hasan Efendi, Bayburt'ta bulunan medreselerde görev yapmış son müderrislerdendir. Babası Mehmet Bey'in ise Ermeni ve Rumların zulümleri ve dört halife dönemiyle ilgili değerli eserleri bulunmaktadır. İlk eğitiminden sonra Kabataş Erkek Lisesi'nde eğitim almıştır. Babasının da telkinleriyle İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği bölümünde okumuştur (1968-1974).¹ Mühendislik eğitimi alırken okumalarını tartışabilecek birini bulmakta zorluk yaşamış bu yüzden kendi kendisini inşa etmiştir. 1981 senesinde Marksist felsefeyi de okumaya başlamıştır.² Eğitim hayatı İstanbul'da geçmiş olan Hocaoğlu'nun öğrencilik yılları ülkenin çalkantılı zamanlarına denk gelmiştir. Altmış sekiz kuşağına bizzat tanıklık etmiştir. İbn Haldun'un asabiye kavramının³ milliyetçilik ile paralel olduğunu düşünen Hocaoğlu, kendi düşünceleriyle bu fikri zenginleştirmiştir.

1974'te "İstanbul Teknik Üniversitesi"nden Elektrik Mühendisi olarak mezun olmuştur. Sekiz yıl mühendislik mesleğini icra etmesinin ardından 1982'de "Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Fizik Bölümü"ne öğ-

¹ Berat Çelebi, *Türk Ocağı Durmuş Hocaoğlu Anma Konuşması*, Üsküdar Çevresi: Türk Ocağı Durmuş Hocaoğlu Anma Konuşması (V: 1.2) (çevrim içi) uskudarcevresi.com, 17.06.2021. 2014

² Emin Damdam, *Durmuş Hocaoğlu ile Mülakat*, (çevrim içi) web adresi, 20.06.2010 <http://www.eskisehirturkocagi.org/makaleler/alintiyazilari/durmus-hocaoglu-ilemulakat-dr-durmus-hocaoglu/>, (Erişim Tarihi: 20.06.2010).

³ "Bağlılık, aidiyet, dayanışma gibi muhtelif anlamlarda tefsir edilmiş olan Asabiye, filozof tarafından iki türe taksim edilmiştir: Nesebi Asabiye ve Sebebi Asabiye. Filozofa göre, Nesebi asabiye, temel olarak bir neseb, soy üzerine temellendirilmiş, veya ondan kaynaklanan bir dayanışma ruhu olup sosyal tekamül itibarıyla düşük düzeydeki toplumlarda, Bedeviler'de, buna mukabil, Nesebi Asabiye, daha yüksek örgütlenmiş toplumlarda, Hadariler'de görülen bir davranış biçimi olmaktadır. Nesebi Asabiye'de toplumu birbirine bağlayan, devleti kuran irade, aynı soya bağlı ve/veya ait olmaktan, daha doğru bir ifade ile bu nesebe ait olma duygusundan kaynaklanırken Sebebi Asabiye'de ise bu irade daha karmaşık bir fonksiyonellik kazanmakta ve esas itibarıyla basit neseb, kan veya soy bağı duygusu yerine, sosyal münasebetler hayatının icabatından olan menfaat ilişkilerinden ileri gelen bir nevi Sosyal Mukavele olmaktadır." Durmuş Hocaoğlu, "Ulus-Devlet, Millet ve Milliyetçilik Üzerine Bir Tahlil", *Türk Yurdu*, C. 16, S. 109, Eylül 1996, s. 109.

retim görevlisi olarak girmiştir. 1986'da "Descartes'ın Fizik Anlayışı" teziyle felsefe yüksek lisansını, 1994'te "Türk-İslam Düşünce Tarihinde ve Modern Fizik'de Kosmos" teziyle felsefe doktorasını bitirmiştir. 1988'de "Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Transformasyonun Yorumu Üzerine" teziyle fizik yüksek lisansını tamamlamıştır. 1997'de ise fizik alanında Yardımcı Doçent unvanını almıştır.⁴ "Yıldız Teknik Üniversitesi"nde yaptığı fizik doktorasını ise yeterlilikteyken bırakmıştır. Fizik doktorasını bırakmasının nedeni olarak artık yoğunluğa dayanamadığını söylemiştir. Akademik hayata yönelmesinde etkili olan isim Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'dır. Vefatına kadar da akademik yaşama katkı sağlamaya devam etmiştir. Descartes ve Bacon gibi düşünürlerden etkilenmiştir.

Öğretim üyeliğini fizik bölümünde yapmış olmasına rağmen birçok alanda çalışmalar yapmıştır. Çalışmalarının ana konuları ise fizik, fizik felsefesi, tarih ve tarih-siyaset felsefesi ağırlıklıdır. Ayrıca birçok dergi ve gazetelerde gündem, toplumsal olaylar, laiklik-laisizm, din gibi konularda yazıları, röportajları ve bildirileri bulunmaktadır.⁵

Çalışmalarında gerekli gördüğü her konuyu ele almış ve tarafsız bir yaklaşım sergilemiştir. Hocaoğlu, beklentiler içinde kalarak tepki almama derdine düşmemiştir. Bundan dolayı muhafazakâr-milliyetçi çizgide bulunmasına rağmen bu grup bile bu tutumundan rahatsız olmuştur.⁶ Hocaoğlu'nun yazılarında sadece üslubu ve aydın kimliği değil, karakteri ve nazik yaklaşımı da göze çarpmaktadır.

23 Ekim 2010 tarihinde İstanbul'da kalp krizi nedeniyle vefat eden Hocaoğlu, Karacaahmet'teki aile mezarlığına defnedilmiştir.

Durmuş Hocaoğlu'nda Aydın

Aydın teriminin kullanılagelişi aydınlanma döneminin bir sonucudur. Bu dönemle birlikte "aydınlanmış (éclairée, enlightened)" ve "fikir işçisi anlamında entelektüel" ifadelerinin kullanımlarına rastlanmaya başlanmıştır. Aydın kelimesi, bazı durumlara "ukala" gibi manaları da üzerinde taşımaktadır. Bunun sebebiyse, düşünsel zemininin kaynağının aydının bizzat kendisi olmasıdır. Bir anlamda, "aydınlanmış, nurlanmıştan ziyade, kendisi nurun kaynağı veya bizzat nur"dur. Hocaoğlu aydınları ele alırken ilim insanlarına kıyasla onları daha mühim bir noktada değerlendirmektedir. Aynı zamanda aydınların önemli iki hataya düşebildiklerini de ekler: "ihanet ve yabancılaşma."⁷

Hocaoğlu, "intelijansiya"nın ne olduğunu açıklarken kavramın geçmişi ve kökünü anlatmasından sonra aydın kimdir sorusuna cevap vermektedir. Ona göre aydın, yalnızca felsefe yapabiliyorsa aydındır. Bu cümleyi söylerken sa-

⁴ Durmuş Hocaoğlu, "Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Üzerine Mütalaalar", 21. Yüzyılda Sultan Abdülhamid'e Bakış, Haz. Mehmet Tosun, Edi. Mehmet Gümüşkılıç, Nisan, İstanbul 2003, s. 65.

⁵ Çalışmalarının listesi için bkz: Hakan Taş, "Durmuş Hocaoğlu (1948-2010) Bibliyografyası", Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, S. 24, 2011.

⁶ Erhan Afyoncu, "Türkiye Beynini Kaybetti", Türk Yurdu, S. 280, C. 30, Aralık 2010, s. 59.

⁷ Durmuş Hocaoğlu, "Aydın' Üzerine Bir Potpuri", Yeniçağ, 28 Aralık 2008, s. 1.

dece felsefe yapanların aydın olarak ifade edileceğini söylemeye çalışmamıştır. Anlatmak istediği şey, felsefe yapmanın, bilginin ardından hakikati öğrenmeye çalışmak olduğudur. Eğer düşünülen bilgi bahsettiği felsefi kökten uzak ise ortaya çıkan bir aydın değil, sadece teknik ve zanaat yaklaşımıdır. Hakiki ilim ve bilgi, felsefi bir çalışmanın neticesinde elde edilebilecektir.⁸ Felsefi alandaki eksiklikler, toplumun bilgi ve düşünce dünyasında, hiçbir zaman geçmeyecek olan eksiklikler olarak kalacaktır.

“Düşünce, iç-özgürlük; ifade ve duruş! İşte entelektüel budur.” Onun aydını, kendini keşfederek gerçek bir fikir bulabilendir. Bütün insanların kendi zihinleri içerisinde hareket etmelerinin bir hayal olduğunu söyleyen Hocaoğlu’nun düşünmekle kastettiği, “Gerçek Düşünce” ve “Sıradan Düşünce” arasındaki büyük farkı yakalayabilmektedir. Yani bilinen genel kanının tersine bütün insanlar gerçek düşüncenin peşinden harekete geçmez. Farkında dahi olmadan aklımızda birçok düşünce yer etmiştir. “Gerçek Düşünce” ise var olan bu düşüncelerin bilgi haline getirilebilmesidir. Bu bilgi üretimini gerçekleştiren ruhtur. Ruh ise kişilerin özüdür.⁹ Hocaoğlu’nun kastettiği aydın, bireysel aklının bilgi üretiminden sorumlu olup bunu gerçekleştirebilen kişi demektir. Bunu gerçekleştirirken bireyler, zihin dünyalarını geliştirmekten de mesuldürler.

Aydınlar toplumlar için değerli bir konumdadırlar. Bu nedenle sözlerinde ve eylemlerinde dürüst olmaları en önemli niteliklerindedir. Hocaoğlu, aydınların topluma “artık düşmanlık devri kapandı” gibi lafları ezberden söylememeleri gerektiğini düşünmektedir. Aydın, dinleyicilerine ve okuyucularına “açık ve seçik, dobra-dobra” hitap etmelidir.¹⁰ Hocaoğlu, aydınlarında diğer vatandaşlarla aynı olduğunu ve sözlerinin bir kanun olmadığını söyler. Ancak kendilerini toplumdan uzaklaştıran aydınlara karşı da uyarılarını yapmaktadır. Hocaoğlu’na göre, birer vatandaş olmalarına rağmen aydınlar, toplumun beyni gibidirler. Ancak aynı zamanda diğer insanlardan farklı değildirlere ve içinden çıktıkları halkındırlar.

Durmuş Hocaoğlu’nda Türk Aydınları

Hocaoğlu, Tanzimat devriyle ivme kazanan batılılaşma hareketlerinin sonucunda “yeni aydın tipi”nin ortaya çıktığını söyler. Bunun nedeni ise batı karşısında yaşanan geri gidişi sonlandırmak için yapılmak istenen bütün uğraşların ve yeniliklerin, alt yapı eksikliği ve tepeden inmece tavırla birleşince felsefi bir zemine oturtulamadan halka yayılmasıdır. İlk hedefi olan devletin ihyası fikrinden, toplumu “batılı” yapmak amacına sapılmıştır. Bununla birlikte toplumsal ve kültürel yaşamda büyük değişimler yaşanmıştır. Bu sapmadaki en önemli neden ise devlet görevlerinin girişimlerinden ziyade bu yeni aydın tipinin girişimlerine geçiştir.¹¹ Batılılaşma hareketlerinin, ülkenin

⁸ Durmuş Hocaoğlu, *Düşük Şiddetli Devrim*, Kocav Yayınları, İstanbul 2015, s. 222.

⁹ Durmuş Hocaoğlu, “Entelektüel ve Entelektüel Haysiyeti”, Muhelif, Y. 1, S. 28, 28.07.-03.08.2000, s. 2.

¹⁰ Durmuş Hocaoğlu, *Devletçilik Bumerangi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 49.

¹¹ Hocaoğlu, “Düşük...”, s. 14.

bütünlüğü hedefiyle ortaya çıkmasına rağmen hızlı bir ilerleme kaydederken felsefi temelden yoksun olması nedeniyle amacından saptığını düşünmektedir. Bu sapma ile milletin ve ülkenin kökünden dönüştürülmesi gibi yanlış bir fikre kapılanlar olmuştur. Hocaoğlu'nun deyimiyle yeni aydın tipi, millete karşı bir sorumluluk hissetmemesi nedeniyle, kendi doğruları peşinden tepeden inme yenileşmelere girişerek toplumsal ve kültürel yaşamı kendi istediği kalıplar içerisine dâhil etmeyi amaçlamıştır. Neticede ise halk, bu yeni aydın grubu tarafından yaşamlarındaki her konuda yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Yapılmak istenen bütün yenilikler, askerî ve kurumsal anlamda sınırlı bir noktada kaldıklarından istenilen sonuçlar alınmamıştır. Sonrasında yenilikler yapılmaya çalışılsa bile üzerinde durulmadığı ve önemsenmediği için netice yine başarısızlık olmuştur. Aslında Doğu toplumlarının ve özelde Osmanlı ve Türklerin bilim alanında üretim yapamamasının en önemli nedenlerinden birisi aydın sınıfının yozlaşması-çürümesidir. Bu çürüme nedeniyle, aydınların işlerini siyasilerin halletmesi gerekmiştir. Ancak bugün ne siyasiler ne de devlet tarihteki güçlerine sahip değildir.¹²

Hocaoğlu, Türk aydınlarının en dikkat çeken özelliklerinin “*kitabîlik*” olduğunu söyler. Bu ise büyük bir dezavantajdır. Bundan dolayı da Türk aydınlarını “*defolu*” olarak görür. Kitabîlik ifadesiyle anlatmaya çalıştığı ise somutluktan uzak kalarak soyut fikirler içerisine sıkışmaktır. Türk düşünce dünyası soyut halini devam ettirerek batıdaki tersi yönde hareket etmiş ve skolâstik düşünce içerisine gömülmüştür. Gerçekleştirilen bütün yenileşme çalışmaları bile bu düşünce şeklini değiştirmek yerine yeni türlerini ortaya çıkarmıştır.¹³

Hocaoğlu, “*ben, Türk aydınının ilmi/felsefe manasında pek de sıhhatli bir kritik/tenkit tecrübesi ve an’anesi olduğu kanaatinde değilim*” demektedir. Aydınların eleştiri yaptıklarını düşünürken esasında yaptıklarının ise “*tahkir, tezyif, taciz, tahrik*” olduğunu eklemektedir.¹⁴ Dünyada ve Türkiye’de meydana gelen değişiklikleri takip ve tahlil eden bir aydın olarak “*hiç olmazsa, toplumun gerisinde kalmamanın*” hedeflenmesini istemektedir. Bu geri kalmama durumu için yapılması gerekenin ise düşünmek olduğunu söylemektedir.¹⁵ Bu yüzden okuyucularını sürekli düşünmeye ve öz eleştiriye davet etmektedir.

“... kendimizi eleştirmeliyiz; ihlas ile, bilgi ile, bilinç ile. Eleştiriden korkmamalıyız; mükemmelleşmeye giden yolları en müessirane bir surette keşfetmek bundan geçiyor”¹⁶ diyen Hocaoğlu, her milletin ilerleyebilmesinde öz eleştiri konusunu önemli görmektedir. Ancak Türklerin bunu gerçekleştirmekte pek başarılı olamadıklarını, yapabildiklerini zannettiklerinde ise yıkıcı bir eğilim gösterdiklerini düşünmektedir. Özellikle, gerçekleşen bütün olaylarda bir

¹² Durmuş Hocaoğlu, “Bu Topraklar, Asırlardan Beri, Çapsız Adam Yetiştiriyor”, *Yeniçağ*, 12 Ekim 2008, s. 8.

¹³ Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1995, s. 192.

¹⁴ Hocaoğlu, “*Burası Bizim İçin Ya İkinci Ergenekon'dur Ya İkinci...*”, s. 33.

¹⁵ Durmuş Hocaoğlu, “Türk Aydınında Felsefi Zafiyetin Temelleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 15, Yaz 1991, s. 68.

¹⁶ Hocaoğlu, “*Devletçilik...*”, s. 149.

dış mihrak sözünün ağızlarından düşmemesinin, öz eleştiri yapılamamasının kanıksanmış hali olduğunu ifade etmektedir. Şayet öz eleştiri yapılabilirse ilerleme için gerekli olan adımlardan biri atılmış olacaktır. Eleştirinin yalnızca negatif yapılmaması gerektiğini hatırlatan yazar, yazılarında bu konuya dikkat çekmektedir. Türkiye’de Sol ve Sağ kesimi ele alırken ikisini de gerekli gördükçe eleştirmiştir. Bu hareketi ise ülkenin bir bütün olduğu fikrinin kendisindeki neticesidir.

2004 yılında başlamış olduğu “Yeniçağ Gazetesi”¹⁷ndeki köşe yazarlığını, 7 Şubat 2009’da “Veda” yazısı ile sonlandırmıştır. Bu olay, “gönüllü” bir sonlanma olmamıştır. Çünkü yazılarına karşı oluşan “tahammülsüzlük” sebebiyle gerçekleşmiştir. Ele aldığı konulardan rahatsızlık duyan bazı çevreler ortaya çıkmıştır. Mustafa Aksoy, bu olayın nedenini şöyle anlatmıştır: “Durmuş Ağabey Türkiye’nin çözüm yolunun Türk milliyetçilerinden geçtiğini biliyor, onu görüyor ve ona inanıyordu. Ancak onların bu konudaki vurdumduymazlığı onun vicdanını kanatıyordu. Bundan dolayı da hemen her yazısında, özelde Türk milliyetçilerini, genelde muhafazakârları eleştiriyordu.” Eleştirilerine yönelik tahammülsüzlük ilk defa Yeniçağ’da yaşanmamıştır. Hocaoglu, Aksiyon Der-gisi’nin ilk yazarlarından ve Abant Platformu’nun¹⁸ da fikir babası olmasına rağmen ikisinden de uzaklaştırılmıştır.¹⁹ Kendisinin defalarca anlatmaya çalıştığı eleştiri konusunun ülke içerisinde sadece yermek amacıyla yapılmaması gerektiğini anlamayanlar, onun çalışmalarına karşı hissettikleri rahatsızlıklarla ilgili cevap oluşturmak yerine, Hocaoglu’nun sesini duyurmaması için önüne engeller çıkarmışlardır.

Türkiye’de bir “akıl tutulmasının” gerçekleştiğini ve bu durumun iyiden iyie kanıksanmış bir hâl aldığını düşünen Hocaoglu, “şu canım vatanımı iyiden iyiye çok sıkıcı bulmağa başladığımı hissediyorum -kabahat vatanımın değil tabii, vatandaşlarımın” demektedir.²⁰ Kendi insanlarında gördüğü bu durumun onda bir iç sıkınlığına sebebiyet verdiği yazılarında hissedilmektedir. Yine de bırakıp gitmek istediği zamanlar olmasına rağmen aklının kalacağını söylemektedir.

¹⁷ Yeniçağ Gazetesi, “2002 yılında Türkiye Türklerindir’ ve ‘Dünyayı Türkçe Okuyun’ sloganlarıyla yayın hayatına başlamıştır. Güncel, dış haber, ekonomi, spor, medya, eğitim, tarih ve kitap, kültür, televizyon ve din bölümleri olan günlük olarak yayınlanan siyasi gazetedir.” Yeniçağ (Gazete), (çevrim içi) [https://www.turkcebilgi.com/yeni%C3%A7a%C4%9F_\(gazete\)](https://www.turkcebilgi.com/yeni%C3%A7a%C4%9F_(gazete)), 13.02.22. Yeniçağ Gazetesi’nin 13 Eylül 2020 tarihli, “Yeniçağ Gazetesi İmtiyazlı Sahibi Ahmet Çelik’ten Yeniçağ’ın 19. Kuruluş Yıldönümü İçin Bağımsız Mesajı” yazısında gazetenin çizgisinin ne olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: “Bunca zor şartlarda dahi; bağımsız, Atatürkçü, Türk milliyetçiliği temeline dayalı yayın politika ve ilkelerimizden asla ödün vermedik.” “Yeniçağ Gazetesi İmtiyazlı Sahibi Ahmet Çelik’ten Yeniçağ’ın 19. Kuruluş Yıldönümü İçin Bağımsız Mesajı”, *Yeniçağ Gazetesi*, 13 Eylül 2020.

¹⁸ Abant Platformu, 1998 senesinde kurulan Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı’nın desteklediği bir çalışma grubudur. Yıllarca değişik şehirlerde düzenlediği toplantılarıyla dikkat çekmiştir. Son toplantısı 31 Ocak-2 Şubat 2016 tarihleri arasında yapılmıştır. Abant Platformu’nun 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan darbe girişimi ardından FETÖ ile bağlantılı olması gerekçesiyle 23 Temmuz 2016 tarihinde yayınlanan 667 sayılı KHK ile faaliyetlerine son verilmiştir. *Resmi Gazete*, S. 29779, 23 Temmuz 2016.

¹⁹ Mustafa Aksoy, “Düşünen Beyin, Kanayan Vicdan: Durmuş Hocaoglu”, *Türk Yurdu*, S. 280, C. 30, Aralık 2010, s. 60.

²⁰ Durmuş Hocaoglu, “Türkleri Seviyorum; Ama...”, *Yeniçağ*, 15 Haziran 2008, s. 6.

Hocaoğlu'nun Türk aydınlarının yapısal sorunlarından olarak ifade ettiği bir konu da “*kavram kirliliği*”dir. Aydınların büyük bir bölümünün “*ideolojik saf tutma*”ya yöneldiklerini söylemektedir. Bundan dolayı aydınların vazifeleri olan irdeleme ve anlama konularına değinmeden sadece tarafını açıklayan birer “*ideologlara*” dönüştüklerini düşünmektedir.²¹ Bu dönüşümün ülke için sıkıntısı ise düşünsel temelde eksikliği bulunan eserlerin ortaya çıkarılması ve eserlerin ise ideolojilerle dolu olmasıdır. Ayrıca bu kavram kirliliği içerisinde gerçek aydınlar yetiştirilemediği gibi düşünmekten de iyice uzaklaşılacaktır.

Hocaoğlu, Türkiye'deki aydınların felsefi düşünceden uzak durup, ülkenin kalkınması amacıyla tartışma ortamı yaratmak yerine birbirlerine düşerek cepheleşmeye yönelmelerinin nedenlerini sorgulamaktadır.²² Hocaoğlu aydınların tavırları nedeniyle çizdikleri kalıplar içinde yaşadıklarını söylemektedir. Bu kalıplaşmanın ülke için kötü etkisi ise iç ve dış sorunların herhangi bir çözüm yolu yokmuş gibi düşünülmesidir.

Hocaoğlu, tarihte iki milyona yakın aydını olan bir toplumun olmadığını ancak Türkiye'de diploması olan herkesin kendisini aydın olarak ifade ettiğini söylemektedir. Çözümü beklenen en büyük sorunlardan birisi de bu boş inanın ortadan kaldırılmasıdır. Eğer bu gerçekleştirilebilir ise gerçek aydınların görünür olmasının da sağlanmış olacağına inanmaktadır. Bu durumu Gazali'nin dediği gibi “*Havassü'l Havass*” olarak adlandırmaktadır. Gerçek aydınların yetiştirilmesi için zamana ve toplumsal yapının buna uygun hale getirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun bir koşulu da siyasi şahsiyetlerde dâhil edilerek devletin bütün kurum ve kuruluşlarından destek alınması, özgür bir alan yaratılması ve aydınların öz disiplinlerinin de buna eklenmesidir. Ancak bunlar gerçekleştirildiğinde gerçek aydınlar, net bir şekilde görülebilecektir. Aydınlar düşen görev ise nesnel kalmayı başarmak ve öz eleştiri yapabilmektir. Hocaoğlu, gerçek aydının kendisine en zıt gelen görüşü bile dinlemesini, öz eleştiriden vazgeçmemesini hatırlatmaktadır. Ancak aydınların, dini konulardaki hassasiyeti hatırlayarak bu konuları eleştiri konusu yapmaktan da uzak durmaları gerektiğini eklemektedir.²³ Bu yüzden kalıplardan ve kandırmaktan kurtulmanın yolu olarak felsefi düşüncedeki eksikliklerin giderilmesi gerektiğini söylemektedir.

Türkiye'deki felsefe eksikliğinin en önemli neticesi aydın kavramı üzerindeki “*sulandırılmış*” ifadelerdir. Aydın kavramı, toplum içerisinde asil ve imtiyazlı bir yerde, daha saygın ve daha iyi bir yaşamın anahtarı olarak görülerek bilinçsizce kullanılmıştır. Hocaoğlu, “*aydın bolluğu*” içerisinde boğulmakta olan Türkiye'nin “*safrayı (nylon aydınları) attıktan sonra*” bile felsefi anlamdaki eksikliğin kendiliğinden yok olmayacağını düşünmektedir.²⁴ Yazarın, “*felsefesizlik*” olarak tekrarlamakta olduğu aydın kavramı üzerindeki çıkar

²¹ Hocaoğlu, “*Laisizm...*”, s. 10.

²² Hocaoğlu, “*Düşük...*”, s. 60.

²³ Hocaoğlu, “*Düşük...*”, s. 219.

²⁴ Hocaoğlu, “*Düşük...*”, s. 243.

gözetme, doğru tespit ve tartışma yapamamanın nedenlerini şu şekilde numaralandırarak anlatmıştır:

1. Anlamaya değil yargulamaya itibar etmek,
2. Tarihi kendi şartları içerisinde incelememek,
3. Tarih Etiğini göz ardı etmek,
4. Tarihi çoğunluklar kişi kültürüne bağlamak,
5. Tarih karşısında kompleks duymak,
6. Tarihi bir bütünlük içerisinde algılamamak.”²⁵

Hocaoğlu, “Türkiye’deki milli gelişmelerden rahatsız ve milleti ile kavgalı olan kimlerdir?” sorusuna “İnorganik Seçkinler ve Aydınlar” cevabını vermektedir. “İnorganik Aydınlar” ise krizlerle ortaya çıkarıldığını ve Türkler için bu krizin ise tarihlerinde dünyaya meydan okuyacak hale gelen bir medeniyetten, mağlup bir taraf haline gelmeleri olduğunu söylemektedir. Bu mağlup olan taraf kompleksinin üç önemli dışı vurumu olarak “Kaçma, Savunma ve Teslimiyet” haline dikkat çekmektedir. Bahsettikleri içerisinde kendini kaybedenlerin ise “inorganik aydınlar” olduğunu söyleyen Hocaoğlu’na göre inorganik terimi, kendinden olana yabancılaşma hatta sonrasında ise düşman olmayı barındırmaktadır. İçerisindeki bu düşmanlığı ise topluma açık bir şekilde gösterilmektense tepkisel bir şekilde belli etmektedirler. Hocaoğlu anlattığı bu düşmanca tavrı, direkt anlamanın mümkün olmasa bile tanıyabilmenin mümkün olduğunu söylemektedir. Çünkü bu kişiler, kültürü ve halkı ile bağı olmayan ya da kopma derecesine gelenlerdir.²⁶

Hocaoğlu’nun bahsettiği “inorganik aydın sınıfı”, kendilerini ışığın merkezi olarak görmektedirler. Bu sebeple “kendi-kendisini kutsamakta, kendi-kendisini bir çeşit seküler peygamberlik” noktasında sanmaktadırlar. Neticede ise herkesten soyutlanmış bir sınıf ortaya çıkarmaktadırlar. Bu soyutluluk hali ise ilerleyerek “toplum-üstü” kurumsallaşmalara kadar gidebilmektedir.²⁷ Bu gidişatın toplum açısından en önemli tehlikesi ise halkın sesinin kısılması hatta duyulmayacak hale gelmesidir. Çünkü kendilerini tek doğru ve iyi olarak görenler, halkın düşüncelerini duymak istemediklerinden, kulaklarını kapatmaktadırlar.

Hocaoğlu, “Türkiye’li Aydın”ların, isteyerek veya istemeyerek ihanete meyilli olduklarını söylemektedir. Bahsetmiş olduğu bu aydınların ihanet etmek için her vakitte bir sebepleri bulunduğunu düşünmektedir. Bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: “çünkü, o’nun derdi Türk’ün varlığıdır; o, Türk’e tahammül edemediği için ihanet etmektedir (...)” Çıkarları için gerektiğinde Amerika’yı, Ermeni’yi, Kürt’ü, Komünizm’i, Liberalizm’i savunabileceğini düşündüğü bu ihanetin tek amacının ise Türkiye ve Türklere zarar vermek olduğunu düşünmektedir.²⁸

²⁵ Durmuş Hocaoğlu, “Osmanlı, Cumhuriyet, ‘Gaza, Cihad ve İla-yı Kelimatu’llah’ İdesi Üzerine Bir Tarih Kitiği”, *Düşünen Siyaset*, S. 7-8, Ankara, Ağustos-Eylül 1999, s. 138.

²⁶ Hocaoğlu, “Devletçilik...”, s. 339.

²⁷ Durmuş Hocaoğlu, “İnorganik’ Aydın Kitlesi”, *Yeni Ufuk Yazıları*, S. 04, 26 Haziran 1997, s. 1.

²⁸ Durmuş Hocaoğlu, “Türkiye’li Aydın’ın Dini, Türk’e Olan Kinidir”, *Yeniçağ*, 09 Ocak 2009, s. 2.

“Türkiye, bütün komplo meraklısı güruha inat, doğru yoldadır. Türk Milleti, ışığı kendinden menkul, gözleri ideolojiler tarafından körletilmiş inorganik aydın taifesinin sözde ilmi ile göremediğini Allah vergisi basireti ile görmüş, feraseti ile kavramış, kendi doğru rotasını kendi elleri ile çizmiştir, emin ve müstakar adımlarla yürümektedir. Türk Milleti, kendi aydınını aşmıştır (...)”²⁹

diyen Hocaoğlu, bütün olumsuzluklara rağmen aydın yetiştirmek ve gerçek aydınları görebilmek için çalışılması gerektiğini ve mevcut durumun tersine döneceğine olan inancını korumaktadır.

Hocaoğlu, milliyetçi-muhafazakâr bir çizgide bulunmasına rağmen milliyetçilerin eksiklikleri üzerinde defalarca durmuştur. O, milliyetçilere baktığında en dikkatini çeken özelliklerinin “aceleci ve pratik” yaklaşımıyla hareket etmeleri olduğunu görmektedir. Fikir üretmek veya teori geliştirmek yerine eylem içerisinde olmayı tercih ettiklerini, bunun ise eylemin teoriden önde olması sonucunu doğurduğunu hatırlatmaktadır. Hocaoğlu bütün bu söylediklerinin eylemsizlik isteği olmadığını da eklemektedir. Yani milliyetçilerin pasif kalmamaları ve eylem içerisinde de olmaları gerektiğini ancak felsefi düşünmenin arka planda bırakılmadan adım atılmasını anlatmaya çalışmaktadır.³⁰ Hocaoğlu Türk aydınlarına baktığında, sağ ve soldaki aydınlar fark etmezsiniz, hepsinde felsefi eksiklik ve çağı yakalayamamanın mevcut olduğunu görmektedir.

Hocaoğlu, açıkladığı düşünmeme sorunu nedeniyle Türk sağının yıllardır komünistler karşısında hareket etmelerine rağmen mücadelelerinin altının hala felsefi bir temele oturtulmadığını düşünmektedir. Böyle düşünmesinin nedeni olarak Türk sağının var olan her problemin arkasında bir başkasını arama tavrını örnek göstermektedir. Bu düşünmeme ve hazıra kaçma vaziyetinin ise bir kısır döngü yaratarak tekelcilik halini alacağından endişe etmektedir. Bu tekelcilik neticesinde ise Türk sağ felsefe ve düşünce dünyasından iyice uzaklaşılacağı söylemektedir.³¹ Milliyetçiliğin içine düştüğü bu çıkmazdan kurtularak ilerleyebilmesinin ana koşulu ise Türk milliyetçiliği düşünce-sine bağlı ancak herhangi bir kurum, kuruluş, parti ve zümreye tarafı olmayan içten ve öz eleştiri yapabilecek olan aydınların yetiştirilmesidir.³²

Hocaoğlu, geleceğe emin adımlarla gidilebilmesi için unutulmaması gerekenin geri de kalmamak ve çalışmak olduğunu söylemektedir. Bunun için ise teknik ve modern usullerde ilerlemenin hedef olarak alınmasını söylemektedir. Bunu söylerken Türkiye'nin kendine pusula kabul ettiği batının teknolojisine bir türlü yetişemediğini ancak bu farkın kapatılabilmesinin mümkün olduğunu görmektedir. Batı ile olan farkın kapılması için öncelikle liyakat esas alınmalı ve aydınlarla gereken değer verilmelidir.³³ Hocaoğlu, geleceğin

²⁹ Hocaoğlu, “Devletçilik...”, s. 301.

³⁰ Hocaoğlu, “Düşük...”, s. 260.

³¹ Hocaoğlu, “Düşük...”, s. 261.

³² Durmuş Hocaoğlu, “Türk Milliyetçiliği'nin En Mühim İhtiyacı: Öz-Eleştiri”, *Türk Yurdu*, C. 19 (51), S. 139-140-141 (500-501-502), Ankara, Mart-Nisan-Mayıs 1999, s. 97.

³³ Durmuş Hocaoğlu, “Bu Ülkenin Herşeyi Var, Adam'dan Gayri, Tabii”, *Yeniçağ*, 24 Ekim 2008, s. 6.

net bir şekilde bilinmesinin imkânsızlığını ifade etmekle birlikte yakın ve uzak tahminlerin de yapılabileceğini düşünmektedir. “Eğer ihtimal hesaplarında nispeten düşük değerler verilen -ya da hiç yer verilmeyen- bazı parametrelerde beklenmedik keyfi ve kemmi şiddette yükselmeler olmayacak olursa, yarınki Türkiye'nin, en azından daha birçok hususta, bugünkünden daha ileri bir seviyede olacağını tahmin edebiliriz (...)” demektedir. Türkiye'nin geleceği için tahmin edilenler, çizgisel bir düzlemde hareket eder ise gelecek günlerde ülkenin “daha modern, daha çağdaş, daha hür, daha demokrat, daha müreffeh bir Türkiye” ileleme imkânı bulanacağını söylemektedir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için ilk şartı ise Türk aydınlarının, kendilerine gelmesi ve ülke için gerçek aydın olarak çalışmalarınıdır.³⁴

Sonuç

Durmuş Hocaoğlu'nun fikirlerine bakıldığında bir entelektüelin nasıl olması gerektiğini şahsında örneklendirdiği görülmektedir. Yazılarında aydınların devlete ve millete karşı sorumluluklarının bilincinde olması gerektiğini söylemektedir. Bu sebeple bir milliyetçi olarak doğru bildiğine doğru, yanlış bildiğine ise yanlış demekten çekinmemiştir. Yazılarında gerekli gördüğü her konuyu ele almıştır. Kimseyi kızdırmama ya da beklentileri karşılama gibi bir derdi olmamıştır. Hocaoğlu'nun dile hâkimiyeti ve düşüncelerini anlatış şekli bir aydının olması gereken yeteneğidir. Yine de onun yazdıklarının değerinin gerektiği kadar anlaşılmadığı da bir gerçektir. Çünkü dilini kullanma özelliği ve üslubundan taviz vermemesi nedeniyle genel okuyucu kitlesi, kendisini okumaktan uzak durmuştur.

Hocaoğlu'nun aydın olarak dikkat çeken bir özelliği de kavram ortaya koyabilmesidir. Buna örnek olarak fizik alanına ait olan terimleri sosyal bilimlere uygulaması gösterilebilir. Çağdaşlaşmanın ne olduğunu anlatabilmek için fizikte kullanılan domenler³⁵ ve potansiyel³⁶ teorileri toplumsal mesele-

³⁴ Hocaoğlu, “Düşük...”, s. 218.

³⁵ Fiziksel domenler teorisi: “Bir harici magnetik alan, bir nesneye uygulandığında, o nesnenin içindeki bütün özgül ve çoğul magnetik alanları kendi yönüne çevirmek üzere onlara bir kuvvet uygular ve onları kendi istikametinde yönelmeye zorlar. Eğer bu harici kuvvet yeteri kadar, yüksek olursa, her birisi ayrı birer domen (izole edilmiş bireysel mantıka) sahibi olan bu bireysel magnetik alanlar, bu harici kuvvetin tesiri ile onun istikametine doğru yönelirler. Bu esnada domen'ler zorlanır ve domen duvarlarına çekilir, hatta tamamıyla yıkılıp çökebilir. Bunun sonucunda, bireysel ve magnetik alanlar ortadan kalkar, tekil bir magnetik alan vücut bulur. Fakat bu tekilik içerisinde yine de kısmi tekillikler, harici alanın yönünden bir takım sapmalar olabilmektedir; yani, bütün domenler eksiksiz bir biçimde tam olarak aynı yöne yönelmezler. Harici magnetik alana boyun eğerek onun yönüne dönen domenler(...) yönlerini çevirmiştir. Bu harici alan tamamen ortadan kalksa bile, arkasında bir bakiye alan bırakır ki, bunun sonucunda münferit domenler bir miktar kendi özgürlüklerine dönelirlerse de tam bir dönüş çok kere mümkün olamaz.” Hocaoğlu, “Laisizm...”, s. 15.

³⁶ Fiziksel potansiyel teori, “Herhangi bir cisim, etrafındaki uzayda, kendisinden belirli bir mesafe kadar uzaktaki herhangi bir noktada, birim başına bir enerji hasil eder ki buna kısaca, potansiyel tabir edilir. Böylece, uzaydaki her noktanın farklı değerinde potansiyeli olabileceği anlaşılabilir. Eğer, uzaydaki herhangi iki noktanın potansiyelleri eşit değilse, bu iki nokta arasında bir potansiyel farkı husule gelir ki buna gerilim denir. Gerilim, bu iki nokta arasına giren cisim üzerine bir kuvvet uygular. Alan kuvveti olarak da anılan bu kuvvet, sürükleyici bir kuvvettir ve alçak potansiyelde bulunan cisimi yüksek potansiyele doğru sürükler (...)” Hocaoğlu, “Laisizm...”, s. 18.

lerle ilişkilendirerek “sosyal domenler ve sosyal potansiyel teoriler”³⁷şeklinde kavramlaştırmıştır. Bu yaklaşımı ilk başta şaşırtıcı gelebilmekle beraber Hocaoğlu, okuyucularının konuya hâkim olması açısından faydalı olduğu düşünülmektedir. Yazar, çalışmalarında yalnızca Türkiye’nin değil, dünyanın da yaşamakta olduğu felsefi yaklaşımlara değinmektedir. Yazılarını yazı dizisi halinde yayınlamaya kavramları açıklama, kavram karmaşasını önleme, konuları tespit etme ve anlatma yöntemlerini kullanmıştır.

Hocaoğlu’nun çalışmalarına bakıldığında rasyonel bir yaklaşım sergilediği ve kendine özgü üslubu ile yol aldığı dikkat çekmektedir. Aydınların toplum içerisindeki yerini önemli gören Hocaoğlu, aydın olabilmek için felsefe yapabilmeyi gerekli olduğunu düşünmektedir. Felsefe yapmakla kastettiği bilginin ardından giderken gerçeği öğrenme isteğine sahip olabilmektir. Çünkü bilgi ne olursa olsun eğer felsefi yaklaşıma sahip değilse elde edilecek sonuç bir aydın karakteri değil, teknik ve zanaat yaklaşımı olacaktır. Hocaoğlu, Türk aydınlarının felsefi konulara yönelmek yerine cepheleşmenin fitilini ateşlemeleri ve ideolojiler içinde taraf olmaları üzerinde sıkça durmaktadır. Ona göre yapılması gereken, Türk aydınlarının bir an önce gerçek aydın vasfı olan düşünme ve irdelemeye yaklaşarak belirli düşüncelerin ideologları olmaktan vazgeçmeleridir.

Kaynaklar

- AFYONCU, Erhan: “Türkiye Beynini Kaybetti”, *Türk Yurdu*, S. 280, C. 30, Aralık 2010.
- AKSOY, Mustafa: “Düşünen Beyin, Kanayan Vicdan: Durmuş Hocaoğlu”, *Türk Yurdu*, S. 280, C. 30, Aralık 2010.
- ÇELEBİ, Berat: *Türk Ocağı Durmuş Hocaoğlu Anma Konuşması*, Üsküdar Çevresi: Türk Ocağı Durmuş Hocaoğlu Anma Konuşması (V: 1.2) (çevrim içi) uskudarcevresi.com, 17.06.2021. 2014.
- DAMDAM, Emin: *Durmuş Hocaoğlu ile Mülakat*, (çevrim içi) web adresi, 20.06.2010, <http://www.eskisehirturkocagi.org/makaleler/alintiyazilari/durmus-hocaoglu-ile-mulakat-dr-durmus-hocaoglu/>, (Erişim Tarihi: 20.06.2010).
- HOCAOĞLU, Durmuş: *Devletçilik Bumerangi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- HOCAOĞLU, Durmuş: *Düşük Şiddetli Devrim*, Kocav Yayınları, İstanbul 2015.
- HOCAOĞLU, Durmuş: *Laisizm’den Milli Sekülerizm’e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1995.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Ulus-Devlet, Millet ve Milliyetçilik Üzerine Bir Tahlil”, *Türk Yurdu*, C. 16, S. 109, Eylül 1996, s. 109.

³⁷ “Sosyal Domenler Teorisi” belirli bir kültürün diğer kültürler üzerinde baskın olmasıyla güçlü hale gelmesi şeklinde açıklanmaktadır. Bu güçlü olma halinde eğer güç yoğunlaşırsa diğer kültürü kendi yoluna dahil etme sonucu elde edilebilmektedir. Yaşanacak bu durum ile de “baskın kültür dünyayı kendi istikametinde oluşmuş olan tekil alanı haline getirir.” Bu teorinin hayata geçmesi ise Sanayi Devrimiyle birlikte olmuştur. “Sosyal Potansiyel Teori”nde var olan kültürlerin hepsinin kendilerine ait “etki alanları” olduğunu ve bu alanların karşılıklı olarak farklılıklara sahipliğiyle birlikte aşağıda olan yukarıya doğru çekilmektedir. Bu teorinin örneği olarak da Batı’nın diğer kültürlerle uyguladığı potansiyel teoridir. “Laisizm...”, s. 15-20.

- HOCAOĞLU, Durmuş: “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Üzerine Mütalaalar”, *21. Yüzyılda Sultan Abdülhamid’e Bakış*, Haz. Mehmet Tosun, Edi. Mehmet Gümüşkılıç, Nisan, İstanbul 2003.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Entelektüel ve Entelektüel Haysiyeti”, *Muhafif*, Y. 1, S. 28, 28.07.-03.08.2000.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “İnorganik’ Aydın Kitleleri”, *Yeni Ufuk Yazıları*, S. 04, 26 Haziran 1997.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Türk Milliyetçiliği’nin En Mühim İhtiyacı: Öz-Eleştiri”, *Türk Yurdu*, C. 19 (51), S. 139-140-141 (500-501-502), Ankara, Mart-Nisan-Mayıs 1999.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Türk Aydınında Felsefi Zafiyetin Temelleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 15, Yaz 1991.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Bu Ülkenin Herşeyi Var, Adam’dan Gayri, Tabii”, *Yeniçağ*, 24 Ekim 2008.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Aydın’ Üzerine Bir Potpuri”, *Yeniçağ*, 28 Aralık 2008.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Türkiye’li Aydın’ın Dini, Türk’e Olan Kinidir”, *Yeniçağ*, 09 Ocak 2009.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Türkleri Seviyorum; Ama ...”, *Yeniçağ*, 15 Haziran 2008.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Bu Topraklar, Asırlardan Beri, Çapsız Adam Yetiştiriyor”, *Yeniçağ*, 12 Ekim 2008.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Burası Bizim İçin Ya İkinci Ergenekon’dur Ya İkinci Endülüs (Mülakat)”, *Türk Yurdu*, C. 26 (58), S. 232 (593), Aralık 2006.
- HOCAOĞLU, Durmuş: “Osmanlı, Cumhuriyet, ‘Gaza, Cihad ve İla-yı Kelimatu’llah’ İdesi Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *Düşünen Siyaset*, S. 7-8, Ankara, Ağustos-Eylül 1999.
- Resmi Gazete*, S. 29779, 23 Temmuz 2016.
- TAŞ, Hakan: “Durmuş Hocaoglu (1948-2010) Bibliyografyası”, *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi*, S. 24, 2011.
- Yeniçağ (Gazete)*, (çevrim içi) [https://www.turkcebilgi.com/yeni%C3%A7a%C4%9F_\(gazete\)](https://www.turkcebilgi.com/yeni%C3%A7a%C4%9F_(gazete)), 13.02.2022.
- Yeniçağ Gazetesi*, “Yeniçağ Gazetesi İmtiyazlı Sahibi Ahmet Çelik’ten Yeniçağ’ın 19. Kuruluş Yıldönümü İçin Bağımsız Mesajı”, 13 Eylül 2020.

Extended Abstract

Durmuş Hocaoğlu's Views About The Turkish Intellectual

Durmuş Hocaoğlu continued in line with science and philosophy even in his writings on contemporary, social and political issues, and he repeated how important history and philosophy were in his works. Thanks to his philosophy readings, he gained a new concept and a perspective for his readers. For these reasons, this study examined how he handled the notion of intellectual. Although Hocaoğlu is an engineering graduate, he worked as a lecturer in the physics department. After eight years of engineering experience, he started academic life. Hocaoğlu, known for his interdisciplinary studies, worked mainly on physics, philosophy of physics, history, and history-politics. He has published articles, interviews, and papers on such topics in many magazines and newspapers, social events. He was impressed by Descartes and Bacon. He deals with every subject he deemed necessary in his works, and his style, intellectual identity, and character draw attention. Hocaoğlu has published several articles on how the intellectuals should be, how they are in Türkiye, the shortcomings, and what to do. Besides his thoughts, his use of language exemplifies how an intellectual should be. With his non-artificial neutral style, he says that the intellectuals need to remember their responsibilities to the nation. Hocaoğlu also states that the intellectuals in Türkiye fall into mistakes such as betrayal and alienation. According to him, the precondition for being an intellectual is to philosophize. He does not want to say that only those who can philosophize are intellectuals.

Hocaoğlu means to desire to learn the truth by going after the knowledge. Whatever the information is, if the philosophical approach is incomplete, the result will be a piece of technical knowledge and craft approach rather than an intellectual character. He notes that Turkish intellectuals stay away from philosophical approaches. He does not hold it good that intellectuals ignite the fuse of solidifying in opposition instead of doing philosophical studies. Because it makes way for being trapped into ideological stereotypes. Hocaoğlu thinks that the true intellectual should be able to explore his mind. During the process of finding an original thought, it is crucial to distinguish between fake and real. After explaining what intellectuals have done, he states what they should do. The solution he offers is that the intellectuals need to save themselves from being captive to stereotypes and give up on taking sides of ideologies.

This study aims to explain how the concept of intellectual means for Durmuş Hocaoğlu by examining his writings. It is not the case to produce a theory but to put forward ideas. The way he approaches the concept of 'intellectual' and his evaluations about the problems of the notion of intellectual in Türkiye; and solutions he put forward for these problems are analyzed in this study. Hocaoğlu emphasizes seeing things as they are in his writings, being impartial, evaluating, and offering solutions. In addition, his comments on his articles constitute a valuable part of the study. The concept of intellectual, which has no clear answers about it, can be defined with different interpretations according to the different perceptions of people. In this work, on the other hand, priority is given to analyzing what way of thinking Hocaoğlu has as a significant intellectual in the Turkish world of thought rather than his conceptual analysis.

In the introduction part, to get to know Hocaoğlu, his biography is briefly mentioned. With the analysis of his life and personality, an idea about how he approaches the subjects is obtained. Besides his ideas and approaches within

the concept of intellectual, his suggestions, complaints, aims, and troubles are also mentioned. These ideas were shaped by his profession, education, and the perspective of the period in which he lived. It is also the aim of this study to reveal Hocaoğlu's suggestions and advice to young people and Turkish intellectuals by explaining what the problems are and how to overcome these problems. During the preparation process of the study, research and evaluation based on literature review were made. Especially the author's books, articles, and works in periodicals on the subject examined. As it can be understood, the primary sources of the study are Hocaoğlu's original works. What he said about the things and his suggestions about the existing problems were deduced from his works. In this article, the scattered works of the author were examined, and all was handled as a whole.

TARİHİN KARA KİTABI TARİHÇİLİĞİMİZDE USÛL VE AHLÂK MESELELERİ

Muhammet KEMALOĞLU*

Ali Birinci, Hitabevi Yayınları, Ankara, 14 Şubat 2014, 380 sayfa.

Giriş

Kitap okumak, okuduğunu anlama ve ondan bir sonuç çıkarmak tarihçi için önemli bir olaydır. Birde bu kitap bir tenkit kitabı olursa bu daha da farklı bir mana kazanır. Çünkü eser içerisinde eleştiren ve eleştirilenler vardır. İddiaların doğru olup olmadığı ve yapılan yanlış (lar) var ise bunun başkalarına etkisi hangi düzeyde olmuştur. O nedenle “Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir; yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşır-tacak bir mahiyet alır” diyor, Atatürk. Bizde bu çalışmamızda Ali Birinci’nin Tarih’in Kara Kitabı’nı ele aldık. Tarih’in Kara Kitabı, Ali Birinci’nin değişik zamanlarda ve farklı mecmualarda basılmış tarihin ahlâki meseleleri ve usûlü hakkındaki düşüncelerini içeren bir tenkit kitabıdır. Takdim, Giriş Niyetine ve devamındaki 5 bölümden oluşmaktadır.

“Tarih’in Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri” adlı eserin yazarı, Prof. Dr. Ali Birinci, 25 Ağustos 1947’de Hendek/Sakarya’da doğdu. Cumhuriyet İlkokulunu (1960), Hendek Ortaokulunu (1963), Ankara Polis Kolejini (1966) bitirdi. Girdiği üniversite imtihanlarında (1966) Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü birinci ve İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü ise dördüncü olarak kazanmış ise de

Geliş Tarihi: 04 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 4 Mart 2022.

Atıf Bilgisi: Dr. Muhammet Kemalöğlü, “Kitap İncelemeleri: Tarih’in Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 229-238.

* Dr., TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, Turan Güneş Bulvarı, 06550 Oran, Ankara. ORCID: 0000-0001-7542-7517.

kaymakam olmak için Polis Enstitüsü 1. sınıfından ayrılarak girdiği A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, önce İdare Şube'ye girmiş ise de daha sonra geçtiği İktisat ve Maliye Bölümünden (1973) mezun oldu. Emniyet Genel Müdürlüğünde üç sene komiser muavini olarak çalıştıktan sonra (1973-1976), Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi (Sivas) Tarih Bölümünde asistan ve yrd. doç. dr. olarak (1976-1988) bulundu. 30 Haziran 1988'de, Ankara'da Polis Akademisinde vazifeye başladı. Türk Siyasi Tarihi ve İnkılâp Tarihi dersleri verdi. 18 Haziran 1986'da, Hürriyet ve İtilâf Fırkası başlıklı doktorasını verdi. 1993'de doçent, 2000'de Yakınçağ Tarihi profesörü oldu. 3 Ekim 1989- 25 Eylül 1990 arasında Fransa'da Paris'te meslekî çalışmalar yaptı. Atatürk Araştırma Kurumu üyeliğinde (1995-2001) bulundu. 25 Eylül 2002-28 Temmuz 2004 devresinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde ders verdi. Üniversitenin Sosyal Bilimler Dergisi'ni dokuz sayı çıkardı ve bu arada Kırgızca ve Rusça kurslarına devam etti. 1 Ağustos 2008 tarihinde Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirildi ve 4 Ağustos 2008 tarihinde fiilen bu vazifesine başladı ve bu vazifesi 13 Eylül 2011 tarihinde sona erdi ve Polis Akademisi'ndeki öğretim üyeliği vazifesine döndü. Resmî nüfus kaydı 1 Şubat 1949 tarihli olduğu için 1 Şubat 2016 tarihinde yaş haddinden emekli olmuştur.

Ali Birinci, eserin giriş bölümünde, tespitlerini 17 ayrı başlık altında toplamış fakat başlıklarını belirttiği maddeleri muhtemelen tarafımızdan tespit edilmesi için yanlış sıralıyor. 1., 2., 3. madde derken 3. maddeyi üç defa tekrar ediyor.

1. İntihâlde başka lisanlarda basılan kitap ve yazıların değerlendirilmesi: Yabancı eserlerin isminin değiştirilerek başka yazara mal edildiğini,
2. Felsefe merakının intihalciliğe yansması: Çarpıcı ve felsefi yorumlar üretme yoluyla farklı görünmeye çalışıldığını,
3. Bir intihal usulü olarak tercümelerin tercümesi veya baskıya hazırlanması: Başka lisanlardaki kitapların, tercümelerin çok rahat bir şekilde intihal edildiği ve mükerrer baskılarının farklı isimlerle basıldığını, ecnebi lisanlarda yazılan kitapların intihal edilerek telif bir çalışma gibi sunulduğunu,
4. Kendi yazısını ihtihâl edenler: Yıllar önce yazılmış olan bir çalışmanın tekrar farklı adlarla basıldığı böylece akademik puanlar alındığını,
5. Bir intihâl aleti olarak müstearlar: Kendilerine ait olmayan eserleri kendileri yapmış gibi yayımlayanlar yani "hazırlayan" kimliği altında daha önce başkalarının çevirdiği kitapları alıp yayımlarken kendi adını ya da müstear ismi tercih edenleri, önceki çalışmaların künyelerinin/ isimlerinin değiştirilip bambaşka bir eser şeklinde sunulduğunu,
6. Üniversitede bir zaaf olarak mürsit-mürit ve dostluk münasebetleri: *"Müritlerin hocaları için malzeme toplamak, çeviri yazı yapmak, makale*

- yazmak ve kütüphanelerde süreli yayın ve kaynak taraması yapmak gibi çeşitli vazifeleri bulunmaktadır ve bu zahmetleri karşısında bir çay ile bile mükâfatlandırılmadıkları da bilinmektedir.”* diyerek, öğrenci ve hocanın birbirini istismar ettiklerini, adam yetiştirme edebiyatı adı altında üniversitelerdeki dostluk münasebetlerinin varlığını,
7. Muhtarlık ve rektörlük arasında: Koca koca hocaların siyasetin veya makamların cazibesıyla ilmin yerine başka işlerle uğraştıklarını ve bunun da köydeki muhtarın muhtarlık seçimini kazanmak için yaptıklarından bir farkının olmadığını,
 8. Bakkal dükkânı yerine üniversite: Öğrencisine kendi kitabını sattırarak isteyenlerin kendi kitaplarını almayan öğrencilerini imtihanlara sokmayışlarını, beş-on dakikalık sohbet şeklinde yapılan doktora ve yüksek lisans dersleri için haksız ders ücreti alınmasını ve *“hocalık ve kocalık tarih boyunca vekâleti olmamış iki meslektir ve bizzat ifasının gerektiğini”*,
 9. Akademik unvanın istimâli ve istismarı: İlim faaliyetine günde bir saat bile ayırmaksızın ve hiçbir ilmî çalışmaya fırsat bulmaksızın ilim unvanlarını kullanmak ahlâkî bir tavır olup olmadığını,
 10. Yayınevlerinin yayın ahlâkı meselesi: Yayınevlerinin satış amacıyla yaptıkları yalancılıklarını neşriyat hayatında ahlâk zincirinin halkalarının yazan, derleyen, basan, tevzi eden ve satan olduğunu ve yayınevlerinin amacının maalesef sadece para olduğunu,
 11. Bir intihâl ve derleme âleti olarak şöhret: Ünlü bazı yazarların doğru da olsa yanlış da olsa yazdıklarının satıldığını ve bunun doğru olmadığını,
 12. Bir intihâl vasıtası ve vesilesi olarak okuyucular: Okuyucuların bilgisizliğinin kalitesiz kitaplar için en büyük ve ilk sermaye olduğunu,
 13. Yazan, hazırlayan, derleyen, tercüme edenler: Dört sayfalık bir takdim yazısıyla iki yüz doksan yedi sayfalık bir kitapta yazan sıfatını kazanmanın doğru olmadığını,
 14. Refik yazar, refika profesör olur: Üniversite camiasında aile ilişkileri nedeniyle insanların bir diğerinin yerine çalışma yaptığını,
 15. Kalemî ve kelâmî neşriyat arasında: Kalıcı eserlerin yolunun araştırmadan geçtiğini,
 16. Kitabın hakkı dipnot düşmektir: Dipnot düşmenin bir kitaba, makaleye veya manzum veya mensur bir metne hakkını ödemek demek olduğunu,
 17. İlimin intisap ağalığı: YÖK’ün akademik dünyanın en üst kurumu olmasına rağmen görevini yerine getiremediğini belirterek mafya dünyasının kaideleri gibi kaidelerimizin olmadığını, *“En gayrimeşru mesleğin bile bir ahlâkının bulunduğu bir vakıadır.”* diyerek, intihalin hangi yöntemlerle yapıldığına gözler önüne seriyor.

18. Akademik dünyada, “Makamlar için ehliyet ve liyakat değil, itaat ve sadakat ve hatta zaman zaman da hamakat aranmaktadır”, “Adam ye-tiştirme edebiyatı üniversitelerimizdeki en abes sohbetlerden biri ve bel-ki de birincisidir”, “Araştırmaların yapılması değil, artık araştırmaların araştırılması ve ifade edilen teknik ile nakledilmesi ilim ve ahlâkı için bir felâkettir”, “Yapılmayan dersler ve bilhassa beş-on dakikalık soh-bet şeklinde yapılan doktora ve yüksek lisans dersleri için haksız ders ücretleri almak, profesörlerin üzerlerine aldıkları derslere asistanları ve yeni ismiyle araştırma görevlilerini vekâleten derslere sokmaları...”, “Bilhassa köy menşeli ilim adamlarının kazanç hirsından kurtulama-dıkları ve gündemlerindeki birinci maddenin para kazanmak olduğu-nu ifade etmek gerekir”...sözlerinin muhakkak bir adresinin olduğunu bize sunuyor.

Kitabın I. Bölümü Roman, Biyografi, Kitabiyat adını taşıyor.

Ali Birinci, “*Roman mı Hâtırat mı?*” başlığı altında son zamanlarda roman ve hâtırat türünden eserlerin birbirine karıştırıldığını ve bu iki edebiyat ürünü arasında kat’î sınırın çizilmesinin zorluğu yüzünden bazı romanların hâtırat ve bazı hâtıratlarında roman sırasına dahil edildiğini ifade ederken, otobiyografik unsurlardan beslenerek kaleme alınan bu tür eserlerin sınıflandırılmasında yazarın eserine hangi ismi koymuş olduğuna ve eserini nasıl tanıttığına bakılmalıdır diyor. Böyle bir sorunun cevabını vermek, hiç değilse bazı kitaplara bakılacak olursa, kolayca mümkün olmaktadır. Kitapların takdim yazılarındaki satırlar, bir şüpheye mahâl bırakmayacak kadar, açık ifadelerle doludur¹ diyor.

Hatıra örnekleri olarak da Sultan II. Abdülhamid’in hatıraları ile Fethi Okyar’ın hatıraları olduğunu belirtiyor. Fethi Okyar’ın hatıralarını Cemal Kutay tarafından yazılmış olduğunu belirtiyor. İsmet Bozdağ’ın “*Sultan Abdülhamid’in Hatıratı*”nı yazmadığını, birinci bölümünü Süleyman Nazif’in, eklenen bölümünü ise İsmet Bozdağ tarafından yazıldığını söylüyor. Böyle olunca, İsmet Bozdağ ve Süleyman Nazif’in yazdığı/hazırladığı “*Abdülhamid Hatıratı*”nın gerçeği nedir?

Hatırat, 1919 yılında II. Abdülhamit vefat ettikten kısa bir sonra haftalık Utarit mecmuasında yayınlanır. Utarit mecmuasında yayımlanan bölüm, 1922 yılında “*Hatırat-ı Abdülhamit Han-ı Sani*” adıyla Osmanlı harfleriyle, yeni harflerle ise 1946 yılında İsmet Bozdağ tarafından yayımlanır. Ayrıca, Sabahattin Selek 1960 yılında, Osman Yüksel Serdengeçti 1964 yılında kitabı

¹ Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı*, Hitabevi yayınları, Ankara 14 Şubat 2014, s. 88.

yeniden yayımlar. 1975 yılında ise, hatıratın tamamı Ter-cüman Gazetesi'nde önce yazı dizisi yapılıp sonrada Kervan Yayınları'ndan çıkar.

Ali Birinci, sonrasında yaşananları şöyle anlatıyor: “*Hatıratın İsmet Bozdağ neşrinde eklenen sayfalar, tamamen yenidir ve Bozdağ tarafından yazılmıştır. Bozdağ, o devrin dilini çok iyi bilmediği için kitabın arka sayfasında yer alan eski yazı klişelerde açıklar vermiş. O metinleri tamamen kendisinin yazdığından en ufak şüphem yok.*” diyor.

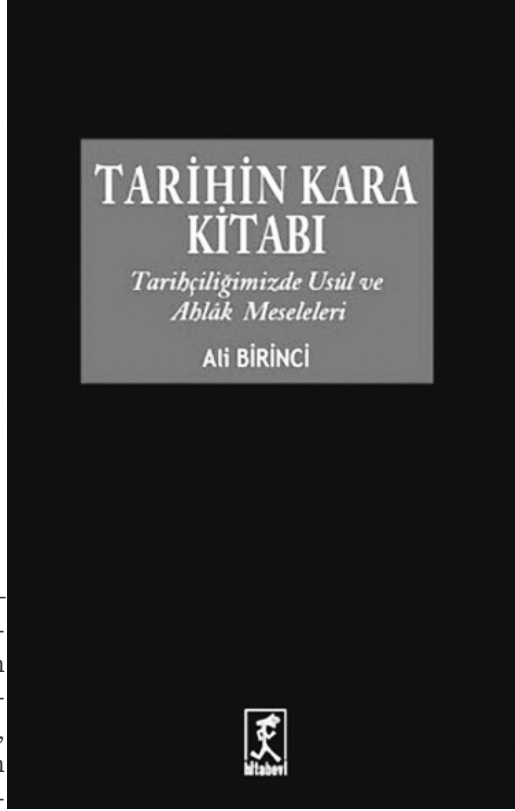
“*Ankara'nın Kitâbiyât Mecmuaları*” başlığında ise Ankara'nın kitapçılık hayatının İstanbul'dan pek de geri olmadığını, farklı kurum, cemiyet, yayınevi ve kişilerce çıkarılan kitâbiyât mecmularından örnekler veriyor: Bibliyografya (CHP Halkevleri Bürosu yayını), Kitap Dünyası, Kebikeç, Bilge vb.

“*İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950) Hakkında*” adlı kısımda, Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri Dizisinde çıkan aynı adlı bir eser ele alınıyor. Söz konusu eserin İstanbul dışında bu tarz konuda çalışılmış dikkate değer bir eser olduğunu ancak çalışma yöntemi açısından kimi eksiklikler bulunduğunu kendince not düşüyor.

Kitabın II. Bölümü, “İlim, Üniversite ve Köylülük” adını taşıyor.

“*Kitap, İlim ve Üniversite Hakkında Düşünceler ve Tespitler*” alt başlığında üniversite mefhumunun ve neşriyatın önemini belirterek Cambrige (İlk neşr: 1584) ve Oxford (İlk neşr: 1478) Üniversitelerinde neşriyatın eskiliğinden bahsediyor. Bizde ise böyle bir müesseseleşmenin olmadığını üzümlere ifade ediyor.

Ali Birinci, akademik unvanlar ile makamlara 4 yöntemle ulaşılacağını belirtirken bu usulleri, dakausülü, kuusülü, ka-kuusülü ve ku-kausülü olarak gruplandırmış;

“Ka (kalem’in ka’sı) usûlü kalemîyle bir yere gelenlerin yolu olup te-ka (temiz kalem) ve ki-ka (kirli kalem) olarak ikiye ayrılır. Ku (kulis’in ku’su) usûlü, kulis ile meselelerin halledildiği, siyasî ve dinî cemaatleri kullanarak himaye edilme ve kayırılma yoluyla makam elde edenlerin yolu. Ka-ku ise ağırlıklı olarak kalem ve biraz da kulis yoluyla bir yerlere gelme yoludur ki bu, en az başvurulana ama başarıya daha çabuk ulaştıran bir yoldur. Ku-ka ise bir öncekinin aksine kulisin ağırlıklı olduğu bir yoldur ve en çok başvurulana usûl budur. Üniversitelerin diploma imalathanesi haline geldiğinden dem vuran yazar, hocaların da adam akıllı kitap okumalarına ve türlü bahanelerle beklenen miktarda yayın yapmalarına sitem etmektedir.”²

Ayrıca hocaların kendi derslerine asistanını soktuğunu ve ders ücretini de hocanın kendisinin aldığı belirterek, “İki şeyin vekâleti olmayıp bizzat ifa edilmesi gerekir. Bunlardan birisi hocalık diğeri ise kocalıktır”. diyor.

“İlim Hayatında Köylüler ve Köylülük” adlı başlık altında, “İlim hayatın-da köylülüğün hüküm sürdüğünü” defâ’atle belirten yazar, “Herkes kendi menfaatini, içi çoktan boşaltılmış kavramlarla süsleyerek muhataplarının hakkını hiç dikkate almadan, hayatının mihveri haline getirmekte ve çevresine takdim etmektedir” şeklinde açıklayarak, “başkalarını ve işgal edilen makamı umursa-maksızın kendi menfaatini gütmenin bir köylülük olduğunu”, “İlim hayatının bir irfan ve zarafet meydanı olduğu yolundaki hüsnizan çok yaygın bir yanıştır. Bu hayata girenlerin pek azı istisna tabiat ve huy değiştirmedikleri de sade bir beşerî gerçektir” diyerek bu anlayışın ilim âleminde de devam ettirildiğini açık-lamıştır. İlim hayatında çok görülen usûlsüzlüklerden biri de yurt dışındaki eserlerin istimal ve istismarıdır. Bilgili ayrıca Sivas çevresinde kara cahile kara bilecen dendiğini ve Türk aydınlarının büyük bir kısmının bu tavsife uyduğunu belirtir. Türk Dünyasındaki üniversitelere hoca sıfatıyla alakasız tiplerin giderek zenginleştiklerini de söylemekten kendini alamıyor.

Tarihçilik ve Meslek Ahlâkı başlıklı Üçüncü Bölümde ise;

Her çalışma, vazife, görev veya mesleğin bir ahlâkı olduğunu ve her işin değerinin ancak o işin ahlâkı değeri kadar olduğunu, bu konuda da “Turhallı, hep bir hallı” kabulünün geçerli olduğunu belirtir.

“En geniş mânâsıyla ahlâksızlık da teşkilâtlanmış bir takım oyunu veya “organize” bir suçtur. Bu hususta ilim ya bir ahlâkı önderlik vazifesi yapar veya ahlâksızlığa tâbi olur ve “baktın zamane uymadı sen uy zamaneye” diyen eyyamcı tavrın takipçisi olarak ahlâksızlar kervanına katılır ve diğer taraftan da ahlâk temsilciliği vazifesinde de, etrafı iğfâl ederek, berdevam olur. Son zamanlarda ilim hayatındaki ahlâksızlık da umumî ahlâk seviyesiyle beraber hızla düşmekte ve haram-helâl mefhumları ilim hayatında da artık neredeyse,

² Sakar, Ekrem, “İlim Camiasındaki Usûlsüzlüklerden ve Ahlâksızlıklardan Bir Demet: Tarihin Kara Kitabı”. (Çevrim içi) web adresi, erişim tarihi 30 Ocak 2022, <https://sondevir.gaste24.com/medya/ilim-camiasindaki-ahlksizliklardan-bir-demet-h314176.html>

can çekişmektedir. Artık hak, her ne şekilde olursa olsun ele geçirilendir, hak edilen bir şey değildir.” Çok söz yalansız olmaz, çok mal haramsız olmaz” sözü artık hayatla kişinin arasından çıktığı için Türk cemiyeti iktisâdî zenginleşme yolunda daha hızlı adımlar atmaya başlamış ve kazanç hürsünün dizginleri artık elden kaçmış olduğumuzu³ ifade ediyor.

Tarih ilminin kıstaslarını sıralarken de dipnot kullanımını, her bilgi için gizli bir nereden buldun kanununun var olduğunu, vekâlet yoluyla ders yapılamayacağını, eserlerde ilk işin ciddiyet olması gerektiğini, eser başkasının ise ahlâk gereği eser sahibinin adının belirtilmesi mecburiyetini, tarih her zaman satıyor diyerek yayıncılık ahlâkının da olması gerekliliğini ayrıntılı olarak anlatıyor.

İstismar, kullanma, aldatma ve eserlerinin intihali örneklerinin verildiği bölümde, yazar pek çok isim zikrederek eleştirilerini sıralamaya devam ediyor. Yazar, özellikle talebelere yazdırılan yazılar, ödevler ve tezler üzerinden istismarın sıklıkla görüldüğünü vurguluyor. Ayrıca doğrudan yabancı dilden yapılan tercümelemlerin telif esermiş gibi yayınlanmasının ciddi bir sorun olduğuna dikkat çekiyor. İstismar hususunda kaynak ve usul konularına değinen Ali Birinci bu hususa kitabın genelinde farklı başlıklar altında tekrar tekrar yer vermektedir.

Hâtırat Meseleleri Adlı Dördüncü Bölümde;

Usul, teknik ve ahlak bakımından çoğu anı eserinin problemleri bulunduğu değinen Ali Birinci, “*sadeleştirme’ girişimlerinin eserin özgünlüğünü yok ettiğini*” belirtiyor. Örnek olarak da, Cahit Kayra’nın, ablası Mediha Kayra’nın 15 yaşındayken yazdığı hatıratının sadeleştirmesini gösteriyor. Bu tarz bir yaklaşımla da Türkçenin, mahvedildiğini söylüyor.

Ali Birinci, hatıratlara isim konması esnasında da sıkıntılar olduğunu ve Sahaf Sami Bey için “*Kitaba isim koymasını bilmez... Çeyrek asırlık sahaf hayatı, kitap hakkında asgari ölçüde bilgi sahibi olmasına da yetmedi*” şeklinde tenkitler yapar ve “*Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları-Sarıkamış’tan Esarete*” (1915-1920) adlı eseri de buna örnek gösterir. “*Yayına hazırlayanın isminin kapakta ‘at nalı’ gibi gözüküğünü*” anlatırken, “O kitabın adı, ‘Ziya Yergök, Sarıkamış’tan Esarete’ olmalıydı” der. Sahaf Sami Bey’in “Hüsrev Gerede’nin Anıları” (İstanbul-2002) eseri de bu şekilde eleştirir. Ali Birinci, Sami Bey’in eserinin sunuş kısmını da ‘ağlama duvarı’na çevirdiğini, daha kötüsü “Sadrettin Paşa’nın Anıları” (İstanbul-2003) adlı kitabın, Sami Bey tarafından ‘yazar’ sıfatıyla imzalanmasını kabul edilemez görür.

Ali Birinci, hatıratların yayımı konusunda ‘dizin’ konulmamasını, “*İplik dikiş, kitabın omurgası; dizin ise namusudur.*” diyerek tenkit eder.

³ A.e, 77-108.

Arka Kapak

Genelde basılan kitapların arka kapağında kitabın içeriği ile ilgili kısa da olsa bir tanıtım yazısı veya kitap içerisinden bir parça olur. Aynı durum Ali Birinci'nin kitabı için de geçerli. Bu yüzden Tarihin Kara Kitabı'nın arka kapağı herkesin okuyup sadece düşünmesini değil birazdan daha fazla utanıp bir daha asla demesini sağlar nitelikte:

“Her mesleğin veya her işin bir ahlâkî tarafı bulunmaktadır. Buna manevî tarafı veya ruhî tarafı demek de mümkündür. Bu, bir meslekteki kişinin işini yaparken uyması gereken kaideler bütünü olarak da anlaşılabilir. Esasen her işin değeri ancak ahlâkî değeri kadardır. Bir araştırmannın ilmi değeri hiçbir zaman ahlâkî değerinden daha fazla olamaz. Bu itibarla her mesleğin icrasında bu ahlâkî kaidelerin gereğini yerine getirmek kişinin mesleğine ve meslektaşlarına karşı ilk borcudur ve hiçbir zaman bir lütuf sayılamaz. Bütün bu hususlar bir tarihçi için de geçerlidir ve hiçbir tarihçi bu ahlâkî mükellefiyetlerden kendisini muaf ve imtiyazlı sayamaz ve saymamalıdır. Çok söz yalansız olmaz, çok mal haramsız olmaz” sözü artık hayatla kişinin arasından çıktığı için Türk cemiyeti iktisâdî zenginleşme yolunda daha hızlı adımlar atmaya başlamış ve kazanç hursunun dizginleri artık elden kaçmıştır.” Âr yılı değil, kâr yılı veya “Yıl uğursuzundur”, “Âr eden kâr etmez” gibi ayıplamalar artık bir medih hâline gelmiş bulunmaktadır. Bu yirminci asırda Türk cemiyetinin geçirdiği en büyük tahavvüldür (değişim ve dönüşüm). Bu tahavvülün ilim hayatına ve bilhassa tarihçiliğe yansımaları da çok dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir. Bu meselede sadece bazı örnekler verilmeye çalışılacaktır.”⁴ diyor.

Sonuç

Yukarıda “Tarihin Kara Kitabı” ve yazarı Ali Birinci'nin görüşlerini açıklamaya gayret gösterdik. Birçok araştırmacının iddia edilen konu veya konulardan biriyle bir şekilde karşılaştığı muhakkaktır. Tenkit en kıymetli davranışlardan biridir. Yol göstericidir. İkaz ve uyarıcıdır. Ardından gelenlerin ileriye daha uygun bir tarzda ilerlemesini sağlar. Tenkit eden tenkit ettiği konuları gerekçeleri ile açıklamak zorundadır. Genel itibarıyla Ali Birinci'nin buna uyduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında tenkitçinin eserinin sadece iyi veya doğru yönleriyle değil eksik ve yanlış yönleriyle de açıklanması gerekir.

Bu noktada Tarihin Kara Kitabı'nın dizgi, tashih, mevzu içeriği olan makalelerin kitaba alımı, redakte kısmında bazı eksiklikler göze çarpmakta. Harflerin, kelimelerin yanlış yazımları ve tekrarları eserin dikkatsizce yayımlandığı düşündürüyor.....iki gözden alıl olana “şaşısın” da mı diyememeliyiz?” diyerek niyetini belli ediyor. İlginçtir ki daha eserin başında basım hatasıdır diyebileceğiniz yanlışlıklar⁵ göze çarpıyor.

⁴ A.e., arka kapak.

⁵ ...bir takım, ...aynı türden ufak tefek, asla kıplarını açmazlardı, ...açıkçası sözlerinde oldutlarını,

Kitabın diğer bir menfi tarafı da Ali Birinci'nin Farsça terkiplerin yazımına dikkat etmemesi. Mefhum-u muhalif, zulm-ü şeddat, ruh-u volter vb.

Eseri okuyanlar, Ali Birinci ve eserdeki terkiplerin yazımını bir tereddüt yaşayacağı kanaatindeyiz ve eserin bilerek böyle yayımlandığını düşünmekteyiz. Bundan dolayı da eserin bir sonraki basımında bu durumun izahının yapılarak kitabın yeniden yayımlanmasının doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmasından dolayı hocayı eleştirenler, hatta ne gereği vardı diyenler de olmuştur ancak bir şeyler yapıldıkça bazı şeyler düzelebilir. Kısaca söylemek gerekirse “Her mesleğin veya her işin bir ahlâki tarafı bulunmaktadır” ve ta-

.Acaba hakıyehler mi, ...başlıbaşına, ...sebepleni, “zimbırtı” fibi, ...binlerce eser eser bulunmaktadır, ..Sozamanlarda, ...” İtilaf Devletleri nin, ...İbrahim Refik'in, ... Çök , ...Ayrıca radyo yöneticilik ve yapımcılığı, ...Tarih Şuuruna Doğru-1 ve 2 (1994, 1997), ...Çanakkale'nin Ruh Portresi (1998, . Tarih Şuuruna Doğru sayfa 16'da (5 cilt, 2009) şeklinde iken sayfa 17'de (İstanbul, 2009, 5 c) il kiki cildi şeklinde yazılmıştır. 27. Dipnot Y.T. Günaydın, ” Yusuf Turan Günaydın, “Abdullah Cevdet ve, . Bu iki müstear bu satış işini en iyi başaran iki becerikli insanı olarak dikkati çekiyor.....Diğer taraftan “bu araştırmaya istemdisi da olsa 20 yıl önce akla sokan...., ...veya namıdiğer, ...Bu meselede sorulması gereken bir sual şudur (Bu meselede sorulması gereken bir sual da şudur şeklinde de olabilir.),imkânının, prof.Tarifesinden, ..Böyle bir araştırma görevlisi bölümünden ve..., benzer konularda çalışan yapımları, ..bölüm asistanı Ömer Demire ile beraberce, ...isimler hakkında enyeni en yeni bilgiler, ... tahrik edici kazancı dab azan, ...Akademik unvanların ilim dünyası dışında, hem de seneler boyunca, kullanılması senenelede çok görülen bir durum olmuştur.,Şarhların eseri,bu yayınevi'nin kitapçılığa, ..iki ayrı kitap (İlk Müslüman..., ..izinsiz bir şekilde, basmıştı., ...tercumesinin de, bir türlü mümükün olmadı.,Sayın yalsızuçanlar'ın..., ettirilip ..., ..ileamadipnotsuz olarak ..., ..ve dr. Malik BankırBu kitabın hâlen Sultan Abdülhamid'in hatıraları olarak araştırmalarda malzemesi olarak kullanılmasını anlamak mümkün değildir. Bu kitap olsa olsa ancak..., ..ismini vermek tipik bi hak yemec..., ... “A. Hikmet Türk, 1985 yılında İzmir'de doğdu., ...sırasıyla Milli Bakanlık müfettişi..., ..Bertiz lisan mektebine devam ederek..., ...Bu sıradalarda Edebiyat Medresesi ve İsmail Hakkı (Baltakoğlu), Darulmuallimin'in müdürü ise İbrahim Alâettin (Gövsâ) idi..., ...felsefe ve edebiyat muallimliğine..., ...edebiyat ve malûmat-ı medeniyeİzmir Hilâl Sultanisi edebiyat muallimliği..., ...Ankara Darulmualliminine terbiye ve ruhiyat muallimi..., Darulmualliminfenn-i terbiye, ruhiyat ve tatbikati dersleri..., ..Maarif Vekâleti üçüncü sınıf müfettişliği..M. V. Birinci sınıf müfettiş-i umumiliği... MEB başmüfettişliği...İzmir Kız Lisesi felsefe öğretmenliği..., ..Denizli tahrihat başkâtibi..., ..heyet-i teftişîye riyaset hesap memuru,Dört Yol SulhMüddeiumumiliği, hiçbir yazası, ...Muğla Sultanisi kısım-ı ipdidâi Fransızca muallim vekilliği,M. E.Bakanlığının, ...birincisi oylan Ferit, ...ilk mektep muallim vekâletiyle mesleğe, ...1 Mart 195), ...Huyugüzel'in babası için, ...İzmir Ticaret Lisesi'ne geçen (13 Temmuz 1953) geçen, ...Huyugüzel doğum ve ölüm senelerine, ...Erol Üyepazarıcı, Korkmayının Mister SherloksHolmes..., ... (“Hüseyn Rifat'i de kaybettik, ..., ..Hâfi İsmail, kötü bir siyasi hayatına rağmen,....Gül Karabuda'nınve aileden, ...(1943), ..,İzmir Askeri Hastanesi'nde tabibi, ...İsparta, ...Cebelibereket mutasarrıflarında bulunduktan, ...(Mahfil added.5, ..., ...dâr-ı bekaeylemiştir”...Zeki Efendidir, ...mezkûr mekteb-i mekteb-i ...aydın sancağı orman müfettişmuavinliğine, ...halkalı Ziraat Mekteb-i âlisi icazet-nâmesi, ...Memuriyet hayatındaki memuriyetleri ve tarihleri,.... köyceğiz orman müfettiş muavinliği, ...İzmir Darulmuallimatı ziraat muallimliği, ...İzmir Ticaret Mektebi emtia-yı ticariye muallimliği, ...Yüksek İktisat ve ticaret Mektebi emtia ve mikroskopi muallimliği, ...İstanbul Ticaret Müdürlüğü sigorta şirketi, ...1821 tarihinde, ...epeyce devam eder, Az zamanda, ...İstanbul'a gitmesile,....Fakat. tabii bütün, ...Tevfik Nevzat'ın evisenede, ...Avukatlık da var, yazarlık da va, ...veya düşünmek,....Şimdi Hizmet gazetesi, ...bulunduğu için, orad tevkif ederler., ...için Jeneve'den Abdülhamit'e, ...iyibir zât olan..., ...Ali paşa da..., Asker Krathanesinde,maksadını kavrar ve eşref daha yanına gelmeden, ...Kon-solostan çekinin, bana paraları verir ..., ...bu çocuğuya Türkler, ...çalışlarda dükkânlar kapalı..., Rus Çarının İzmir ..., ...Rumlara güzelbir konuşma ..., ...diye teminet verir ..., ...olduğutevatüren söylenen ..., ...Vehakikaten Nevzat ..., ...Mazmunu yakayan Eşref durur mu?, ...bir vapurla götürdüklerini vevapur hareket, ...bir şey yazamaz mı?, ...girmeleri yasaktı, ve..., ...tamamilemotedüşünceli ..., ...Koğuşun kapuspeşçe güçlükle açılır, ...kendisini mutmakamakum edeceklerini ..., ...Tevfik Nevzat Payas, kalesine..., ...liihatçıların aleyhine ..., ...Bumesele şudur..., ... Mehmet Sabahattin Beye de..., ...Yıldız kitaba yazdığı kısa sunuş..., ...Bay A.A. İşaret ettigimiz..., ...kuyuya atılar taşlar misâli..., ...Ali Birinci, , Müverrih-i..., ...

rihçi bu kurala eline kalemi aldığı andan ve o kalemi bıraktığı ana kadar sadık kalmalıdır. Bu tenkit kitabı her ben bir şeyler yazmak istiyorum diyenler tarafından da okunmalıdır.

Kaynakça

- BİRİNCİ, Ali: “İntihal Hırsızlık Olmasın!”, *Yediküta Dergisi*, Sayı:73, Eylül 2014, s.16-19.
- BİRİNCİ, Ali: “Tarihçilikte Meslek Ahlâkı veya Ahlâksızlığın Tarihçiliği Meselesi”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2 (7), 2006, s.77-108
- SAKAR, Ekrem: “İlim Camiasındaki Usûlsüzlüklerden ve Ahlâksızlıklardan Bir Demet: Tarihin Kara Kitabı”. <https://sondevir.gaste24.com/medya/ilim-camiasindaki-ahlsizliklardan-bir-demet-h314176.html>, 30 Ocak 2022,